

سنڌي ادبي بورڊ جو سه ماھي علمي ۽ ادبي رسالو

[نمبر ۴]

فهرست

[جلد ۸]

”گذارش“ — ادارو (ص ۱) سنڌ جو لافاني شعر: بيت — شاھ لطيف

شعر: بيت (ص ۹)؛ دوها (ص ۱۱)؛ ڪافيون (ص ۱۳)؛ وايون (ص ۱۹)؛ گيت (ص ۲۲)؛
لوڪ گيت (ص ۲۹)؛ نظم (ص ۳۰)؛ سي حرفي (ص ۳۹)؛ آزاد نظم (ص ۴۵)؛ نيون طرزون (ص ۴۶)؛
غزل (ص ۴۸)؛ قطعا (ص ۵۴)؛ رباعيون (ص ۵۸)؛ ادب لطيف (ص ۶۲).

افسانا	صفحو	۳. فن ۽ ثقافت	۴. مضمون
۱. هڪ سچ، هزار پاڇا — سراج	۷۵	۳. فن ۽ ثقافت	۴. مضمون
۲. ڪيئي آگر	۸۴	۳. فن ۽ ثقافت	۴. مضمون
۳. جواب	۸۹	۳. فن ۽ ثقافت	۴. مضمون
۴. زندگي حسن جي ڪايت آ — حنيفه حملاڻي	۹۲	۳. فن ۽ ثقافت	۴. مضمون
۵. امير	۹۸	۳. فن ۽ ثقافت	۴. مضمون
۶. خوابن جو مسافر — سيد ذوالفقار راشدي	۱۰۴	۳. فن ۽ ثقافت	۴. مضمون
۷. ڇا اهو خواب هو (ترجمو) — علي بخش ميمڻ	۱۱۰	۳. فن ۽ ثقافت	۴. مضمون
نوجوان ساڻيءَ ڏانهن — جمال رند	۱۱۵	۳. فن ۽ ثقافت	۴. مضمون
۸. ڄڻڪ		۳. فن ۽ ثقافت	۴. مضمون
۱. جهڙڪندڙ اوچائيون — موهن ڪلپنا	۱۲۰	۳. فن ۽ ثقافت	۴. مضمون
مضمون			
۱. ادب ۽ زندگي — علامه آءِ. آءِ. قاضي	۱۳۱	۳. فن ۽ ثقافت	۴. مضمون
۲. فن جي اهميت (ترجمو) — مراد علي ’اختر‘	۱۳۹	۳. فن ۽ ثقافت	۴. مضمون
۱۷۷		۳. فن ۽ ثقافت	۴. مضمون
۲۱۸		۳. فن ۽ ثقافت	۴. مضمون
۲۵۳		۳. فن ۽ ثقافت	۴. مضمون
۲۵۷		۳. فن ۽ ثقافت	۴. مضمون
۲۶۰		۳. فن ۽ ثقافت	۴. مضمون
۲۶۴		۳. فن ۽ ثقافت	۴. مضمون
۲۷۳		۳. فن ۽ ثقافت	۴. مضمون
۲۷۵		۳. فن ۽ ثقافت	۴. مضمون

تصوير: ”انسانيت، موت ۽ حيات جي بد-واڻي تي“

موراط

- تلڪ چاڙهي، حيدرآباد، سنڌ

في ڪاهي	ماليانو چندو
پاڪستان لاءِ ۲-۸-۰ روپيا	پاڪستان لاءِ ۱۰-۰-۰ روپيا
ولايت لاءِ ۳-۰-۰ روپيا	ولايت لاءِ ۱۲-۰-۰ روپيا

اشتھار في صفحو ۱۰۰-۰-۰ روپيا

Printed and Published by Mohammed Ibrahim M. Joyo, B. A., B. T., Secretary,
the Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press, Tilak Incline,
and Book-stall, Station Road, Hyderabad, Sind.

جا عمر تو مل عيد، سا اسان سو ورتي سوسرا،
ويئي ويچارن وسري، خوشي ۽ خريد،
سڪڻ ڪيا شهيد، مارو جي ملير جا.

— شا عبداللطيف رح

تَنَ تَنِيندو آءِ، مَڪَ ذِيهائِي مَڪَڙِي،
سالباھِي سَمونڊ جِي مَنان مَور مَ لاءِ،
اڄ ڪَ سنجھ صِباح، آھرندي آنانگھ تَرِين.

اچي سو ڏٺو، جو ڪپر سوء ڪنن سين،
سُتي لوڪ، ’لطف‘ چئي، ياد نہ ذرو ڪيو،
غافل ٿي غوراب ڪسي، اوڙاه تِي آندو،
سو چيترُ چُوھي ڪان رکين، جو پُراڻو هو،
جهاز ضعيفن جو، هائيءَ ۾ ڀرتو،
ميد، ساڻ سندو، ’پُر‘ بندر پهچائين.

دُنڪي وچ دريا، ڪي ٻڏي ڪي اُڀري،
هو جِي وادي وائيا، سي سوھن سڀ سڙيا،
معلم ساڳ نہ اکئين، فرنگي منجھ ٿريا،
ملاح تنهنجي مڪڙيءَ، اچي چور چڙھيا،
جتي ڍنگ ڀريا، ٿي ناريءَ تنهنجي.

دُنڪيءَ ۾ دائا، وٺي وجهو، وڪر جا،
وڀرو رندو ويسرا، ويھو ۾ ويڳالنا،
هيءَ لنڊ نہ چائنا، ڪڏهن هئندو ڪن ۾.

وڪر وٺجارا، هاڻ ڀرائو چاڙھيو،
اچي لهريون لڳيون، ٻيڙيءَ ۾ ڀارا،
جاڳو جِي ڀارا، نہ تڙ ٿوئي نہ ٿي.

بندرُ جان پٽي، تہ سُڪائيا ۾ سُٺو،
ڪپر ٿو ڪن ڪري، جيئن مائيءَ منجھ سٺي،
اڀڙو سُور سٺي، لنڊ نہ ڪجي، ناڪا!

گذارش

سنڌي زبان ۽ تعليمي ڪميشن جي رپورٽ.

هن انقلابي حڪومت جتي ملڪ جي مختلف مسئلن متعلق صحيح معلومات حاصل ڪرڻ لاءِ مختلف ڪميشنون ۽ ڪاميٽيون مقرر ڪيون هيون، اني هڪ ”تعليمي ڪميشن“ پڻ مقرر ڪئي ويئي هئي، جنهن کي اهو ڪم سونپيل هو ته هو پاڪستان جي تعليمي مسئلن بابت رپورٽ پيش ڪري ۽ هن دور ۾ تعليم کي وڌائڻ لاءِ سفارشون پيش ڪري. ڇنانچ اها رپورٽ تازو شايع ٿي چڪي آهي، ۽ اهل فڪر حضرات ان جي مختلف سفارشن متعلق مختلف اخبارن ۽ رسالن ۾ تبادلہ خيالات ڪري چڪا آهن.

ڪميشن جي مختلف سفارشن سان اتفاق ۽ اختلاف جي قطع نظر، جي سفارشون تعليمي سرشتي ۾ علائقائي ٻولين جي مقام ۽ استعمال متعلق ڪيون ويون آهن، اهي ڪنهن به صورت ۾ نظر انداز نٿيون ڪري سگهجن. انهن سفارشن جي تعميل ۽ تڪميل کان پوءِ جي دور رس نتيجا نڪرڻا آهن، اهي اسان جي تعليم ۽ ثقافت لاءِ ڪيترو مفيد ۽ صحتمند ٿي سگهن ٿا، ان متعلق هر اهل فڪر کي سوچڻ گهرجي. هت تفصيلي طور سفارشن کي بيان ڪرڻ کان بچندي، فقط اهڙو ظاهر ڪرڻ مناسب ٿو سمجهجي ته انهن سفارشن موجب سنڌ جي ثانوي اسڪولن ۾ سنڌي زبان کي ذريعي تعليم هجڻ جي درجي کان به محروم ڪيو ويو آهي، ۽ ان جي جاءِ تي ’اڙدو‘ کي ذريعي تعليم بنائڻ لاءِ سفارشن ڪئي ويئي آهي. سفارشن جي ان غير مفيد ۽ غير مدلل حصي سان سنڌ جي تعليمي ماهرن، عالمن، اديبن، شاعرن ۽ دانشورن اختلاف ظاهر ڪيو آهي. ڇنانچ سنڌي اخبارن ۾ ان قسم جا مطالب، ٺهراءَ، پريس بيان ۽ خطا ڪافي انداز ۾ شايع ٿي چڪا آهن، ۽ سنڌ جي سڀني روزانه اخبارن — ’مهراڻ‘، ’نواي سنڌ‘، ’عبرت‘، ’هلال پاڪستان‘ — نهايت ڀر مغز ۽ زوردار ايڊيٽوريل نوٽ پڻ لکيا آهن، ۽ هفتيوار اخبارن پڻ ان مطالب جي تائيد ڪئي آهي. اهڙي هم ڳير علمي ۽ فني مطالب جي ورد عمل ڪهڙو ٿئي، ان متعلق ڪجهه چوڻ قبل از وقت ٿيندو، تاهم اميد اها آهي ته اهڙي متفق طور ڪيل تقاضا کي هيءَ انقلابي حڪومت نظر انداز ڪري، قبوليت جي شرف کان محروم نه ڪندي

ان تقاضا جا ڪي علمي ۽ ثقافتي پهلو اهڙا آهن، جن تي شايد غور نه ڪيو ويو آهي؛

۱. سنڌي زبان نهايت قديم ۽ تاريخي زبان آهي. برصغير هند و پاڪ ۾ هن کان وڌيڪ جهولي زبان ٻي ڪانه آهي. ڪن عالمن لکيو آهي ته خود سنسڪرت ۾ سنڌي زبان کان پوءِ پيدا ٿي آهي.

۲. سنڌي زبان هڪ علمي ۽ سرمائيدار زبان آهي، جنهن کي پنهنجي لغت آهي، ۽ اندازي طور منجهس ۲ لک لفظ آهن. چيو وڃي ٿو ته انگريزي زبان ۾ ۲ لک ڪن لفظ مس ٿيندا. اصطلاحات ۽ محاورات جو وڏو انداز انهن کان سواءِ آهي.

۳. هن ٻوليءَ کي پنهنجو رسم الخط آهي، جنهن کي عربي-سنڌي رسم الخط چيو وڃي ٿو. اهو پوري اسلامي دنيا—ايران، مصر، افغانستان، بلوچ ايراضي، ملايا، الڊونيشيا، ترڪي—جي ٻولين ۽ انهن جي رسم الخط کان تاريخي طور قديم رسم الخط آهي، جو خالص عربي رسم الخط تان ورتل آهي. ان جي مقابلي ۾ فارسي ۽ اڙدو، پشتو ۽ بلوچي رسم الخط ۾ وڏو فرق آهي. فارسي لستعليق خط آهي، ۽ اڙدو ان تان ورتل آهي. گویا پوريءَ دنيا ۾، عربي رسم الخط وانگر، محفوظ ۽ علمي رسم الخط فقط سنڌي زبان جو رسم الخط آهي، جنهن ۾ هزارها ڪتاب ڇپجي چڪا آهن. اهو به ياد رهي ته برصغير هند و پاڪ جي تهذيبي ۽ تعليمي تاريخ ۾ اهو سنڌي-عربي پهريون رسم الخط آهي، جو ديوناگري خط جي جاءِ تي، خالص ديني ۽ قومي اثرات کي قبول ڪندي، بحال ڪيو ويو، ۽ چوڏهين صديءَ کان وٺي هلندو اچي ٿو.

۴. سنڌي ٻوليءَ کي پنهنجو گرامر آهي، جو هر حيثيت سان مستقل ۽ سائنٽيفڪ آهي، جو سنسڪرت ۽ عربي صرف ۽ نحو وانگر ڪامل به آهي، پر ڪن حيثيتن سان انهن کان به وڌيڪ علمي ۽ فني آهي.

۵. سنڌي زبان کي پنهنجي عظيم تاريخي حيثيت سان گڏ، رڳو ٻوليءَ جي وجود ۽ ان جي لساني تشڪيل، لغت جي ترتيب، صرف ۽ نحو جي اصولن متعلق وڏو علمي ۽ تاريخي ذخيرو موجود آهي. سنڌيءَ کان سواءِ هندي، سنسڪرت، فارسي، انگريزي ۽ جرمن ٻولين ۾ علم الاسمتعلق تمام گهڻا ڪتاب ڇپجي چڪا آهن، جن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ، ادب ۽ لغت متعلق علمي طرح ڇنڊڇاڻ ڪيل آهي.

۶. سنڌي زبان ذريعي تعليم رهندي آئي آهي. سندس ادبي ۽ شعري ذخيرو اگرچہ سمن جي راڄ ۾ پيدا ٿيو، پر ڪلهوڙن جي دور ۾ ٿي جي عالمن ۽ بزرگن سنڌي ٻوليءَ کي ديني تعليم لاءِ ذريعي تعليم ڪري استعمال ڪرڻ شروع ڪيو. محمد هاشم ٺٽوي ۽ ابوالحسن ڏاهري، ملا معين، مخدوم صادق نقشبندي، مخدوم

ضياء الدين، ۽ ان کان سواء ان دور ۾ پاڻ، ٻوڪ، هالا، چوٽيارهون، سيوهڻ، مٽياريءَ ۾ جي به مڪتب ۽ مدرسا هئا، تن ۾ ديني ڪتاب، عربي ۽ فارسيءَ سان گڏ، سنڌي ٻوليءَ ۾ به پڙهايا ويندا هئا. ان کان پوءِ ميرن جي راڄ ۾ اگرچ سرڪاري زبان فارسي هئي، پر ذريعي تعليم وري به، سنڌي ٻولي ئي رهندي آئي آهي. خود انگريزن جي دور ۾ به پوري صوبي جي تعليمي نظام لاءِ ذريعي تعليم سنڌي ٻوليءَ کي قبول ڪيو ويو، ۽ تصنيف تاليف لاءِ هنڌن ۽ مسلمانن هن ٻوليءَ ۾ ئي پنهنجا ڪتاب لکيا. اهڙيءَ زبان کي پنهنجي تاريخي ۽ تعليمي منصب ۽ حق کان محروم ڪرڻ لاءِ ڪوبه علمي ۽ تهذيبي دليل نظر نٿو اچي.

۲. سنڌيءَ کي مادري زبان هئڻ جو هن حق ۽ شرف حاصل آهي. صدين کان اها ٻولي هن ملڪ جي ماڻهن جي مادري زبان رهندي آئي آهي ۽ تعليمي نقط نظر سان ماهرن جي اها راءِ آهي ته، اها تعليم ئي ڪارگر ثابت ٿئي ٿي، جا ٻارن کي مادري زبان ۾ ڏني وڃي ٿي.

انهن علمي، تاريخي ۽ ثقافتي دليلن کي اڳيان رکي ئي اها تقاضا ڪئي ويئي آهي ته سنڌي ٻوليءَ کي ذريعي تعليم واري درجي تان نه هٽايو وڃي.

سنڌي زبان ۽ ذريعي تعليم.

زبان جو مسئلو انساني فڪر ۽ علم جي تبادلي ۽ ڏي-وٺ لاءِ آهي. ان جي ادبي ۽ تهذيبي حيثيت، مادري زبان ۽ غيرمادري زبان جي حيثيت سان اضافي آهي. هڪ زبان هڪ گروه لاءِ مفيد آهي، ته ٻين لاءِ غير ضروري. ٻيو ته ٻوليءَ جو مسئلو انساني ذهن جي نشوونما ۽ ارتقا سان تعلق رکي ٿو. ان کي ڪنهن به خاص تهذيبي ۽ وقتي نقط نظر نگاهه سان نه ڏسڻو آهي. هر انسان کي پنهنجي مادري زبان ۾ تعليم حاصل ڪرڻ جو حق مليل آهي. ان حيثيت سان، سنڌي زبان برعظيم پاڪستان جي ترقي يافته، علمي ۽ ادبي زبان آهي، جنهن جو ثقافتي ورثو بين الاقوامي شهرت حاصل ڪري چڪو آهي. جا زبان ڏيڍ صديءَ کان وٺي اڄ تائين مختلف درسگاهن ۾ ذريعي تعليم رهي چڪي آهي، جنهن زبان ۾ مختلف علمن ۽ فنن تي هزارين مستند ۽ معياري ڪتاب لکجي چڪا آهن، جنهن زبان ۾ قرآن، حديث، تصوف، فقه ۽ تاريخ کان سواءِ، سائنس، جاگرافي، طبيعيات، رياضي، گرامر، لغت ۽ ادب جي مختلف اصناف تي معياري ڪتاب لکجي چڪا آهن، جنهن زبان ۾ سوين رسالا ۽ اخبارون موجود آهن، جا زبان پاڪستان جي سڻي ڪروڙ باشندن جي تعليمي ضرورتن جي ڏيڍ صديءَ کان وٺي پورائي ڪندي ٿي اچي، جا اڙدو ۽ انگريزيءَ ۽ عربيءَ ۽ فارسيءَ وانگر ملڪ جي وڏي علمي ۽ ترقي پذير زبان آهي، جنهن جي معيار ۽ علمي وسعت لاءِ شاھ جو

رسالو ٿي ڪافي دليل آهي، جنهن لاءِ ’سورلي‘ چوي ٿو ته شاھ ”پوريءَ دنيا جو عظيم شاعر آهي، سندس مقابلي جو ڪوبه شاعر نڪو مشرق ۾ پيدا ٿيو آهي نڪو مغرب ۾!“ ۱۰۰هڙي زبان، جنهن ۾ ’ذريعه تعليم‘ هجڻ جون صلاحيتون ڏيڍ صديءَ کان تسليم ڪيون ويون آهن، تنهن کي تعليمي ڪميشن، ڪنهن به علمي ۽ فني ۽ سائنٽيفڪ بنيادن کي اڳيان رکڻ کان سواءِ، قطعاً نظر انداز ڪري، کيس ذريعه تعليم هجڻ جي حق کان محروم ڪرڻ جي سفارش ڪئي آهي، سا سفارش هر خيال سان صحيح لڳي چئي سگهجي. ان سفارش ڪندي هڪ طرف تعليمي فلسفي کي اورانگهيو ويو آهي، جنهن موجب دنياي تعليم جي ماهرين جو متفق فيصلو آهي، ۽ ان فيصلي ۾ ڪنهن به طبقي يا فرد اختلاف نه ڪيو آهي، ته ”تعليم ڏيڻ جو بهترين ذريعو فقط ’مادري زبان‘ ئي آهي.“ ان سفارش جي روشنيءَ ۾، پاڪستان جي هڪ وڏي آباديءَ کي جڏهن ته ذريعه تعليم ۽ مادري زبان کان محروم ڪيو وڃي ٿو، تڏهن لازمي طور پاڪستان جي هڪ وڏي آبادي تعليم ۽ ان جي روشن نتيجن کان محروم رهجي ويندي، ۽ لازمي طور پاڪستان جو هڪ وڏو حصو فڪري ۽ علمي خيال سان هست ۽ مفلوج ۽ بيڪار ٿي ويندو، ۽ ان بيڪار حصي جو هڪ تندرست جسم سان وابسته هجڻ جسم لاءِ بوجو ثابت ٿيندو، ۽ هن ايتمي دور ۾، اڳتي هلي، پاڪستان جي اجتماعي وقار ۽ ثقافت لاءِ هڪ داغ ثابت ٿيندو.

صدر مملڪت خود فرمايو آهي ته ”پاڪستان ۾ سنڌي، پشتو ۽ پنجابي علائقائي زبانون آهن“، ان سان گڏ فرمايو اٿن ته ”ٻوليءَ جي مسئلي کي جذباتي طور نه پر سائنسي اصولن موجب حل ڪيو وڃي.“ مسٽر ذوالفقار علي ڀٽي فرمايو آهي ته ”سنڌي علائقائي زبان آهي، ان جي هر طرح حفاظت ڪئي ويندي.“ ان کان سواءِ سيد سليمان ندوي، ڊاڪٽر ذڪر حسين، مولوي عبدالحق ۽ رضي الدين صديقي، واٽس چانسلر، ڪلي نموني ۾ چئي چڪا آهن ته ذريعه تعليم فقط مادري زبان ئي ٿي سگهي ٿي. ايتري صحيح ۽ صحتمند حقيقتن هوندي، تعليمي ڪميشن جا معزز ميمبر سنڌي ٻوليءَ کي نظر انداز ڪري، علمي ۽ ادبي ۽ ثقافتي نقطن نظر سان ڪا صحيح راءِ قائم ڪري نه سگهيا آهن، ان لاءِ افسوس آهي.

هت اها به وضاحت ڪرڻ ضروري آهي ته اها اڳيان سنڌ انگرهزي ۽ اڙدو ۽ انهن جي حقن ۽ علمي حيثيتن جو احترام ۽ اعتراف ٿا ڪن. هت انهن علمي زبانن متعلق نه ڪو نفرت پيدا ٿيڻ جو سوال آئي ٿو سگهي، ۽ نه ڪو انهن جي علمي ورثي کي ڌڪارڻ ۽ ڇڏڻ جو وهڻ ٿي پيدا ٿي ٿو، انهن جو احترام ته هر خيال سان ڪرڻو آهي. پر جڏهن ته اڙدو زبان ڪنهن به علائقي جي زبان ڪانه آهي — جيئن صدر مملڪت فرمايو آهي ته ”اڙدو ڪنهن به علائقي جي زبان ڪانه آهي“ —

تڏهن ان مان تصديقي طور نتيجو فقط اهوئي ٿو نڪري سگهي ته اڙدو ڪنهن به امڙي علائقي جي ماڻهن جي لاءِ نڪا مادري زبان جي حيثيت رکي ٿي، اڪو ذريعه تعليم ٿي ٿي سگهي ٿي، جنهن علائقي ۾ ڪا علائقائي زبان اڳ ئي موجود آهي، ۽ ڇا علائقائي زبان 'مادري زبان' به آهي، ۽ ان سان گڏ 'ذريعه تعليم' طور به استعمال ٿيندي رهي آهي. اسان جي فقط اها تقاضا آهي ته جڏهن ته هر حيثيت سان سنڌ جي 'علائقائي زبان' به سنڌي زبان آهي، 'مادري زبان' به سنڌي زبان آهي، ته 'ذريعه تعليم' به سنڌي آهي، ته پوءِ اهي ڪهڙا علمي ۽ ادبي، معاشي يا معاشرتي اصول آهن جي مانع ٿا ٿين، يا اهي ڪهڙا اسباب آهن جي رڪاوٽون پيدا ڪري رهن يا آهن، جن جي مانت هڪ باضابطه، ڏيڍ صديءَ کان هلندڙ علمي ۽ اصولي ڇيڙ ڪي فوراً نظرانداز ڪيو وڃي، ۽ 'مادري زبان' ۽ 'ذريعه تعليم' کان محروم ڪري، مٿي ڪروڙ آباديءَ کي پنهنجي علمي ۽ ثقافتي اڏريل ورثي کان به اجنبِي ڪيو وڃي، ۽ ان سان گڏ موجوده پوري نسل کي اڳتي هلي پاڪستان جي علمي ۽ فڪري، اجتماعي نظام ۾ مفلوج ۽ هست طبقي بنجن جو بنياد رکيو وڃي!

اهو ظاهر آهي ته سفارش جي روشنيءَ ۾ عمل ڪرڻ سان، ان جي دور رس علمي ۽ فڪري غلط نتيجن کي بڪسر ڇڏي ڏيڻ سان، پاڪستان ۾ هڪ ٻي زبان ۽ ٻي شعور، موجوده مٿي ڪروڙ جي آباديءَ، ان جي ايندڙ ڪروڙين نسلن سميت، جي اضافي ڪرڻ ۾ ڪهڙو علمي ۽ ادبي مفيد منطق سمايل آهي، ان جي ڪا به وضاحت نڪا سفارش جي محترم ميمبرن ڪئي آهي، ۽ نڪو هن دور ۾ ڪو اهڙو عالم فضل ۽ تعليمي ماهر ٿي سگهي، نڪو اقتصاديات ۽ معاشيات جو ماهر ٿي سگهي، جو وضاحت ڪري ٻڌائي سگهي ته پاڪستان جي تعليمي ۽ ادبي ۽ ثقافتي واڌاري لاءِ ڪنهن علائقائي زبان کي نظرانداز ڪرڻ ۾، يا ڏيڍ صديءَ کان مٿي ڪروڙ آباديءَ جي ذريعه تعليم ۽ مادري زبان کي فوراً ڇڏي ڏيڻ ۾ هي هي علمي ۽ فڪري ۽ ثقافتي ۽ معاشي فائدا آهن!

اسان جي گذارش اها آهي ته ذريعه تعليم کي نظرانداز ڪرڻ سان، هڪ طرف صدين جو اهو ورثو، جو اڄ به پوري پاڪستان جي ثقافتي عزت جو ضامن بنيو پيو آهي، اهو ناس ٿي ويندو ۽ ٻئي طرف موجوده توڙي ايندڙ نسل، فڪري ۽ ادبي صلاحيتون وڃائي، گنگو ۽ ٻوڙو ٿي ويندو ۽ ٽئين طرف ڪاليجن، درسگاهن، پرائمري اسڪولن جي شاگردن ۽ استادن تي اثر هوندو ۽ چوٿين طرف سنڌي اخبارن ۽ رسالن ۽ انهن جي ملازمن، ايڊيٽرن، ڪمپازيٽرن، تي برو اثر هوندو ۽ پنجين طرف ريڊيو ۽ سرڪاري اشاعتي ادارن ۽ پريس جي علمي ۽ فنڪارن تي اثر هوندو ۽ ڇهين طرف انهن سڀني سرڪاري ۽ غير سرڪاري ادارن ۽ محڪمن تي برو اثر هوندو، جن جي ڪارگذاري ۽ ديوتئيءَ جو تعلق سنئون سڌو ۽ هر حال ۾ سنڌي زبان سان آهي،

۽ ان مان گڏ سنڌي ڳالهائيندڙن ۽ سنڌي سمجهندڙن سان آهي. لهنڊا، هن خالص ادبي ۽ تعليمي مسئلي متعلق اسان جي صدر مملڪت ۽ وزير تعليم ۽ ذوالفقار علي ڀٽي جي خدمت ۾ گذارش آهي ته هو ملڪ جا سربراه، معمار ۽ ملت جا سرپرست آهن، سفارش جي ان حصي کي ڪا انعدم قرار ڏيئي، هڪ وڏي تهذيبي ۽ عمراني مسئلي کي حل ڪرڻ فرمائين، ۽ سنڌ جي ڏيڍ ڪروڙ سنڌي ڳالهائيندڙن جي تعليمي مسئلي کي فقط تعليمي ۽ تهذيبي فلسفي آهر حل ڪرڻ جو حڪم ڪن، ۽ ٻئي ڪنهن به خارجي مسئلي کي هن خالص تعليمي ۽ علمي مسئلي سان خلط ملط ڪرڻ جي ڪوشش کي روڪڻ جو حڪم ڏين. اها به مودبانگ گذارش آهي ته پاڪستان جي سالميت ۽ اجتماعيت لاءِ، ان جي تهذيبي ۽ ثقافتي سڌاري ۽ واڌاري لاءِ، جڏهن ته علائقائي زبانن - بنگالي، پنجابي، پشتو، سنڌي ۽ بلوچي زبانن - جي ادب ۽ شعر سان گڏ تعليمي درسگاهن، ادبي ادارن ۽ علمي سرگرمين کي زنده ۽ ترقي پذير رکيو آهي، ته پوءِ انهن کي صحيح نموني ۾ وڌڻ ۽ ويجهڻ جي آزادي ڏني وڃي. انهن کي صحيح ۽ صحتمند ذريعا ۽ وسيلن پڻ ڏنا وڃن، جيئن اهي ترقي ڪندي پنهنجن علائقن ۾ علم ۽ فن جي روشني پکيڙي سگهن، ۽ ملت کي ذهني ۽ فڪري طور غذا پهچائي، هڪ تنومند ۽ توانا ملت پيدا ڪن، جا ملت اڄ ۽ سڀالي جي سائنسي دور ۾ عالمي تقاضائن آهر سوچي سگهي، سمجهي سگهي، هلي سگهي، ۽ وڌي سگهي.

سادري زبان.

مادري زبان متعلق هڪ عالمي ۽ بين الاقوامي اصول هي آهي ته اها زبان جا ڪنهن جغرافيائي خطي ۾ مخصوص قومي روايات ۽ ادب جي ترجمان ٿي پيدا ٿي هجي، ۽ اها انهن جي تبادلہ خيالات لاءِ استعمال ٿيندڙ هجي، سا مادري زبان آهي. ان حيثيت سان عربي زبان فقط عرب، مصر، لبنان ۽ شام لاءِ مادري زبان جو درجو رکي ٿي، باقي دنيا لاءِ غير مادري زبان، ديني ۽ لئري ۽ علمي زبان چئي وڃي ٿي. ان طرح پارسي ايران لاءِ مادري زبان آهي، باقي دنيا لاءِ علمي زبان چئي وڃي ٿي. ان طرح انگريزي انگلند لاءِ ۽ فرينچ فرانس لاءِ مادري زبانون آهن. هر باقي دنيا لاءِ انهن جي حيثيت ثانوي درجي جي آهي، ۽ محض علمي آهي. بلڪل ان اصول موجب، اڙدو ڪنهن به خاص جغرافيائي حدود ۾ رهندڙ خطي جي مادري زبان نه آهي. اها بهي ڳالهه آهي ته انگريزي، عربي ۽ فرينچ وانگر ان زبان جو دائره نفوذ گهڻين قومن ۽ ملڪن تائين وسيع ٿي ويو آهي، ان ٻوليءَ جا ڳالهائيندڙ ۽ سمجهندڙ انداز جي حيثيت سان ڪروڙين آهن، هر مادري زبان جي حيثيت سان هڪ لک ماڻهو به اهڙا نه ملندا، جي هڪ محدود جغرافيائي رقبو ۾ ان ٻوليءَ سان

وابسته هجن. ان طرح، بنگلا فقط بنگال جي مادري ٻولي آهي، باقي پاڪستان ۾
 ان جي ڳالهائيندڙن جو ڪوبه نمايان انداز مڪين آهي. پنجاب، سرحد، سنڌ ۽
 بلوچستان لاءِ ان جي حيثيت هوبهه اڙدو ۽ واري علمي زبان ۽ غير مادري زبان
 جي آهي. ان حيثيت سان سنڌين لاءِ جيئن عربي، فارسي، انگريزي ۽ فرينچ زبانون
 ڪي ديني آهن ته ڪي علمي زبانون آهن پر مادري زبانون نه آهن. جيئن اڙدو
 ۽ بنگلا ۽ پشتو زبانون به سنڌين لاءِ محض علمي ۽ غير مادري آهن. جيئن بنگال
 ۽ پنجاب لاءِ پشتو ۽ سنڌي محض غير مادري ۽ علمي ئي سگهن ٿيون، تيئن پشتو
 وارن لاءِ سنڌي ۽ بنگلا ۽ اڙدو به غير مادري زبانون آهن. باقي رهيو پنجاب ۽
 اڙدو جي اشاعت ۽ ترويج جو سوال ۽ مثال، سو ان لاءِ گذارش آهي ته گذريل
 هڪ صديءَ کان اها اهلان پنجاب پنهنجي مادري ٻوليءَ کي فقط ڳالهائڻ تائين محدود
 رکيو آهي، ۽ تعليمي ۽ اشاعتي حيثيت سان هن اڙدو کي ترجيح ڏني آهي. سڪن
 اکرڇ، گئرمڪي ايجاد ڪئي، هر جڏهن ته اها نوزائيدہ ٻولي فقط هڪ مذهبي گروه
 جي ٻولي هئي، تنهنڪري مسلمان ان کي قبول ڪرڻ کان قاصر رهيا. ممڪن
 هو ته اگر پنجاب ۽ پنجابيءَ کي لکن ۽ پڙهڻ لاءِ استعمال ڪيو وڃي ها، ته پوءِ
 پنجابيءَ کي پنجاب لاءِ مادري زبان تسليم ڪيو وڃي ها. ان ريت، جيئن بنگال
 لاءِ پنجاب جي پنهنجي فني ۽ لغوي پسند دليل نه آهي، تيئن پنجاب لاءِ به بنگال
 وارا حجت ڪين ڪري مڃيا ويا آهن؛ هو بنگلا کي قبول ڪرڻ کان ائين ئي
 قاصر آهن، جيئن بنگالي اڙدو کي قبول ڪرڻ کان عاجز آهن. ان طرح، سنڌي
 ۽ پشتو وارا به بنگلا ۽ اڙدو متعلق عاجز ۽ قاصر آهن. ان سان واضح ٿيو ته
 اڪيلي پنجاب جي مثال کي باقي پاڪستاني علائقن لاءِ حجت قرار نٿو ڏيئي سگهجي.
 ان حيثيت سان ته بنگال وارن بنگلا کي ترجيح ڏني، ۽ اڙدو کي تعليمي ۽ مادري
 زبان ڪري قبول نه ڪيو. ان طرح، پنجاب وارن اڙدو کي قبول ڪيو آهي،
 ۽ بنگاليءَ کي ڇڏي ڏنو آهي. بلڪل ان خيال سان ئي، اها اهلان سنڌ جو مطالبو
 آهي ته انهن لاءِ ذريع تعليم سنڌي هئڻ گهرجي، باقي زبانون انهن لاءِ نه ٿانوي ۽
 علمي حيثيت رکن ٿيون، جن ۾ هو علمي مطالعو ڪري سگهن ٿا. جيئن انگريزي
 ۽ عربي ۽ فارسي ۽ فرينچ انهن لاءِ علمي زبانون آهن، تيئن بنگلا ۽ اڙدو به علمي
 زبانون آهن، جن جي لٽريچر کي وڏي اهميت ۽ عزت حاصل آهي، پر انهن کي
 مادري زبان هئڻ جو حق حاصل نٿو ٿي سگهي. ان لٽريچر کي پڙهڻ سنڌين لاءِ
 علمي معلومات جو بهترين ذريعو ٿي سگهي ٿو، پر مادري زبان ۽ ذريع تعليم
 ٿيڻ جو ڪوبه ڏلهل نظر نٿو اچي، جنهن کي عالمي راءِ ۽ بين الاقوامي حقوق ۽
 آزاديءَ جا اصول ۽ تهذيبي قدر تسليم ڪري سگهن.

”سنڌي زبان سوسائٽي“.

حيدرآباد جي مشهور عالمن، اديبن، شاعرن ۽ دانشورن، موجوده دور ۾ سنڌي ادب جي حفاظت ۽ اشاعت سان گڏ تعليم جي واڌاري ۽ سڌاري لاءِ ”سنڌي زبان سوسائٽي“ بناڻي آهي. ان سوسائٽي ۾ هر مڪتب فڪر جا اديب شامل ٿي چڪا آهن. ان سوسائٽي ۾ پهريائين پهريائين ”تعليمي ڪميشن“ جي سفارشن، خاص طور سنڌي ٻوليءَ جي ”مادري زبان“ ۽ ”ذريعي تعليم“ هجڻ متعلق تبادلہٴ خيالات ڪري، فيصلو ڪيو آهي ته انهن سفارشن جي اثرات متعلق، علمي ۽ فني طور، پنهنجي راءِ ۽ مشورن ۽ تجويزن کان حڪومت کي واقف ڪيو وڃي. ان سلسلي ۾ ”سنڌي زبان سوسائٽي“ پنهنجي ابتدائي ميٽر ۾ جو ريزوليشن پاس ڪيو آهي، ان جي تائيد پوريءَ سنڌ مان ٿي رهي آهي، ۽ اهڙا ٺهراءَ روزانه اخبارن ۾ اچي رهيا آهن. ان کان سواءِ سنڌ جي روزانه اخبارن — ”مهراڻ“ ڪراچي، ”نوي سنڌ“ ڪراچي، ”عبرت“ حيدرآباد، ”لال ڀاڪستان“ حيدرآباد — جي فاضل ايڊيٽرن نهايت مدلل ۽ معياري ايڊيٽوريل نوٽ لکيا آهن. انهن کان سواءِ سنڌ جي هفتيوار اخبارن — ”الھلال“ ٽنڊوالهيوار، ”ڏنڊورو“ خيرپور ميرس، ”مجاهد“ جيڪب آباد، ”انسان“ حيدرآباد، ”تنظيم“ جمالي حيدرآباد، ”ماه فلنگ“ حيدرآباد، ”الحيدر“ ٺٽو، ”سنڌ جي ڪار“ حيدرآباد، ”آزاد“ ڪراچي، ”خادم وطن“ ميرپور خاص، ”پنجنتي“ حيدرآباد، ”همدرد“ ميرپور خاص، ”مظلوم“ نوابشاھ — پڻ ڪافي طور خدمت ڪئي آهي. انهن اخبارن ۾ ايڊيٽوريل نوٽ شايع ڪيا آهن. اميد آهي ته موجوده انقلابي حڪومت، هن هن واجبي ۽ خالص تعليمي تقاضا تي نظر ثاني ڪندي، ۽ ڪميشن رپورٽ جي پيش ڪيل سفارشن ۾ ترميم ڪرڻ جو حڪم ڪندي.

ٺهراءَ. ”سنڌي زبان سوسائٽي“ حيدرآباد، جو اهو ٺهراءَ پيش ڪرڻ وڻ افاديت کان خالي نه ٿيندو، جنهن کي سنڌ جي ادبي ۽ تعليمي، صحافي ۽ فني حلقن جي متفق تائيد حاصل هجڻ جو شرف حاصل آهي.

”شهر جي عالمن، اديبن ۽ معزز شهرين جو هي اجلاس، تعليم ڪميشن جي قومي تعليم بنسبت ظاهر ڪيل سفارشن ۾ صفحي ’۲۹۰‘ تي آيل انهيءَ تجويز تي تشويش جو اظهار ٿو ڪري، جنهن مطابق، اولهه ڀاڪستان صوبي جي سنڌ ۽ سرحد علائقن ۾ اڙدو زبان کي ابتدائي ٽئين درجي کان لازمي ڄاڻائيندي، حيدرآباد ۽ خيرپور ڊويزنن ۾ ڇهن درجي کان اڙدو کي تعليم جو واحد ذريعو ٺهرايو ويو آهي. تعليم ڪميشن جي انهيءَ اصول تي پوري غور ۽ خوض ڪرڻ بعد، هيءَ اجلاس محسوس ٿو ڪري ته سال ’۱۹۶۳ع‘ کان سنڌ علائقي ۾ موجوده رائج تعليمي ذريعي (يعني،

سنڌي زبان) کي اڙدو ۽ ٻڌلائڻ سان سنڌي علم ادب، زبان ۽ ثقافت جي ترقيءَ جا دروازا هميشه لاءِ بند ٿي ويندا، ۽ هتي جي موجوده تعليمي ادارن جو وجود پڻ خطري ۾ پهچي ويندو، جنهن جو اثر پاڪستان جي اڌ ڪروڙ سنڌي ڳالهائيندڙن ۽ سندن ايندڙ نسلن تي بيمحد ٻڙو هوندو. ”هن اجلاس جو خيال آهي ته جيڪڏهن پاڪستان جي مختلف علائقائي زبانن، ادب ۽ تعليمي ادارن کي زنده رکيو آهي، ته پوءِ انهن کي آزاديءَ سان وڌڻ ويجهڻ جا موقعا ڏيڻ گهرجن. لساني، تعليمي، نوڙي نفسياتي لحاظ کان، ڪنهن به نسل جي صحتمند تعليم ۽ تربيت صرف اهڙيءَ صورت ۾ ئي ممڪن ٿي سگهي ٿي، جڏهن ان جي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ جو ذريعو سندس ’مادري زبان‘ کي ٺهرايو وڃي.“

”هيءَ اجلاس حڪومت پاڪستان کي زوردار گذارش ٿو ڪري ته سنڌي زبان پاڪستان جي هڪ تمام قديم، ترقي يافتہ، شاهوڪار، ۽ تاريخي، علمي ۽ ادبي زبان آهي، جنهن کي پاڪستان جي هڪ اهم حصي جي مادري زبان هجڻ جو شرف پڻ حاصل آهي، جيڪا گذريل ٽيڙي صديءَ کان سنڌ صوبي جي سڀني تعليمي درسگاهن ۾ ذريعت تعليم رهندي آئي آهي، ۽ جيڪا پاڪستان جي هڪ وڏي علائقي جي معاشي ۽ معاشرتي، ذهني ۽ فكري ترقيءَ جو ذريعو بڻيل آهي، تنهن جي موجوده حيثيت کي نظرانداز ڪرڻ پاڪستان جي باشندن جي هڪ وڏي ۽ اڪثريت کي سنڌس ذهني ڀروس جي حقيقي ذريعي کان محروم ڪرڻ جي برابر ٿيندو، ۽ اها ڳالهه سنڌيءَ طرح ملڪ جي اجتماعي نوڙي انفرادي، علمي نوڙي ادبي، تعليمي نوڙي تهذيبي ترقيءَ تي اثرانداز ٿي سگهي ٿي؛ تنهنڪري ضروري آهي ته سنڌي زبان کي مابق صوبي سنڌ جي سڀني ٻڌل ۽ سيڪنڊري اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ ذريعت تعليم جي حيثيت سان بدستور بحال ۾ برقرار رکيو وڃي.“

”پاڪستان رائيٽرس گلبڊ“ جو ساليانو اجلاس.

’پاڪستان رائيٽرس گلبڊ‘ جو ساليانو اجلاس ڍاڪا ۾ ٿي گذريو، جنهن ۾ پنجاب، سنڌ، سرحد ۽ بنگال جي مشهور اديبن ۽ نمائندن شرڪت ڪئي. ان اجلاس جي خصوصيت اها آهي ته نه فقط اديبن ۽ دانشورن جي علمي ۽ ادبي حقن جي حفاظت لاءِ ڳالهه بولي، ڪئي وڃي، پر ان سان گڏ علمي طور به اهڙا ذريعا ۽ وسيلا سوچيا ويا، جن جي پايه ٽڪميل تي پهچڻ سان اديبن جي خوشحال آئيندي جون اميدون وابسته ٿي سگهن ٿيون.

صدر مملکت جو پیغام. رائیٽرس گلڊ جي افتتاح لاءِ صدر مملکت ٻارن جيڪو

پیغام پیش ڪيو ويو، اهو پنهنجي ليڪ مقصد ۽ خلوص جي حيثیت سان علمی ۽ ادبی دنیا ۾ وڏو مقام رکي ٿو. اهو پیغام هيءُ آهي: ”مون کي هيءُ ڏسي انتهائي مسرت ٿي آهي ته، پاڪستان وائٽرس گلڊ جو پهريون سالانو اجلاس ۳۱-جنوري ۶۰ع تي ڊاڪا ۾ ٿي رهيو آهي. اچوڪي ڏينهن تي گذريل سال مون رائیٽرس گلڊ جي اجلاس ۾ شرڪت ڪئي هئي. اڄ سان نهايت دلچسپيءَ سان گلڊ جي ارتقائي منزلن کي ڏسڻ لاءِ چشم برآم آهيان. سان نهايت خوش آهيان، ۽ اوهان جي ڪاميابيءَ سان گڏ اديبن ۽ شاعرن جي بهبودي ۽ ترقيءَ لاءِ هڪ منظم ۽ صحتمند ادارو قائم ڪيو ويو آهي، ان سلسلي ۾ منهنجي دلي مبارڪباد قبول فرمائيندا. سون کي يقين آهي ته اوهان جهڙا اديب ۽ عالم هروڀرو ڪنهن مشوري جا محتاج نه هوندا، پر جي اوهين سون کي اجازت ڏيو ته هوند هڪ اهم ڳالهه بطور مشوري جي عرض ڪري ڇڏيان. اها اها ته اوهان جو فڪر آزاد آهي، تنهنڪري اوهين پنهنجي تاثرات کي نهايت آزاديءَ سان بکڙو ۽ پنهنجي ماحول کان آزاد نموني ۾ متاثر ٿي، پنهنجي گرائنڊر خيالات کي ظاهر ڪريو؛ ڪنهن به خوف يا ڪنهن به مصلحت کي اکيان اٿي، پنهنجي ذهن کي ملوث ۽ ڪٽند نه ڪريو. مان پنهنجي طرفان اوهان کي يقين ٿو ڏياريان ته اهو ممڪن آهي ته ذاتي ۽ انفرادي طور تي پنهنجو اوهان سان اختلاف ٿي پوي—حتاڪ احتجاج به ڪري سگهان ٿو—پر ان سان گڏوگڏ اهو يقين به ڏياريان ٿو مان اوهان جي حقن جي حفاظت ڪندس، بشرطيڪ اهو وطن عزيز جي مفاد جي خلاف نه هوندو.“

صدر مملکت، اديبن جي حقن ۽ انهن جي فڪري ۽ فني آزاديءَ ۽ حفاظت متعلق يقين دهائيءَ کان پوءِ، پاڪستان جي ٻين علائقائي ٻولين جي خدمت ۽ ترجمي ڏانهن توجهه ڇڪائيندي، صلاح ڏئي ته ”مان محسوس ٿو ڪريان ته اوهين گهڻو ڳالهاڻ مان ٿي مخاطب رهو ٿا، پر مان مشورو ڏيندس ته پنهنجيءَ تخليق کي پاڪستان جي ٻين ٻولين تائين ترجمو ڪري پهچايو.“

ان کان پوءِ صدر مملکت، ايندڙ دور جي نظام تعليم ۽ ان جي نصاب متعلق اديبن کي ٻڌايو ته هو ان لاءِ نصاب تيار ڪرڻ ۾ مدد ڪن: ”نئين نظام تعليم جي نفاذ جي سلسلي ۾ اوهان اديبن کي خدمت ڪرڻ جا ڪافي موقعا ملي سگهن ٿا. اوهين ئي آهيو جي هر قسم جي شاگردن لاءِ مناسب ۽ مفيد نصاب ٺاهي سگهو ٿا. مون کي يقين آهي ته گلڊ هن اهم ۽ اعليٰ تجويز ۾ ذميدارانه حيثیت سان حصو وٺندي.“

ان کان پوءِ قدرت الله شهاب، جنرل سيڪريٽري، رائیٽرس گلڊ پاڪستان، گلڊ جي ڪارڪناريءَ متعلق اجمالي طور تبصرو ڪيو ۽ ٻڌايو ته ”اهو غلط آهي

ٽ. گلد جو قيام فقط حڪومت جي نائيد ۽ خدمت لاءِ ئي وجود ۾ آيو آهي. اديب ۽ دانشور هوري اخلاص ۽ آزاديءَ سان علمي ۽ فني خدمت ڪندا رهن. ائين ڪرڻ کان کين ڪا به طاقت روڪي نه سگهندي.

گلد جي هن اجلاس ۾ ڪي تجويزون آيون، ۽ پوءِ هاس ڪيا ويا. هڪ مکيه پوءِ علائقائي ٻولين جي حقن ۽ انهن جي آزاديءَ سان اشاعت متعلق متفق طور چيو ويو ته ”پاڪستان جي سڀني علائقائي ٻولين — بنگالي، پشتو، سنڌي ۽ بلوچي — ۾ فن جي خدمت لاءِ معياري ڪتاب تيار ڪري شايع ڪيا وڃن.“ گلد جو اهو پوءِ نهايت اميدافزا آهي. پاڪستان جي سڀني علائقائي ٻولين جي اديبن ۽ دانشورن لاءِ لازم آهي ته هر پنهنجي فني ۽ فڪري تخليقات سان ادب ۽ ثقافت جي خدمت ڪن.

قدرت الله شهاب جي اهيل — اديبن جي آزادانه راءِ، ۽ فني ۽ فڪري تخليقي ڪاوش ۽ انهن جي گلد سان اصولي وابستگيءَ متعلق پاڪستان رائٽرس گلد جي جنرل سيڪريٽريءَ، قدرت الله شهاب، صاف صاف ٻڌايو ته ”منهنجا دوست، هر قسم جي غلط فهميءَ کي دور ڪري، يقين ڪن ته ’پاڪستان رائٽرس گلد‘ خالص ’ٽريڊ يونين‘ آهي، ۽ هڪ ادبي تنظيم آهي، پر ڪو ’نظرياتي ادارو‘ نه آهي. ان جو واحد نظريو اڪرڻي سگهي ٿو ته اهو فقط اهو آهي ته ذهن جي ايماندارانه ڪاوش سان ۽ همت سان ادب جي تخليق ڪئي وڃي، ۽ ان کي اشاعت ۾ آڻڻ لاءِ بهترين ذريعا ۽ وسيلو پيدا ڪيا وڃن. هر فرد پنهنجيءَ جاءِ تي جدا جدا انداز فڪر جو حامل آهي، تنهنڪري گلد جي ڪنهن به رڪن جي تقرير ۽ تحرير کي گلد جي ترجماني نه سڏڻ گهرجي، اها اهل قلم جي پنهنجي انفرادي راءِ آهي، گلد جي تنظيم متعلق ان راءِ کي ڪوبه معيار نه سمجهڻ گهرجي، خواهه گلد ۾ ان جي ڪهڙي به حيثيت هجي. جن دوستن کي اهو گمان آهي ته ’گلد‘ سياسي نمائندگيءَ جي آرڪار آهي، تن کي گذارش آهي ته هو يقين رکن ته گلد سياسي ادارو ڪين آهي. نمايان حيثيت حاصل ڪرڻ يا واجبي حقن جي تقاضا ڪرڻ ڏوهه ڪين آهي، پر اهو باد رهي ته تخليقي ذهن آسودو به ٿي سگهي ٿو، ۽ ان سان گڏ غير مطمئن به رهي سگهي ٿو، ڇاڪاڻ ته اهي هميشه ناقابل حصول بلنديءَ جا متلاشي رهن ٿا. جيستائين سندن بيقرار ذهن ڪنهن داخلي يا خارجي دٻاءُ، رغبت يا الهام جي ماتحت فڪري انقلاب يا اندرتخيالي جي ڪوشش نه ڪندا، تيستائين ڪين نڪا ادب ۽ نمائندگي ملي سگهندي، ۽ نڪو کين حق ٿي هلي هوندو.

آخر ۾ ساڳي جي سرمائيدار طبقي کي ’گلد‘ جي امداد لاءِ توجهه ڏياريندي ٻڌايائين: ”اسان جي ملڪ ۾ مال ۽ دولت وارا گهڻا ئي صاحب دولت موجود آهن — اڪر اهي توجهه ڏين ۽ ڏسن ته ’رائٽرس گلد‘ وٽ اديبن ۽ شاعرن جي

بهبودي ۽ ترقيءَ لاءِ بهترين عملي پروگرام موجود آهي، ۽ اسان انهن اديبن کي پنهنجي قومي وسيلن سان ئي مستفيد ڪرڻ گهرون ٿا— ان جي مقابلي ۾، اسين غير ملڪي امداد قبول ڪرڻ کان قاصر آهيون. اسان وٽ دولت مند ماڻهو عجيب غريب طريقن سان شهرت طلبي حاصل ڪرڻ لاءِ دولت کي لٽائين ٿا. انهن لاءِ ته پاڻ سڀ کان وڌيڪ عالمن ۽ دانشورن جي خدمت لاءِ موقعا گهڻا گهرجن، مون کي علم آهي ته ڪيئن نه هڪ سرمائيدار عطر جون ويهر هزار شيشيون پنهنجيءَ نياڻيءَ جي غسل لاءِ صرف ڪيون آهن! ظاهر آهي ته ان ۾ محبت ڪسي گهٽ دخل آهي، پر شهرت کي زياده. اگر اهڙو سرمائيدار ان جي اڌ رقم ۾ ’رائيٽرس گلبڊ‘ کي ڏئي ها ته ان مان هوند ملڪ ۾ نظم ۽ نثر جي عطر نشان فضا قائم ٿي وڃي ها!“ اميد آهي ته شهاب صاحب جي ان مخلصانه وضاحت کي هيئن نظر رکي، اسان جا اديب نهايت خلوص ۽ آزاديءَ سان فن جي تخليق ڪندا رهندا، ۽ سرمائيدار ماڻهو پڻ دل ڪولي هن ادبي حڪم ۾ حصو وٺندا.

آخر ۾ اسين رائٽرس گلبڊ جي اهليڪارن کي گلبڊ جي نمائندگيءَ متعلق دواڙه ياددهاني ڪرڻ مناسب ٿا سمجهون ته هو ’سنڌي ادب‘ کي پوري پوري نمائندگي ڏين. سنڌي ادب ۽ زبان جي قدامت ۽ فني حيثيت جي لحاظ سان ڏکڻ وڀندو ته فقط هڪ نمائندو ناڪافي آهي. پشتو ۽ پنجابي ٻولين کان هر حال ۾ نمائندگي وڌيڪ هنن گهرجي، اميد ته اسان جي گذارش تي شور ڪيو ويندو. (غ. م. گ.)

ديت

مخدوم محمد زمان 'طالب المولا'؛ محمد خان 'غني'؛ سروپچندر 'شاد'

دوها: ذوالفقار راشدي؛ سروپچندر 'شاد'

ڪافيون

مصري شاه؛ مرزا قليچ بيگ؛ حافظ شاه؛ حافظا 'سڪڙائي'؛ مخدوم محمد زمان 'طالب المولا'؛
ميران محمد شاه؛ 'مير'؛ محمد خان 'غني'؛ حافظ محمد احسن؛ حسين بخش 'خادم'؛ مير محمد 'ميرل'؛
جو يو؛ پير محمد 'پياسي'؛ نياز علي شاه؛ محسن؛ احمد خان 'آصف'؛ علي بخش 'رضا'

وايون: مخدوم محمد زمان 'طالب المولا'؛ محمد خان 'غني'؛ عبدالجبار 'شام'؛ احمد خان 'آصف'

گيت

شيخ محمد ابراهيم 'خليل'؛ گورڊن محبوبائي؛ 'نياز' همايوني؛ نارائن 'شيام'؛ عبدالڪريم گدائي؛
سراج؛ سروپچندر 'شاد'

لوڪ گيت

م. ع. ڏيپلائي

نظم

گورڊن محبوبائي؛ 'تنوير' عباسي؛ سروپچندر 'شاد'؛ 'ذوالفقار' راشدي؛ 'درد' دريشائي؛ امين
'فهمير'؛ 'برده' سنڌي

آزان نظم

سروپچندر 'شاد'

سي حرفي

مير محمد 'ميرل'؛ جو يو

ڏيون طرزون

سروپچندر 'شاد'؛ 'پروانو' پتي

غزل

'سرشار' عقيلي؛ شيخ 'اياز'؛ عبدالحميد 'جوش'؛ علي محمد 'مجروح'؛ 'برده' سنڌي؛ عبدالڪريم
'گدائي'؛ عبدالله 'خواب'؛ شيخ 'راز'؛ شبير 'هاتف'؛ 'درد' دريشائي؛ 'ذوالفقار' راشدي؛
محمد علي 'جوهر'

قطعا

احسن الهاشمي؛ سروپچندر 'شاد'؛ 'ذوالفقار' راشدي

ادب لطيف

رباعيون

مرحوم مراد علي 'ڪاظم'؛ ا.ح. جشنگهائي؛ جهانمندان پاتيا؛ ا.ح. جشنگهائي؛ هريڪانت

”قباحت ۽ حسن ۽ لڳا سمنڊ جي ڪناري تي اچي سلاقي ٿيا. هڪٻئي کي چيائون، اچو ته سمنڊ ۾ وهنجون. پوءِ ڪپڙا لائون، ۽ وڃي پاڻيءَ ۾ تڙڪيا. ٿوريءَ دير کان پوءِ قباحت سوڏي ڪناري تي آئي، ۽ حسن وارا لٽا اوڍي رسندي رهي. حسن به سمنڊ مان نڪري ٻاهر ٿيو، ۽ ڏٺائين ته سندس ڪپڙا هٿا ئي ڪونه؛ اگهارپ سورڙن نهايت شرسايو پئي، سو قباحت واري وڳي سان ئي ڪٽي پاڻ ڍڪيائين. پوءِ حسن پنهنجي واٽ وٺي هليو ويو.

”بنهه اڄ سوڌو، ماڻهو حسن کي قباحت ۽ قباحت کي حسن ڪريو پيا سمجهن. ته به، ڪي آهن، جن حسن جو سُڪڙو ڏٺو آهي، ۽ آڌاري ويس ۾ به ان کي سڃاڻن ٿا؛ ۽ ڪي آهن، جن کي قباحت جي سڪروھ مهاندي جي ڄاڻ آهي، ۽ حسن وارو ويس قباحت کي سندن اکين کان لڪائي نٿو.“ — خليل جبران

بيت

مخدوم محمد زمان 'طالب المولي'

سورن ڏنا سڪ، سڪن سور سوين ڏنا،
دلبر جي ديدار جي، بيجد آهي بڪ،
ايندي عجيبن جي، لهندا اندر جا آهڪ،
پرت رکبي پاڻ ۾، تڏهن پوندي هرڪ،
منجيو وڃن محبت ۾، لاڳاپا جي لسڪ،
'طالب مولا' مرد ٿي، وڌندي رک تون وڪ،
ڪارڻ رب آسڪ، سهه سڀوئي سر تي.

ڏڪن ڪين ڏڪوئيو، پر سڪن ڏنا سور،
ڏڪن واري ڏيهه ۾، محبتن جا مذڪور،
سڪن جي سندن ۾، اندر وڏهن انبور،
ڏڪن ڏاهپ نه اچي، آهن محو ۽ مخمور،
سڪيا سورن کان سدا، وڃن ٿا وهلور،
"إن مع العسر يسرا" سدائين سرور،
'طالب مولا' مرد ٿي، محبت ڪر منظور،
آڌي ۽ آسور، ڏڪن سان ٻيو ڏور تون.

سڪن وارا ستر، سدائين سرشار،
محبت رڪن ٿا مال جي، اٿن دولت جي درڪار،
هو دور رهن ٿا درد کان، ويسلا هر وار،
پنڌجن ته پنهون پيا، ڏڪن جا ڏهڪار،
پر سوريٽين سان ساڻ، سچن سڀين پار،
'طالب مولا' مرد ٿي، گوندر منجهه گذار،
ته سهڻن جو سردار، سورن ۾ ساڻي ٿي.

ڏنا اٿئون ڏيهه ۾، سڪن وارا سَوَ،
خوف نه اٿن خدا جو، هو رُندي ڪن ٿا رَوَ،
محبت رڪن مال جي، ۽ منجيو ڪن ٿا مَوَ،
دنيا آهي يوني، تنهن کي يونديو ٿا ڪن ڍَوَ،
ڏڪن جي ڏهڪاءَ کان، ڪننيو ڪن هو ڪَوَ،
ڏڪن واري ڏيهه کان، ڪن پورا پڇيو پَوَ،
'طالب مولا' ساڻ هَوَ، ٿا لائين لَوَ،
هيٺوئي اندر هَوَ، ڪانه رڪن ٿا قرب جي.

سچن لَهه سماع، سوريٽن جو سيگهه ۾،
ڏڪن ڏڪيو ڪين ڪي، پر سڪن ڇڏيو ساع،
'طالب مولا' ڪي وٺي، ورهه وارو واع،
پرين پرچي آڻ، ته گڏجي گوندر لاهيون.
طلب نه وٺي تن ڪي، جن جي برهه لائي بڪ،
'طالب مولا' مرد ٿي، ڏوري ڏنائون ڏڪ،
سورهيه ڇڏي سڪ، سورن ۾ سرشار ٿيا.

وصل واريءَ وات ۾، ڪن سورن جو ثمر،
پلي بڪ پرم جي، اٿي سهڻو اهو سفر،
جي سڪن ۾ سمهي رهيون، تن ووڙي لدوله ور،
'طالب مولا' مرد ٿي، پڙهه دل سان 'الف' آڪر،
لنگهي دردن وارو در، وڃي مل محبوب سان.
عشق الدر آيو، ته سڪن ڇڏيو ساع،
سڪن مان ٿي ڪين ڪي، سورن جو سماع.

ٻاهر ٻاڳ نه ڪيڏ تون، ڪوٺرا ويٺو ڪاه،
 عاشق آرانگل سان، آڏيءَ تي پيو آءُ،
 اڪيون اندر جون آهتي، پس لالڻ جو لقاءُ،
 تڏهن ريجهي راءِ، جڏهن 'طالب مولا' مرد ٿين.
 سڪن سڪو پاءُ، سورن پائي ڪونڊ ڪو،
 سورن جي سهاڳ ۾ آهي لالڻ جو لقاءُ،
 سڪن جو سامان آءُ وره جو وٺاءُ،
 'طالب المولا' مرد ٿي، ته پئي سورن مان سماءُ،
 سڪن وارو ساءُ، جدا ڪندو جالب کان.
 سورن سندا ساڻ، عشق اسان ڏي موڪليا،
 ڪئين نچايا ناڪ، سڪن پنهنجي سڏن ۾.
 سنگتي جن جا سور، اهي سرغوب آهن محب جا،
 سڪن سندا سيڪڙو، ڪئي ڏناسون ڪنٿور،
 ٿين نه حاصل هڙ ڪا، وڃن وره کان وهلور،
 سورن جي سنگت ۾، آهن پرين سندا پور،
 سورن واري ساڻ ۾، محبوب جا مذڪور،
 جن کي گهائي رکيو گهور، اهي 'طالب مولا' مرد ٿيا،
 سڪ چون ته سمهي رهو، سور ڪن سجاڳ،
 سڪن جي سنگت آهي، نسور وٺي نياڳ،
 سورن منجهان سدا ملي، محبت وارو ماڳ،
 ته ويچاري ويراڳ، وات ڏيڪاري وره جي،
 سورن مٿي سور، سڄڻ سهڻي موڪليا،
 مون به آندا اڪين تي، چئي "نور" علي نور،
 'طالب مولا' مرد ٿي، محبت ڪئي منظور،
 تڏهن ڏوران ڏور، اچي سڄڻ ساڻي ٿيو.

محمد خان 'غني'

اڪين ڪنان اچ، مون پڇيو ٻڌري پست:
 ڪٿان هيئن ڪڪوريون، جو جهات نه ڪريو جهت،
 ڪنهن جي نينهڻ نيٺ، نيو نهوڙي نند ڪي؟

ٻڌي منهنجي ڳالهڙي، اڪين چير اينءُ،
 ته اچي خواب خيال ۾، چيو حبيبن هينءُ:
 "اسان ديرو ات ڪيو"، نندون ڪيون ڪينءُ،
 ٿيو آرو انهيءَ سينءُ، جو سمهن سهي ڪينڪي!
 اڪيون ٻيون گهوريون، اڪيون آو آهين،
 پيرَ کي پسڻ لاءِ جي، وينيون واجهائين،
 صورت ڏسي سڄڻين، لنون وڃي لائين،
 پنهنجن پير پيرين جا، پاڳ وڏا پائين،
 چڪي چهرن وچ ۾، لالڻ لڪائين،
 هيڪ ۾ ويون هيڪ ٿي، نه پئي در واجهائين،
 پاسي ڪٿي پال ٿيا، ته ماتر مچائين،
 رتي راس نه رمز ٿي، ته روئي ريجهائين،
 سي سيني سيبائين، آرو اڪين جن تي.

اڪيون ٻيون گهوريون، اڪيون آو آهين،
 پيرَ ري پيرين ڪينڪي، پيرَ کي پريائين،
 اڪي لاڙن لڙڪ سي، پٿر نه جي پائين،
 جيڪا گجهي ڳالهڙي، سا ڳالهه نه ڳالهائين،
 ته به ڏورون ڏسائين، ته هينن هيچ حبيب تي.
 اک نه چينديس آءُ ڙي، ستان انهيءَ وير،
 اچي ڏين اڪين تي، پرين منهنجي پير،
 هيءُ جي پنجهر پير، متان اوڪا لڳن آن ڪي!
 هي جي منهنجيون اڪيون، تن ۾ رانجهن روڪ،
 اڪين ويهي آءُ، ماڻي پيو مشاهدو.

جي ٿيون پڇو پيرَ جو، ته هلي اچو هيت،
 هي جي منهنجيون اڪيون، ڪريو تن نرت،
 جانب جوڙيون جائيون، اچي آهن جت،
 اوهين بهجي ات، ماڻيو سڀ مشاهدو.

سرو پچندر 'شاد'

آهيان آءِ رولاڪ، ڪڪري هڪڙي ڪارڙي،
 دامن داغن سان ڀريل، چيٽو اٿر چاڪ،
 ڀاڳل آءِ ٻياڪ، سڪان ٻيئي شراب لڌ.
 ڪري ٻَرَ، ٻريت! آڏري آءِ آجئي وت،
 سيڪاريان سين ڪي، اڄ ٻيٺن جي ريت،
 منڙا منڙا گيت، آءُ تہ توتان گهوريان.
 ٻيان، چو نہ ٻيان، سُڪي آءِ شراب،
 تنهنجين نظرن ۾ سڄڻ، نيچ چو نہ ٿيان،
 ڀلي منهن موڙ تون، آءِ ايءُ گهٽران،
 جيسين ٻيو جيان، تيسين سڪان سُڀرين!
 اچي مينل ميل، تہ اوريون ڳڻجھيون ڳالھيون،
 آءِ چنگ چوريان، ڀلي ٻيو تون ڪيل،
 توکي ارڀيان دل، سڄڻ مون ڪي سور ڏي!

منهنجا منڙا راڳ، توتي چريا سُڀرين،
 سهي سُور سامان، منهنجا آهن ڀاڳ،
 تون سڀنو مان جاڳ، سڪون سرڇڻ لڌ اسين.
 آهين چريو چنڊ، تون، چنچل آءِ چڪور،
 تون بادل مان مور، سڪڻ اسان ڪي سونهي.
 ڀاڇولا ٻيا، چانڊوڪين جا چيت تي،
 سُڪيون ڀري سونهن جون، ڀاڳل ٻُور ٿيا،
 آڏري سور ويا، توکي ڳولڻ لڌ ٻرين.
 منهنجن چن تان ويٺي، ڪسڪي مٺي مُرڪ،
 حيران ٻئي لُٽڪ، آن ڪي ڳولڻ لڌ آٿيا.
 چُڪي هي، چريو ٿي، وٺي چورهر چنگ،
 آڪنڊيا آنگ، ٻر ٻڪيڙي آڏريا.

دوها

ذوالفقار راشدي

رائين ۾ مون رات گذاري، شهزادين ۾ شام،
 ڪين انهن سان ڪنهن به ٻروڙي، منهنجي دل جي مار.
 ڪارا بادل چانڊيا، آهي اوڻتيهين آس،
 منهنجي من ۾ وڃ جيان چمڪي، تنهنجي ملڻ جي آس.
 دردن جا هي مينهن-مهينا، سورن جا هي سال،
 لڙيون ۾ مون رات لڪايو، پنهنجي دل جو لال.
 نذر ناري ٽنگڙن ۾ ٿي ٿوڪي ساري رات،
 سيءُ جي آڏو الهڙ جواني ڪائي ويٺي مات.
 هاءِ اسان تي جادو ڪيو هو، ڪنهن چوڏهينءَ جي چنڊ،
 مدت تائين موڳو رکيو، تنهن مانڊيءَ جي منڊ.

تنهنجين اکڙين ۾ سئل، آهن گهڻا مينهن،
 سڄڻ تنهنجي لينهن، جيئن سيڪاريو جاڳ ڪي.
 صبح سڀاڳو، ٻليو رات جي ٻيٽ ۾،
 منهنجو اوجاڳو، سامانو سؤ سور سهي.
 ساون سامان، آئي منڊ ملڻ جي،
 چوڏس چيٽائو، جوڀن جي جلوي ڪيو.
 ٻيتر ٻياليون، سُڪي سُڪي سونهن جون،
 کڻي بسنت آڻيو، ٻرائيون ڳالھيون،
 اڪيون ڳوڙهاليون، چمڪي آڻيون چند جان.
 لڳي مون ڪي اوچتو، منهنجي ئي نظر،
 رهبر ڪين خبر، آلو آن؟ يا آگ آن؟
 دنيا آهي رُج، آءِ هرڻ هيڪلو،
 ڊوڙي منهنجي ڊوڙ ٿي، رڳو سڄ ٿي سڄ،
 ڪيئن آجهامي آج، جت ٻاڻي ٻسجي ڪينڪي!

ٺوهارو ٿي تنهنجين اڪڙين مان ايئن لڪري ڀريت،
وڻ جي ٽارين تي چڻ ڳائي چانڊوڪي ٻئي گيت.
چرڪي، مَرڪي، هڳي، تنهنجو ڳالهائڻ جو ڍنگ،
چڪڙي ٻي، اوسائين، ٻيو چڻ چارڻ چوري چنگ.

تنهنجن رخسارن تان ايئن ٿي چانڊوڪي تيرڪي،
جيئرو ٿي سنگمرمر ٻيو چڻ مَرڪي ۽ چيرڪي.
تنهنجين نظرن کي ايئن چميو منهنجين نظرن آه،
ملي چڪور کي ويو چڻ، سُهڻا، چنڊ چرئي جو چاهه.
تنهنجي منهنجي ڀريت پراڻي، پنهنجو هڪڙو ماڳ،
مان مستانو شاعر آهيان، ۽ تون مٿو راڳ.

سالن تائين ساڪ پريسين تنهنجي سونهن منڊي،
قتڪي ٻيئي تنهنجي مڪ ۾ دلڙي درد وڻدي.
عنبر جي دونهن جيان آيو دل ۾ تنهنجو ٺور،
من-منڊر ۾ ٻي کا سُورت مون نه سجائي مور.

سروچندر 'شاد'

ڪرَ موڙي ٻيئي جاڳي دل ۾ تنهنجي ايئن آڪير،
ٻائيءَ جي مائيئي ڳل کي چمي ويئي چڻ هير.
منهنجن چيڙن تي، او مٿا، تنهنجو ايئن آه نانءُ،
ڪوئي سانگيٿو ٻيو ڳائي بيت 'شاه' جو پاڻءُ.
تنهنجن چيڙن تي اڄ مَرڪن ايئن ڪيو آ وس،
تازن تازن انگورن مان چڻ ٻيو ٽڪي رس.

ڪافيون

مصري شاھ

بهره بيرنگ بيحساب، ٿو مٿين جي مٿر منجهائي!
جت هئي نيمزا نظار، ناز ناوڪ نينهن ناب،
ان اثر عيلاج جي طاقت طبيبن ناهه. تاب:
ڪڏ ڪڏي ڀيڙا ڍڪائي...
هوش جي ات ناهه حاجت، ٿيون مٿيون سڀ مهڻي هاب،
عقل ات اوجهو ٿيو، ڪنهن رمز جو وڃيو رباب:
نظر سان نوئي نچائي...
عشق جون آڻيون آڙائي، تن نه هوئي ڪو حجاب،
درد در پردا وڃايو، ڏوهه ٿيا هائي ثواب:
ڪفر اڃا ڪلمو پڙهائي...
جنم بدل بجليون ٿيون پڙڪن، تنن لڪيو لاهي نقاب،
مرڻ صحيح ڄاڻج سو 'مصري'، منهن مقابل ماهتاب:
منجهه منجهائي مت مڃائي...

مرزا قليچ بيگ

جس جو گيٽون ڪي آهي، جي ويڙا توڙو لاهي!
جنگ جوان لڏيا لاهوتي، نفي ڪيائون سنگ ٿوتي،
خاڪ مٽي ڪيئون انگ پيوتي، ويس وڳا سڀ لاهي:
— جس جو گيٽون ڪي آهي،...
سفر سنڀريا سورهيءَ سامي، سانگ سٽي ٿيا نانگا نامي،
ديسي ٿيا پرديس مقامسي، ساڳي مٽيءَ جا لاهي:
— جس جو گيٽون ڪي آهي،...

ڪاٻڙين جي ڪل نه ڪاٺي، ڳالهون تن جون سڀ ڳجهائي،
 واريون ترت وڃن جي وائي، سورن ساڪ سنباهي؛
 — جس جو ڪيٽڙن کي آهي، ...
 وس وڌي هئا سامي سڀاڻا، سچ بيراڳين ڪيا سڀ پاڻا،
 مارن تن جا محبت ماڻا، ڳاهه اندر دل ڳاهي؛
 — جس جو ڪيٽڙن کي آهي، ...
 جن جا پنڌ 'قليچ' پچائين، ڳوڙها جن لڻ ڳل وهائين،
 سي جو ڳيٽڙا جهڊ مڻجھائين قاف رسيا وڃي ڪاهي؛
 'جس' جو ڪيٽڙن کي آهي، جي ويڙا توڙ نباهي.

سرحوم حافظ شاهه 'حافظ' ٽڪڙائي

تنهنجي حسن هزارين هزار، لکين لچار ڪيا!
 لوڪ نينن جڻن شهباز شاهي،
 جڻنگ جهڻي جهونجهار، ننگ نروار ڪيا...
 سولهن سچڻ تنهنجي سهين سڪايا،
 ساز ڪري سينگار، عجب اسرار ڪيا...
 طرح طرح جيئن سڀ رنگ سهڻا،
 سوز سٺي سي سچار، برهه بيمار ڪيا...
 'حافظ شاهه' نه رکڙڙين ڪروڙين،
 عشق بچي آزار، پڻجي بي-زار ڪيا...

مخدوم محمد زمان 'طالب المولا'

تو نين دن رين مان چين چايا،
 انهيءَ اوت اوت، ڪئين گهوت گهايا.
 تنهنجا ناز ۽ انداز آهن باز بحري،
 وجهن ونگ، هنن ڏنگ، رکن زنگ زهري،
 تنهنجو نينهن آهي شينهن، رات وڌينهن رهين،
 من سهڻا، قرب ڪهڻا، سچڻ سهڻا سرور،
 سلطان، باشان، تنهنجي در جا دايا...
 مرغوب، مطلوب، محبوب، منور،

قرب ڪاڙهيا، ڀرت ٻاڙهيا، سوز ساڙيا سڀئي،
 دل ريش، درويش، تنهنجي تيش تايا...
 ٻڏي ٻولي، ٿيس گولي، انهيءَ هڪڙي ٿوري،
 توتان جاني، قرباني، جيڪا ميڙير مايا...
 مخدوم، محڪوم، ڪيا عشق انور،
 تنهنجي سونهن جي ورونهن، اهي نت نايا...
 سڀ غم ۽ وهم سي پسر ٿيندا،
 اڱڻ ايندا، بخڻيندا، ٿيندا لايسا سجايا...

تو جناب، جي شباب، ڪيا ڪباب ڪيئي،
 قربان، انسان، ڪن جان جيئي،
 حسن شاهه جي نگاهه ڇڏيو ڇيت چوري،
 غماز، بي نياز، وڏي جند جهوري،
 ٿيا پير ۽ فقير، دلگير، دلبر،
 آفتاب، ماهتاب، بيستاب اختر،
 عشق امام جا سلام، ۽ ٻيا پيام ڏيندا،
 طالب، سولا، جهڪون جهولا، ڏک ڏولا ويندا،

ميران محمد شاه 'مير'

بند هر آهيون اسين باندي بيوس، اوهين اڙانگا چون نه اوس، ميان!
 سنگدل دلبر، دائر نه رهندين، ناز ۽ نخرا لڪ نه نيندين،
 ڪوري ڪڍي ڇڏ ڪينو ۽ ڪس، ميان...
 'ڪل نفس' لڏ 'ذائقه الموت' هرڪو ٿيندو فاني ۽ فوت،
 باريءَ جو رهندو نالو، پيو بس، ميان...
 ناز ٻهو نيت ڪم ڪين ايندو، اجل اڙانگو آڏو ايندو،
 آب عين مان وهندو ڪري گس، ميان...
 حسن تنهنجي جو گلشن شادان، هر گل خندان، هر گل فرحان،
 پيل پئي مائي مڪڙيون مگس، ميان...
 'ميران شاهه' جون مولا مرادون، سهين اميدون تو هر آسون،
 رانجهن جو ٿئي شل ڪو رس، ميان...

محمد خان 'غني'

اسان ڪسي ڇڏيو آه آت نينهن ٿيئي، جتي پاڻ ڪسي پنهنجي گل ڪانه پئي!
 ازل کان آهيءَ ساڻ جي نينهن ناتا، لڪي لوح قلم، پيچ پختا جي هاتا،
 نساھي نياسون سچن ساڻ سڀئي.

وجهي پير پيڙ هر نه موٽڻ مناسب، چڙهي دست دلبر جي وارڻ نه واجب :
سچڻ ڪئي سا سوکهي، وسان دل جا ويٺي.

ادب سان آزي، ڪري زور زاري، اسان جي ٻڌائيج آتي نظاري،
ڪري قرب، کانگل، پرين جي پچيئي.

هنن هوڏ هستي وساري ڇڏياسون، پرين، تنهنجي پيرن پناهي پياسون،
ننگي! ننگ آهي مڙيئي مڙيئي.

چوان حرف هڪڙو، اهو عيب آهي، سچڻ سان سينو پيلا ڪير ساهي؟
ميارون، مٺا محب، مون ڏي مڙيئي!

ڪڪوريون ڪري قرب مون سان ملائين، اسان کان اڪيون يا جي حاڪم هٿائين :
پنهني صورتن هر ڪرين قهر ڪيئي.

جي پنهنجو، پيارا، ڪري تون نه ڄاڻين، لکيو لوح سو جي نه صاحب سڃاڻين،
اسين تنهنجي نالي جا نوڪر آهيئي.

لياڪا لکيو تون جي پلبل ٿو پائين، مندر دوست، دل تي ٿو وڇڙيون وسائين :
هزارين هڪلائون مان سهندس سڀيئي.

ڪنڊيون ڪارڙيون جي اڪيون تون آٿارين، ته باشا بچيو ڪر ٿو بحري بيهارين :
بنا موت ماريين 'غنيءَ' کي آئيئي.

حافظ محمد احسن، 'احسن'

ڪر ڪا پلائي پال، وي ميان، آءُ اڳڻ هر پير پيري، الا!

دم دم توکي ماه سنڀاري، دلبر ويٺين ڪيئن تون وساري،
ڪانه لڏي ڪا سنڀال، وي ميان، مفت مسافر پيو ٿو مري، الا...

واڳ وصل جي وار آله لڳي، قول پرين سڀ پار آله لڳي،
لامر خدا مچ سوال، وي ميان، بلڪ نه ٿي مون کان يار پري، الا...

عشق اندر هر آڳ آلائي، تنهنجي جدائي جان جلائي،
هاڻي جيئن ٿيو جنجال، وي ميان، توکان سوا ساعت ڪين سري، الا...

لنئون لنئون ۾ ٿم تنهنجي لوري، جان جدائيءَ تنهنجي جهوري،
 هيٺا ٿيا ٿم حال، وي ميان، بره بدن ۾ باه پري، ...
 ڪوڙين تو لئه ڪانگ آڏاريان، نيئن ڪشي پيو توڏي نهاريان،
 جتڙ ته وهايان حال، وي ميان، ياد ڪري ڳالهيون دل تي ڳري، ...
 سال لنگهي ويا سڪ ۾ دلبر، 'احسن' تي ڪو پال پالا ڪر،
 آءُ ننگي ننگ پال، وي ميان، خاص سڄڻ شفقت ڪا ڪري، ...

حسين بخش 'خادم'

اکڙيون رت رٿن، سٺيون ماڻ نه ڪن، ڏمڪيون ڏمڪا ڀرن — ايندين ڪڏهن ڀرين!
 نڪي ڪڇڻ پڇڻ، ڪنهن کي ڪين چوڻ، پنهنجيءَ پَر ۾ پڇڻ — ايندين ڪڏهن ڀرين!
 منجهي ٻين سٺيون، سڪ ڪين سٺيون، تارن منجهه ڪمٽيون، لڙيا ٿيو ڪمٽيون،
 آهن صاف سٺيون، تو ۾ اٿن پٽيون، راهون روز ڏسن، ... ايندين ڪڏهن ڀرين!
 ڪنهن قرب ڪمٽيون، موه تنهنجي سٺيون، اوهين جيئن آيون، اهڙيون اڳ نه ڏنيون،
 جڳ جون جام جڻيون، سڀئي سر تي سٺيون، مهڻا سر پيا ملن، ... ايندين ڪڏهن ڀرين!
 راتو ڏينهن ڏمڪيون، ساعت ڪين سڪيون، جانب جيءَ جڪيون، ڪيون بره بڪيون،
 مٿو منهنجون اڪيون، تنهنجي قرب ڪڪيون، پئي وهائون وتن، ... ايندين ڪڏهن ڀرين!
 آڏما روز اچن، دولهان درد ڏمڪن، باهيون بره ڀرن، محبت مڃ مڃڻ،
 'خادم' ماريو اڪين، بيوس ڪين بهن، لڙيو لڙڪ پون، ... ايندين ڪڏهن ڀرين!

مير محمد جوڻيو، 'ميرل'

وچ فراقان ڦٽندڙ سڪيءَ، عشق اندر هين انگور ڪيٽيءَ؛
 چشمان دلڙيان چاڪ ڪيٽيان، عاشق گهائل گهور ڪيٽيءَ؛
 اياز سڏا ڪر عاجز ڪيٽا، محمود لڪين مجبور ڪيٽيءَ؛
 ليلا دي وچ آپ لڪا ڪر، مجنون دے مذڪور ڪيٽيءَ؛
 هوش پنهل دا پاڪر پيارل، سسئي دے دل سور ڪيٽيءَ؛
 ميهري دي وچ مار ميلا ڪر، سهئي درياه عبور ڪيٽيءَ؛
 رانجهن بن ڪر هير بنسا ڪر، زهر ڏيون دے ظهور ڪيٽيءَ؛

يوسف دا ول ويس جو پاڪر، چاڪ زليخا چور ڪيٽي ۽
 'آٿا الحق' دا مارڪي نـعـرا، سـوـلي سر منظور ڪيٽي ۽
 جنهن کون ميخ مجاز مريندا، نينهن آهين ناسـور ڪيٽي ۽
 ماهي نام سڏا ڪر سهڻل، 'ميرل' جهڙي مخمور ڪيٽي!

پير محمد 'پياسي'

روز نھاري جنهن لڙ اڪڙيون ٿاڪ ڏسي ٿڪيون وي،
 سر جو سڄڻ سو آيو، ڏنيون فيض سنديون جنهن ٿڪيون وي.

سهڻا سڌاڻين توڪي ساريان، دم دم ساريان ڪين وساريان—
 لائين تنهنجي لوهه لڳي مون ڏوريا ڏونگر لڪيون وي.
 جيڏيون ڪيئي جوش جلايون، ڪي رب مجن ساڻ ملايون—
 ويٺي ويٺي ويٺي ويٺي، ڪم ڪم وره اندر سڀ وڪيون وي.
 سڪم سڪم وروز سڙان ٿي، سور سبق مان روز پڙهان ٿي—
 سور سڙون سڀ ڀرت منجهان مون پاڻ ڪيون آهن پڪيون وي.
 'پياسي' پاپل يار پڪاريان، ڏينهن ڏڪن جا ويٺي گهاريان—
 روئي تولي، دلبر، نهاري راهون سڀ مون ٿڪيون وي.

نياز علي شاھ 'محسن'

ٻانهپ جي آ منهنجي ٻولي، الا، گولي مان ت ذات جتن جي!
 ڪيچي قهر ڪري ويا، آهي وڏي منهنجي جهولي—الا...
 آهي ڏک تـهـ اـهـو رگـو، چونه آهي مون اک کولي—الا...
 گهر کان بي گهر عشق ڪيو، نينهن نمائي اڄ رولي—الا...
 الله شال سڪي هجي، جانب جتن جي نيت ٿولي—الا...
 'محسن' چمندي سان ڏسي، ماءُ ڏڪن جي مون کي لولي—الا...

احمد خان 'آصف'

مون م عيب اٿار، لا ڪهل ڪندوشل ڪيچ جو والي؟
 خاص ڪيائي آهيان اديون، سينو ڪهڙو ساهيان اديون،
 پتڙا اٿم پرڪار، لا... ڪهل ڪندوشل ڪيچ جو والي.

ڏيرن کي ڇو ڏوه ڏيان مان، هوشيارِي ها پاڻ ڪيان مان،
 مون ڏي ڪُل ٿي ميار، لا... ڪهل ڪندوشل ڪيچ جووالي.
 منهنجن پاڳن ڪين پڙايو، ڪرمن منهنجن ڪين ڪمايو،
 سور سهڻ پيا هزار، لا... ڪهل ڪندوشل ڪيچ جووالي.
 ڏيئي پنپور کي پينر باهيون، لنگهنديس 'آصف' چاڙهيون لاهيون،
 ووڙيسنديس وٽڪار، لا... ڪهل ڪندوشل ڪيچ جووالي.

عُلي بخش 'رضا'

ڏٺي ڏينهن ٿيار، مين ماروئون ڪي!

راتو ڏينهان جيءَ ۾، جوشن جاڙ ڪيار...
 بنا جالب، جيڏيون، ڪاري ٿير ڪيار...
 وينديس رهنديس ڪينڪي، اهڙو اٿم الجمار...
 دوست ڀرين، تنهنجي 'رضا' پيو ٿي سام...

وايون

سخدوم محمد زمان 'طالب المولا'

سنڀري سنڀري لاءِ، سمجهي سمجهي لاءِ، يار، نازڪ ٿئي ناتو لينهن جو...
 وڪ وڏائي، وچ تان پير نه پٽي پاءُ— يار، نازڪ ٿئي ناتو لينهن جو...
 ماڳ جتي محبوب جو، اک آتي اڪاءُ— يار، نازڪ ٿئي ناتو لينهن جو...
 پروانو ٿي پڙ ۾، پيچ ڀرين سان پاءُ— يار، نازڪ ٿئي ناتو لينهن جو...
 حال حسيني هت ڪري، حسرتي حڪم هلاءُ— يار، نازڪ ٿئي ناتو لينهن جو...
 'طالب مولا' مرد ٿي، وارو پنهنجو وچاه— يار، نازڪ ٿئي ناتو لينهن جو...

محمد خان 'غني'

هلي سڄڻ جي هت، آخ تان پينر وره وهايون!
 راءِ ڀڄي ٿو روڪڙ، ميان، ڪين وٺي ڪجهه گهت.....
 سر جو سوڌو آه سهانگو، ڪو جو آت ڪوڪت.....

نينهن نغارا نوبت وه وا روز وچي واچت...
 ڏسندي ڏسندي سهڻي صورت، قلب مٿان لهي ڪت...
 رڙهي ڏسو سڀ رانجهن منهنجو، جنهن جو لاهي مٿ...
 ٺهري ڪان ڪري جت ڪڙڪا، سورن جو سوست...
 گيرب گهرجي ڪونه 'غني' تو، هلج ڪري جهت پت...

عبدالجبار 'شام'

(۱)

ويندڙ آءُ وري، تو لڪ آهن اڪڙيون آڃاپون!

ههڙي ۽ مٿن ۾ هيڪلي، ويندي مٿن سري...
 ور، پڪيڙا، هرديس نه وڃ، آڻي ذوق ڏري...
 ڪڪر ڪارونپار ڏسي، بهر نيل ٺري...
 موسم مٿن، موهيو آهي، ويٺي جڙ ڇري...
 توکي پڪاربان ٿي پيرين، مون کي ڪين سري...

(۲)

تن ته تهايو تار، يار عطالي آيو!

ولائي ويجهو ٿي، ويڇا سڀ وسار...
 سِرَ سندنو سودو ٿيو، بي ڪا پرت پچار؟...
 لهنن لوڻو آهيان، برهم آيو بار...
 چارڻ چوربو چنگ کي، هيچ منجهان هيڪوار...
 الدر وڃي اڌ ٿيو، سڄن آهي سنهار...
 اوڏو، عبدالجبار چئي، دوست ٿيو دلدار...

(۳)

سانجهي ٿي، تون سنهار، آڏر پڪيڙا پنهنجي ويڙهي!
 آڪيرو جيت تنهنجو آهي، غير ڪيو ات وار...
 پٽڪ تون پڪيڙا ڇو ٿو پچارين، برهم جو آيو بار...
 تو لڪ سپڪي سوڪو آهي، غافل ڪين گذار...
 ويڙهه پڪيڙا تنهنجا وسندا، تون ڪو پوئو بار...
 لهنن ڪيو آ توکي نرالو، نينهن مٿان ٿي لٿار...

ووڙ، وندر کي ووڙ، ور ريءَ ويهه م ويسلي!
..اڙيون محل ڦٽا ڪري، خيما ٻر م ڪوڙ...
..ڪاهي هل تون ڪيچ ڏي، مٿن کان منهن موڙ...
..ڏيرن توڙي ڏاڍ ڪيو، تون ته نٻاهج توڙ...
..اٺڙا آريءَ ڄام جا، پانهه ٿي پٽ ڇوڙ...
..آصف آريءَ ڄام لڻ، ڄايون ڄيءَ م جوڙ...

گیت

شیخ محمد ابراہیم 'خلیل'

بڻجي سنڌ ۾ ڪار، پيهه، بڻجي سنڌ ۾ ڪارا
 تنهنجي ۽ ٽي ڀرڻن جي آهڻ، تنهنجا گانا نشتر آهن،
 تنهنجي ڪوڪ ڪٽڻ، پيهه، بڻجي سنڌ ۾ ڪار.
 سال ٿيا ساڄن کي آئي، وروڙ ڏيئي ياد ستائڻي،
 هيءَ ٿي تنهنجي تنوار، پيهه، بڻجي سنڌ ۾ ڪار.
 رات جھڙائي، بجلي چمڪي، ڌڪ ڌڪ ڌڪ ڌڪ، تنهنجي ٽڪي،
 من ۾ مڙج ھزار، پيهه، بڻجي سنڌ ۾ ڪار.

کوورڙن محبوبائي

ساوڻ ۴ وچوڙو

آيون ساوڻ جون برساتيون—
 هاڻ سهيلي! آڻ اڪيلي، ڪن ڪاٽينديس ڪاريون راتيون؟ ...
 آڏندا لڏندا بادل آيا—
 ڪارن ڪارن، ڪاڄل وارن نيٽن ڪيڙا وس جا سعيا! ...
 ٺهڪ ڏين ٿا بادل ڪارا—
 ٿي ويڳائي، پریت نمائي، هاءِ ڀري ويٺي شوڪارا! ...
 ڪيندي ٿيندي بجلي آئي—
 منهنجي من ۾، منهنجي تن ۾، هاءِ وچوڙي آڳ لڳائي! ...
 مرجھ مرجھ بولدون برسيون—
 عاجز آهون، دردي دانهون، سسڪيون سيني منجهه نه ترسيون! ...

جهون پيمون پينل هوانون—
 ماريو چاهت، رهبي له راحت، لب تي آيون سرد صداون! ...
 سچ ڪڪرن مان جهاتي هاتي—
 ڪئي اچانڪ دل ڪڪ-ڪڪ-ڪڪ، هيون ٻڌو ۽ ڌڙڪي چاتي! ...
 اندر- ڌنڌن مت رنگ پسايا—
 ساري ساري، وات نهاري، آخر آس به لڙڪ وهايا! ...
 وچ-ڙي بادل دور آڏاڻا—
 سيمندي سيمندي، ٽيمندي ٽيمندي، وري ڪٿلي پيا زخم پراڻا! ...
 [اندر- ڌنڌن = ايندڙ]

'نياز' همايوني

وهي پيتر- وڪل جان؟ ڦٽلاري— پوپت وانگي نينهن آيو،
 لئونءَ لونه پنهنجي ڪانڊاري— چڻ ته ڳڙهي سان مينهن آيو.
 ٿانڀاڻي جان آس، آلا، چمڪي دل جي واهڻ هر،
 آڏمن اڻ ٿيڻ لاتي، هوءَ، باهه لڪي چڻ باهڻ هر،
 ڪيئن ڪري اڻڄاڻ وڃاري، پوپت وانگي نينهن آيو!
 چانڊوڪيءَ تي وير، جيئن چڙهي ۽ چڙور ٿي،
 دل ٿي چاهي، تيئن ڪوئي اوري اچي ۽ ڏور ٿي،
 سرس ٿئي سڪ هيڪاري— پوپت وانگي نينهن آيو.
 بهار جي ميٺڙي هير گهٽي، ڪڙيون مرادن جون مڪڙيون،
 هيچ وسايون وسايون، آلا، مڪڙيون ماڻڪ جان اڪڙيون،
 وسين ورونهن ٿي چوڌاري— پوپت وانگي نينهن آيو.
 ويهه رالن جو وانهه ٿو، چاتر وانگي چيت چريو،
 مينهه وگي جي منند ڏسي، هوڏائي جان بهار وريو،
 گاسي ويو هت هاسيڪاري— پوپت وانگي نينهن آيو.
 ويچارن جي وهڪ هلي، ڪيئن وٺي نه قرارن ڪي،
 ڌڙڪي ٿي دل بيد جان، لهس اچي نه لغارن ڪي،
 لوڪ لغو، پریت پچاري— پوپت وانگي نينهن آيو.

آن سڃي، پوءِ جهڳڙو ڇا جو؟

هان ته سڃُ، اُت مان، مٿي! ڇڏ، آن سڃي، پوءِ جهڳڙو ڇا جو؟
 منهنجو آهي ڏوهه سڃوئي، ڏوهه ته پنهنجو پاڻ سڃان ٿو.
 توڏي آهي حرف نه ڪوئي، ڏوهه نه توکي ڪوبه ڏيان ٿو:
 هان ته سڃُ، اُت مان مٿي! ڇڏ، آن سڃي، پوءِ جهڳڙو ڇا جو؟
 رُسن ائين ڪو سونهي ٿو ڇا؟ رُسو آهي پرچن جي لُٺ:
 ڪوڏسندو، ٻڌندو، چوندو ڇا؟ آهه ڪيو ضد سرچڻ جي لُٺ:
 منهنجون منهنون، تنهنجي ڇڏ ڇڏ! آن سڃي، پوءِ جهڳڙو ڇا جو؟
 چوهين مون کان پري پري ٿين؟ ڏسِينم ايندو، جهت منهن سولاين!
 سڪ جي تند چينن ٿي چاهين؟ جي نه، پلا پوءِ چو ٿي توڙين؟
 آءُ، گلي ميل، دل سان دل ڪڏا! آن سڃي، پوءِ جهڳڙو ڇا جو؟
 وري حياتي ۾ هين، مٺي، ڪڏهن الائي ڪڏهن ٿيندو،
 مٿي ڪهڙي جا، رُسندي ٺهري، اهو خيال ئي ڏک ٿو ٻڌندو:
 رُسن ڇڏي سڪ مان ته وري سڏا! آن سڃي، پوءِ جهڳڙو ڇا جو؟
 [شيخ دراز، جي نظم — «آن سڃي پوءِ جهڳڙو ڇا جو» کان متاثر ٿي لکيل.]

عبد الڪريم 'گدائي'

وڇڙيل ونيءَ جا ورلاپ

سانوڻ آيو، ساجن، آيا بادل ۽ برساتيون،
 نيرن ڪين ولهيءَ جون، وارث، مينهوکي ۽ جون راتيون!
 ٻاٽ انڌيري رات پينيءَ ۾ وڇڙيل وات ٺهاري،
 ڪنهن ڪنوي ٿي، ڪوڙ ڪنن ۾ چرڪائي ٿو چاتيون.
 دور انڌيري ۾ واجهايان، سڪڻو گهر ٿو ڪاٺي،
 درد ڀريون ڪوئل جون دانهون، کان هٿن ٿيون ڪاتيون.

سڄي سڄيءَ تي آءُ ڏهاڳو ٿي پايان ٿي اٿلايان،
 سڄا پنهنجي ور سان پيشي پيشي پاڪر هاتيون.
 پيار محبت واريون ميخون اهڙيون ڪي اٿڪايش،
 نڪري ڪهن سگهن ٿيون، ساجن، تو جي جيءَ ۾ لاتيون.
 ترو اچن دم دم ۾ دل تي، هل هل پور پچاڻان،
 ياد ڪري سي مٿيون مٿيون رات سهاڳ جون باتيون.
 سنهڙين سنهڙين بولدن بڻجي چڻگون جسم جلايو،
 لڳ لڳ ڪي ٿيون باه لڳائين ٿڌڙيون ٿڌڙيون راتيون.
 جيڏيون سرتيون ڪيلي ڪيلي ٿيون مهڻا مارن تنهنجا،
 ڪير سهي ها سُهـ ما، پر سڀ بره سٺيون باتيون.
 هُنن ڪٿي هالوت پٽن، هين منهنجا پالند پُساڻا،
 ڪڪرن جون برساتيون هُت، هيت نيٺن جون برساتيون.
 لعنت آهه لڳيءَ ڪي، لالن، ڏوه ڏيان مان ڪنهن ڪي؟
 پنهنجي پنهنجي قسمت، ساجن، بخت جون آهن باتيون!
 دير نه ڪر دلدار الله لڳ، آءُ دُڪيءَ جي ڏيري،
 محب، مالن جي خاطر آهن اڪيون ڏاڍيون آٿيون.
 ڪن ڪڙڪي تي آهي مائين، ديد 'گدائي' در ۾،
 وچڙيل ٿي واجهائي وارث، جهت جهت پائي جهاتيون!

سراج

ياد نه هوند... .

مُرڪ آها جما ورهيه پرائي،
 پنهنجي ڇهن تي ڪولين ڇو ٿي؟
 منهنجي منهن ۾ هر هر، جالي،
 پنهنجو پاڻ ڪي ڳولين ڇو ٿي؟
 ياد نه هوند...

پرڻي چئي، تو ناتو ٿو ٿو،
 مون کان هو ڪيئن پلئ ڇڏيو!

منهنجي اکين جي هن ساگر ۾
 هاڻ ته ڪوبه ڪنارو ناهي،
 پوءِ ڀلا هي تنهنجي اکين ۾
 طوفانن جو اشارو ڇاهي؟
 ياد ته هوند...

نهنن نهوڙي، تو منهن موڙي،
 مون کان هو ڪيئن هٿ ڇڏايو!

آپ ۾ ڪارا بادل ڏسندي،
 وارن کي هي ڪولن ڇا جو؟
 چوڙا چوري، مرڪ سڄائي،
 انڊلٽ کي هي ڳولن ڇا جو؟
 ياد ته هوند...

مرڪ ڪسي، تو دل کي ٽوڙي،
 مون کان هو ڪيئن هٿ ڇڏايو!

چنڊ به هائي، دل جو ويري،
 داغ پرائڻ ٿو سيڪاري!
 گهاو پرائڻا لاسور بڻيا-
 هاءِ، سي منظر ساري ساري!
 ياد ته هوند...

گهٽڻ وجهي، تو چپ پڪوڙي،
 مون کان هو ڪيئن هٿ ڇڏايو؟

سروچندر 'شاد'

آءُ ته پريتم گيت سڻايان

منڙا منڙا، پيارا پيارا، آءُ ته پريتم گيت سڻايان!

منهنجن گيتن جا پوڄاري، سُنندرتا ۽ آلفٽ آهن؟
 منهنجن گيتن جي درياءَ جي لهوارين چولين تي چڙهندي،
 جيئون جا هنج، سينو ٽائي، چولين سان پياسينو ساھين؟
 منهنجن گيتن تي، او سائين، جوڀن گھوريو ايئن وڃي ٿو،
 چوڙن تي جيئن پيالو، سالين!
 گيتن جي ماڻ ڏور سڄايان، ... آءُ ته پريتم گيت سڻايان.

مَنهنجن گيتن سان جي تنهنجي غم جا داغ وچن سڀ ڏوٻي؛
 سنجها وانگي، تَنهنجين ويران اڪڙين جي آڪيري ۾ جي.
 وچڙيل، پٽڪيل، رُلِيل، حيران، اچي پڪيڙو ٺنڊ جو موٽِي،
 پوءِ ته جيڪر، مَنڙا سائين، ارمانن کي گيت بڻائي،
 توکي ريجهايان، پاڻ پُلايان! ... آءُ ته پريتر گيت سڻايان.
 مَنهنجي پيار جي هنج ۾، تَنهنجي پائِي شفا بيمار جواني؛
 تنهنجي دل جي ويرانين جا ماءُ، آداس ۽ حيران ديڪ،
 مَنهنجي پيار جي لڙڪن سان جي روشن بنجي چمڪن، جالي،
 پوءِ ته نيت نيت، جت ڪڪ سائين، تنهنجي جواليءَ کي نغمن جاڻ،
 جڳ کي باغ بهار بنايان! ... آءُ ته پريتر گيت سڻايان.
 تنهنجي مڪن جاڻ لرم، اچي دل، نٿي سهي جي تاڱ به غم جو،
 تنهنجي چين جي پياري پياري هائيءَ جي سيني ۾ ترلندڙ
 مَرڪ جو مَنڙو مَنڙو ڪنول جي نٿو سهي، بس، گهاٽ به غم جو،
 چو ٿو هيئن مايوس گذارين؟ حڪم ته ڏي، غمگين به هولدي،
 تنهنجا ئي چو، مَنڙا سائين، تنهنجا ئي چو، مَنڙا سائين،
 جڳ جا سارا غم سهسايان! ... آءُ ته پريتر گيت سڻايان.

(۲)

آلا، تنهنجي اک!

ماري ويئي مون کي، آلا، تنهنجي اک!
 اڪڙيون اڃ اشڪن کي لوڏيو ٿيون لوڏين،
 سُور الاجي ساهه، کسي چو ٿا آئون؟
 عجب آه، اڏار کسي چاوا آهن پٽڪ!
 — ماري ويئي مون کي، آلا، تنهنجي اک!
 ٻائين منهنجا گيت ٿا ڏيهه ڏکي جا ڏک،
 ڪڏهن آلڪن کان، اڙي، اچي ٿيندي بک؟
 ڪڏهن پرچي پاڻ ۾ ويندا ڪڪ ۽ لڪ؟
 — ماري ويئي مون کي، آلا، تنهنجي اک!

تو ٻين منهنجا، او مٺي، ڳوڙها ڳاڙن گيت،
منهنجي جيت هارا آ تو بن، اڙي پریت!
تو لئ منهنجي ساندي آهي اڄ پرک؛
— ماري ويئي مون کي، الا تنهنجي اک!

مون کي وري به پيارا کين جو انب-رس،
پلي ٻوڙ سور ڏي، پيلي دل به کٽس؛
مون تي تنهنجا، او مٺي، ٿيندا تورا لک!
— ماري ويئي مون کي، الا تنهنجي اک

تيار ي

[هن گيت جو پس منظر هي آهي ته ٻن ڀائرن شاديون ڪيون آهن، ۽ ٻنهي ڀائرن کي آسپد آهي؛ انهيءَ خوشيءَ ۾ هو پنهنجي حال آهر پنهنجي پنهنجي پسنديءَ موجب ڪپڙا ۽ سامان آڻين ٿا، ۽ ٻنهي کي پسنديءَ موجب پٺ ڄمڻ ٿا.]

هو ڪهڙو ڀاڱو شهر مان موٽي، پٺ تان لهي
ڏهر ۾ اچي پهتو آهي؟
اهو ته وڏو ڀاڱو اچي ڏهر ۾ لٿو آهي!
هاڻي رات جو گجر مومل (ڀاڙي) ضرور ڏيکيندي،
سفيد ساڙهي!

ڀلا ڪهڙي ڀاڱو ٻانڌڻو (چڻيءَ جو قسم) آندو آهي؟
ٻانڌڻو ننڍي ڀاڱو آندو آهي؛
ننڍي ڀاڱي ڀانڌڻو اوڍيندي.
... سفيد ساڙهي! [ورائي]

وڏي ڀاڱو نونين کان مٿي هائو وارا چوڙا آندا؛
ان ڪري وڏي ڀاڱي ڀاڱي سندس ڪنڇن (نواٽ
کان مٿي ٻانهن جي حصن) تي چوڙا هائيندي.
ننڍي ڀاڱو ريشمي سوڙو آندو؛
جنهنڪري ننڍي ڀاڱي ريشمي سوڙو اوڍيندي.
... سفيد ساڙهي!

وڏو ڀاڱو گنيپير هلي ٿو؛
ننڍو ڀاڱو شرمندو ٿيندو هلي ٿو.
وڏي ڀاڱي فخر مان گهونگهٽ ڪڍي ٿي هلي؛
ننڍي ڀاڱي شرم کان پاسو ڪندي ٿي هلي.
... سفيد ساڙهي!

(آخرڪار) وڏيءَ ڀاڱيءَ کي وڙي جهڙو سفيد
پٺ ڄائو؛
۽ ننڍيءَ ڀاڱيءَ کي وڙي ڀاڙهي پير جهڙو پٺ ڄائو!
... سفيد ساڙهي!

ڪهڙو ويرو ڏيڙو ري ڍاٽ نا؟
مويي ويرو ڏيڙو ري ڍاٽ نا!
گجر مومل اوڍي ري رات نا
اچي ري چٽڙي!

ڪهڙو ويرو لائيو ري ٻانڌڻو؟
ننڍڪيو ويرو لائيو ري ٻانڌڻو؛
ننڍڪي پاپل اوڍي ري ٻانڌڻو.
... اچي ري چٽڙي!

مويي ويرو لائيو ڪوڙا ڪنڇ؛
وڏي پاپل بهري ري ڪوڙا ڪنڇ.

ننڍڪيو ويرو لائيو سرڪ سوڙو؛
ننڍڪي پاپل اوڍي ري سرڪ سوڙو.
... اچي ري چٽڙي!

مويي ويرو هلي مائڻو؛
ننڍڪيو ويرو هلي موڙان موڙو.
وڏي پاپل هلي گهونگهٽين،
ننڍڪي پاپل هلي موڙان موڙو.
... اچي ري چٽڙي!

وڏي پاپل چايو گيگلون؛
ننڍيءَ پاپل چايو آڻڻ پيرا!
... اچي ري چٽڙي!

نظر

گورڏن محبوباڻي

هاريءَ جي نينگري

ڪيئن ۾ ڇانوڻو ڇڻ خمار، سنگن سر ڏوڻيا بار بار!

بـاعـن ۾ ڇڻ آڻي بـهـار—

جڏهن لڏائي، لهندي، ٺنڊي،
وروڪڙ پيچري تان ڪنڊي،
هندي، پيهي تائين پهتي،
البيلي لهنڪر هاريءَ جي!

ڪجهه ڪنڪ رنگي، سهڻي سڍول،
لب لال لال، گوياسا گلاب،
نائنگن جهڙي چنچل چوڻي،
آزاد مَرڪ، ڇڻ چانڊوڪي،
اڪڙيون ۽ بانهون گول گول،
نظرن پيٽو آڇڻ شراب،
لهرن وانگر لڏندڙ پوتِي،
بيٽڙڪ ٽهڪ ڇڻ آڻيا!
— سنگن سر ڏوڻيا بار بار...

هڪ هٿ ۾ ڍوڍو ساڪڙو،
ڪڇ ۾ ڪا بڪري يا وچڙو،
بيچين اڪيون، چڪائيندي،
بيخوف اچي ٿي ڳائيندي،
۽ ٻئي ۾ ڇاڇ ڀريو لوڻو،
۽ سر تي بار پريل مٿ جو،
مضبوط ڪمر لچڪائيندي،
ڇڻ ڇيڙي ڪنهن ڪومل ستارا!
— سنگن سر ڏوڻيا بار بار...

ڪيئن جي رکوالن بنجي،
زم سان ٿي رائي ڪانڀائي،
چولسيءَ هيٺان آڀريل چاڻي،
ڇڻ چييري بسادل برساتي،
آڻي ٿي جهول گليلن جي،
هوءَ هڪهري ٿي پاڻي پاڻي،
آڻي ٿي پاڻي ٿي جهاتي،
وٽ ڪاڻي ٿي وڃ بيقرارا!
— سنگن سر ڏوڻيا بار بار...

ڏس، لائي منهنديءَ جي لائي،
ٿي هارڪري، سينگار ڪري:
ڏسندي آشا جا عجب رنگ،
آيا آڏري پئونرا آهارا!
— سنگن سر ڏوٽيا بار بار...

هوءَ چنچل هرئيءَ جان چيرڪي،
ٿي نرم چون ڪي چڪ هائي:
ڪجهه فخر وچان ٿي اک ٽوڪي،
ڊوڙي بجليءَ جي تيز ڌارا!
— سنگن سر ڏوٽيا بار بار...

بهجي ٿي گائين جي ڏڻ ۾،
ٿي ناچ نچي چڻ مورو ٻيٽي:
جو وڇڙي ويو پرديس پري،
جن ۾ آسانديل انتظارا!
— سنگن سر ڏوٽيا بار بار...

ڳوٺن ۾ وندر ورونهن نه آ؟
تن ۾ آدرستڪار نه آ؟

— آ ڳوٺن ۾ انسانيت،

مسڪين دلين ۾ پي چاهت،

تن ڪي نه ملي چو ڪا راحت؟

— سنگن سر ڏوٽيا بار بار...

هوءَ شرميلي، ڀولي ڀالي،
ڪڏهن ٿولن سان جهول پري،
تن تي جوين، من ۾ آنگ،
بيتاب خواهش جا ٻنگ،

آهت ٻائي رس-لوپن جي،
سڀني ڏي ٻوتي سرڪائي،
ڪجهه خوف سبب ٿي دل ٽوڪي،
رخسارن مان لائي چلڪي،

هوءَ نچندي ٺنڊي ساوڻ ۾،
سارنگ جا طبلا ساز سڻي،
پر ڪڏهن پرتم ياد ڪري،
هوءَ لڙڪن سان ٿي نين پري،

ڇا ڳوٺاڻن ۾ سولهن نه آ؟
ڇا مزدورن ۾ پيار نه آ؟

ٿا ڳوٺاڻا ڳاڙن زار زار! —

’نوهر‘ عباسي

پيار پڪاريو

جيئن ڏاڍو آڪو آهي، ڏينهن ڏکيا ۽ راتيون روڪي،
تنهنجو نانءُ وٺي ٿا گهاريون، من سرڪي ڪاهيءَ دل موڪي!
هڪڙي ڍڪ پائيءَ جي خاطر رڻ جا رولا سر تي کنياسين،
امرت جي هڪ ڍڪ جي خاطر زهر جا ڪهي پيالا پيئاسين.

پيار سھاري، نفرت لائق جڳت سان نساتا ڪين چئاسين،
سونهن سھاري، ڪرپ ڀرئي هن جڳت کي ڪيئي گيت ڏناسين.

منهن موڙي، سڀ ناتا ٽوڙي، وياسين هتي جيئن موت جي ڏيري،
سونهن ڪيو سڏ، پيار ڀڪاريو، موٽي آياسين منهن ڦيري!

سر وڇندر 'شاد'

الجھن

نيري آپ ۾ گدلا بادل ائين ٿا ڊوڙن، جن کي چوريون،
گهڙا مٿن تي ڪڍي تيان ٿيون، تھڪ لڳائي؛
جوين جي هي سُرڪي قدرت ائين ٿي جهومي،
گوٺائي ڪا نينگر هتي جن 'ڏھوڪو' ڳائي!

سڀنيو تائي، چال لڳائي جو وچ تھڪي،
سانوڻ جي بيمتاب جگر جا ڦٽ آڻين ٿا؛
منهنجيءَ ماٺ ۽ ويران دل ۾ تنهنجي ياد جا،
گيتن کان به وڌ بهار سڀنا جا ڳن ٿا.

ڪنهن ناڪاره عاشق جان، منهنجو اوجاڳو،
تنهنجي اوسيڙي ۾ ويٺو راتيون جاڳي؛
آءُ وڇوڙي جو تون، مٿڙا، دريا جهڳي.

تون منهنجن سڀني جي آهين جان، او سائين!
تو ٻين منهنجا گيت، او سائين، چريا ٿيندا؛
تو ٻن منهنجا سڀنا ڦٽڪي ڦٽڪي مرندا!

آهي سونهري سڀنا جنهن ۾ سون، او سائين،
تو کي دل جي سڄ ۾ ڪٽي جان ڪڙندي ڏنو آ؛
تو کي تارن جان ڪيلندي، اک پچندي ڏنو آ؛
تو کي جهنگ جي هرئيءَ وانگي ٿيندي ڏنو آ.
تو کي ڦٽين جان پاڪر ۾ ڪلندي ڏنو آ؛

توڪي بيخود ٿي پوپت جان چمندي ڏٺو آ؛
 تنهنجن رُخسارن تي پُسي ڪي ٿيڙندي ڏٺو آ؛
 منهنجا هي سڀا ئي ته منهنجي دولت آهن،
 منهنجي حياتي آهن، منهنجي ملڪيت آهن!

سڀن کان سواءِ هڪ شاعر وٽ ٻيو ڇا هوندو؟
 سڀا مون کان جي اوچڙيا، منهنجو ڇا ٿيندو؟
 سڀن کان سواءِ آءُ ته جيئرو رهي نه سگهندس،
 مون کي حياتي گهرجي، سڀا گهرجن، ساڻين!
 تون به نه گهرجن، چين نه گهرجي، ڪجهه نه گهرجي،
 سڀن کان سواءِ آءُ ته جيئرو رهي نه سگهندس!

”ذوالفقار“ راشدي

ڳوڏاڏي نينگر

جوانيءَ جي ڄڻ بارش ٿئي ٿي، جهري ٿي ڄڻ ٿور وسي ٿو،
 ڪوٺاريءَ ۾ سون ڳري ڄڻ منهن تي قطرن والڪي ڳڙي ٿو،
 يا ڪ مٺيءَ ۾ شبنم آهي، جنهن مان ٿيو ٿيو ڪري ٿو،
 مڪڙي کي گل والڪي چمي ٿو، زلفن کي شاخن جيان ڌوئي ٿو—
 چٽساليڻ سان چٽين ڪا گهر مان جو ٿي ٿو ٻائي!

رت مستالي جو پڻ تي آ، ڪيٽ رسـيـلا ڳائي،
 هن اربيلي دوشيزه جي آنچل جيئرن لهرائي،
 ترش نگاهن جي تيزي ٿي جوانن جي دل کائي،
 فتنه خراشي، فتنه ادائي، زاهد کي هرڪائي:
 جذبن جي هڪ دنيا دل ۾ قيامت جيان سامائي.

قد و قيامت توڻي دل ۾ مضبوطي آ، مضبوطي،
 هڪ ۾ لالايون به نه آهن، آگر ناهه مخروطي،
 بخمل بوسڪي ڪينڪي ٻائي، ٽائل ٻائي ٻوتي،
 باغيچن جي بلبل لاهي، ڪيئن جي آ طوطي:
 پوءِ به راتين جي آ رائي، نينگر آ ڳوٺائي!

مون کي هه-ڙي معصوم جي عصمت پياري آهي،
 محترم جي شوخ لنگهه جي غيرت پياري آهي،
 پاڪيزه جي پاڪ هٿن جي محنت پياري آهي،
 مون کي هن جي پيار جي، ساڻي! دولت پياري آهي:
 راج-ڏيائي لاه تڇا ٿيو، دل جي آهه ڏيائي!

(۲)

دعوت نگاه

لباس حسين مان هي خوشبو اچي ٿي،
 ڪ عطرن عنبيرن جي بارش وسي ٿي،
 ڪلابي نگاهن جي بلڪن مان گوياءِ،
 ندي باده ڪهنه جي لهر يون هڻي ٿي:
 ڪ دنيا و عقبلي رڳو رنگ و بو آ،
 ڏسان ٿو ته سامهون ڪائي خوڀرو آ.

هو سڪڙين جي سرتي، هو غنچن جي جيڏي،
 مشاهه آ صبح بهاران سان ڪيڏي،
 ذري جي تي هڪ سبڪار سهڻي،
 وڏي ٿي نگاهن جي آڏو آ ايڏي:
 هو راتين جي ڀرپور چاندوڪي چنچي،
 ڪ شامن جي نوخير لوراني سڏجي!

هو نازن پري ناز جي آ پاييل،
 بهشت برين جي فضائين ۾ پاييل،
 ستارن جي جهولين ۾ جهوٽي ٿي جائي،
 ڪنول جيان محبت جي سمنڊن جي ساليديل:
 ڏنر نور لومل جي شيرين جين تي،
 ڪئين چند مرڪن ٿا ڇهره حسين تي.

هو جنت جي حورن جي ٺاڻي آ، جائي!
 حسين جو سٺهن، ليڪ فاني آ، جائي!

هو سيمين؟ بدن، ماه پيڪر جواني،
 پري ناهه ته حسن زماني آ، جائي!
 دلاويز سهنن جي: ليا جي رائي،
 بستن بهارن جي آهي ڏيائي!

هو خالق جي خوبين جو تفسير آهي،
 ڪ آذر جي خوابن جو تعبير آهي،
 ڪ آتشڪده جو آهي سرخ شعلو،
 خليلي گلستان جي تصوير آهي:
 دلين جي دنياڻن جي تنوير، جنهن سان،
 ٿين سرخرو يعني دلڪير جنهن سان.

پريان سه جبين سا ڏسي پئي ڇٽائي،
 پيارن گهري ٿي اجايل، الاڻي!
 سڏي پئي، چوي پئي، ڪاڻي حورمون ڪي،
 شرابي، هلي آ هتي سر سهائي:
 اسان ٿا ميه ارغوالسي وراهيون،
 هلي آ ته توکي اکين سان پياريون!

’درد‘ دريشائي

هڪ قصو

دل جي ٿاريءَ کي ڪو ڏيري	رات جي ليري ڇٽپ هر اڪثر،
لوڏيندو آ شرمائيندي.	پنهجي نازڪ نازڪ هٿ سان
پيلا پيلا وهه جا گنڊڙا،	دل جي ٿاريءَ تان پن غتر جا،
مون کي بنائي سڪ جو سڀا	ڇن-ڇن ڪيرندا آهن هيٺ،

مخدوم محمد امين، ’فهم‘

ڏٺون سال، ڏٺون ڏينهن

نوان ڏينهن راتيون، ليون روشنائون، نوان شعر ڪافيون، لوان بيت واپون،
 لوان باغ بنگلا، هي بستيون ۽ جايون، ٽئين سال هر سڀ نيسون بنجي آيون:
 پرين، هو پرائيون ڇڏي ڏي جدايون،
 ٽئين سال هر اڃ، لئون لپهن لايون!

لوان گل چمن ۾، نئون رنگ و بو آ، صنوبر، سمن، موتيو سرخرو آ،
نئين سال جي اڃ خوشي سوڻسو آ، مگر مون کي تنهنجي اڃا آرزو آ:
وري پاڻ گڏجي خوشي ڪا ملهائون،
نئين سال ۾ اڃ نئون نينهن لايون.

خوشيءَ مان وڻن سبز پوشاڪ پاتي، گلن سان بلبل ملائي ڏي چاتي،
مان پايان ٿو تولا جهاتيءَ تي جهاتي، نه معلوم ٿو آهي ڇو دير لاتي:
سگهو آ ته بلبل ۽ گل کي سڪايون،
نئين سال ۾ اڃ نئون نينهن لايون.

اسين ڪشمور ڏل جا سلطان آهيون، نه ٻئي مال و دولت جا خواهان آهيون،
چون ٿا جهان وارا، نادان آهيون، محبت ڪريون ٿا جو انسان آهيون:
غريبي اميريءَ جا ويڇا وڇايون،
نئين سال ۾ اڃ نئون نينهن لايون.

هجون پاڻ گڏ زندگيءَ جي سفر ۾، فضا ۾، بيا بان ۾، ۽ بحر و بر ۾،
اگر آهيون بيڪار ڪنهن جي نظر ۾، ٿئي ڪو نه ڪو عيب ٿو هر بشر ۾:
سڀ ۾ ٿين ٿيون پٿر پٿيون پٿر پٿيون پٿيون،
نئين سال ۾ اڃ نئون نينهن لايون.

وئي مون ڪان اڃ اوچتو آه نڪري، مان پانين ٿو توکي ويو آهيان وسري،
گهڙي ڌار توکان گذارڻ نه سٿري، سڄڻ هي به سڪندي ٿي ويو سال گذري:
حياتيءَ جون گهڙيون وڃن ٿيون اڃايون،
نئين سال ۾ اڃ نئون نينهن لايون.

نهاريو مون شام و سحر، تون نه آئين، قمر آيو، رشڪ قمر، تون نه آئين،
اڃا تائين مون کي نظر تون نه آئين، بيا سڀ اڃي ويا، مگر تون نه آئين:
مٿا، آءُ موٽي، ڪري لڪ پلايون،
نئين سال ۾ اڃ نئون نينهن لايون.

ستارن ۽ شمس و قمر کان لڪي آ، فلڪ کان ۽ شام و سحر کان لڪي آ،
لڪي آءُ، جنهن و بشر کان لڪي آ، سڄڻ تون سڀن جي نظر کان لڪي آ:
نه ڪنهن کي ٻڌايون، نه ڪنهن کي سڻايون،
نئين سال ۾ اڃ نئون نينهن لايون.

نئين آئي موسم، نوان ٿيا نظارا، نئون چنبد نڪتو، نوان ڏئي اشارا،
جڏائيءَ ۾ مون تان کين ٿا ستارا، خدارا وري آهي، پرديس وارا!
ڪري درگذراچ ڪچايون ڪايون،

نئين سال ۾ اڄ نئون نينهن لايون.

پيلا ڇو سڄڻ وينين وءِدا وساري، هي عاشق اڃا ويٺو راهون نهاري،
'فهم' آهي تنهنجي ئي سهڻل سهاري، ڀرين جيڪڏهن تون اڇين قول ڀاري،
ته لوڪان لڪي پاڻ محفل مچايون—

نئين سال ۾ اڄ نئون نينهن لايون.

’برده‘ سنڌي

سنڌو ڌارا

هن ميدان جي ماءُ ڀياري! هر دم تنهنجا سبز ڪنارا،
تنهنجي دم سان نام وطن جو، دائر ديس جا محل منارا؛
نرمل نرمل، ڀياري ڀياري، تنهنجا مٺو خوب نظارا؛
سنڌو ڌارا، سنڌو ڌارا!

هري هري ٿي سنڌ جي وادي، روپ رُپي کان تو آ ورتو؛
هن ديويءَ جي مانگهه بنئين تون، تڏهن نه هن سان ورتو آ ڀرتو؛
تنهنجا پڪڙيل وارا ڀياري، بنجي پيا سي نهرون نارا؛
سنڌو ڌارا، سنڌو ڌارا!

تنهنجيءَ موج کي مالڪ بخشيو آهي اوج ازل کان، سنڌو!
تنهنجي موج خوشين جي خالق، ڀڄ تون منهنجي دل کان، سنڌو!
تنهنجين چولين منجهه چلن پيا، سرڪن چمڪن چنڊ ستارا؛
سنڌو ڌارا، سنڌو ڌارا!

ڪرا موڙيندي، بند توڙيندي، پاڳ سهاڳ اسان لئه آئين؛
سنڌ جي سونهن جي ضامن آهين، جئين شال جواني ماڻين!
تنهنجين موجن مهر ڀرين ۾ آهن ڪيئي لڪل سهارا؛
سنڌو ڌارا، سنڌو ڌارا!

تنهنجي صديڪي ڪو جهيون ڪاريون مهندي ڪجل مساک هنڊائين؛
گهونئي لونگ ڪپورلنگن ڪي لائين، پنهنجو روپ وڌائين؛
وَرَ جي ڀر ۾ ويهي سُرڪن، سُهڃ منجهان ڪن مست اِشارا؛
سنڌو ڌارا، سنڌو ڌارا!

لڙهي سڄڻ لهوآرا تو ۾ ريت ريت نباھيندا پيا؛
هيءَ سِير سنڌوءَ جي گڏجي، گيت پيارا ڳائيندا پيا؛
موتِي ماڳ مسافر ايندا، تيري تيري سي تار اوڀارا؛
سنڌو ڌارا، سنڌو ڌارا!

اچي اسان جا عيب اوڻايون تنهنجي پوتر پائيءَ ڌوئا؛
سِڪَ جي سُرڪ پياري، تو سڀ ديسي هڪ لڙهيءَ ۾ پوتا؛
جيڏا سرتا پاڻ ۾ پرتا، وجهي ڳرائيون، ’بردي‘ پارا؛
سنڌو ڌارا، سنڌو ڌارا!

سي حرفي

مير محمد جو پو 'ميرل'

الف۔ اسا ڏے اڳن آوين، دلڙي ٿيوے شاد ساڏي؛
دک درد سمورا دُور ٿيوے، ايھ بستي ٿيوے آباد ساڏي؛
شب روز تيكون پٽے ياد ڪرون، شل تيكون پي آوے ياد ساڏي؛
ڪو قياس پوئي، من ڪرم ڪرين، ايجه اٿر ڪرے فرياد ساڏي؛
'ميرل' آڪے، محب ماهي هُن آڪے ڪرو امداد ساڏي.

ب۔ بس پٿورل آوين تون، تان لک دفعے بسم الله آڪان؛
ايوين آڪان آيا عربي، آيا آپ الله آڪان؛
تيڪون ڏوھ ثواب سمورے ڪول ڪے انے گناھ آڪان؛
بخشين بديان ماهي ميديان، بردا پانند پناھ آڪان؛
تئين نال حال اندر دا، 'ميرل' چاڪے نرم نگاه آڪان.

ت۔ تسان ڪنون حال ڪُجھا هُن لهين اماڏي دل دا سچن؛
وچ نه جدائي جالب تسيڏي، جسم پيا هے جلددا، سچن؛
طعنے ميهڙے مائهو ڏيندے، لوڪ بيگانا ڪيلدا، سچن؛
'ميرل' باجهون ماهي ٿيڏے چارا نه ڪوئي چلدا، سچن؛
بهشت اهو مٿين دوزخ آڪان، بهشت جنهن تون نه ملدا، سچن.

ث۔ ثواب سمورے ڏے ڪر، گناھ لوڪان دے گيهن پهان؛
ڌن دولت سڀ ڏے ڪر تين، گيهن پيار ٿيڏے دا ڌن پهان؛
وحدت واڙ وجود اندر گهت، پياي ڪون مٿين پٽن پهان؛
پٽے در ديڪڻ چوڙ ڏيوان، بس پڪڙ تسيڏي دامن پهان؛
دامن دست پڪڙ ڪے، 'ميرل' ماهي هڪڙا مٿن پهان.

ج۔ جشن ٿيان، عيدان ٿي گيان، دلبر دے ديسدار ڪنون؛
آئے عاشق جتون ڪئون دے آئے، روز السبت اقرار ڪنون؛

مخمور تھے اچ مٹیخانے، محبت دے میسخوار کنون؛
عاشق لال عقیدت ہیئے، سوال کرن سردار کنون؛
واہ جو جانب جواب دتا، 'میرل' محبت پیار کنون۔

ح - حقیقی حال دے وچ بیچین ہووان بیبحال ہووان؛
باجہون خیال ماہی دے، مٹین بٹے خیال کنون بیخیال ہووان؛
رُخسار رسیلے آنہدے ہووان، آنہدے خطڑے خال ہووان؛
ہار ہووان چا گچی چاوے، آنہدے دل تہڑے لعل ہووان؛
'میرل' اہڑی مہربانی جے تیوے تہ ہردم نال ہووان۔

خ - خودی دا خیال چوڑیوسے، نام ساڈا بدنام ٹیا؛
مشہور اسادی محبت دا افسانا یارو عام ٹیا؛
ورد زبان تین وجود اندر بس 'ماہی'، مٹوا نام ٹیا؛
غیر کنون دل دور کیتوسے، غیر ساڈا ہے غلام ٹیا؛
نینن والی جو نماز پڑھیوسے، 'میرل' عشق امام ٹیا۔

ن - اسان کون دوزخ دے کیون ملان دڑکے ڈیندے ہین؛
'دوزخ دڑکا' بہشت دلاسا، کیون پئے عمر وچیندے ہین؛
مونین وار، مسیت اندر کیون مصلے نرڑ گسیندے ہین؛
نیت صاف مرادان حاصل، اہوا نیہن نہ نیپندے ہین؛
جنت جاون 'میرل' سے ئی، ماہی کون جے مہیندے ہین۔

ن - ذکر دا ذوق اسان کون رگب رگب دے وچ رچ گیا؛
مچ مجازی محبت والا من دے اندر مچ گیا؛
سینا صاف شفاف ہئا، غیر اندر دا گچ گیا؛
ماہی من وچ مائیا جنہن، سو بد راہی کنون بچ گیا؛
'میرل' اچکلہ کوڑی بازی، صافگوئی تین سچ گیا۔

ر - رہان بیچین پورل کو، چین نہین دن رین ڈونہین؛
سوز نراقان ساڑ سٹیا، پئے آب ہریندے نین ڈونہین؛
تک تک راہان سہل تیدیان، نین تہ تک پٹین ڈونہین؛
واجہاؤن سے ول ول اکیان، مول نہ تکن عین ڈونہین؛
ہووے جے وس 'میرل' دے، قربان کرے کونین ڈونہین۔

ز۔ زوراور زلفان دے واہ پیچ و خم تے ولگ ویکو؛
 ونگان دے وچ واہ عجائب دیوان رکیندا ینگ ویکو؛
 ینگ بٹیا جو ونگ آتون، تنهن ونگ دے رنگ دا انگ ویکو؛
 آیا جیکو زود زلف دے، کاڈی ویندا ڏنگ ویکو؛
 'میرل' ڏنگ محبت کاکر، ماہی هڪڙا منگ ویکو!
س۔ سـرو قد سهڻل دا، تي ڏند موتي مرجان هئا؛
 صورت ویک کے یار سچن دي، یوسف پی حیران هئا؛
 تارے کتیاں تابع رهیاں، شمس قمر پشیمان هئا؛
 حوران پریان هوش وچایا، سداک مڙئي مستان هئا؛
 'میرل' کیا مذکور کران جو شاهد آپ قرآن هئا
ش۔ شمع داشان ویکو جو پتنگ آتان خود آون پئے؛
 آون آون، نال خوشي دے جنڊڙي جان جلاون پئے؛
 سانگا سر دا لاهه سراسر، سورهيہ نام سڏاون پئے؛
 "موتوقبل أنت موتو"، اهڙي راند رچاون پئے؛
 'میرل' حج اکبر آنهان، جے لنون ماہی نال لاون پئے۔
ص۔ صبر دستور عشاقان، صاف صداقت چاڻ، میان؛
 مذکور کرڻ بس ماہی دا، اھیا عین عبادت چاڻ، میان؛
 ڏور ڏکان دي ڏور پیا سا اهڙي سعادت چاڻ، میان؛
 "إن اللہ مع الصّابرين"، اهڙي عنایت چاڻ، میان؛
 صبر شکر منظور کرڻ دي 'میرل' ہدایت چاڻ، میان۔
ض۔ ضمیر شریر ضدي کون وچ سختیان دے ساڻ، ادا؛
 زبیران زبیران پیدشان دے وچ اکر حقیقی آڙ، ادا؛
 شدان، مدان، جزمان، نقطے، وچ وجود دے واڙ، ادا؛
 تن کون تسبیح من کون مٹیا، اھيو طریقا تاراڙ، ادا؛
 'میرل' پچے تسمیڏے مقون ماہی کرے کا ساڻ، ادا۔
ط۔ طلب طریقت والي ترک سوا تہ شریعت دے؛
 حاصل حج حرمین ٿیندے، جے حال چاڻو تہ حقیقت دے؛
 مجاز ماہی دي موجان دے وچ نیڙے گھر معرفت دے؛
 لڳا واہ وصال والا تین کیر پئے کوٺ کثرت دے؛
 من اندراج واہ جو، 'میرل' وکے نغارے وحدت دے!

ظ- ظاهر توڙي باطن، ماهي مٿين مهتاب لڪان؛
 ساراھ لڪان ڪيا سھڻ دي، ڪيا شان آنھندا تين شتاب لڪان؛
 ڏکڙي ڏيوڻ سڪڙي سمجھان، ڪيھي آنھندے عذاب لڪان؛
 معاف جوڻي گھيان مديان ميڏيان، ڪيھي ڏوھ ڏوھ ڏوھ لڪان؛
 جنھن دم ملدا نال 'ميرل' دے ڪيھا آنھندا حجاب لڪان!

ع- عنايت سمجھان مٿين، جے پورل پتر نل بلھاوے چا؛
 شفقت محبت نال او سھڻا سائين پاڪر پاوے چا؛
 بھڳڻ ٻولے، چوڙي چولے، الفت نال الاوے چا؛
 جام محبت دا گر ميڪون پيار دے نال پلاوے چا؛
 چشم ذرا چا منڙا ماهي، 'ميرل' لال ملاوے چا.

غ- غرور نڪبر ميڏا، هٿ وڌائي دور ٿي گھڻي؛
 آئي جيڪا عشق آرے، سا سولي سر منصور ٿي گھڻي؛
 نينھن آبا گھين ٿوري تجلا، دلڙي ساڌي پرنور ٿي گھڻي؛
 لڳي ميخ مجاز والي تين تنھن دم دل مخمور ٿي گھڻي؛
 'ميرل' کون بس محبت هڪڙي ماهي دي منظور ٿي گھڻي.

ف- فقير حقير مڏا ڪر، سر دا سوال ڪرڻ آوان؛
 حاضر، لوڪر، بانھان، ٻيلي، سر قدمان تي ڌرڻ آوان؛
 پاند گچي پا، پيارل سائين، پيار توساڏا پنڻ آوان؛
 سو سو سختيان، سانول سائين، سر اپڻے تے سھڻ آوان؛
 مٿي توساڏي، 'ميرل' آڪے، محبت نال پرن آوان.

ق- قسم هے، منڙا ماهي، ميڪون تيڏے سر دا، ڍولڻ؛
 دلڙي آھدي ايويسن، دربان ٿيوان تيڏے در دا، ڍولڻ؛
 تون حاڪم ٿي جو حڪم هلاوين، چشان تے چا ڌر دا، ڍولڻ؛
 تون ناز ڪرين مٿين نياز ڪران، آنھن ناز ڪيتے دل ڌر دا، ڍولڻ؛
 هرڪو آڪے 'ميرل' ڪون هے در ماهي دا بردا، ڍولڻ!

ڪ- ڪرم ڪچے هڪ آنھندا، پڻے دي ڪائي ڪاڻ نھين؛
 چاڻ هڪے تنھن جام دي چاڻ، پڻے دي چاڻ سچاڻ نھين؛
 روح ريڏل هڪ آنھندے نل هے، پڻے نل روح رھاڻ نھين؛
 پچ هڪو تنھن پنھل نل هے، پڻے نل ريجھ ريجھان نھين؛
 'ميرل' سو هڪ ماهي دے پڻے دي منڻسي آل نھين.

ل۔ لهُو لِنِگت سارے دا مَين ميئل کنا چا مَس کران؛
 نام ماہي دا نال نزاکت لکھ کنون نا بس کران؛
 وس ہووے جے وس مینڈے، مَين وس کنون چا وس کران؛
 رس رگان دي روڑ رگان تون، نال رمزدے رس کران؛
 ساراہ سہٹے سانول دي مَين، 'میرل' کيا مس کران!
 م۔ مڑھيوسے من دے اندر، 'احد' 'احمد' وچ مڑھیل ہے؛
 ويچا ہکڑا وال نہین، بس جان جسم نل جڑیل ہے؛
 "ونحن آرب" آکان ایوین انگ انگ دے وچ اڑیل ہے؛
 جو لہ میندا 'میر' اکر کون، توڑ کنون سو تڑیل ہے؛
 ہکڑے 'میر' اکر وچ، 'میرل' قلب اساڈا کڑیل ہے۔
 ن۔ نصیب نرالے سانوں نینھن ڈیتا ناسوت والا؛
 مائیوسے تہ مشاہدا مدھوشی اندر ملکوت والا؛
 پیتا اور پلایا مینون، ماہي جام جبروت والا؛
 حد کنون لاحد تیسوسے، لانگھا لانگھا لاکھ لاکھوت والا؛
 'میرل' سانوں ماہي ملیا، هوت آہو ہاہوت والا۔
 و۔ وصال والی وہا ہان اندر وچ ہییر لگی؛
 ساہہ اندر تھی ماروٹی، تین ازغیبی آکیر لگی؛
 خیال اندر خود خیال تیس مین، سختی وچ تہ سریر لگی؛
 تصور دے وچ منھن ماہي دا، صورت ماہہ منیر لگی؛
 'میرل' تیا مجبور آٹان، جٹان زلف دي زور زنجیر لگی۔
 ہ۔ ہمیشہ ہکيا تکيا، هوت جو ہان ثناخوان تیدا؛
 عشق اندر وچ آیا، آکر کیتس جو اعلان تیدا؛
 دلوی باغ بہار جو ٹی گئی، سٹ کے سو فرمان تیدا؛
 او ماہي، قسم الاهی میکون، دولہ ہے بس دیان تیدا؛
 ملکان وچ مشہور جو ٹی گیا، 'میرل' اج مستان تیدا۔
 لا۔ لائانی، لامکانی، حد کنون لاحد تیون؛
 ذوق ذرے وچ ذات صفاتی، کات آڈی سر آڈ تیون؛
 مہمیزان محبوب دیان سہکے، دلبر دا دلبند تیون؛
 رند تیون تین راہ تیون دا، راز اہیو ہے رند تیون؛
 وس ماہي دے 'میرل' ہے، گر کات کھن دا کنتہ تیون؛

ع۔ اسآڏي آه و فـنـغان دا ائـر ٿـيا جو ٻـار ماـهي،
 آيا آپ دلاسا ڏيوڻ، دمڪي ڪون دلدار ماهي؛
 من دي مڪڙي مرجھائيل ڪون ڪيتا باغ بهار ماهي؛
 مھر ايڏي انھہ ’ميرل‘ تہ ڪيتي هہ مننار ماهي،
 قُرب سندس جو نال ڪميڻي ڪيتہ ڪرم آهار ماهي.

ي۔ يگانا يار ميڪون شل دائر اهڙا دان ڏيوہ؛
 نان نہ منگدا هان مين هرگز منگدا هان بس مان ڏيوہ؛
 مان آهو جو محبت والا سيڪ والا سو شان ڏيوہ؛
 الفت عشق سچہ دي ڏيوہ، ماھي محب امسان ڏيوہ؛
 وقت لاڏائہ، ’ميرل‘ ميڪون ڪلمہ دي تہ زبان ڏيوہ؛
 — لا إله إلا الله محمد الرسول الله.

آوان نظر

سرو پڄند ر "شاد"

آئي رات سهائي

چم - چم - چم - چم ، چم - چم - چم - چم ...
ڪيڙن جي ڏاڪن تان لهندي ،
آئي سهائي رات !

ڌرتيءَ تي چانڊوڪي پٽڪي مست حسينه جان ؛
ٿيڙن پيا وڻ مدهوشن جان نور جون سُرڪيون پي ؛
سونهن جي چنڊ ڏي آڌري منهنجو چڪور بڻجي جيءُ ؛
تنهنجي گيلن تان ، مٿا سائين ،
نور چورائي ،
چنڊ ڌرتيءَ جي سرهن جرڪائي ،
جرڪائي فڪرات ...
— آئي سهائي رات ...

منهنجن پاسي نيٺن ۾ ٿو جاگي اوجاڳو ؛
سونهن آئي ڪرَ موڙي تنهنجي اک پوراليءَ ۾ ؛
چانڊوڪيءَ جي پري نچي ٿي منهنجي پيالي ۾ ؛
رات اڇوڪي مون آءُ سائين ، چورائي جڳ ڪان ؛
آءُ چين جي پيالي مان ٻيون چڪڙيون امرت جون ؛
سي جو پيالو آءُ حياتي ، آءُ هلي ڪي پيئون —

آءُ متان بيرحم وقت هي وڃي چورائي رات ،
آءُ متان جاڳائي جڳ ڪي حسد وچان ٻرپات ؛
— آئي سهائي رات ...

فيون طرزون

سرو پڇندر 'شاد'

[نرائيل]

عرض

آءِ آڃايل آهيان، مون کي زهر به ڇڏو اڃ پياري،
تنهنجين اکڙين ۾ جي مون لئه امرت ناهي، مٽڙي!
منهنجي پيالي ۾ جو هو مون ڇڏيو لالچ تي هاري،
آءِ آڃايل آهيان، مون کي زهر به ڇڏو اڃ پياري!
پاڳو ڦٽل آ، جان نٿل آ، ڪنهن جي وڃان پستاري؟
منهنجين اکڙين توهان ئي ڪئي محبت آهي، مٽڙي!

آءِ آڃايل آهيان، مون کي زهر به ڇڏو اڃ پياري،
تنهنجين اکڙين ۾ جي مون لئه امرت ناهي، مٽڙي!

[ساليٽ]

'پروانو' پٽي

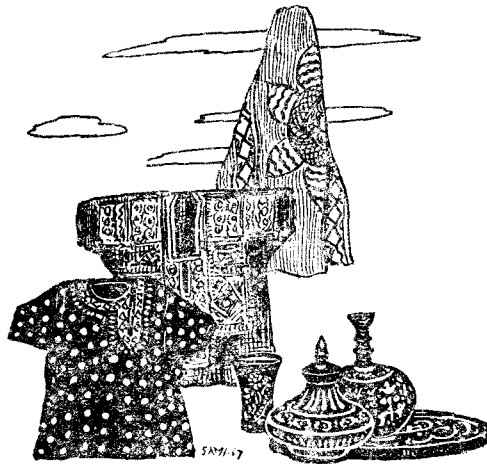
نئون پيغام

مون ته تارن جي سهارن تي اٿي پسنڌ ڪيو،
منهنجي منزل هتي ڪٿي، مون کي خبر ڪانه هئي؛
اهڙي گهڻي رات ۾، ڪجهه حوصلي ڊر توڙي ڏٺو،
جيڪا منزل ڪي ڏسي، اهڙي نظر ڪانه هئي.

مون کي هر طرف اندارو ٿي ڏسڻ ۾ آيو،
 مون کي هر سمت ڏنگڻ لاءِ اٿيا وقت جا نانگ؛
 اهڙي ماحول ۾ ڪجهه سان به پريشان ٿي پيس،
 مان اڃا سوچي رهيو هوس، ملي صبح جي بانگ.

هو ته ڏس پرھ ڦٽي، صبح چوي پيو توکي،
 اڄ جو پيغام نئون بـاـدِ صـبـا آندو آ؛
 سنهنجا ساٿي، اٿي هل، رات ته پوري ٿي وئي،
 ههڙو آسان سـمـو توڻي خدا آندو آ:

پنهنجن ساٿين جيان جهت ما ڪٻ تي تون پهچي وڃ،
 هن نئين دور جي هر ڳالهه سان بس سرچي وڃ.

غزل

سرشار عقیلی

خدارا، کٽش وري مون ڏي اهو تيرِ نظرِ ساقي،
جو تَرَڪش ٿي پوي منهنجي کمانِ چشمِ تر، ساقي!
لبِ تشنه سرِ پيمانہ مُمسِڪُ جين رکان ٿو ٿين،
ڇڏيندو منهنجو سر هرگز نه تنهنجو سنگِ در، ساقي.
منهنش ڪعبهءِ زُخ تي ڏنر آياتِ آبِ زر،
تہ پيئس آبِ زم-زم جي بجایِ آبِ زر، ساقي.
تلاشِ ميڪده آهي تلاشِ حق جي مترادف،
گهڻي مشڪل سان تنهنجو مون لڏو اڄ آه در، ساقي.
لباسِ فقر ۾ ملبوس مستان کي ڇا پيارينس،
رکن ٿا جي سڪندر کان به وڏي ڪرڻ و فر، ساقي؟
ڪمالِ قطره مٽي جو ڇا اندازو ڪري ڪوئي،
نظامِ عقل و هوش آهي جيتي زير و زبر، ساقي!
عجب آهي، پري تائين سخا جو هٿ ڊگهين ٿو،
رڳو جي در جهلي بيٺا، ٿيا سي بهره ور، ساقي!
مليو جو گوهرِ مقصود همرنگِ مٽيءَ گڏگون،
نه ڇو توکھوت تان گهوري ڇڏيان لعل و گهر، ساقي.
پري کان ڏي نگاهِ ناز مان 'سرشار' کي سُرڪي،
مرِ ميخانه آهي ميڪشن جو شور و شر، ساقي.

گل ٺٽن ٿا چٽي وڃڻ جي لاءِ،

مُدعاي صبا، خدا معلوم!

موجء خواب تي روان آهيون، البتهها آ نه ابتدا معلوم.

ڏس، ٿين ٿا آفتن ۾ ڪجهه آثار، ڪاروان بهار جا معلوم.

هي لڳ-اتار جستجو ڇا لڳو؟ نيٺ ڇا آ نجات، نا معلوم!

ڇڻ ابد تائين آ جلڻ ۽ جاڳڻ، خواب هستي جي انتها معلوم!

بي خبر ناهم، پر مرڻ کان پوءِ، توسان گڏجڻ جون حسرتون رهنديون.

چار و مينا رهي، رهي نه رهي، منهنجي اڪڙين جون عادتون رهنديون.

زندگي تلخ آ، هجي ته هجي، روح ۾ سو ملاحظتون رهنديون.

سرحد غم قريب آ، اي دوست، ساٿ ڪيسين محبتون رهنديون!

تنهنجي پهلو ۾ ڪيستائين، دوست، اين آدم جون جنتون رهنديون!

'شاه' کان پوءِ، اي 'اياز'، ٻڌاءِ،

سنڌ ۾ ڪنهن جون آيتون رهنديون؟

شيخ عبدالحليم 'جوش'

عشق ته هر حال بانياز رهي ها، حسن پي اي ڪاش دلنواز رهي ها!

لطف نه باقي ڪو آه هاڻ جيئن ۾، ظلم جو ڪجهه سلسلو دواز رهي ها!

ڪين ڪرين ها جي بند هي ته چڱو هو، خاندان مي، ڇا هو جي ته باز رهي ها!

درد و الهر ڪنهن کي هاءِ پنهنجو ٻڌايان، ڪو ته سندم دوست دلنواز رهي ها!

موسر گل، ڪاري رات، باد بهاري، اڄ ته ڪو هڪ ڄامر دليگداز رهي ها!

'جوش' رواني ۽ طبع تنهنجي غضب ٿي، درد بنا ڪيئن هي سوز و ساز رهي ها!

علي محمد 'مجروح'

ڪڏهن نغمو، ڪڏهن فرياد آهيان، نٿو ويران، جهان ڪي ياد آهيان!

تمنا بس ڪيم هڪ-وار تنهنجي، خدا شاهد، اڃا برباد آهيان.

مان شه-ر درد جو شهزاد آهيان!
 مان شاد آهيان، اکر ناشاد آهيان.
 هو سمجھي ٿو، اي قسمت، شاد آهيان!
 بفسيض عشق مان آباد آهيان.
 دل 'مجروح' جو فرياد آهيان!

نه ٿيندا ڇو سوين غم اڄ سلامي،
 فريب آرزو آهي مسرت،
 ڪڏهن جي وحشت غم ۾ ڪيلان ٿو،
 متاع درد آهي دل جي دولت،
 نه لڙن ڇو ستارن جا به سينا.

'برده' سنڌي

ڪسيون تنهنجي غم سڀ خوشيون زندگيءَ جون،
 ڏسي ڇڏڻ حياتيءَ ڪي ڪيئن ٿا نپايون!

پڌو جڳ سڄي پر نه ٿيو حال پائي،
 پري کان ته اڪڙيون ملائيندي گذري،
 ڏٺي سڪ لهي وئي، جڏهن هي ڏٺو سون،
 ارادن جي سڻاهه جي آسري تي،
 ڪٽو آه پر زهر-رمار آهي ڪرڻو،
 چنل ڪٽ جيان بيوڙي ٿي حياتي،
 ڦٽا خواب مان خواب، سهڻا ۽ ڪوجها،
 تمنا جيئن جي، ۽ آڻڪو مرڻ جو—

مليا زندگيءَ جي نظارن مان مون کي،
 به ٿي بيت، 'بردا' ۽ ڪجهه گيت وايون.

عبدالڪريم 'گدائي'

ويسو ته آه پيايي، جي ڪامياب اچي،
 مزو ته آه تڏهن، جو حضور ساقی ۾
 ديار حسن ۾ ڪوئي نه نامراد رهي،
 ڪٽي ڪٽي ۾ اچي زندگي نئين، يا رب،
 اڃا ته رنگ تي محفل نه آه، اي ساقی،
 اڃا ته تلخيءَ حالات ۾ ڪمي ناهي،
 حضور يار کان دانهن جو ڪو جواب اچي!
 وڃي وڃي ڪوبه پياسو، ته بارياب اچي.
 جهان عشق ۾ اهڙو ڪو انقلاب اچي.
 رخ وطن تي، الاهي، ڪو آب و تاب اچي.
 اچي، اچي، ڪو اڃا تلخ تر شراب اچي!
 نئون ڪو جام اچي ۽ نئون شراب اچي!

اگرچه آه غم دهر جي شڪايت حق،
 رهج خموش، 'گدائي' متان عتاب اچي.

نئين حيات، نئون همسفر تلاش ڪريون.
 وڃي ڪواھڙو عدالت جو گهر تلاش ڪريون.
 سلامتي جو اهو رهگذر تلاش ڪريون.
 حقيقتن جا اهي ٻار ودر تلاش ڪريون.
 آڻو آڻو ته نئون جهنگ جهر تلاش ڪريون.
 اچو اچو ته نوان همسفر تلاش ڪريون.
 رگ حيات وطن ۾ شرر تلاش ڪريون.
 نگه شناس، جهان بين نظر تلاش ڪريون.

نئون جهان نئون رهگذر تلاش ڪريون،
 جتي منجهه جي ستايل جو داد ٿي ڪو سگهي،
 جتي نه خوف هجي ور وگر ڪي رهزن جو،
 خيال، حوصلو، وهم و گمان نه جت پهچن،
 وڌو وڌو ته ڪا وادي نئين وسايون هلي،
 ورو ورو ته وري ماڳ تي هلون موٽي،
 چراغ آخر شب ڪي وري ڪريون روشن،
 عميق فڪر سان نظر حيات جا چٽ لئه.

شيخ 'راز'

سدا بهار ۾ گلشن ڪسي آزمائوسون،
 گلن جي بارها جوين ڪي آزمائوسون.

وري ٻو پنهنجي نصيبن ڪي آزمائوسون.
 وري وري ٻئي حبين ڪي آزمائوسون.
 ڪري جو بجلي، نيشمن ڪي آزمائوسون.
 شراب ٻي ٿي نصيبن ڪي آزمائوسون.
 اوهان جي وسعت دامن ڪي آزمائوسون.
 گهٽوئي، 'راز' ڦرين ڪي آزمائوسون.

اسان ته ڪوشش ٻيهم ڪندارهياسون، دوست،
 ڪنيسون رات سڄي آه و زاري حشر بها،
 چمن ۾ ڀروسو مون ڪي هو چئن ڪڪڙن تي،
 مليو ته ڪجهه نه سڪون، درد پاڻ ٿيو بيتاب،
 اوهان جو جودو و ڪر، پر اسان جي تشنه لبي،
 ڪوئي نه ڪنهن جو مصيبت ۾ ٿو ٿئي ساڻي.

شبير 'هاتف'

يعني اسم - رفته حسن و جمال جو.
 هي فيض آه ساقيء چشمر غزال جو.
 ٿورائتو رهان ٿو دل ٻرملال جو.
 اعجاز آه ڏيده جادو مثال جو.

آهيان قنيل خنجر حزن و ملال جو،
 ڪت زاهد حرم ۽ ڪتي مي ۽ ميڪدو،
 هن حال ۾ به ساه سان ساندي ٿي ياد يار،
 دور خزان ۾ باغ دل زار گلشنان!

توميف ٿي ڪجي ته تو محدود حسن ٿئي،
 ساقي جي درٿان جيڪي مليون سو اکين تي رک،
 ڇا ڇا چيو ٿي ديدة حيران جي خامشيءَ!
 اي حالِ زار، حالِ دل اورڻ فضول آه،
 فضل و ڪمال جي ته هتي ڳالهه ٿي نه ڪر،
 ’ڪهڙو ڏجي مثال عديم المثال جو؟‘
 اي شيخ، تار فتنو حرام و حلال جو،
 ثاني نه ڪو شريڪ هو زهره جمال جو،
 هڪڙو به ناهه بزم ۾ پنهنجي خيال جو،
 ’هاتف‘ هي دور آه ڪمالِ زوال جو.

’درد‘ دريشائي

فلڪ تان مينجي وئي شب جي تيرگي، جاڳو!
 حسين ڏينھن ٿي اوڳاچي روشني، جاڳو!
 رهيو آ چنڊ، نه تارن جي هلڪڙي ٿير ٿير،
 اجهو اچي ٿي پئي فوج شمس جي، جاڳو!
 ٿڪي پئي آ وڃائي ٿي هوا سينڊيون،
 پنن به ڏيئي ڪئي پنهنجي راڳي، جاڳو!
 شفاف ساڪ اچي ڏوتو آ گلن جو منهن،
 لنون پيا ٿا پڪي پنهنجي لاتڙي، جاڳو!
 وڏو آ ساهه سڀن ۾ حسين آس چوري،
 روان دوان ٿي وئي آه زندگي، جاڳو!
 حسين شمس جي روشن ۽ تيز ڪرڻن ۾،
 پگهرجي ويهي سڄي شب جي خامشي، جاڳو!
 جئين ٿي شمس ڪيڏي آند پنهنجي اوڀر مان،
 آڏاهي ويهي ٿي گهير، خنڪ نهي، جاڳو!
 آٿو، اي ’درد‘ ته ڳولا ڪجي ڪا سڪون جي،
 جهڪي ٿي ويئي آ راحت جي راڳي، جاڳو!

’ذوالفقار‘ راشدي

خزائن ۾ به خوشبويون سلامت ٿيون رهن، ساٿي،
 خزائن ۾ به مون کي ڪن گن جي بوءِ ٿي آئي.
 مون کي دوکو ٿيو، شايد وري روح بهار آيو،
 جو منهنجي هر نفس مان گلبدن جي بوءِ ٿي آئي.

وٺيو. و قيدر وفا پي ڪيئن آزاديءَ طبع ڪسي، جو
 نفس مان درد و غم، رنج و محن جي بوءِ ٿي آئي.
 اسان کي يادگيريون ڪسي ڏنيون تاريڪ ويرانين،
 هينن سنسان راتين مان پرين جي بوءِ ٿي آئي.
 ويا هو قافلا اڳتي وڌي آرين جا، او سائين،
 آئين جي نقش پا مان پي جتن جي بوءِ ٿي آئي.
 اهي ڪن مڏن جا وچريل خوابن ۾ ملندا ها،
 انهن جي خيال مان پي ڄڻ انهن جي بوءِ ٿي آئي.
 اسان کي وقت جي غمگين ڪن لمحن جي تيزيءَ مان،
 الام او بختِ خوابيده! سڪن جي بوءِ ٿي آئي.
 اسان مظلوم بلبل ڪسي ڏنو باغن ۾ روئيندي،
 گلن جي پنڪڙن مان ڄڻ ڪفن جي بوءِ ٿي آئي.
 الاڻي ڇو، اداسائيءَ وڃي روحن ۾ ڪيو واسو،
 جگر مان، ماهه مان، مايوسين جي بوءِ ٿي آئي.

محمد علي 'جواهر'

محب سون سان جي همڪار ٿئي، گلشنِ زيبست پُور بهار ٿئي.
 نعل لب تنهنجا پُور غضب نظرون، ساهه سر تو تان شل نثار ٿئي.
 گردشِ مهر کي ٿو مان سمجهان، حُسن تنهنجي تي ٿو نثار ٿئي.
 هي ستارا ۽ سان ۽ تنهائي، ”ڪو ته منهنجو به رازدار ٿئي.“
 دل جي ڌڙڪڻ سان، دوست، ٿو دل ۾، تنهنجي آمد جو انتظار ٿئي.
 وصل جي رات آهه هڪ لحظو، ڪاش، جي ٿورو پائدار ٿئي!
 حسرتون دل جون سڀ ڪجن پوريون، جي شبِ وصل پائدار ٿئي.
 مُرده دل کي جيار ٺوڪر سان، معجزو ڪو ته آشڪار ٿئي.
 ڪجهه نه باقي رهي غم دوران، وقت سون سان جي سازگار ٿئي.
 شال منهنجي صدا ٿئي منظور، ڪاش، ’جواهر‘ نصيب يار ٿئي!

قطعا

احسن الهاشمي

(۱)

شرحِ غم جو مون اختصار ڪيو،
ڪجهه ته هڪو غم جو بار ڪيو؛
چاڪِ دامن نه ٿيو ڪمالِ جنون،
مون ڦٽيل دل کي تيار ٿار ڪيو.

(۲)

ياد ٿم عهدِ وصل واري رات،
مون ۽ قسمت ڪٿي جا ڪاري رات؛
آءُ ته جاگيس پئي يار تنهنجي لاءِ،
پاڳ منهنجو ستل هو ساري رات.

(۳)

ٿيندو ڪڏهن نه فڪرِ پريشان جو فيصلو،
چا، موت آهه عظمتِ انسان جو فيصلو؟
'احسن'، بروزِ حشر به شايد نه ٿي سگهي،
دستِ جنون ۽ چاڪِ گريبان جو فيصلو.

(۴)

زندگي انسان لشم دشنام ٿي،
موت آيو مـــــــوت آيو آرام ٿي؛
قبر ۾، 'احسن' اڪيلايون مليون،
آءُ ٿيس آزاد زيـــــر دمار ٿي.

(۵)

ڪواهڙو چاڙهي ساقي، جوڪا ڪسر رهي،
غمن جي رات کي اندازهُ سجر نه رهي؛
قدم تون عرش تي رک جواتي به سجدو ڏيان،
سِرَ نياز ۾ تقليدِ سنگِ در نه رهي.

(۶)

وصلِ دلبر ضرور ٿيڻو هو،
دل کي دردن کان دور ٿيڻو هو؛
غم فرقت ســـــــهي ســـــــهي آخر،
حاصل ابدي سرور ٿيڻو هو.

(۷)

حسنِ نعمت نواز ٿيڻو هو،
نساڙ ڪسي اڄ نياز ٿيڻو هو؛
حسن خود عشق وٽ هلي آيو،
رب ڪي ڪارساز ٿيڻو هو

ڀٽلا ء

بيچينن کسي آئت ايندو، سورن کسي دلداري ملندي،
روحن جي رشتن ۾ خود ئي سر جا سودا طي ٿي ويندا:
آئي، آئي، او چريا چارڻ! چنگ ته چور اچ، تند ته سور اچ،
هڪ چا، ڪوڙين راءِ خوشيءَ سان توتان پنهنجو سر گهوريندا.

...

کيسين هي ظلم هي جادو، کيسين جيئڻ تي پابنديون،
کيسين معصومن کسي پيڙهيندا رهندا هي ظلم جا گهاٽا:
پنهنجن مائڻن کي اچ، مومل، لولي ڏيئي ڇڏ تون سمهاري،
گيت عزم جا جهونگاريندا آيا کسي آيا ڏس راتا.

...

سج هميشه شهيدن وانگي سُوريءَ تي ٿو ماڻي حياتي،
ڌنڌلا ڌنڌلا بادل کيسين سج جي ڪيرڻن کي روڪيندا؟
تو لڏ قيد ته ڪٿ به ناهي، تون آعين آزاد پڪيڙو،
پيڄرن جا پاڇولا کيسين تنهنجن رستن کسي روڪيندا؟

...

چهرو پي چيرڙا ڪندو، ڏس، هين وڻ تان هُن وڻ ڏي آڌريو،
زهر ڀيلا سر آلهيندو، ساز وچي پيو ڏائين ڏائين:
هار ڪري، سينگار ڪري، ڏس، 'ڪُونرو' هار کڻي بيٺي آ،
موهجي مٿين تي، او ليلان! مٿان 'چنيسر' اچ به وڃائين!

(۱)

اوهان جي درد ۾ دل جي ضعيف حالت آهي،
اکين ۾ آيا اذيت ۾ لال ڳوڙها تري؛
اوهان جي ڪاڻ ٿي ڳوڙهن جا ديب ٻارياسين،
اوهين نه ايندا ته ويندو اکين جو نور ٻري.

(۲)

توڪي ته منهنجي نانو ڪان نفرت به ٿي وئي،
منهنجون ته تنهنجي ياد ۾ راتيون لنگهي ويون؛
تو گيت هڪڙو ڳايو، اسان داد لٽڪ ڏنا،
هڪ ٻول جي ٿي داد ۾ راتيون لنگهي ويون.

(۳)

هي حسن جي خيرات پنڻ لاءِ سدائين،
ٿو در تسي رهي ميهڙ فقيرن جو زياده؛
آباد رهي شمال سو هننگاهه الفت،
الله ڪري حسن حسين جو زياده!

(۴)

پرايو اشڪباريءَ مان خزانو پيار جو آ مون،
اکين جي لڙڪ هاريا، سي سڀئي ٿي پيا مڻيا موتي؛
پلا ڪهڙي اها اربع خطا ٿي، شوخ رو ساقي،
اسان تنهنجي صراحيءَ مان چڪولپ جي کڻي اونڌي!

(۵)

نگاهه يار جي سامهون نگاهه ته ڪڻ،
اڙي او مائين، اهو هڪ نگاهه ته ڪڻ؛
اسين به آهيون ازل کان به پٽڪيل روح،
ڪهڙي ته ويهه هتي ساڻي، ماهه ته ڪڻ.

(٦)

بيھو تہ زندگيءَ کان ذرا زندگي وٺان،
ترسو، اي يار، مان به گهڙي هل ته جي وٺان؛
اڃ رات چشمه ناز سان، او شمعِ خوفشان،
ٿوري گهڙي نهار تہ مان روشني وٺان.

(٧)

ڪي مدتون فراق جي شعلن ۾ دل ٻري،
تون آءُ، منهنجي خوابي جزيرن جي جلهري!
نمناڪيون به ڏيڍ جون واللہ ڇا چوان،
ڪاٺي سراپا سولهن ستارن ۾ پئي تري!

(٨)

هيڏو حسين ساقبي، ۽ هي آتشِ سيال،
واللہ، منهنجي ساهه ڪسي ويو آ ملي قرار!
هن سال دل ٿي درد جي دولت کان مالا مال،
هن سال چن مزاج ڪسي آ پٺانه پيو بهار.

رباعيون

مرحوم مراد علي 'ڪاظم'

(۱)

در در تي دراز هٿ ۽ فقيريءَ تي ٿڌي،
مرد آهي، خوديءَ کان جو خدا کي نه سڏي؛
هستيءَ ۾ ته مستي ٿي رهي هر ڪنهن کي،
لطف آهي، جو هستيءَ ۾ به مستي نه ڇڏي.

(۲)

ٿئي ابر جي سايي ڪان جهان تي ظلمات،
ظلمات مان برسات، انهيءَ مان باغات؛
غم، جنهن کان خفا آهين، اهو ابر طرح،
ايندو ۽ هليو ويندو، ڇڏيندي برڪات.

(۳)

دولت جي وچاين ته ڪمائي سگهي،
صحت جي خراب آهي ته پائي سگهي؛
غفلت ۾ ويل عمر، ۽ جا باقي آ،
موتائي نه سگهي، نه وڌائي سگهي.

۱. ح. جئسنگهائي

(۱)

هڪ آهي آهو يار، اٿس رنگ گهڻا،
هڪ آهي سندس ذات، اٿس رنگ گهڻا؛
پڌرو ٿو ڪري پاڻ، اٿس روپ ڪيئن،
هڪ هڪ سان رکي دل ٿو، وجهي ونگ گهڻا.

(۲)

دل ۾ ڪا رکي رهي ٿي مٿي جي مستي،
هي جمار السستي، نه مٿي آ مستي؛
هن مٿي ۾ مزو آهه نرالو اهڙو،
جت پاڻ سمائي، نه رهي ٻي هستي.

(۳)

مون تن من هن مٿي ڪي سدا آرهيو آ،
عزت ۽ لقب، مان، سڀئي ترڪيو آ؛
گمنام رهان شال، رهي ڪو نه غرض،
هي راز سچو مٿي ۾ ٿي مون پرڪيو آ.

(۴)

ساغر مان ڪري پڙ ٿو غمن ڪي ٿاريان،
جڳ ڪي به مان ساڳي پيو مٿي پياريان؛
افسوس رڪان ڪين ٿو ڪنهن ڳالهه سندو،
محبت کان سوا ڇيڙ نه ٻي ڪا ساريان.

(۵)

پير ڪي مون چيو، وٺ جو به آهي مون وٺ،
سڙڪي نه پيالي ۾، ٻرين، ڪر تون گهٽ؛
دنيا به ڏيان، دين ۽ ايمان ڏيان،
هيءَ ريت ڀرت جي نه فقط ساڄن مٿ.

(۶)

ڪوٺر کان مٿو آهه، محبت جو سڙ،
جنهن ۾ نه ڏوٽيءَ جو ٿو رهي ڪوبه اثر؛
ڪوٺر جو هيئن آب فقط روح چڱا،
ناپاڪ ڪري صاف، ڪيڏي مٿي آر-گر.

(٧)

آهن هو شريعت کان گهڻو ڪي ڪجهه دور،
چالڻ نه طريقت جو بنهه ڪو دستور؛
ڪاهي هو پون اڳتي، حقيقت نه ٻڃڻ،
تيدانهن ٽپي پون، پوي جيڏانهن پور.

(٨)

منزل آ معرفت جي نيت سامهون صاف،
جت وات سڌي سڪ جي، نه ڪو آت اعراف؛
ٿا 'نالھ' جي ميدان مان نانگا ته هلڻ،
ڪن دل ۾ سڄڻ ڪي هو ڏسي روز طواف.

(٩)

آزار مان جننت ۾ رهڻ ٿو سمجهان،
جنهن ۾ نه رهي روح چٽل حرصن کان؛
سيخانو مگر آهه مڪان هڪ آزاد،
جنهن ۾ ٿا رهڻ مست، پيچي ڦٽڻ کان.

(١٠)

ويئاسين اچي هاڻ، چڙهي سڀ سالگا،
ڪنهن رمز ڪيا روح اسان جا نانگا؛
سهڻي جي ڪيو ديد اسان ڪي به خريد،
خود پاڻ ڏيئي پير ڪي، ٿياسين پانگا.

(١١)

جمشيد ۽ قارون سڪندر به ويا،
محلات انهن ساڻ ۽ مندر به ويا؛
گهر عشق جا آباد، ٻي سڀ ڊاٽ ڏسو،
ٿي ناس 'دوا مٿن جا' بندر به ويا.

(٦٠)

(۱۲)

هڪ ئي تون رکج وٺج، جي ٽين خمير فروش،
مستن کي پيارج، ۽ ٽي تون پي مدهوش؛
ڪر صبح جو ۽ شام جو تون ڪيرت اها،
دل دل جي پيالي مان سدا ڪر مي نوش.

(۱۳)

چڏ سَنگُ سِائڻ جو، چرين سان گڏ ٿي،
جيئن هو ٿا چون 'پيءُ'، چئج تون پي 'پيءُ'؛
سُرڪي تون وٺي دل سان، سدائين رهه مست،
ساقِيءَ کي ڏسي چئو تون 'پرين، نت نت جيءُ'!

ادب لطيف

جهانمنداس پاڻيا

محبت

محبت آهي ڇا؟

ساري سنسار ۾ محبت جو مانڊاڻ منڊجي رهيو آهي. محبت مان ئي ڪائنات جو قالب پيو ڏيکجي. محبت تي ئي او پيو هلجي. آڀري ۽ آسري به محبت جي مام سان. طعام لاءِ آهي پيو ڪو محبت جي شپام لاءِ!

محبت جو رنگ، بي رنگ آهي. سندس ڍنگ، اڍنگ آهي. ڍار ۽ تار آهي سندس لائني. محبت جو امر گيت آهي — ”هر مشڪل آهي آساني!“

شاعر محبت جي سڀخاني جا ساقي آهن. هر مڪانيءَ ۽ لافانيءَ سان باقي آهن. باقي آهن ڇا؟

محبت جي ملڪ جا رهواسي آهن ڪير؟ ... شيرآ

محبت جي رڪن وارا آهن ڪهڙا؟ ... ڪين جهڙا!

محبت جي لسڪ لاهوتي، ... ته چڪ وري سندس هاهوتي ضرور هوندي.

ڪيميڪل پان ڳاري نائو آڏائي، تڏهين مس ٻارو ماري ڪڪ مان لسڪ بنائڻ جو ڪيس راز ملي، مٽيءَ مان مٺيا حاصل ڪرڻ جو ڪو حيلو وسيلو ڪيس هت اچي. ذات جي ڪيميڪل ڪري ايتري جفاڪشي ۽ جاڪوڙ ٿي گهري، ته ذات جي ڪيميڪل ڪيترن ڪشالي واري هوندي! لسڪ هاربا، ته ڪيميڪل ڏس پورو ڏيندوئي ڪين. چونڊو هيئن ڪبو، ’هونئن ڪبو، مگر راز رستي جو سٽيندوئي ڪين! هارائي ايندا، ته به پيا چوندا پيلي ڪيميا آهي! جنون ڪين جو لسڪو، تنهن ته سندن سک آرام ئي کڻي پڳو. هر ج ته هيرڪ واري کي هٿي ئي ڪين. لهرون مهراڻ ۾ آڻنديون، ڪٽيءَ سان قرب وٺڻ لاءِ پيون آڇ وڃ ڪنديون، ته به سنهن-موڙ ۾ مٽينديون. ور ور واجهه وجهڻ، ليلائڻ ٻاڏائڻ، هٽجڻ هارڻ، پٽج ۾ پڇڻ، سندن سيرت آهي!

* * *

محبت اها به آهي جو جيئو پيو پڇي، هٽجڻ پيو هاري، مگر ڍيڪڙي نه آگهاڙي — متان رڌ

سيجهڻ ڪان رهجي نه وڃي!

— صورت آهي هڪڙي اها محبت جي!

ذات واري آهي محبت، ته اچي به ذات وٽان، وڃي به ذات ڏي! محبت وارو ته ڇيهي
کان چٽل آهي. سدا نفعو آهي کيس. نه کيس آهي لهر نه لوڏو، نه جَر نه جوکو.
چو؟ ... هو آهي خالي کوکو!
خالي، سڀ جو والي، ڪنهن جو نه سوالي؛ ڪٽپَ کان واندو، هڪَ سان هيڪاندو آهي.
ڇا محبت جو گسُ اهو آهي؟

ڇا وسُ آهي بيومسَ جو، جو محبت ڪري سگهي، ٻيڇ پائي سگهي؟
اڃانگ سان اچي آتسَ ٻئي بي پاري آهي. ڪا پاري آهي ڏڪُ... لڳو، ته ڪنڌ پڳو!
ڪيئن؟

اوچتوئي اوچتو... لنگهندي، ڏسندي، ٻڌندي، نه خواب هونءَ خيال... خبر نه آهي، راڳ
جي ڪهڙي سرُ ۽ تالَ، جيءَ ڪي جان کان جدا ڪري، فدا ٿيڻ لئ ڪٿي شيدا ڪيو!
علم ۽ عقل، هوش ۽ حواسَ، ڪم ڪرڻ کان ڪاهل ٿي پيا؛ ڪنهن جون قفل سڀ حوالي هوت
جي ڪري، هو بي هسَ ۽ بي گسَ ٿي پيا.

ڪهڙي باهه ڪاريگر پاري، جنهن وانهڙوءَ جي دل پگهاري؟ جنهن ٿو ڪون ڏيئي
وسُ ڏيڪاري، پاڻ وڃائي جنهن پائڙي چاڙهي!

سانگي ٻچندا رهيس: ”آدل، او مينل، ٻات هر آهي ڇا؟“
هو کين چونڌو رهيو، ”اها، ڪٽ ٿي ڪٽ!“
هو چونس، ”ادا، ڪن سان قرب ٺهي ڪو جڙي؟“
هو کين ورنڌو ڏئي ته ”ادا، ڪن سان هڪواري دل لائي ته ڏسو!“

* * *

محبت ڇا آهي؟ — عبرت جو افسانو آهي، يا موت جو شادمانو؟

ترالو آهي!... منڙو راڳ آهي، يا لاهوتي لاڳ آهي!
ويڊل جون وايون، ڪنل جون ڪوڪاريون...

اسر آهي يا جسم؛

قسر آهي يا بي قسر؛

بنا ڪنهن اطلاع جي، بنا ڪنهن صلاح جي، ٻڌجي ٿو وڃي —

اوڀرو پنهنجو عزيز بنجي ٿو ٻئي، رشتو ٺهي ٿو ٻئي —

هڪ طرف چوڙ ۽ ڇيڇ آهي، ته ٻئي طرف گنڍ ڳانڍاپو، جيءَ جو جياپو آهي!

لا انتها آسات آهي ...

ڪير آجهائي اڃ؟ سڄ ۽ رڄ جو جت آهي واسو، سو سدا پياسو نه رهندو ته ڇا لهندو؟

اها آرزو ڪير آجهائي؟

اها پرولي ڪير سجهائي؟

محبت!

... جهاني پاتي، ته لٽوڙي لاتي!

هڪ ئي جهلڪ ۾ کاتي وهيو وڃي ... هڪ هستي ڊهيو وڃي، ٻي ٺهيو وڃي!

هڪ واري وهڪ وهيو هلي، ته ٻيهو نه بهندي؛ دل جي ديس ۾ ريج ڪري، سڪا ساوا

ڪري ڇڏيندي.

ڪيمياگر ٻيا به گهڻا، مگر محبت ڪيمياگر جهڙو ڪونه ڪو!

* * *

محبت ڪجي ٿي، يا ٿيو ٿي ٻئي؟

ورن ۽ ڪرڻ، — قلم قسمت جي هڪ آهن.

سگهه سگهاري کي سرندي ڪين، جو سڪ جي سڙڪ ۾ سر رکي صدقو ٿئي.

محبت جو اصل ۽ نسل آهي انسان!

پوءِ حيرت ڇا جي، عبرت ڇا اٿس؟

عقل کي الوداع ڪرڻ، محبت جو ورڻ آهي ڇا؟

ڌڪن، مان ڌڪ سانڌاڻ وانگيان قبول ڪرڻ، محبت جي محل ڇڙهن آهي ڪيئن؟

لٽائي ٿي، لٽائي ٿي، ڦٽائي ٿي، مگر پاڻ ته ڪٽيو لٽي ڪٽي، مٽيو لٽي مٽجي!

ڪهڙو به ڪاريگر چولهجي، مگر سندس رنگ ڦٽيو نٿو ڦٽجي؛ لٽائڻ جو ورثو آهي محبت کي.

عرصو ته کيس آهي ڪين!

تڏهن هلي ڪٿان ٿي؟

لاحد وٽان ٿي لهي، احد ۾ ٿي پهي!

ڪڏهن ٿي لهي؟ ... ازلي آهي نزول سندس!

ڪڏهن ٿي پهي؟ ... ابدي آهي سندس پهچ!

ڇهڇ سائي آهي سدا پاڻ، مگر پنهنجي سواريءَ کي سڪائي، سجهائي، سوڃهي ۽ سوڃهرو ٿي بخشِي.

ليڪ ۾، هڪ ۾ ٿي ليو وڃي؛ هڪ تي سجهي، هڪ کي هر هنڌ هر جاءِ تي پسي.

رسي ۽ وسي ٿي وطن ۽ ولايت، مڪان ۽ لامڪان ۾. وسيع آهي سندس پوک، بي بها سندس فصل.

بک، بي آرامي، بيقراري، بي عزتي، ... ته به آس بهاريءَ سان باري آهي محبت جي!

* * *

محبت تڏهن جسم جي جڪڙ آهي؟

بيشڪ، ٻار اول ته ريجهي رانديڪي تي ٿو. هو ننڍي کان هريل ائين آهي.

راند يڪو رنگ مٽائي، ته ٻار دل ڦٽايو ڇڏي ان تان؛ وري رنگ برنگي نوان راند يڪا کيس ريجهايو رُجهايو ڇڏين. دنيا به راند جو ميدان آهي. هرڪو هرڪ هرهندڻو هاري: ڪو ڪت ڪو ڪت، ڪو ڪيئن ته ڪو ڪيئن.

ڪيڏانهن واري سنگت رنگت، رکيو ٿي رکي، ۽ فطرت ۾ جذب ٿيو ٿي وڃي. وس وسلا ڪهڙا به ڪري، ته به پڙاڏا پرڇا نوان — صورتون مورتون ڪيڏانهن جون — ياد ڪيريءَ جي ڪوٺيءَ مان وقت پائي سيرڪي ايندا: کيس ننڍي هوندي جو نينهن ياد ڏياريندا؛ کيس گفتار، رفتار، رخسار، جنسار جي جمال ۽ حسن جون سُرڪيون پياريندا؛ کيس مست ڪندا، است ڪندا.

جسم جادوگر آهي. ان جا سنج، هنجن جون هڪارون ۽ لتڪارون ڇٽيندا ٿا رهن. وقتي جي واڌ آڻائي ۾ اڪو ان پوکيو هوندو، ته آعو به سندس سُوج ۽ سهج لٽيو ٿا ڇڏين. دليريون ڪندو ٿو رهي خيال ۾! حال جڏهن ماضي ٿو ٿئي، ته وري اُمر حال ڀاري اوساري، هو لافاني بهاريءَ ۾ گذاري ٿو. حال جي کڻي کيس گهٽي ٿو، ته هو ڪامل ڪلاڪار وانگيان ڇٽ ڇٽيو آهن مان اورانا پيو اوريندو؛ يا، ٻار وانگيان، بي پايان سمنڊ جي ڪناري تي قلعا قافلا، لشڪر توبون، واريءَ مان آڏي پيو سلطنت پنهنجي هلائيندو. اها به محبت آهي!

هڪڙيءَ گهڙيءَ جي هرڪ هارجي پيو، ته چٽڪ هميشه لاءِ هن جو ٿي پيو! ڳٽ نه آهي، وٽ نه آهي، لٽ نه آهي... ست ٿي ست، سور م ست! هيت ته نه هار ڪت جو حساب آهي، ۽ نه نفعي نقصان جو ڪتاب! ... محبت جو شباب آهي اڌنٽ بهار ۾!

* * *

جسم ته جهڙو ۽ پُرو کان آجو نه آهي. سُورت پڇي پوي ٿي، مگر صورت سالم ٿي رهي. ساعت ساعت ڪري سال سرڪيو وڃن. صورت به جهانوڙجي وڃي، مگر جسم اندر 'اسم' جو آهي، تنهن جي صفت زمان نٿو زبون ڪري سگهي. محبت جڏهن جسم ۽ قسم کان آڪري اسم جي پار ٿي پهچي، تڏهن ته اها اصل اهميت ٿي حاصل ڪري، ۽ ايڪائيءَ ۾ ٿي وصل ڪري.

احساس کڻي جسم جي جلوي کي ڳوليندا ڳوليندا رهن، مگر محبت وصفن جا وڻاڻ ٻڌي سونجهيندي؛ ۽ پوڄيندي آهي جمالي ۽ جلالي جهلڪا، جي سندس جان کان هلاڪا هوندا، جي سندس سيني جي ساگر ۾ سين جي پيٽ ۾ سمايل هوندا. هڪ هڪ صفت ۾ الفت جو لائنتها سرمايو محبت وارو ٿو لهي، جو هو زبان سان نه به ڪهي — ۽ شايد ڪهي سگهي به ڪن!

* * *

محبت؟... صحبت آهي، رغبت آهي، شفقت آهي؛ رحمت آهي، زحمت آهي؛ منت آهي، ممنون آهي؛ جنت آهي، جنون آهي؛ عشرت آهي، حسرت آهي؛ غم آهي، جهنم آهي؛ وچوڙو آهي، وصل آهي؛ اصل آهي، نقل آهي؛ حاسد آهي، قاصد آهي؛ حاصل آهي، واصل آهي؛ موت آهي، زندگي آهي؛ ڪي به آهي ڪين، ڪين به آهي ڪي به!

اعليٰ آهي، بالا آهي؛ زير آهي، زبر آهي؛ خوار آهي، گلزار آهي؛ سُور آهي، نُور آهي؛ هار آهي، سينگار آهي؛ سُولي آهي، سَوَڪي آهي؛ ياقِي آهي، طاقي آهي. محبت گهڙج کان خالي آهي؛ گهڙي نٿي، ٻُري نٿي؛ پُري نٿي، سَري نٿي؛ ساري نٿي، ٻاري نٿي، واري نٿي، مگر تري ۽ تاري ٿي تَرُ ۽ تانگهوا! سالگو نه آهي ڪو محبت ڪي، نڪي آهيس ڪو ڪم اُٿانگهوا!

بهانگو نه آهي سوڌو محبت جو؛ سِرَ ڏني به سهانگو آهي.

خبر نه آهي ڪيميائي بناوت آهي ڪهڙي محبت جي؟

آن جي ايندي، آن جي ٿيندي، آن جي ڏيندي، ڏاتاري ذات پانڊجيو پوي. ڪين رکندي به سخاوت ۽ سرداريءَ جي آٿل آٿليو پوي؛ ته به معلم ۽ مولوي، پنڊت ۽ پير، امير ۽ امير، محبت جي مانگ کي مانگ ڪيو پيا سمجهن.

محبت جو سچ آهي ڪو ٻيو؛ دنيا جو سچ کيس ڪڇ ٻيو پاسي. سندس سچ، سدا بهار وانگيان پهڪندڙ ٺهڪندڙ؛ ڪيٽ به کيس گهيرگهلائي، ڪوتاهي يا ڪمي پاسي ٿي ڪين!

ڪلا جي ڪُنڄي آهي محبت؛ ڪلاڪار جي مَنڄي آهي محبت؛ اُت او ويهي ٻَسِي ٿو پَتريان نظارا، ۽ پَسارُ ڪري ٿو پرڏيهه؛ اُتان هو ٻنهي ٿو حسن جي سنسار ۾، ۽ رمي ٿو آن راز ڪي، جنهن جو ساز بنجي، سهڻو ٿو بنائي دل ۽ دلِيا!

* * *

محبت جو معيار، ڪلاڪار ڪٿي ڪيٽ ٿو سگهي؟

محبت جو اثر چٽيندا، محبت جو نتيجو ظاهر ڪندا، مگر محبت ڇا آهي، تنهن جو بيان ڪري سگهندا ٿي ڪين. محبت کي نابين ڪري تصور ڪندا؛ سندس تيراندازي، بي سازي ۽ بي رازيءَ واري ڏيکاريندا؛ ائين به سازن سان آواز ڏيندا ته محبت ڪيڏو نه درد ٿي پيدا ڪري، مگر صبر سان ان کي برداشت ڪندي ٿي رهي؛ دلين جي ميلاپ کي، سانجهيءَ جي رنگن ۾، ٻن ندين جي وهڪ جي وحدت ۾ وهڻ جي تصوير ۾ ڪٿي ظاهر ڪندا؛ ته به سندن ڪلاڪل ڪُل ڪلائون محبت جون ظاهر ڪرڻ ۾ ڪاهل ۽ جاهل ٿي ثابت ٿئي.

محبت خود اعليٰ ڪلا آهي، جنهن جو ذڪر ۽ فڪر محبت واري ڌاران ٻئي ڪنهن کي

هٿ اچي نه سگهندو.

محبت شاعر آهي؛ محبت مصور آهي؛ محبت نٽُ آهي؛ محبت ساري موسيقيءَ جو سرمايو
 آهي... ته به خبر نه آهي محبت آهي ڇا؟— محبت، 'محبت' آهي!
 بيان بي بيان آهي، ته به سلطنت سندس ساريءَ ڪائنات تي!
 سڀاڻا چوندا، 'محبت هڪ مرض آهي؛ هڪ غرض آهي. احساسن جي غرض پوري ٿيڻ
 بعد، سمو سلطان (وقت بادشاهه) ان محبت کي مٿاڻي ڦيڻاڻي ٿو ڇڏي. غرض پوري ٿيڻ بعد،
 'محبت' ساري ٻئي هنڌ وڃي خيما ٿي ڪوڙي.
 محبت لاغرض آهي. غرض کيس آهي غرق ٿيڻ ۾، فرق کي فرار ڪرڻ ۾؟
 ائين به نه آهي، غرق ٿيڻ وڃي: "تون" "مان" ۾ مستجيبو پوي، غرض ۽ فرض جو
 ته سوال ئي نه رهيو!
 محبت جي مرض آهي، ته لاعلاج آهي. حڪيمن ويدن جا جملي علاج ۽ جلاب ان
 خيلط کي خارج ڪرڻ ۾ خام ثابت ٿيا آهن.
 محبت جو آغاز ئي هڪ راز ڀريو باب آهي. آءُ ئي سڀ کي ساز بنائي، آواز اٿاري ٿي سگهي.

* * *

محبت آهي ڇا؟

... راڳ حسن جو!

حضرت حسن جڏهن نه نڪري لروار ٿو ٿئي، ته محبت کيس سجدو ٿي ڏئي! ائين به آهي ته
 محبت جي آواز تي حسن کليو ٿو پوي... آڪ هوءِ ته حسن هر چرپر ۽ هلچل ۾ ڏسي پئي.
 حسن اڀري ۽ آسري ٿو محبت جي موڪري ميدان ۾.

حسن جو دڳ اک مان ٿو هلي، ته محبت جو وري دل مان ٿو ڦٽي. محبت جا ڪئين رنگ
 آهن. هڪ هڪ رنگ کي ونگ پنهنجو، ڊنگ پنهنجو. انهن مڙي سرن جي ميلاپ مان
 آلاپ ٿو آسري.

هسي آهي جي ڪنهن سمي، ته ٻئي وقت هوندي آه ۽ دالهن. درد ته ساڄ ۽ ڏاج آهي
 محبت جي مفعول جو.

درد، اعليٰ فرد آهي.

ان مان مارو، وهاڳ، جوڳ، ڪوهياري ڦٽي ٿا نڪرن. رس واريون راڳيون آهن

اهي مڙي!

رس جي وس ٿي ويچارو محبت جو ماريو پنهنجي جند وڃايو ويهي، تڏهن به ڏع ته
 کيس خير ڪو ٿو ٿئي.

رس، ڪس ڌاران ٿو پيدا ٿئي..... ڪس ڌاران وري جس ڪٿي؟

* * *

محبت ته هَسَ جي هار آهي— مارَ ئي مارَ آهي محبت جي مامَ!
 سچُ معنوي آهي— ٻارَ ئي ٻارَ آهي سندس ڪار، ڦوڪيو پيو ڦوڪيس!
 در اهو، ڪم اهو، فوم اهو، فرمان اهو؛ سندس جيهو وري ٿيندو ڪير؟
 آچار ۽ وهنوار آهي سندس ڪهڙو؟ نه حساب نه ڪتاب، نه وقت نه ويلو؛ جنهن وقت
 چُڪَ جُڪَ جاڳي، اُن وقت ٿي اڪيلو و سَ ڪان، ڪري دَمَ جو ميلو!
 وري دَمَ پَٺي ڌار... آها ئي پاڪارا!
 سَرُ ئي سَرُ... رات ڏينهن پيو جهَرُ ۽ جوهرُ!
 ٻارَ لڳي اچي، تارَ هلي اچي....
 ٻاري ڪير ٿو؟ تاري وري ڪير ٿو؟
 سَتَ، سارَ، سڀ سماع ۾ مڙيو وڃي.
 هڪ ئي ڏن، هڪ ئي ڏني؛ هڪ ئي باهم، هڪ ئي ڪُني...
 حق ئي حق، هوت ئي هوت؛ ريءَ هوت آهي موت مڙيوئي!
 * * *

محبت آهي ڇا؟ — برقي طاقت!

محبت وارو ته بيڪس ۽ بيوس ٿئي؛ پوءِ اها بجلي کيس طاقتور بنائي ڇو ڪين ٿي؟
 کيس بنائي بيشڪ ٿي — محبت وارو مرڻ کان نه مڙندو.
 جيڪو محبت جي دعوا ٿو ڪري، تنهن وٽ ته محبت رهي ٿي ڪين ٿي؛ مگر جيڪو محبت
 جي مستيءَ ۾ مست آهي، تنهن جي زبان است آهي..... ماڻ ٿي ماڻ!
 ٻاڻوه هوندي سندس گفتار ۾؛ رَسُ هوندو سندس رفتار ۾؛ روشني هوندي سندس رخسار ۾؛
 لپهن هوندو نهار ۾!
 * * *

آب ۽ تاب سان سندس ڪو تعاقب ڪونهي.

لا جواب آهي سندس جستجو.....

يڪَ ئي يڪَ!

گونگي آهي اگر، ته نصيح آهي سندس چُٻ. ڪيڏو نه شباب آهي محبت جي ماڻ جو!
 ماڻڪن کان مَتَ آهي سندس مٿيا!
 جواني ديواني آهي —

مگر محبت جي جواني؟... اڀرَ ٿي ڪاٺي، ڪڙل ٿي پٽائي!

ويئي وهائي، لپڻ ٺاهي، دل سمائي، ٻڌائي پنهنجي نوا

هوءَ ٺاهي ٺٽي ٻاڻ، وڃائي ٿي وجود، نفي ڪري، ٺاهود ڪري، وڃائي ٿي نوا

آد وارو.

محبت آهي ڇا؟... گدائي! گس آهي سندس گس وارو؛ مٽيءَ سان آهي سندس ريجھ؛
 ۾ ٻه پنڌ آھ سندس اوکو، ٻھاڙن جي ٺيھارن ۾ آھي سندس نشان... اکين سان ڪوھ قاف
 آليڙي! هڪ هڪ پٽڪ جي چٽڪ سان ڪئين ڪوھ لتاڙي ويندي. پٽڪ ۾ ٻهڄائيندي
 ٻار، ڏيکاريندي درٻار حسن جي! اهڙي زور واري هوندي ٻه ھمار نہ ھنڊي؛ ڪنڪر کڻي
 چوندي، 'ھيرا لعل آھن هيءُ!' موتي ماڻڪ درڪار نہ آھن.

محبت آهي ڇا؟..... بي نام، بي گھر، بي فھر.

سندس قيام ڪٿي؟... بيگم پور جي بازار ۾.

سندس طعام ڪهڙو؟... غم.

سندس پياس ٻُجھي ڪيئن ٿي؟... خون پي جڏھن ڪوڪو بنائي؛ هستيءَ کي جڏھن
 منجھو مٽيءَ ملائي.

محبت تڏھن آهي ڇا؟... موت جو افسانوا

ترانو آهي سندس آسماني؛ مٽيءَ جي ناھ منجھس ڪا نشاني.

* * *

پير، منھن ٿرار آهي محبت. جيئن جيئن وڃي هلندي، تيئن تيئن وڃي چاڪ ٻنهي طرفن
 ڪندي. محبت وارو انهيءَ ترار کان ڌار نہ ٿيندو؛ وار نہ واريندو.

محبت آهي ڇا؟... سُورٿي سُورا ڪرائي، ڪررائي، مصيبت ۽ هيبت، غربت ۽ لعنت؛

تہ ٻه هيءَ مٽيءَ آهي محبت جي دنيا. لڳي ٿو آھو محبت جو مالڪ!

گم آهي فھر؛ وھر ٿي وھر آهي؛ انومان آهي، گمان آهي.

محبت جو رنگ آهي هيءُ... ڏسي ويندو جيءُ، مٽري پيو ٿي.

پول نہ پائنج، پورا تہ ڪي ٿورا آھن ونگ ۽ ڍنگ محبت جا!

— ڪلاڪار جو قلم ڪمزور آهي، مگر محبت زور آهي ظهوري ۾!

۱. ح. جسنگھائي

تون ۽ مان

(۱)

توڙ آھين اھو. جنھن کي منھنجو تن ۽ من پنھنجين سڀني ڀائرن ۽ مرادن سان ٿا ڳولين؛

جنھن ۾ سڀ طلبون منھنجيون ٿيون ٿين؛ جنھن ۾ ميلي، سڀ جيوڻ منھنجي جون ڌارائون

ٿيون. مقصد پنھنجو پاڻين!

تون آهين آئي، جتي لگاهون روح منهنجي جون خود آهن لڳل؛ جتي ههجي، سڀ
الطاريون منهنجيون ٿيون موڪلائين؛ جتي حرص ۽ هوس نه ڪڏهن منهن کي آڀارين، ۽
امنڱ الفت جا فقط پيا وصل جي آندڙن وڌائين.

تون آهين آئين، جيئن سمنڊ اٿاهي، جنهن ۾ سڀ پاڻ منهنجا لد بن مثل ٿا هئا سمنڊن،
۽ جيوت منهنجيءَ جون وهندڙ واهيون ڪرم ۽ ڪشالي مان لنگهي ٿيون آنت پائين!

(۲)

جيڪي مون گڏ ڪيو آهي هن پوک مان، سو هيٺرمون ڪاه وٺ اچي. جو ڪجهه
مون ميٽيو آهي، سو وٺي مون کان، مراد من جي پوري ڪرين!

هيءَ ڪاري سٽنگن جي مون تولا آهي سيڙي. منجهس آهي اڪر هيءَ ساڻن ۽
ڪرنگهه ڪهڙو؛ منجهس نه آهن اڪر ڪي سٺهه وارا داڻا، تڏهن به، تو اڳيان آئي حاضر ڪريان ٿو
جو ڪجهه آهي مون وٽ. منهنجي مراد نه آهي ڪا توکي پر پور ڪرڻ جي، مگر پاڻان سڀڪجهه
الڳ ڪرڻ جي، پنهنجو سڀڪجهه توکي ڏيڻ جي.

مون کي خبر نه آهي، اي سائين، ته ڪهڙي ڪتب ايندا توکي هي سڙيل ڪر جا
داڻا: اها فقط اٿم جا اندر جيي ته هن سڀڪجهه ڏيڻ مان ئي ٿيندو سڃايو پورهيو منهنجو!

(۳)

سرتين چيو: ”اي گهيلي! جيتوڻي چوندبي، سنواري، گل پنهنجا تون پاڻ نه کڻي هلندين،
۽ هوڪو نه وڃي ڏيندين ۽ سندس محل اڳيان، تيتو ڪيئن ڏسندو هو گل تنهنجا؟“

مون چيو: ”پنهنجي مون کي ته نه اچي ٿو هوڪو ڏيڻ، نه اٿم ڪا سمجهه گلن سوئڻ
يا گلدستن ٻڌڻ جي!“

چيائون، ”تڏهن وڃي سوداگر کي منٿ ڪري هت وٺي اچ، ته هو گل ڏسي خريد
ڪري توکان.“

مون چيو، ”هي گل اڪيلا ڇڏي، مان ڪيئن ٿي وڃي سگهان! متان ڪو پوک جو
دشمن وڃي هيءَ واڙي آڇاڙي، متان وڃن گل پاڻيءَ بنا پٽڙا سڪائي — ان خوف وچان مان
انهن کان پري رهي نٿي سگهان!“

هنن پڇيو، ”تڏهن ڪيئن هوي خبر سوداگر کي تنهنجن گلن جي؟“
مون کين فخر سان ٻڌايو: ”واءُ کي چيو اٿم ته ’اي ساهيڙي، تون کڻي وڃ لياپو
منهنجو ان ڏي؛ پونئرن ۽ پوئرن کي پڻ ڏنا اٿم پيغام ان لاءِ؛ ڌرتيءَ کي منٿ ڪئي اٿم
ته ’ڏسج مون کي مهل آها، جڏهن هو اچي ويجهو قدم ڀري؛ دل مان پڻ تارون طلب
جون سنجان ٿي ذري ذري!‘“

هو کلي چوڻ لڳيون، ”تيتو هي گل ئي تنهنجا سڪي ويندا!“

مون کين چيو: ”نه آءِ انهن کي پيئارينديس پاڻي ڀرت جو، جيئن هو تازا رهن هميشه!
 جيڪي سڪن، تن جي ڀڄن مان هڻ پيا گهڻا پوکيندي رهنديس، جيترو هو پنهنجي راض مان
 مون وٽ اچي. مان ته ائين ئي سمجهان ته ڪنهن ويل مڙيوئي ڪٿان نه ڪٿان هو به پيو
 مٿن نظر رکي، ۽ واس منهنجن گلون جو وٺي... تڏهن ته هي ٻوٽا خوشيءَ سان ڦرن ٿا،
 تڏهن ته هي گل ناز مان ٽڙن ٿا!“

(۴)

آسمان جي طوفان کان نه ڊڄ تون، اي گلڙا! سو ته اچي ٿو تنهنجين لامڻن کي لوڏي لوڏي
 مضبوط بنائڻ!
 ڦاڳ جي ڦيرندڙ هوائن کان نه ڊڄ تون، اي سٺو! سي به اچن ٿيون جڳهه ۾ تنهنجي
 سڳند ٺهلائڻ!
 بسنت رتو جي وسڪارن کان نه ڊڄ تون، سهڻا! سي بوندو اچن ٿيون تنهنجي چهري
 تان مٽيءَ جي رو هٽائڻ!
 بادلن جي گجگار جو خوف نه رک ڪو دل ۾: بجلي به اچي ٿي انڌاريءَ ۾ تنهنجي
 روشن روءِ بڪائڻ!
 ڪا جا آهي رمز رکيل هوائن جي هڪلن ۽ بادلن جي ٽڙڪن ۾ — خود خزان جي
 خصومت ۾ آهي راز سمايل ڪنهن آسرو خوبيءَ جو!
 امر آهي زندگي انهن جي، جن جي دل ۾ رهي ٿي سڳند سچ جي: جيتري ڏين ميناج،
 ۽ مٽي ڏين سرهاڻ سيڪ جي..... امر آهي ڪهاڻي گلن جي!

(۵)

کولي دنگ سڀ دل جا، شرابي! ڪيڏ تون ڪو هڪڙو اهڙو، جو مٽجي وڃي بدبوءِ ۽ خرابيءَ،
 بند ڇو رکيون اٿئي هي مٽيون محبت جون؟ عطر ۽ عنبر ۾ نه آهي خوشبوءِ اهڙي،
 جهڙي تنهنجي من-مٽڪيءَ ۾. ڍڪ لاهه هجابي، ۽ دور ڪر ٻڙا دوئيءَ جا، جن رکي آه
 خوشبوءِ تنهنجي دٻائي. ونڊ سرهاڻ اها، جا تنهنجي دل جي مٽ ۾ آهي..... پوءِ ڏس،
 ڪيئن ٿي اها جڳهه کي مست بڻائي!
 اهڙو هڪڙو ڏي ٺهلائي، جو واکِ جنت جي خود پيئي شرمائي! جو به جهڙي هڪ جهادو
 ان جو، وايون ڏي ان جون وسلائي: ڪين ڪري جيئن چئون- پئون ڪوئي، نه جنگيون
 جهيڙا ڪو هيت لائي.
 مٽي جي نشي سان نفس نوائي، ڇڏ تون وهر وڃائي..... ڪرم ڌرم جو مٽي آ محبت،
 سا ڏي هر جا ٺهلائي!

(۶)

جڏهن بڪ هيس اڪين ۾ ۽ هو اچي منهنجي در اڳيان لنگهيو، تڏهن پاڻ مون کي
ڪجهه ڪين چيائين، پر مون سمجهيو ڄڻ زهر ٿي منهنجي کاڌي ۾ وڌائين؛
جڏهن ليڙون پائي لڳن تي، هو اچي منهنجي هٿ تي بيٺو ۽ هيڏانهن هوڏانهن نظر
هنيائين، تڏهن به مون کي ڪجهه ڪين چيائين؛ پر مون سمجهيو، ڄڻ آڱ ٿي منهنجي
وسترن کي ڏنائين؛

جڏهن منجهيل ۽ آداس ٿي هڪ ڪنڊ سان اچي ويٺو، ۽ سونن ۾ منهن پائي هيٺ
ٿي نهاريايائين، تڏهن پاڻ مون ڏانهن اک کڻي به نه ڏنائين، پر مون سمجهيو ڄڻ مون تي
ٽوڪ ٿي چيائين؛

جڏهن هاڳل بڻجي ٿي گهٽين ۾ واکا چيائين ۽ ڪجهه نه ڪجهه ٻوليائين، تڏهن به
منهنجو نانءُ نه ڳڻائين؛ پر مون سمجهيو، انهن واکن سان ٿي منهنجو دل من ڌاريائين؛
جڏهن نراس ٿي، آخر شهر جي ٻاهران وڻ هيٺان ويهي ٿي آسمان ڏي تڪيائين، تڏهن
به ڪنهن سان ڪجهه نه سڻيائين؛ پر مون سمجهيو ته ان ماٺ پنهنجيءَ سان ٿي ڌرتي ۽ عرش
آلت چيائين.....

—الاجي ڪهڙا ٿي هي ائسٽا تاڪيد چيائين!

هر يڪانت

تون پڇين ٿو...؟

تون پڇين ٿو، مسڪرايان ڇو ڪين ٿو آءُ؟
سره جي موسم ۾، ويران گلشن کان ڪير پڇي ڪٿي: ”لهليائين ڇو ڪين ٿو؟“ ته هوند
ڪهڙو جواب ملي؟

تون پڇين ٿو، گيت ڇو ڪين ٿو ڳايان آءُ؟
ڪنهن پراڻي ساز کان، جنهن جا سڀ تار ويا هجن ٿي، ڪير پڇي ڪٿي: ”مڌر مٺا آواز
ڇو ڪين ٿو سٺائين؟“ ته هوند ڪهڙو جواب ملي؟

تون پڇين ٿو، ڇمڪ ڇو نه آهي منهنجي چهري ۾؟
آجهاميل ديهڪ کان، جنهن جي وت ويٺي هجي جلي ۽ تيل ويو هجي ڪٿي، ڪير پڇي
ڪٿي: ”پرڪاش ڇو ڪين آهي تو ۾؟“ ته هوند ڪهڙو جواب ملي؟

تون پڇين ٿو، آداس ڇو بڻيو آهيان آءُ؟
آماس جي اونڌاهيءَ رات ۾، چندرما جي شيدائي چنچل ڇڪور کان ڪير پڇي ڪٿي:
”مايوس ڇو بڻيو آهيان تون؟“ ته هوند ڪهڙو جواب ملي؟

۲

افسانا

۰۱. ۵۵۰۰ سج، هزار ھاڇا
 ۰۲. ڪيئي آڱر
 ۰۳. جواب
 ۰۴. ’زندگي حسن جي حڪايت آ‘
 ۰۵. امير
 ۰۶. خواهن جو مسافر
 ۰۷. ڇا، اهو خواب هو؟
 ۰۸. نوجوان ساڻي ۽ ڏانهن
- سراج
- نسيم ڪرل
- موهن ڪلونا
- حنيفه حملاڻي
- ڪمل ڪيولراماڻي ’پياسي‘
- ذوالفقار راشدي
- موهسان
- سنڌيڪاره: علي بخش ميمڻ
- جمال رند

ڏاڏڪ

۰۱. جهٽڪندڙ اوچائيون
- موهن ڪلونا

«آهو سونهري دور هو، آهو بدترين دور هو... جڏهن روشني ئي روشني هئي، جڏهن اونداهي اونداهي هئي، جڏهن گل خوشيءَ جا ٽهڪڙا هئا، جڏهن دلسوز آهن ۽ دانهون هيون، جڏهن زندگيءَ جا ترانا هئا، جڏهن موت جا مرثيا هئا، جڏهن گلن جي هڪڙي هئي، جڏهن ڪنڊا ٿي ڪنڊا هئا، جڏهن بهار جي رنگيني هئي، جڏهن سُرءَ جي ويراني هئي، جڏهن محلاتن ۾ روشن فانوس هئا، جڏهن جهوپڙين ۾ سرد آهن جو دونهون هو، جڏهن هر طرف جنت جا نظارا هئا، جڏهن هر طرف جهنم جا شعلا هئا، جڏهن هر طرف خوشي ۽ شادمانِي هئي، جڏهن هر طرف ڏک ۽ پيڙڙا جي نشاني هئي، جڏهن سڀڪجهه هو، جڏهن ڪجهه به ڪونه هو... هيءَ ڪهائي انهيءَ دور جي آهي.

«انهيءَ دور جي ڪهائي، جڏهن (مونسي نيور) روشنيءَ ۽ دونهين مان گذري رهيو هو. چئن گهوڙن واريءَ بگيءَ تي سوار، قيمتي پوشاڪ پهري، ائين ويندو هو، چٽ نه زندگيءَ جي واڳوڻي سندس هٿن ۾ هئي — ۽ هو به ائين هو فرانس جي تمام وڏن اميرن مان هڪ هو. شاهي دربار ۾ وڏي هلندي هيس. زانو به آهو هو، جڏهن امير ۽ حاڪم ئي اچي ڪاري جا مالڪ هئا، ۽ غريب عوام جي حيثيت جانورن کان به بدتر هئي.

«(مونسي نيور)، اڪوڙ ۽ مغروريءَ جو پٽلو بنيو، پنهنجيءَ گاديءَ تي سيٽيو ويندو هو. چئن گهوڙن واري بگيءَ بيهڪ تيزيءَ سان گهٽين مان گذري رهي هئي. ڪٿي ڪو موڙ آيو، ته هوءَ وڃ جهڙي تيزيءَ سان پٿريلي رستي تي ڪوڙ-ڪوڙ ڪندي، چينگهات ۽ چرڙات ڪندي، گوڙ ۽ شور مچائيندي گذري ٿي ويئي. ڪنهن به موڙ تي ان جي تيز رفتاريءَ ۾ فرق نٿي آيو. مرد ۽ عورتون، هراسجي، هڪٻئي جا هٿ جهليندي، هن ناگهاني موت کان پاڻ بچائيندي، پٿين سان لڳي-لڳي هلي رهيا هئا، ۽ ٻارڙن کي گهلي گهلي رستي تان هٽائڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هئا.

«اوچتو، هڪ ڦوهاري جي ويجهو اچي، گاڏيءَ ساڳيءَ تيزيءَ سان سوڙ ڪاڌو. ان جي هڪ ڦيٽي هيٺ ڪنهن شي جي اچي ويڻ جو سخت ڌماڪو محسوس ٿيو، ۽ يڪايڪ اسپاس جي سڀني بيٺل ماڻهن جي منهن مان چيخون نڪري ويون. گهوڙا جهٽڪو کائي پوئتي هٽيا، ۽ بيهي رهيا. دراصل گاڏيءَ جي رڪڙ جو سبب به اهوئي گهوڙن جو پاڻ بيهڻ هو، نه ته شايد گاڏي هلي ئي وڃي ها — چو ته اهڙا معمولي واقعا ته سدائين ٿيندا ئي رهندا هئا جو اهي تيز رفتار گاڏيون پنهنجن زخمي ڪيل، چچر جي ويل ماڻهن کي ائين ئي ڇڏي هليون وينديون هيون.

«ملازم هڪدم گاڏيءَ مان هيٺ لٿو. پندرهن-ويهن ماڻهن اڳتي وڌي گهوڙن جون واڳون جهلي ورتيون. (مونسي نيور) تمام اطمينان سان اوباسي ڏيندي پڇيو، (چو، ڇا ٿيو؟) ايتري ۾ هڪ قداور ماڻهوءَ گهوڙن جي ٽنگن وچان هڪ ڳٽيءَ جهڙي شي ڪٽي، ۽ ڦوهاري جي ڍڪيءَ تي آئي رکي. پوءِ هو بي اختيار روٽ ۽ دانهون ڪرڻ لڳو. سٽيس، جهڪي، (مونسي نيور) جي ڪن ۾ سس ڦس ڪئي: «هن ماڻهوءَ جو نينگر گاڏيءَ هيٺ اچي سري ويو آهي، هيءُ ان جي لاش تي ڳوڙها ڳاڙي رهيو آهي!»

«تو به، ڪيتره قدر نه نفرت انگيز آهن هن جون رڙيون — ڪيتره قدر سمع خراش!»

«سڀني ماڻهن جون نظرون (مونسي نيور) جي منهن ۾ ڪٽل هيون. دانهن ڪندڙ ماڻهوءَ به پنهنجن ڳوڙهن پيريل اکين سان (مونسي نيور) کي ڏٺو، ته (مونسي نيور) فوراً پنهنجي ڪيسي مان هڪ سڪو کڻيو، ۽ انهيءَ ماڻهوءَ جي پيرن ۾ اهو سڪو اهڙي انداز سان اڇلايائين، چٽ پاڻ ٻارڙي جي قيمت ادا ڪري ڇڏي هئائين. انهيءَ اداڻگيءَ سان گڏ ئي، (مونسي نيور) سس کي ڏنو، (گاڏي هلائي)»

«هوا ۾ هڪ جهڪ لهرايو ويو. گهوڙا زور سان ڊوڙڻ لڳا. (مونسي نيور) مغروريءَ جو مجسمو بنيو، گاديان تي ٽيڪ ڏيئي رهيو هو ته يڪايڪ سندس جهوليءَ ۾ اهوئي ساڳيو سڪو اچي ڪريو. هن مشڪندي پنهنجو اهو سڪو ڏنو... ليڪن اهو نه ڏسي سگهيو ته هاڻي ان سڪي تي بغاوت جي چاپ لڳي چڪي آهي — انهيءَ بغاوت جي، جيڪا فرانس جي انقلاب جو باعث بني!»

[«به شهر، هڪ ڪهائي» — چارلس ڊڪنس]

هڪ سڄ ، هزار پاڇا

ننڍ مان اٿندي ئي هن کي خيال آيو ته ڏهين بچي ”شيزان“ ۾ يارن سان یت شت هئڻ جو انجام آهي. شيزان، ڪلاسي ساڙهين، نيلگون غرارن، ۽ انڊلڪ جي رنگن وارن فراڪن ۽ اسڪرٽن جي هونل! اڪيون سهڻي هو اڻي وينو، ۽ گهڙيءَ لاءِ وهائو پنن کي ڏيئي اڌ لپتي پيو. هن جي اها عادت هئي ته ڪت پٽ مان ملائي ڇڏيندو هو، ۽ ڪت جي ٻئي پاسي کان ڪرسي رکي ڇڏيندو هو. هن کي هميشه اهو پڻ هوندو هو ته رات جو لپٽندي پيٽندي ڪت تان نه ڪري پوي! ننڍي هوندي هن جي ٻن حرڪتن کان سندس ماءُ هميشه نالان هوندي هئي: هڪ ته هونڊي نند ۾ پاسا ورائيندو، بازوليون هائيندو، ٿا اچي ڪت تان هيٺ ڪرندو هو— هڪ ڀيري ته مٿي ۾ اهڙو ڌڪ لڳس جو نرڙ ۾ ڳوڙهو ٿي پيس، ۽ نيٺ پئجي ويس؛ ٻيو ته جڏهن صبح جو مائٽس هنڌ ويڙهيندي هيس، سڄو هنڌ آلو پٽ ليو پيو هوندو هو. ان تان پش توڙي مائٽس ڪيترا ڀيرا مارون به ڪليس. هر جيئن مارون پونديون هئس، تيئن هنڌ وڌيڪ پسنندو هو— ۽ تيئن وڌيڪ مارون ڪائيندو هو. اهو سلسلو گهڻا ئي سال جاري رهيو. ڪت تان ڪرڻ جو علاج ته اهو ڪيائونس جو پٽ تي سمهارڻ لڳس؛ پر هن جي جسم ۾ ڪا پونئو ڪٽل هئي جو صبح جو جڏهن مائٽس اٿندي هئي، تڏهن کيس هنڌ کان ڪم از ڪم ڏهه فوٽ پري مٽيءَ ۾ اونڌو ستل ڏسندي هئي.

بستري تي ائين آڏو لپٽندي، هن هٿ وڌائي ڪرسيءَ تي رکيل پن جي پيڙي کڻي دکائي. سوٽو هئي، وات چپو ڪري، هو دونهن مان ڇٽلا ٺاهڻ لڳو. هن کي دونهن جا ڇٽلا ٺاهڻ ’منصور‘ سيڪاريا هئا. منصور کيس اهو به ٻڌايو هو ته ”فرائڊ“ جي قول موجب پيڙي يا سگريٽ ڇڪڻ، ۽ خاص ڪري دونهن مان ڇٽلا ٺاهڻ ’سيڪس‘ جي ’سبليميشن‘ يعني لاشعوري لذت آهي. ’منصور به عجيب شخص آهي!‘ هن سوچيو. منصور هن جو بهترين دوست هو. پنهي جا خيال به هڪٻئي سان ٺهڪندڙ هئا. ٻئي هڪٻئي سان همدردي ڪندا هئا. مثال طور، هن کي منصور جي ’گول فرينڊ‘ وارو معاملو ياد آيو. جڏهن ڪلفٽن واريءَ پٽل جي پٽ تي ويهي، منصور پنهنجي مخصوص انداز ۾ پنهنجن معاشقن جو ذڪر ۽ ناڪاميءَ جو ماتر ڪندو هو، تڏهن هن کي مٿس رحم اچي ويندو هو— ۽ کيس پنهنجو مثال ڏيئي سمجهائيندو

هو ته زال ذات ۽ بيوفائي پئي هڪڙي ۽ مصدر مان نڪتل آهن، ان ڪري هن کي پنهنجين ناکامين کي خاص اهميت ڏيڻ نه گهرجي. منصور انهن صلاحن جي عيوض هن کي اڪثر فلمون ڏيکاريندو هو، ۽ هوٽل جا بل به هوئي پريندو هو— جيتوڻيڪ اهڙن موقعن تي هو پنهنجي ۽ پتلون جي کيسي ۾ هٿ وجهي منصور اڳيان اهڙي ڏيکائي ڏيندو هو ته هو زوراوري ڪري بل ٿو پري،— ڪڏهن ته هن کي به بل ڀرڻ جو موقعو ڏئي! منصور ڪجهه فتحيابن ۽ جي مرڪ ڇهن تي آئي بل پري ڇڏيندو هو، ۽ چوندو هو— ”يار، ڳالهه مڙئي ساڳي آهي.“

خيالن ۾ بيڙي ئي وسامي ويئي هيس. ماچيس کڻي دکائڻ جو خيال ڪيائين، پر ماچس ۾ تيلي ئي ڪانه هيس. خاران مان بسترو ڇڏي اٿي کڙو ٿيو، ۽ نوال کڻي وهنجڻ لاءِ ٻاهر نڪتو. نل تي ڪافي ماڻهو انتظار ڪري رهيا هئا. هي به وڌي اچي نل تي بيهي رهيو. هو نل تي موجود ماڻهن کي سڃاڻندي به ڪول سڃاڻندو هو. هو هنن کي ’ليفٽ‘ ئي ڪونه ڏيندو هو. ڪٿي هي پڙهيل ڳڙهيل آڇين ڪپڙن پائڻ وارو سکر ماڻهو، ۽ ڪٿي هو رکشا ڊرائيور، باري وٺيندڙ مزور ماڻهو. اها ته هن جي بدقسمتي هئي جو هن کي جاء ڪنهن چڱي هنڌ ٺهي ملي، ۽ لاچار هٿ ’گوليمار‘ ۾ ويهين روپي تي ڪمرو اچي ورتو هئائين. پاڙي جي سمورن ماڻهن کي به اها خبر هئي ته هو هڪ وڏو صاحب هو، سنڌ ۾ پنهنجون زمينون هيس، پنهنجا باغ بنگلا هيس، هٿ رڳو جاء نه ملڻ ڪري اچي ڪمرو ورتو هئائين، ۽ ڪا چڱي جاء ملڻ سان هڪدم هتان ڇڏي ويندو.

هنن ماڻهن جي جسمن تي نظر پوندي ئي هن کي بچان اچڻ لڳي. ڪارا ڪار جهڙا بدن جن تي مَر جا تَهه چڙهندا ٿي ويا؛ منجهن پگهر جي اهڙي بوءِ هئي جو هن نوال کڻي نڪ نل رکيو، ۽ وري پاڻ ۾ چرچا پيوڳ ته ڪهڙا ڪيئا ٿي ڪيائون! خاص ڪري جڏهن ”ڪلو“ رکشا ڊرائيور وهنجڻ ايندو هو، ته سڀني لاءِ موج وڃي ويندي هئي. ڪلو سورنهن-سترنهن سالن جو چوڪرات هو؛ پنهنجي ۽ ماڻهن ٺيڙيءَ ڀيڻ، ۽ هڪ ننڍي ڀاڱ سان هڪ ڪوٺڙيءَ ۾ رهندو هو. ڪلو نل هيٺان ويندو هو ته سڀني جو مڪو مچي ويندو هو— ”هاءِ قربان“ ”صدقي“ جا هوڪا اچڻ لڳندا هئا. ڪلو کلندو، کين ڪاريون ڏيندو، وهچندو رهندو هو. ۽ هو سوچيندو هو ته ڪيڏا نه ڪريل آهن هي ماڻهو— لڇ طبعي جا جو ٿيا! ۽ هو ڪلو... ڪيئن نه پيو ٿهه ٿهه ڪري کلي، ڇڻ ته پينسان ڪا رنڊي آهي جا پنهنجن يارن جي چرچن تي کلي پئي خوشي ٿئي!

آخر سندس وارو آيو. ’لڪس‘ صابن جي چڪي کڻي جڏهن هو نل طرف وڌيو، تڏهن هن کي ائين محسوس ٿيو ڇڻ ته سڀني جون نگاهون صابن جي اچيءَ اچيءَ چڪيءَ تي کپي وٺيون آهن. هن سندن مَر چڙهيل اڳهاڙن پٺن ۽ چيڙهه ٿيل وارن کي ڏسي دل ئي دل ۾ چيو: ’هو ٿهه، لڪس جهڙو اٿن منهن! سڄي گوليمار ۾ ڪنهن ڏني به ڪانه هوندي!‘

جڏهن وهنجي پنهنجي ڪوٺيءَ ڏانهن هلڻ لڳو، ان وقت تائين پاڙي جا ٻار به اٿي چڪا هئا— ۽ سندس ڪمري کان ٿورو ئي پريرو گئرجي منهن تي قطار ڪري ضروري حاجت کان فارغ ٿي رهيا هئا، ۽ هڪٻئي کي ننڍڙا ننڍڙا پٿر به هڻندا ٿي ويا. هن جو نڪ ڪاوڙ کان ڳاڙهو ٿي ويو. روزانو هو اهو نظارو ڏسي ٿي باهه ٿي ويندو هو. پر هن پاڙي ۾ هڪجهڙو ڪري به نه ٿي سگهيو! گهرن ۾ ڪاڪوس ته هئا ڪونه؛ هر جهوپڙيءَ جي پاسي کان ڳوٺين ۽ ٽپڙين مان ٺهيل ڪاڪوسن کي ته زالون استعمال ڪنديون هيون، ۽ مرد ماڻهو ميونسپالٽيءَ جي ڪاڪوسن تي قطار لڳائي بيهندا هئا— ۽ ٽڪو ڏيئي جان آزاد ڪندا هئا. خود هن کي به قطار ۾ بيهڻو پوندو هو، پر ”موتي“ پنگيءَ سان سندس چڱي ڏٻ-ويٺ ٿي ويئي هئي، ۽ نڪي بدران آڻو ڏيئي، ستت ئي جند آزاد ڪري موٽندو هو.

پنهنجي ڪمري ۾ پهچي، هن پتلون ۽ بڻسرت ڪڍي پاتي. بڻسرت خاص ولايتي چيز هئي. مٿس موٽر، لاريون، هوائي جهاز—مطلب ته سڄي ولايت چُريل هئي. ۽ جڏهن اها بڻسرت پائي نڪرندو هو، تڏهن سندس قدم زمين بدران هوا ۾ هوندا هئا. هو ائين سوچيندو هو ته گوليمار ته ڇا، شهر جي فئشن جي مرڪز ’ايلفي‘ گهٽيءَ جون سموريون محبوبڙيون کيس ڏيئي ۽ اک سان پيار ڀريل نظر سان ڏسڻ لڳنديون هيون؛ پر هو ٻي رکي، پاڻ وڌيڪ آڪڙ منجهان هلڻ لڳندو هو. جڏهن مهيني اڌ ڪان پوءِ شهر جي سڀ کان مهنگي ڌوڀيءَ، ”نيو وي“، کي ڌوئڻ کان ڏيندو هو، تڏهن هڪ معنيٰ پريءَ مرڪ سان کيس هدايت ڪندو هو ته سندس بڻسرت ڏاڍي قيمتي هئي، ان ڪري ذرا زياده خيال سان ڌوئي.

بڻسرت پائي، هن آرسيءَ ۾ پنهنجي سراپا تي هڪ پسنديدگيءَ جي نظر وڌي، ۽ ڦٽي ڪٽي وارن ۾ گل ڪيڻ لڳو. وارن تي هن کي خاص ناز هو. هن کي لئين اسٽائيل، نئين طرز جي گلن ڪيڻ ۾ خاص ڪمال حاصل هو. خود منصور به کيس هڪ ٻه دفعو چيو هو ته هن جا وار غضب جا هئا؛ ۽ خود سندس گرل فرينڊ هڪ پيري پري کان هن کي ساڻس گڏ ويندي ڏسي، کائس پئي ڏينهن تي پڇيو هو: ”منصور، اهو ڪالهه توهان ’لوئس هيرس اسٽائيل‘ وارو ڪير هو؟“ اها ڳالهه جڏهن هن ٻڌي هئي، تڏهن سندس سينو ٻه انچ وڌي ويو هو.

وارن کي اڳيان ”ڪيريم رول“ وارو گهٽند ڏيئي، ساڌاري، هو ڪوٺيءَ کان ٻاهر نڪتو. رستي تي ملباريءَ جي هوٽل تي اچي هن ناشتو ڪيو—مسڪا بند، ۽ پوٽا چانهه. چانهه پي هو ملباري سيٺ کان اڌ پاڪيٽ سگريٽ ۽ ساڄيس وٺڻ لاءِ اچي ماڻهڙيءَ تي بيٺو. پر اڄ ملباري سيٺ کي الائي ڇا ٿيو هو—شايد گهر ۾ جوءِ ڪي جڙوٽا پڇيا هئس، سو هن کي ڏسندي ئي چئي ڏنائين: ”سيٺ، گذريل مهيني جا پئسا اڃا نه ڏنا اٿو، اڄ ٻيو مهينو به اچي پورو ٿيو آهي؛ اڄ شام جو جيڪڏهن مون کي پئسا نه مليا ته پوءِ نه ماني ملندو، نه سگريٽ“ هو حيرت مان ملباري سيٺ جو منهن ڏسڻ لڳو. هن کي مٿس سخت ڪاوڙ اچي ويئي. هن جي اها همت

جو هو هن سان اهڙي نموني سان ڳالهائي! پر ڪجهه سوچي، سگريٽ جو اڌ پاڪيٽ ۽ ماچيس ڪٿي هو اڳتي وڌيو، ۽ اچي بس لاءِ قطار ۾ بيهي رهيو. بس لاءِ ڪيترائي ماڻهو اوسيڙو بنيو بيٺا هئا. هن سوچيو، آچر ڏينهن به ايتري رش!

* * *

’شيزان‘ ۾ سڀ دوست اچي ڪٺا ٿيا هئا— منصور، شيخ، رشيد ۽ صديقي. شيزان ۾ قدم رکڻ سان سڀني گڏجي روڙ ڪئي، ”هلو، راج!“ هن کي سڀ دوست ’راج ڪپورا‘ سڏيندا هئا— هونئن سندس نالو به ته راجو خان هو.

”يار، ڏاڍو انتظار ٿو ڪرائين!“ منصور کيس ڪرسي آچيندي چيو.

”پائو، ڪهڙيون ٿو خبرون پڇين؛ اڄ منهنجي ’گيرل فرينڊ‘— اڙي ساڳي ’مونا‘ ضد ڪرڻ لڳي ته ’مارنگ شو‘ واري فلم ڏيکار. مس مس جان چڏائي پهتو آهيان. چيو مانس ته منهنجو منصور سان انجام آهي. پر، توتي ڏاڍي خار اٿس!“

”ڪيئن نه هونديس،... توکي جو ڪانس چورائي ٿا وڃون!“ رشيد ڪلندي چيو.

”نه نه، هونئن ته منصور کي پرڀڪ به ڏاڍو پائڻي ٿي— آخر به ته منهنجو دوست آهي— پر جڏهن کان منصور ’ميريءَ‘ سان دوستي ڳنڍي آهي، الاڻي ڇو ساڙ ٿي پيو اٿس. مون کي چيائين ته ’سيٽان انهيءَ ميريءَ کي، مون سان ساڳئي ڪلاس ۾ پڙهندي هئي؛ ايڏي مغرور چوڪريءَ سان منصور جهڙو ٺاهو ڪو مڙس دوستي ڪري، سا ڳالهه مون کي بلڪل پسند ڪانهي.“ ائين چئي، هن منصور ڏانهن نهاريو، جنهن جي ڳلن تي سرخي اچڻ لڳي هئي.

”ڇا واقعي؟ مان ميريءَ کان پڇندس ته واقعي مونا ساڻس گڏ پڙهندي هئي ڇا. ادا، مون کي ته آخر هڪ وفادار گرل فرينڊ ملي ٿي ويئي.“ منصور هڪ عجيب خوشي محسوس ڪندي چيو.

”پر، واھ جي گرل فرينڊ هٿ ڪئي اٿئي!“ راج هن جي اکين ۾ اکيون ملائيندي چيو، ”ڪالهه اسان کان لکي کيس ڪلفٽن تي وٺي وئين! ’سي بريز‘ هونل تي مون اوهان کي ’مئنگو اسڪاش‘ پيئندي ڏٺو هو. آءٌ مونا سان گڏ هوس— اتي ئي ته مونا ميريءَ کي سڃاتو.“

”ڪلفٽن تي؟ پر منصور ڪلهه شام جو مون سان گڏ هو!“ رشيد ٿورو حيران ٿيندي چيو.

راج جي منهن تي ويلان ٺهڻ لڳي، پر منصور سندس مدد ڪئي:

”ها ها، آءٌ شام برابر توهان گڏ هوس؛ پر ائين بچي جو توهان موڪلايم ۽ گهر پهتس ته ڪڪي، منهنجي ننڍي ڀاءُ، مون کي چيو، ’دادا، روپو ڏي ته هڪ شي ڏيان ۽ لاڃا، روپو ڏيو ۽ ميريءَ جو خط ڪڍي ڏنائينس. خط به اجهو اڃا منهنجي کيسي ۾ پيو آهي.“ ائين چئي هن پتلون جي کيسي ۾ هٿ وڌو؛ پر پوءِ منهن تي حيرانيءَ جا آثار آڻيندي چيائين،

”او هو، خط ته ڪالهه سوت هر ئي وسري ويو... ڪالهه مون وارو گلابي ’شارڪ اسڪن‘ وارو سوت پاتو هو. خير، سو ڳالهه ٿي ڪيم ته خط هر لسڪيائين ته ’ڊيٽر منصور، دل اڪيلي اڪيلي ٿي پئي آهي، ڇو نه اڃ رات ڪلفٽن تي هلاون‘. سو، گاڏي کڻيم، کيس گهران وڃي ’پڪ اپ‘ ڪيم. يار، ڪا رات گذري— وڃي خير ٿيا! ميريءَ جو ڪو جسم آهي، — جهڙو چمق! سڄي رات ڪلفٽن تي گذاري ڇڏيسون. پوليس وارا ته هونئن ئي پنهنجا دوست آهن، تن جو ڪار جو نمبر ڏٺو، سو ويجهو ٿي ڪونه آيا. ميري ته صبح جو به اصل نه پئي ڇڏيم. سندس ڪواري جسم جي خوشبو اڃا تائين پيو محسوس ڪريان!“ ائين چئي، هن هڪ اونهو ساھ ڪنيو— ڇن ته ميريءَ جي خوشبو کي هضم ڪرڻ جو ارادو هوس.

راج جي چهري تي سرخي وري واپس اچي چڪي هئي. هن به مرڪندي چيو: ”ڀائو، ڪهڙيون ٿو ڳالهون پڇين... مونا ته بنهه ڪلاب جي گلن مان ٺهيل ٿي ڏسجي! ڪو جسم اٿس..... دل ٿي چوي ته ڪڇوڪائي ڇڏيانس— ڏاڍي لذت هوندي! جڏهن منهنجن وارن هر آڱريون ڦيرائي چوندي آهي ’راج ڊارلنگ‘، تڏهن آءٌ ائين سمجهندو آهيان ته سموري ڪائنات منهنجين ٻانهن ۾ اچي ويئي آهي!“

شيخ ۽ صديقي، جيڪي اڃا تائين ماٺ ڪريو ويٺا هئا، سي به رڙهي آيا، ۽ پنهنجن پنهنجن داستانن ٻڌائڻ لاءِ آتا نظر اچڻ لڳا. پر منصور ۽ راج ته محفل جا موڙ هئا. جڏهن هو ڳالهائين، تڏهن ٻين کي چپ رهڻو هوندو هو. راج کي به ڪڏهن ڪڏهن واري ڏيڻ لاءِ چپ رهڻو هوندو هو، پر اڃ راج شايد ’موڊ‘ ۾ هو. ميز تي پيل سگريٽ جي پاڪيٽ مان سگريٽ ڪڍي دکائيندي هن چيو: ”يارو، هڪ صلاح ته ڏيو ته ڇا ڪريان. مونا اصل شاديءَ لاءِ بنهه بچين ٿي رهي آهي. مون ڊيڊيءَ (بابي) کي خط لکيو، هر ڊيڊي ته ماڳهن مڃي ٿي ٿو: چوي ٿو ته جي تو اتي شادي ڪئي ته ملڪيت مان پائي به ڪانه ملندءِ! ڀائو، آءٌ ته پريشانيءَ ۾ اچي ويو آهيان. هڪ طرف مونا آهي، ٻئي طرف ملڪيت. ملڪيت به ڪا ٿوري هجي— بلڊنگون، موٽرون، زمينون— اڃا تازو ۵۸- ماڊل جي ’شيوا‘ (شيورليٽ ڪار) ورتي اٿس!“

شيخ کي سڀ ڏاڍو سنجيدو سمجهندا هئا؛ ان ڪري سڀني پنهنجون نظرون هن ڏانهن موڙيون. شيخ موقعو ڏسندي، هاڪي مرڪ ڇڻ تي آئيندي، چيو: ”جي مون کان پڇو ته آءٌ جيڪر پنهنجيءَ محبوب لاءِ دنيا کي ڇڏي ڏيان. دولت ڇا آهي، هٿن جي سر؛ پر دل جي دولت آهي، دل جي رونق ۽ روشني! ’ملٽن‘ ڪونه پنهنجن ڪتابن ۾— ها ها، اهو ڪتاب، جيڪو صديقيءَ کي پڙهڻ لاءِ ڏنو هو— چيو آهي ته دل جي رضا رکڻ سڀ کان وڏو ثواب آهي. منهنجي صلاح مڃ، ۽ تون ماٺ ماٺ ۾ مونا مان شادي ڪري ڇڏ— ۽ پوءِ هيءَ کي نڪ ته تو شادي اڳيئي ڪري ڇڏي آهي.“

صديقيءَ به لقمو ڏنو: ”آءٌ ته شاديءَ جي بنهه خلاف آهيان. ’بابر بعيش ڪوش‘ وارو مقولو مون کي پسند آهي. ڇا جي شادي، ڇا جي ڳالهه— عيش ڪجي، ۽ بس!“

چانهه به اچي ويئي. چانهه پيئندي، سگريت جو ڪش هڻندي، منصور راج کي اک ڀڳي. راج اشارو سمجهي، دروازي ڏانهن ڏٺو. ٻه جوانڙيون، کلنديون مشڪنديون، اچي سندن ڀر واريءَ ٽيبل تي ويهي رهيون. سڀني جي چهرن تي بڪلخت سمجيدگي ڇانئجي ويئي. سڀ ٺهي ٺڪي ويهي رهيا. گفتگو سنڌيءَ ۽ انگرزيءَ ۾ ٿيڻ لڳي، ۽ خاص طور منصور ۽ راج ته ڪجهه عجيب بيچينيءَ جي عالم ۾ هئا. راج پنهنجيءَ بشرت تي نظر وجهي، پنهنجي وارن جي فصل تي هٿ گهمائيندي چوڪرين ڏانهن ڏٺو. منصور به پنهنجي ٽاءَ نيڪ ڪندي انگرزي ڏٺن جي سيند وڃائڻ لڳو، ۽ سندس هڪڙو ڀير مير هيٺان زمين تي ٽپ-ٽپ ڪرڻ لڳو. پنج ٽي چٽا هڪٻئي سان اشاري بازيون ڪندا رهيا، ۽ هلڪي آواز ۾ ڪجهه چوندا به رهيا. سندن انداز اهڙو هو، جو ٻئي چوڪريون به ڪجهه عجيب نموني سان کين ڏسڻ لڳيون. کين پاڻ ڏانهن نهاريندو ڏسي، راج منصور کي ٺوٺ هڻي. سندن دلين جو رنگ منهن تي اچي ويو هو. سندن سرگوشيون وڌنديون ويون، ۽ منصور سيند وڃائيندو رهيو.

ڪجهه وقت کان پوءِ چوڪريون آٿيون. کين اٿندو ڏسي منصور ۽ راج به اٿيا، ۽ دوستن کي چيائون ته هو اجهو ته آيا. چوڪريون اڳيان، هي ٻئي پويان. انگرزي ڏٺن جي سيند اڃا تائين منصور جي چنن تي هئي. وڪٽوريا روڊ جي چوسول وٽ، ٻنهي چٽن، ٽرئفڪ بٽيءَ جي اشاري ملڻ شرط، چوڪرين سان ملي هالڻ لاءِ قدم تيز ڪيا. هاڻي هو چوڪرين سان ڪلهو ڪلهي ۾ لائي هالڻ لڳا. آچر جو ڏينهن، ساڻهن کي به شايد ڪو ڪم ڪار هوندي ڪونه، سو رڳو ٻئي فٽ پاٽ وسايائون. فٽ پاٽ تي پهچي، چوڪرين ”آئڊر گرائونڊ“ (پيادان جي سهوليت لاءِ) ٻن رستن کي ڳنڍيندڙ زمين دوز رستو) ڏانهن رخ رکيو. هي ٻئي چٽا به تڪڙا تڪڙا زمين دوز رستي جي ڏاڪڻ لهي، وري چوڪرين سان جسم جسم سان لائي هالڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳا. راج ته خاص موڊ ۾ هو: خيالن ٿي خيالن ۾، هو ٻنهي چوڪرين جي جسمن مان وڌيڪ گداز جسم جي چونڊ ڪري رهيو هو. سندس نڪ جي چهنڀ ۽ ڪنن جون ڀاڙيون ڪنهن عجيب احساس کان ڳاڙهيون ٿي ويون هيون؛ سندس اکين ۾ نيم فاتحانه چمڪاچي ويئي هئي. اوچتو زمين دوز رستي جي ڀوري وچ تي کيس ڪا رڙ ٻڌڻ ۾ آئي. رڙ ٻڌڻ کان هڪ ساعت پوءِ، هن منصور کي ڊڪ پائيندو، ماڻهن وچان گهٽون هڻندو، پچندو ڏٺو، ۽ ٻيءَ ساعت ۾ هڪ چوڪريءَ اچي کيس پانهن کان ورتو: ”مٿا، شرم نٿو اچيو! پنهنجون ماڻون پيٽرون ڪونه اٿو! ...“ چوڪريءَ اهي لفظ چئي بس ڪيا ته هڪڙي راهگير کيس زودار ٽٽڙ وڇائي ڪڍيو، جنهن هن کي مٿي ۾ پٺوڙي وڃي ڇڏي. ۽ پوءِ..... پندرهن منٽ کن هو راهگيرن هٿان ڪٽبو رهيو. هن کي ڪو هوش حواس نه رهيو—صرف سندس وات مان هري هري اهي لفظ ادا ٿيندا رهيا: ”سائين، مون ڪجهه به نه ڪيو آهي! مان بيڙو هي آهيان!“ سندس بشرت چيهون چيهون ٿي چڪي هئي، ۽ سندس وارن جا وانگوڙا کلي اکين تي پئجي رهيا هئا. سندس اکين ۽ ڳنن تي ڏڪن جا نيل گهرا ٿيندا ٿي ويا.

زمين دوز رستو سڄو راهگيرن ۽ تماشائين سان ڀرجي ويو. ماڻهن کي لنگهڻ جي جاءِ نٿي ملي. پوءِ هڪ پوليس واري اچي کيس ٻانهن کان ورتو. کيس زمين تان اٿاريندي، ماڻهن کي اڳيان هٽائيندي، هن کي زمين دوز رستي کان ٻاهر وٺي آيو. ٻاهر به ماڻهن جو انبوھ گڏ ٿي چڪو هو. هن جو ذهن خيالن جي طوفاني اڇ وڃ جي ڪري ايترو پٽڪي چڪو هو جو هن کي ڪابه ڳالهه صحيح سمجهه نه ٿي آئي. هو اڃا تائين حيران هو ته ڇا ٿيو، ۽ هن کي ماڻهن چوڻي ماريو. هن روئندي روئندي پوليس واري کي چيو، ”سائين، آءٌ بلڪل بيقتور آهيان...!“

پوليس واري کيس غضب جي نظرن سان گهوريندي چيو، ”ها، تون ته وڏو بيقتور آهين! زالن کي هلندي ڇهنديون پائڻ ڪو جرم ٿورو ئي آهي! ... توهان گڏ ٻيو ڪير هو؟“

”من... صور...!“ هن جي وات مان اڃانڪه نڪتو. پر ٻيءَ گهڙيءَ لائي ڪهڙو خيال آيس، ۽ چيائين، ”مون سان ڪير به نه هو... مون ڪجهه به نه ڪيو آهي... سائين، آءٌ بيڏوهي آهيان!“

پوليس واري کيس گهليئيندي چيو، ”ٿاڻي تي هائيهي سڄيون ڪندين!“

* * *

سنڌ جي سرسبز واديءَ جي هڪ پرسڪون ڳوٺڙي ۾ زندگي ورهين کان ننڍ پيئي هئي. سجاڳ به ڪير ٿئي... بڪ جي لولي ڪڏهن ڪڏهن اهڙي ننڍ ٿي ڏياري، جو زندگي دائمي ننڍ بڻجي وڃي. ڳوٺڙي جا هاري ناري ورهين کان بڪ جي لوليءَ تي گهريءَ ننڍ ۾ پيا هئا. پٺين جي ساوڪ ۽ آن جي دائن جي تيز خوشبوءِ گهڙيءَ لاءِ هنن کي سجاڳ به ڪندي هئي؛ پر جڏهن ان جون گاڏيون ڀرجي سندن ڳوٺڙي کان دور وڃڻ لاءِ آسهنديون هيون، تڏهن هو وري ننڍ پئجي ويندا هئا.

انهيءَ ڳوٺڙي جي گهر ۾ — ڪم از ڪم ان ۾ گهر جا انساني لوازمات ته سمورا موجود هئا — روج جي ڏانڻ انگهي آئي هئي. صبر جي ديوي شايد رُسي هلي ويئي هئي. هڪ ڀريو مڙس، اکين کي پنهنجي گوڏ جي پلانڊ سان اگهندي، پنهنجي منهن ڪجهه پٺڻ-پٺڻ ڪري رهيو هو — ”اسان جي ڪا قسمت...!“

هڪ ننڍڙو ڇوڪرڙو اچي سندس تنگن کي چنبڙيو — ”بابا، اڌو ڪڏهن ايندو!“ ٻارڙي جي انهن لفظن روج جي ڏانڻ کي هڪ ٻيو جهيڪ وسايو — ۽ زندگي ڪنڊ ۾ ويهي لڙڪ ڳاڙڻ لڳي. هن خاموش گهر ۾ صبح جو ٺهالي هڪ طوفان کڻي آيو هو. جڏهن يارو ٺهاليءَ سڏ ڪيو، ”ڇاڇا مراد، چئي آئي اٿئي“، تڏهن پير مرد مراد جي جسم ۾ هڪ هاڪي لهر اچي ويئي هئي. سندس گهر واريءَ جنڊ جي مٿي کي هڪ ئي جنبش ۾ بيهاري ڇڏيو. سندس جوان ڌيءَ هڪدم پوتِي مٿي تي سرڪائي آندي؛ ۽ ننڍڙو خانو به مٿيءَ مان هٿ ڪڍي اچي پئيءَ کي چنبڙيو.

”ابا، ڪٿان آئي آهي چئي؟“ مراد لوڙهي کان ٻاهر ايندي چيو.

”چاچا، ڏسجي ته ڪراچيءَ کان ٿي.“

”هاڻو، هاڻو؛ ابا، راڄي وٽان آئي هوندي. پلائي ڪري پڙهي ته ڏينر.“ ڪنهن نامعلوم

خوشيءَ جي چمڪ پيرس جي منهن جي گهنجن کي روشن ڪري ڇڏيو.

يارو ٺهاليءَ خط کولي پڙهڻ شروع ڪيو:

— ”پيارا بابا سائين،

”ڏٺيءَ سڳوريءَ جي فضل سان اوهان ڏانهن ڪل ٽي خير هوندو. ٻيو احوال، ته الله

ٿو ڄاڻي ته آءٌ بلڪل بيدوهي ٿاسي ٻيو آهيان. مون کي پوليس هڪ ڪوڙي ڏوهه ۾ ڦاسائي

ڇالان ڪري ڇڏيو آهي. هن خط کي تار ڪري سمجهندا، ۽ پلائي ڪري وڌيري گل محمد

کي هڪ ادب جا ٻڌي عرض ڪندا ته منهنجو ضامن پئي مون کي ڇڏائي وڃي. زياده ادب.

— اوهان جو فرمانبردار پٽ، راڄو خان.“

پيرس مراد جي دل مان ڄڻ ته ڪجهه ڪري پيو. هن کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ ته ڪنهن

کيس پنن وارو گهوڙو وهائي ڪڍيو هو. سندس چيلهه ۾ هڪدم ڪٽپ پئجي ويو. ڏڪندڙ

هٿن سان ياروءَ جي هٿن مان خط وٺي، ان کي بي مقصد اٿلائڻ پٿلائڻ لڳو. ياروءَ جي چهري

تي به حيرانيءَ ۽ ڪنهن نامعلوم خوف جا آثار پيدا ٿيا، ۽ هڪندي چيائين: ”چاچا، الله

مڙئي خير ڪندو!“

”هاڻو، ابا، ڏٺي مڙئي ڍڪي رکندو!“

راڄي جي ماءُ ۽ پيءُ ’ستابي‘ به لوڙهي جي آڙ ۾ سيڪجهه ٻڌي رهيون هيون. خط جو

احوال ٻڌندي، راڄي جي ماءُ ته اتي ئي ويهي رهي؛ پر ستابيءَ کان بيساخته اوچنگار نڪري ويئي.

”هون هون...!“ پيرس اندر ايندي ستابيءَ کي چيئي پيو: ”سائيهوءَ ڇڏيو جو ته خيال

ڪبو آهي!“ گهڙيءَ لاءِ سندس غيرت اڀري آئي هئي — سندس نياڻي ڪنهن پرائي مڙس جي

ايترو ويجهو ڪو آواز ڪري!

هن کي ڪجهه به سمجهه ۾ نٿي آيو. وڌيري وٽ هو ڪهڙي منهن سان ويندو!

ستابيءَ جي سڱ ڏيڻ کان جڏهاڻڪر انڪاري ٿيو هو، وڌيري هنن جي پويان باهه ٻاري ڏني

هئي؛ قرض ۾ مينهن ۽ بڪري ڪاهي ويو هوس؛ زمين تان جواب ڏيئي ڇڏيو هئائينس؛

هڪ-واٽي وڌيري جي چوڻ تي کين سيدو پاڌو ڏيڻ به بند ڪري ڇڏيو هو. سڄي سڄي

رات اک کين لڳندي هيس، ۽ ستابيءَ جي ڪٽ تي پهرو ڏيندو رهندو هو — متان سڀاڻي وڌيرو

ڪمهنو ٿي بيهي! ولو خاصخيليءَ جي ٻانهن به ته وڌيري ڪهاڙين جي زور تي ڪٽي هئي.

سندن زندگي صرف خوف ۽ بڪ جو مجسمو بنجي ويئي هئي، هر پرڻي مڙس پنهنجي غيرت

هتان نه ڇڏي هئي. انهيءَ لاءِ هن کي هڪڙو ئي سهارو هو: راڄو پڙهي اڪابر ٿيو هو، ۽ ڪراچيءَ ۾ وڏي نوڪريءَ تي وڃي چڙهيو هو... مجال آهي وڏيري جي، جو منجهن هٿ وجهي! ۽ پوءِ، ڇهن مهينن کان پوءِ، راڄي جو خط مليس به ته ڪهڙو! هن کي ائين محسوس ٿيڻ لڳو، جنهن ته سندس لوڙهي کي چوڌاري باهه ورائي ويئي هئي، ۽ هنن کي ٻاهر نڪرڻ جي واهه ڪانه هئي... هن جو دم گهٽجڻ لڳو.

ستابي ته روئي روئي سائي ٿي پئي هئي. مائس ته اڃا تائين چپ هئي — فقط سندس اکيون درياھ بنجي ويون هيون — هن جو اندرو ڍڍو ٿي ويو — ۽ اوچتو هوءَ رو ڪري اٿي:

”آ، منهنجا بابل پٽ!“ ۽ پوءِ ٻئي ماءُ ڌيءُ هڪٻئي سان گلي لڳي، ٻار ڪڍي روئڻ لڳيون.

گهر جي ڪڪ ڪڪ مان روج جو آواز ٿي آيو. ڪڪائين چت مان ڪا جهرڪي اٿي ان کان خالي ڪنديءَ تي اچي ويئي. ڪنديءَ ۾ ڪجهه نه ڏسي، جنڊ جي پٿر تي اچي ويهي رهي. ڊڄي ڊڄي هڪڙو دائو ڪنڀائين، ۽ وري وڃي پنهنجي آڪيري ۾ ويئي. پنهنجن ٻچڙن جي گرم گرم جسم سان لڳي، جهرڪيءَ آسودگيءَ جو ساهه کڻي پوڙهي مراد کسي ڏنو، جو پنهنجو مٿو پنهني هٿن ۾ جهلي ڏانهنس نهاري رهيو هو. هن چو طرف نظر ڦيرائي: گهر ۾ اهڙو تپڙو ئي ڪونه هو جو کڻي وڪڻي. سندس نظرون ٽڪجي اچي ستابيءَ تي پيون — ستابي، جنهن کي ڪونج ڪري سڏيندو هو. هئي به ته ڪونج — ڇا سندس سڪ، ڇا مورت، ڇا سندس ٻول! ڪهڙيءَ لاءِ وڏيري جي شڪل به تصور ۾ آندائين: ڊيڄاريندڙ شهر، ٿلهڙا چپ، جيڪي مڇن تي ڪيس لڳائڻ جي ڪري اودا ٿي ويا هئس، پينگ کان ڳاڙهيون رت اکيون..... شل الله سائين دشمن کي به اهڙو منهن نه ڏيکاري!

”واه ڙي منهنجا مولا....!“ هن کان بي اختيار اهڙي لفظ نڪري ويا، ۽ هڪ ڊگهو سڌڪو، ڌڪ ۽ ايذاءَ جو روپ وٺي، هن جي چهر تي ڦهلاجي ويو!

* * *

هفتي کان پوءِ وڏيرو راڄي کي ڇڏائي آيو. هفتي کان پوءِ ستابي وڏيري جي حواليءَ ۾ داخل ٿي ويئي. هفتي کان پوءِ مراد جي ڪاڀائي بدلجي ويئي — سندس منهن جا گهنج وڌيڪ آڏا اٿا ٿي ويا، سندس چيلهر ۾ دائمي ڪُٽ پئجي ويو، سندس اکين ۾ غيرت جو لاش قبر لاءِ ٻاڏائڻ لڳو. هفتي کان پوءِ راڄي جي ماءُ جنڊ تي ويهي جنڊ گهٽ پهندي هئي، لوڪ گهڻا ڳاڙيندي هئي..... ۽ هفتي کان پوءِ راڄو پنهنجيءَ ڦاٽل رنگين بشرت کي پاڻ پنهنجن هٿن سان ويهي سڀا ڏيڻ لڳو!

کني آگر

وڏيري نورمحمد خان جي ڌيءَ رات اوچتو بيمار ٿي پئي هئي، سو ڳوٺ جون زائونون ڀڄڻ آيون هيس. نيگري سوڙ ۾ ويڙهي ميڙهي سمهي پئي هئي. ڪي زائون مٿن کان ڪي پيرانڌيءَ کان ويٺيون هيس، ۽ ڪن کيس زور پئي ڏنا، ته ايتري ۾ ٻئي لوران لمڪا ڏيندي اچي نڪتي. چيلھ تي هٿ رکي، زائون ڏي منهن ڪري چيائين، ”ٻيو ٻڌو!“

”ڇا؟“ ٻن ٽن زائون جي وات مان نڪتو.

”زينب ڪي پوليس ٻڌي ويئي!“

”هان!“ زائون جا وات ڦاٽي ويا. پيپلا پيپلا ڏند ڏيڪاريون ڏين لڳا.

وڏيري جي ڌيءَ جا اڳي ئي پيپلي ٿي ويئي هئي، تنهن جو ويتررت ڇڏي ويو. ويچاريءَ سوڙ ڪي چڪي کڻي مٿان وڌو. ان ڪال اڳ، ته ڪا زائون ٻئيءَ لوران کان ان جو سبب پڇي، ناليءَ حاجل ناس جي ڊهلي وڙ مان ڪڍي ان کي آگر سان ٺهڪائيندي پڇيو، ”ڇو؟“ ان ’ڇو‘ تي سڀني پنهنجون اکيون کڻي ٻئي لوران ۾ ڪپايون. وڏيري جي ڌيءَ به سوڙ ۾ چڙهڻ ڪئي— هن کي به شايد سبب ٻڌڻ لاءِ آندمانت هئي.

”ٻار ڄائو هوس، ڪوڏر سان کڏ کڻي هوريائين پئي، ته ڪنهن مڙساليءَ ڏسي ورتس

۽ وڃي ٿاڻي ۾ رهڻ ڪيائين.“

ائين چپ ٿي ويئي، جن ڪو راکاس گهمي ويو هو. وڏيري جي ڌيءَ به چڙهڻ ٻڙ ڇڏي ڏنو، صفا ٻيند ٻڙ ٿي ويئي. وري به شاباس ناليءَ حاجل ڪي، جنهن ناس جي چپي ڪن ڪي ڏيئي، پنهنجي هوش کي جاءِ ڪيو. ڪٿ تي سري جاءِ ڪيائين: ”آءُ، لوران، هت ويهه، سڄي ڳالهه پرائي ڪري ٻڌاء.“

”نه، ماسي، ويهڻ جي واند ڪانهي، گاهه تي ٿي وڃان.“ ٻئيءَ لوران وڏائي ڪئي.

”گهڙي ته ويهه، چوري!“ مٿيائيءَ پنهنجيءَ عينڪ جا ڏاڳا ٺاهيا.

ٻئيءَ لوران به هاڻي ڳالهه ڪي چڱيءَ طرح ٻڌائڻ کان سواءِ وڃڻ واجب نه سمجهيو، سو ويهي رهي.

”ڇا ٻڌايان، ماسي،“ ٻئيءَ لوران ڳالهه ڪي لاند سان شروع ڪيو: ”جمالدار اهڙي

مار ڏيس، اهڙي مار ڏيس، جو منهنجي توبه... چنڊا ٿي چنڊا پٽيائينس!“

”چو نه ماريندس جماندان، اهڙو ڪم ته ڪسپيائين کان به نه ٻڃي!“ صفوران اندر جو ساڙ ڪڍيو.

”پر مائي اها به بدناسي، اوڙي هاڙي وارا ٻڌي ڇا چوندا!“ نانيءَ حاجل چيو.
”پلا اڳي گهٽ بدناسي هئي ڇا؟ ڪاڻي رهي نصرپور، ڪاڻي رهي خميسي جي وانڍا! سڀني کي ته سندس اعلان جي خبر هئي.“ مٿياڻيءَ ڳالهه کي ٽيڪ ڏني.

* * *

مٿياڻيءَ جي ڳالهه سورهن آنا سچ هئي. تر ٻه گهڻو ڪري سڀ کي سندس اعلان جي ڄاڻ هئي. پلا ڳوٺ جو ڪهڙو ڳرو جوان هن کان ٻڃيل هو. هن جنهن سان به هڪ حرف ڳالهائيو، يا چٽي اک ملائي، ته چندر جي رڪارڊ مصداق ان جي منهن ۾ صفائي ٿي ويندي هئي؛ ۽ پوءِ اهو همراه پنهنجن ماڻهن کان ميلي جي بهاني ڳچ ڏوڪڙ وٺي، يا ٻيءَ کان چوريءَ پنهنجي آنءَ جي ٻار مان ڪجهه حصو ڪلومل جي حوالي ڪري، پر جي ائين به نه پهڳو ته پر واري ڳوٺ مان ڪنهن جي وچير ڍڳي ٻڌي مهاديءَ واري کي اڌ قيمت ۾ ڏيئي، شهر ۾ هن لاءِ شين مليل جا گههگهرا ۽ ملائي جون سٺيون سڀرائيندو نظر ايندو هو. اهي سوکڙيون عطر ۾ ٻڌل سائي ڳاڙهي ريشمي رومال ۾ ٻڌي، زينب ڏي موڪليون هيون؛ ۽ ان جي جواب ۾، ’چنڊ لڙي‘ يا ’ڪڪڙن جي پهرئين دس وقت‘ ملڻ جو انعام ايندو هو. پوءِ اهي ملاقاتون ان وقت تائين پيون هلنديون هيون، جيستائين ان همراه جي ٻيءَ کي پنهنجيءَ ٻار ۾ ڪوٺ نظر نه ايندي هئي، يا جيستائين ان ڍڳي وچير جو مالڪ ڍور سڌو ڪري، باڪو وٺي، همراه جي گهر جو در نه اچي جهليندو هو. زينب جي مٿي ٻيءَ ماءُ کي شدمد سان ڪاريون ڏيئي، اها چٽي ڀري هئي. ان همراه جي جيڪڏهن شادي ٿيل هوندي هئي، ته جوڻس جا مهڻائي کيس هميشه لاءِ توبهه ڪرائي ڇڏيندا هئا؛ نه ته ٻيءَ حالت ۾ پير ملڻ شاھه سائينءَ کي سيڙ ڪري ان همراه لاءِ برادر مان سنگت وٺبو هو. ٻن ٽن هفتن اندر ان گهر مان شاديءَ جا لاڏا پڙجڻ ۾ ايندا هئا. همراه نئينءَ ننڍيءَ ڪنوار کي هٿ ڪري خوش ٿي ويندو هو، ۽ زينب ان کان آسرو هلي ڪنهن ٻئي ڳيرو جوان کي پاڻ ڏي ساهيندي هئي. ائين تعداد وڌندو رهيو. وڏيري جي وڏي ڪمدار ايوب ته هڪ ڏينهن ’نور مٺي‘ جو قسم کڻي چيو هو ته ڳوٺ ۾ ٻن ٽن گهرن کان سواءِ ڪو اهڙو گهر ٻڃيل ڪونهي جو زينب جي مرڻ بعد سندس جنازي کي ڪلهو ڏيئي سگهي. اها ڳالهه ٻڌي زينب کي جيڪو شرم آيو، اهو ته خير رهندو. پنهنجي ساهڙيءَ ڪريمت کي، جا ٿورين گهڻين ڀارين پاڻ جهڙي هيس، ڏند ٽيڙي چيو هئائين: ”اسءِ آ الله ۾ ته اهي ٻه ئي گهر به نه ڇڏينديس!“

سندس بدچاليءَ ڪري ڳوٺ جي ڪنوارين ۽ جوان زائفن کي سندس گهر وڃڻ ته پري رهيو، پر سانس ڳالهائڻ جي به منع ڪيل هئي. جي اتفاق سان گاهه ڪندي يا ٻيئي پٽيندي

ڪنهن چوڪري جو روح ست ڏيندو هو، ساڻس ٻه حرف ڳالهائيندي هئي، ۽ خدا به ڪري خير، جي اها خبر ان چوڪري جي ڪنهن وڏي ڀاتيءَ کي پوندي هئي، ته گهڙي ڪن ان گهر ۾ ڀرڙا ٻڌبو هو، ۽ چوڪري گيسيون ڪري توبه ڪندي هئي. ويچارا ماڻه به ايترو خيال ڇو نه ڪن؟ ڪرمت جو مثال سندن اڳيان هو. زينب سان ساهيوڙپ رکڻ کان اڳ هو ڏاڍي شريف چوڪري هئي، مجال جو ڪنهن مرد ماڻهوءَ سان اک کڻي ڳالهائي، پر جڏهن کان زينب جي صحبت ۾ آئي ته ڪري خراب ٿي پيئي. اهڙيءَ ڳالهه کان پوءِ ڳوٺ جي ٻرين مڙسن کي ناننگ ته ڪونه ڪاڏو هو جو پنهنجين جوانن جمان زائفن کي زينب ڏانهن وڃڻ ڏين!

زينب عمر جي اڌ رنگ جي سانوري هئي. سندس چپ مساک هڻڻ ڪري هميشه ڳاڙها نظر ايندا هئا. پنجن ٻارن جي ماءُ هئي. چار ته پنهنجن نالن سان سڏبا هئا، پر پنجون ’منڊو منڊو‘ ڪري سڏبو هو. ان ويچاري کي به الله منڊو ڪيو پر زينب ڪيو. ڳالهه ٿي هيئن، ته راند ڪيڏندي پنهس هڪ يتيم چوڪري کي مار ڏني. اهو چوڪر روئندو وٽس آيو ۽ کيس دانهن ڏنائين. ٻارن جي فطرت، گهڙيءَ ۾ وڙهن گهڙيءَ ۾ پرڇڻ. پلا ان ۾ ڪهڙو قياس ٿو ٺهي؟ پر هن پنهنجي پٽ کي اچي ڏنڊن سان ورتو. ڪي ڌڪ رحمان کي ڌڪ شيطاني، وري ٻار جو به ڪهڙو قوت... لڳي جو چوري کي اولو ڌڪ، ته چنگهه سڄي هٿ ٿي وئي! ڪنڀر ڏاڍيون لڀريون ٻڌيون پڻ چنگهه ڪانه ٺهي، چوڪر هميشه لاءِ منڊو ٿي ويو. سندس ٻارن جا رنگ به عجيب هئا. ڪي پورا باهه جهڙا، ته ڪي ڪارا ٽڪر. انهن ٻارن جي نسل بابت هوءَ ڪڏهن ڪڏهن ڪرمت کي ٻڌائيندي هئي. مثال طور، جڏهن کيس ڀريل ڄائو هو ته ڪرمت کانئس پڇڻ آئي هئي. چوڪري کي ڏسي چيو هئائين، ”چوري، پٽ ته واھ جو چٽيو اٿئي!“ زينب ڪلندي جواب ڏنو هو، ”ڇو نه سهڻو هوندو، پٽس به ته سهڻو آهي!“ ۽ پوءِ ڪرمت کي ڪن ۾ ٻڌايو هئائين ته صديق سان رستي رکڻ بعد مهيني اندر ئي کيس ٻيٽ ٿيو هو. ڪرمت کي اها ڳالهه دل سان لڳي هئي، جو صديق ڳوٺ جي ٺاهوڪن جوانن مان هڪ هو. اهڙيءَ طرح، جڏهن کيس فريد ڄائو ته هن ڪرمت کي چيو هو، ”مڙئي ليڪ لڪيل هو، ادي ڪرمت، نه ته امين ڪو منهنجو هيسي جيسي هو! هي چورو به هن تي ويو آهي.“ وري نفرت سان پڻ ۾ سهيل فريد کي ڏسي چيو هئائين، رنگ کي ته ڇڏ، جو مان به سانوري آهيان، پر منهن جي تختي ۽ چنجهين اکين کي تڪي ڏسينس ته سؤد امين آهي!“ ڪرمت ٿوري دير چوڪري کي تڪي چيو هو، ”هاڻو ڙي، برابر، تر به ماري امين مان نه لاڻو اٿس!“ ڪرمت جو جواب ٻڌي، زينب پيچڪ ڪري زمين تي ٽڪ اچلائي هئي. ڪرمت کي خبر هئي ته زينب اها ٽڪ زمين تي نه پر حقيقت ۾ امين جي زال صفوران جي منهن تي اچلائي آهي، جو هوءَ ان وقت زينب سان گڏ هئي،

جڏهن صفوران زينب کي پنهنجي ڪوهيءَ تان هاڻي پريندي گاريون ڏيون هيون ۽ زينب ماڻڙي ڪري بادشاهه پير دستگير جو قسم کڻي، ڪرپم کي چيو هو ته هوءَ صفوريءَ کان انهن گارين جو ضرور پلڻ وٺندي... تان جو زينب امين جهڙي ڪاري رڻ سان رستو رکي کيس اهڙي ته مار ڏياري هئي، جو ڪيترا ڏينهن هوءَ ڪت تي پئي هئي.

زينب جو مڙس خدا بخش ويچارو جيستائين جيئرو هو، تيستائين هن پنهنجيءَ زال کي سمجهائڻ کان نه گهٽايو. هن گهڻا ئي ڀيرا زال کي انهن افعالن تان ماريو هو. هڪ ڏينهن ته ڪهاڙيءَ سان کيس صفا خون پئي ڪيائين؛ پر زينب جي رڙين تي همرهن اچي کائڻس ڪهاڙي ڪسي. متن مائتن جي صلاحن جي باوجود هن زال کي طلاق نه ڏني. ڳالهه اصل هيئن هئي ته زينب جي نالي سرڪاري رڪارڊ ۾ ڏهه جريب زمين هئي، جا خدا بخش آباد ڪندو هو. جي زال کي طلاق پئي ڏنائين ته اها زمين به پئي هٿن مان وٺيس. مڙئي ڌڙڪي داپ ۾ ڪم ٺهائيندو پئي آيو— تان جو وڃي پنهنجي ڏيهه پهتو. مڙس جي فوت ٿي وڃڻ بعد زينب کي ويتر چوٽ ملي ويئي. اهي ئي حال، اهي ئي افعال. البت اولاد جي خواهش سوچڙي ڏنائين. ڪجهه دابن جي صلاح، ڪجهه دوائن جي مدد— مڙئي ڪم ٺهندو پئي آيو.

”پر، پڦي نوران، ادي خدا بخش کي گذري به ٻه ٽي سال ٿيا، تنهن بعد هوءَ هميشه ان ڳالهه جو خيال رکندي هئي. ايترن سالن ۾ کيس ڪجهه نه ٿيو، ۽ هاڻي اهو وري ڪيئن؟ مون کي ته ڪا به ڳالهه ٿي نظر اچي.“ هڪ زائفان عقل ويڙهايو.

وڏيري جي ڌيءَ سوڙ مان منهن ڪڍيو. سڄي پگهر ۾ وڻجي ويئي هئي.

”ماڻي، اهو قدرت جو ليڪ آهي، جنهن کي نه دايون ٿاري سگهنديون نه دوائون.“ ناني حاجل مولوي ڪهاڙي جي انداز ۾ چيو.

”پر، ماسي، پاڻ به سڄي ڪئي اٿس ته ٻار سندس آهي!“ پڦي نوران چيو.

وڏيري جي ڌيءَ اهو جملو ٻڌي ٿڌو اولهو شوڪارو ڀريو— ائين، چڻ هن جي سيني تان ڪو بار لهي ويو هجي؛ پر سندس اکيون ڪنهن عجيب احساس جو اظهار ڪرڻ لڳيون، چڻ هن جي ڪا املهه شي وڃائجي ويئي هجي— ڪا اهڙي شي، جا هن جي پنهنجي وجود جو حصو هجي.

ڪهڙي کن ماٺ ڪري، پڦيءَ نوران وري ڳالهه کي چوٽ چاڙهيو:

”هڪڙي سپاهيءَ پئي چيو ته ست سال ٽيپ ملنديس.“

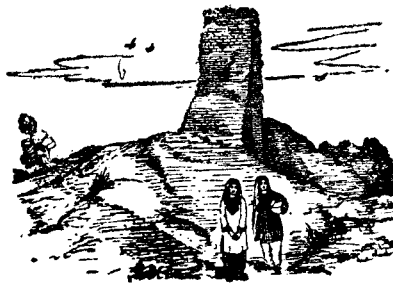
”ست سال!“ هڪ زائفان کان چيٽ ڪري ويئي.

وڌيري جي ڌيءَ جون اکيون به اهو ٻڌي پر جي آيون. وري گهڙي کن سَانت ٿي ويئي.
 ”هڪ ڳالهه ۾ ته اهو چڱو ٿيو، ناني مڻياڻي!“ هڪ زائفان چيو.
 ”ڪهڙيءَ ڳالهه ۾؟“

”زينب کان جند ته چئي پئي!“

”ها، اها ڳالهه چئو؛ هوئين به ڪيئي آگر وڏي پلي!“

وڌيري جي ڌيءَ شوڙ مان ملياڻيءَ کي ڏٺو. سندس ذهن ۾ ورور ڪري ’ڪني آگر‘
 جا لفظ ڦرڻ لڳا. هن سوچ کي چڪي کڻي پنهنجي مٿان وڌو. هن جي اکين مان شڪر گذاريءَ
 جا ڳوڙها وهي، وهائي کي پسائڻ لڳا. هن جي چن پٽڪو: ”زينب، ماسي زينب...!“

جواب

وات تي لنڊي هڻي ۽ چيو: ”ڪيئن پاڻي، مليه ڪا نوڪري؟“

”نه.“

”ڪوشش ڪندو آهين؟“

”ڪندو آهيان.“

”هوءَ به نوڪري لٿي مليهي؟“

”لٿي ملي.“

”توکان هوءَ جن ميٽرڪ پاس ڪئي آهي تن کي ته ملن ٻيون، توکي ڇو نه؟“

..... مان ڇپ.

”تون سڄي دل سان ڪوشش نه ڪندو آهين!“

..... ڇپ.

”تو کي ته وات ۾ گرهه ڪيئي!“

..... ڇپ.

* * *

ٻئي ڏينهن ڏاڏي ۽ چيو: ”رات رڪمڻي ۽ ٿي ڳالهه ڪئي ته تنهنجو منهن لٿو ٻيو هو!“

”ڪالهه ساڻس چرچا ڪونه ڪيا هئم.“

”پلا، اڄ تنهنجي شڪل روئڻ جهڙي ڇو آهي؟“

”منهنجي شڪل ئي اهڙي آهي.“

”ماني کائيندو آهين؟“

”ڪالهه هڪ دفعو کاڌي هيم.“

”تو کي ڏسي روئڻ ٿو اچيم!“

..... ڇپ.

* * *

ڪجهه ڏينهن هوءَ وڏي ۽ هڻي ۽ چيو:

”نرمل!“

”هون.“

”ٻڌائيندين ته توکي نوڪري ڇو نٿي ملي؟“

”توهين ٻڌايو.“

”ان ڪري، جو تون آهو نٿو ڪرين جيڪو هڪ ميٽرڪ پاس ڪيل کي ڪرڻ ڪهي.“

”دادي!“

”چئو.“

”ڪالهه رڪمٽيءَ ٿي چيو ته مون کان پوءِ جن ميٽرڪ پاس ڪئي آهي، تن کي ته

نوڪريون ملن پيون.“

”صحيح آهي.“

”۽ جن مون کان اڳ پاس ڪئي آهي؟“

”تن کي به ملن پيون.“

”۽ جن مون سان گڏ ڪئي آهي؟“

”تن کي به.“

”گهڻائيءَ کي يا ٿورائيءَ کي؟“

..... هوءَ چپ.

”توهين ٿورائيءَ کي ڏسو ٿا!“

..... چپ.

”جيڪو جبل چڙهي وڃي ٿو، ان کي ڏسو ٿا!“

..... چپ.

”جيڪي ڪيرن ٿا، تن کي نٿا ڏسو!“

..... چپ.

”ڏسو ٿا، پر نظرانداز ڪريو ٿا!“

..... چپ.

”توهين ٿورائيءَ کي ڏسو ٿا، ۽ گهڻائيءَ کي نظرانداز ڪريو ٿا!“

..... چپ.

”توهين ٿورائيءَ کي ڏسو ٿا اها سٺي ڳالهه آهي؟“

..... چپ.

”مگر مڪمل طور سٺي نه.“

”ڪيئن؟“

”توهين انهن ٿورن کي وساري ٿا ڇڏيو، جيڪي نوڪريءَ نه ملڻ ڪري آپگهات

ڪن ٿا!“

..... چپ.

”جن مون کان اڳ ميٽرڪ پاس ڪئي آهي، تن مان ڪيترن ئي آپگهات ڪيو آهي.“
..... ڇپ.

”جن مون سان گڏ ڪئي، تن مان به.“
..... ڇپ.

”جن مون کان پوءِ ڪئي، تن مان به.“
..... ڇپ.

”توهان جي ماروٽ پارٽيءَ پنهنجي ٻٽ جي ماني بند ڪئي، ڇو ته هو ميٽرڪ پاس هوندي به بيروزگار هو. ياد آڻو ته ٽرين جي ٻٽن تي سمهي آپگهات ڪرڻ کان اڳ لڪيل چئنيءَ ۾ هن اها ڳالهه صاف لکي هئي!“
..... ڇپ.

”سڀ ٺوڪيندا هئس.“
..... ڇپ.

”مون کي به ٺوڪيو ٿا!“
”نرمل...!“

”مون کي وات ۾ گرهه ڪئي!“
”نرمل!“

”ڇاڪاڻ جو سڄيءَ دل مان ڪوشش ٿيو ڪريان!“
”نرمل، ڇپ ڪرا!“

”ڇو ته گهر ۾ سڀني کي بڪ سرندي ڏسي ڪلان ٿو!“
”بس، نرمل!“

”ڇو ته روئي ٿو سگهان!“
”نرمل، تون چريو ٿي پيو آهين!“

”نوڪري ٺهي ملي!“
..... ڇپ.

”دادي!“
”ڇڻ.“

”نوڪري نه ملندي.“
”ڇو؟“

”اڄ هندستان ۾ چريا (بيروزگار) وڏي ويا آهن!“
”تنهنجو مطلب؟“

”هندستان ۾ چرين جون اسپتالون ٿوريون آهن!“
”تون سڄ پڇ چريو آهين!“

”اسپتال ۾ جڳهه ڇو ٺهي ملي!“
..... ڇپ.

'زندگي حسن جي حڪايت آ'

گذريل رات کان وٺي لاڳيتي برف وسي رهي هئي. پينل وايومنڊل نهايت سرد هو. هر طرف خاموشي هئي. رکسي رکسي ڪي سرد ۽ عورتون ساڪوڙن ۽ ڪيولين جيان هيڏي هوڏي ٿي ڊڪيا، ۽ وري مسلسل ماٺ — ڇڻ ته زندگيءَ ۾ اوچتو ماٺائي ۽ اداسائي رچي ويئي هجي. هو ڪنهن مهل کان بالڪنيءَ ۾ بيٺو رهيو. سرديءَ ڪري سندس ڪن ٺري ويا هئا، ۽ اوورڪوٽ جا ڪالر کڙا ڪري، ڪنن کي گرم ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. هن سوچيو ته هن ماٺيءَ ۾ سياري جي آمد ڪهڙي نه من موهڻي آهي. ڪوهيڙي ۾ ويڙهيل وڻن جون ويڳاڻيون قطارون، برف پوش ننڍڙا مايوس پوٽا، ۽ کير جهڙيءَ اڇيءَ برف سان ڍڪيل راهون ۽ پيچرا... ۽ پوءِ آهي راهون ۽ پُريچ وروڪڙ رستا سندس شعور تي نمايان ٿيندا ويا: آهي رند ۽ ٺنگهه، جتي هو صفيه جي پويان آهستي آهستي لڪندو ويندو هو ۽ سندس تعاقب ڪندي تمام پري نڪري ويندو هو، ۽ جڏهن ڏسندو هو ته صفيه هن ڏانهن توجهه نٿي ڏئي ته هر ڏينهن پڪو بهم ڪندو هو ته 'آئيندي ائين نه ڪندس'. بالڪنيءَ ۾ بيٺي بيٺي هن جون چنگهون ڇڻ ڇمي ويون هيون، ۽ هو سوچڻ لڳو ته 'اها ڪهڙي شئي آهي جنهن جو حصول مون لاءِ ايترو اهم آهي، جنهن منهنجو ذهني خواهه روحاني سڪون برباد ڪري ڇڏيو آهي —؟' پر جواب ۾ صفيه جو هاڪو تصوراتي چهرو، صفيه جا ٻڌ ڪجل سان تر ننڍا ڪرا نيل، صندلي هٿون تي حينا جي هلڪي تحرير، صفيه جا سدا مشڪندڙ چپٽل ۽ صفيه جي هلڪن موسيقي نواز ٽهڪڙن جو پڙادو سندس روح جي تنهائين ۽ من جي ويرانين ۾ گولجي ويندو هو.

هن سال جي ئي ڳالهه آهي. هو گرميءَ جون موڪلون گذارڻ پهڙاڙ تي آيو هو، ۽ اتي ئي سندس واقفيت صفيه جي ماڻهن سان ٿي، جي پڻ پنهنجي بنگلي ۾ لٿل هئا. پهڙاڙ وارو بنگلو فقط اونهارو جي مند ۾ استعمال ڪندا هئا، نه ته خالي رهندو هو. صفيه جي ماڻهن سان ٿوريءَ ڄاڻ سڃاڻ جو نتيجو اهو نڪتو جو هن کي به پاڻ سان گڏ رهڻ ۽ رهائڻ تي راضي ٿي ويا، ۽ هاڻ هو به سندن گهر جو هڪ ڀاتي ٿي پيو. دراصل هي پهريون دفعو نه هو، هن کان اڳ به هو ڪي ڀيرا صفيه کي يونيورسٽيءَ جي باغچي ۾ ڏسي چڪو هو. ڪيئي دفعا

ورائدي ۾ لنگهندي کيس ڏٺو هئائين، ڪي مرتبا لئبرريءَ ۾ ڏسي چڪو هو، تڏهن به هوءَ سندس لاءِ اجنبي هئي، حالانڪ هيءُ به يونيورسٽيءَ ۾ پڙهندو هو. هڪ دفعي صفيه سينيت هال ۾ ليڪچر ٻڌڻ آئي هئي. کيس ڳاڙهو وڳو پهريل هو. لعل ڀنڀوريءَ جي پٽڙڙن والسگر ڳچيءَ ۾ پيل سفيد رکڻو هوا ۾ اڏاڻو ٿي آيو. سڀني شاگرد شرارت آميز نگاهن ۽ مسڪراهن سان هڪٻئي ڏانهن ڏسڻ لڳا هئا. ڪنهن چيو، ”جهڙا گل ڪلاب جا تهڙا مٿن ويس!“ ٻئي کان به رهيو نه ٿيو ۽ چيائين، ”پسيو سونهن سيد چي، نينهن اچن نيش!“ ۽ هو ’شاهه‘ جي ان بيت جي مفهوم ۾ صفيه جي شخصيت کي محسوس ڪري سگهيو هو.

”صفيه!.....“ هن آهستي آچاريو.

پرفانسوس اڪڙين واري صفيه، جنهن جي ريشمي پلڪن ۾ خزان جون اداس شامون پوشيده هيون—انهن نگاهن سان نظرون اڙائيندي، هن کي ائين محسوس ٿيندو هو ته هو ڪنهن جي ڳولا ۾ صفيه جي نيشن ۾ نهاري ويٺو. اها نامعلوم ۽ اڻڪٽ تلاش هن کي ڏاڍي مايوس ڀائيندي هئي، ليڪن سندس تحت الشعور ۾ ڪيئي لاسا، ڪيئي سهارا ۽ ڪيئي آڏون آڀري اينديون هيون—۽ آهي سڀئي همدرديون ۽ همت افزائون صفيه جون انيڪ مورتون بڻجي وينديون هيون؛ ۽ پوءِ هو انهن تصويرن ۾ صفيه جي بيداغ صندلي رخسارن کي ڇهي سگهندو هو، ۽ صفيه جي چڱين ۾ آڱريون وجهي سندس وارن سان کيڏندو هو.

صفيه سندس زندگيءَ ۾ ڪيئن داخل ٿي، اهو سوال خود سندس سمجهه ۾ اڄ سوڌو نه آيو هو. بس، اهڙي ئي غير محسوس طريقي کڻي چڱي، چڻ آڏيءَ رات جو جڏهن آسمان تان نور جي لڏي وهي هيٺ ٿي اچي، خاموشيءَ ۾ هرڪا ڇيڙ ڪن لائي ڪائنات جا آواز سڻي ٿي، چڪور چند لاءِ پَرَ کوهي نستو ٿيندو آهي... بلڪل ان وقت، بنسريءَ تي ڳايل ’شاهه‘ جو ڪو مٺو بيت ساڻه ۾ سماڻجي وڃي..... بلڪل اهڙيءَ طرح، ائين، صفيه سندس دل جي پاتار ۾ پيهي ويهي هئي.

هڪ ئي گهر ۾ رهندي، هو جلد ئي صفيه جي ماءُ ۽ صفيه جي ڀائرن سان بي تڪلف ٿي ويو هو. رات جو دير تائين صفيه جي ماءُ ۽ سندس ننڍڙن ڀائرن کي دلچسپ آڪائيون ٻڌائيندو هو. وٽائي فقير جي ٽوکن تي بنگلي جا ڪرا تهڪن سان گونجي ويندا هئا—چڻ ته خوشيءَ ۽ بيٺڪريءَ جي لهر سڄي بنگلي کي پنهنجيءَ لپيٽ ۾ آڻي ڇڏيو هجي. سڀني ڀاتي کيس پوريءَ دلچسپيءَ سان ٻڌندا هئا، پر هڪ صفيه ئي هئي جا بيزاري ظاهر ڪندي هئي. سندس تغافل ۽ بي نيازِيءَ تي هن کي ڪاوڙ به ايندي هئي، پر ڪري به ڇا ٿي سگهيو؟—پاڻ سندس در تي ڪيريل هو!

هڪ رات جيئن معمول مطابق صفيه بيخياليءَ ۾ مگن هئي، ته هن ڪهاڻي شروع ڪئي:

”... ۽ جڏهن هڪ هزار هڪ راتيون گذري ويون ۽ ويچارِيءَ شهرزاد جي داستان طرازيءَ جو

سحر انگيز سلسلو ختم ٿيو، ته شهر يار جي اکين مان لنڊ رُسي ويئي. شهر يار صفا ٻارن وانگر هولدو هو. جيسين ڪا ڪهاڻي نه ٻڌندو هو، ننڊ نه ايندي هيس. هڪ رات جيئن بيچينيءَ ۾ پاسا بدلائي رهيو هو ته شهرزاد سندس خوابگاه ۾ داخل ٿي، ۽ سُريلي آواز ۾ چوڻ لڳي: 'اي خوش بخت بادشاهه! ڇا، اڃا اهو وقت نه آيو آهي جو اسين خوابن جي آسمان کان لهي ڌرتيءَ تي اچون، ۽ مسرور ۽ غمزده انسانن وانگر بسر ڪريون؟' صفيه اهو اشارو پاڻ ڏانهن سمجهيو، ۽ يڪدم پنهنجي ڪمري ڏانهن هلي ويئي. هن جي دل ۾ اڻلٽڪي خواهش شدت پڪڙيندي ويئي ته صفيه به ٻين وانگر سندس ڳالهين ۾ دلچسپي وٺي.

* * *

ڏيڍ مهينو اڳ جڏهن صفيه ۽ پاڻ گهمڻ نڪتا هئا ته صفيه حسب معمول سنجيده ۽ خاموش هئي. هن دل جهلي کيس چيو: ”صفيه، مان نهايت بد قسمت آهيان: شايد زندگيءَ جي راه ۾ ڪوئي به منهنجو ساٿي نه ايندو، ۽ هيءَ عظيم شاهراه اڪيلي ئي طي ڪرڻي پوندي! درحقيقت منهنجو هن دنيا ۾ ڪوئي ڪونهي جو مون کي ’پنهنجو‘ ڪري سمجهي، منهنجي من جي گهرائين ۾ جهاتي هائي ڏسي. مون کي ڏسڻ واري اگر ڪنهن کي ڏيڍ آهي، منهنجي ساٿي ٿيڻ جي اگر ڪوئي اهل آهي، ته فقط...“ هن اڃا ايترو مس چيو ته صفيه چالاڪيءَ مان موضوع بدلائي ڇڏيو. ۽ اهڙيءَ طرح، جڏهن به هو پنهنجي من جي مراد ظاهر ڪرڻ چاهيندو هو، ته صفيه هر دفعي نهايت چالاڪيءَ سان ڳالهه تڙائي ويندي هئي، ۽ هيءُ پاڻ ئي پاڻ ڦڪو ٿي رهجي ويندو هو.

بنگلي جي گول ڪمري ۾ سڀني ڀاتي ريڊيو ٻڌي رهيا هئا. رکي رکي لاپرواهه تهڪڙن جي آواز هن کي چرڪائي ٿي ڇڏيو. لاشعوري طور سندس ڪن صفيه جي آواز ٻڌڻ لاءِ آنا ٿيا. هن گهڻو ئي ڪن لائو، پر صفيه جي ٺهڪ جو آواز ٻڌڻ ۾ ڪو نه آيس. ”تڏهن صفيه ڪٿي آهي؟“ هن خود کان سوال ڪيو، ۽ بيدليءَ وچان سگريٽ دکائي، بالڪني ڇڏي ان ڪمري ڏانهن ويو، جتي سڀئي تهڪن مٿان تهڪ اچائي رهيا هئا. صفيه کي نه ڏسي، هن کي بيحد روحاني اذيت ٿي ۽ کيس ڳولڻ لاءِ ٻاهر نڪتو.

هن ڏٺو ته صفيه وڻ جي ٿڌڙي ٽيڪ ڏيو ويئي آهي، ۽ وسيع خلائن ۾ چڻ ڪجهه تلاش ڪري رهي آهي. ان وقت نارنگي رنگ جي ننڍن ننڍن ڪڪرن ماحول کي انتهائي رنگين بنائي ڇڏيو هو، ليڪن صفيه جي چهري تي ياس ۽ ارمان جا نشان نمايان هئا. اداس هوندي به ڪيتري نه سندر هئي! وارن جون رولاڪ چڱون، لرزي لرزي سندس موهيندڙ مڪڙي سان حرڪت ڪري رهيون هيون، ۽ صفيه نهايت بيدليءَ سان چڱن کي هٽائيندي ٿي رهي. هوءَ ڪجهه جهولگاري رهي هئي:

”تو لڻ ساھ ائين سيڏائي،
جهونجهڪڙي جو جيئن واجھائي،
جانبي لاءِ تلور—

ڪيسين رهندين دورا!

منهنجي آس، ڏڪن جو ڏريٽو،

منهنجو هر سانجهي ۽ اوسيٽو،

مري نه سگهندو مور—

ڪيسين رهندين دورا!

سندس آواز ۾ وياڪلتا ۽ اوسيٽي پئي لڌڪايو. هن جي اکين آڏو خانو بدوشن جا اڻڪت
قافلا وسيع رڻن پٽن مان لنگهڻ لڳا. چانگن جي چٽڙن جا آواز ننڍيون ننڍيون بيٺيون ۽
بتيلا بڻجي سندس احساس جي مهاساڪر تي ترڻ لڳيون. اوچتو اهي بيٺيون جدا جدا ٿي
وسيع سمنڊ ۾ گم ٿي ويون، ۽ انهن جا ننڍڙا سفيد سڙه ۽ ڊگها ونجهه ڏنڌو غبار بڻجي
سندس ذهن ۽ روح جي افق تي چانئجي ويا. صفيه سان گالهائڻ بغير هو واپس وريو. هلندي
هلندي هن کي ائين محسوس ٿيو، ڇڻ صفيه کيس پوئتان ويٺي ڏسي. لاشعوري طور هن منهن
پٺي ڦيرايو... پر صفيه ته پنهنجن خيالن ۾ گم هئي!

جيتريقدر آها سانجهي هن لاءِ اداس هئي، ان جي رات وري اوتري ئي رنگين. هو
گهڻي دير سوچيندو رهيو: ’صبح سان اٿندي، ملي، سندس ماضي بابت ضرور پڇندس...‘ شايد
ڪنهن کان ڌڪاريل ٿي معلوم ٿئي... ’هوءَ ڇا ٿي گهري؟...‘ ڪهڙي قسم جي چوڪري
آهي؟ اهڙا ڪيئي سوال سندس ذهن ۾ گونجن لڳا.

سورن کي ساز ۾ مدغم ڪرڻ لاءِ هن وائڻن هٿ ۾ کنيو، ۽ بي اختيار سندس آڱريون تارن
مٿان ڦرڻ لڳيون. ساز ۾ سوزو ڏندو ويو. هوسوزجي جڙ ۾ سڙڻ لڳو. خوابگاه جا پورا ريشمي پردا هلاڪي ۽
اولده ۾ لهرون هڻي رهيا هئا. ٻاهر هوائن ۾ خنڪي هئي. هن جو آڱريون تيز هلڻ لڳيون.
موسيقيءَ جو ڇڻ درياھ وهي هليو هو، ۽ آڻلي پوڻ تي هو. ان درياھ جي تيز وهڪري
۾ هن ڪمري جي هر چيز کي لڙهندي محسوس ڪيو..... تان جو خود سندس وجود به ان سير
۾ لڙهي لهوارو ٿيو. هلاڪي ۽ زوردار سنگيت جا لاها ڇاڙها، هن جي اداس ۽ مايوس جذبات
سان هر آهنگ ٿيندا ويا. تيزيءَ سان دروازو کليو، ۽ صفيه پٿرڻ سڙيل پتنگ وانگر سندس
قدمن ۾ ڪري پيئي. راڳ جي مالائن جي ڏور چڱي پيئي، ۽ سارو ڪمرو سڌڪن سان
پرڇي ويو. صفيه سندس قدمن ۾ پئي هئي. سندس صفيه، مٿڙي صفيه، زخمي ڪونج وانگر ۽
اڃايل هرڻ وانگر هن جي پيرن ۾ ڦٽڪي رهي هئي. بي اختيار ٿي هن صفيه کي پنهنجي سيني
سان لاتو. صفيه ڪيهون ڪري روئڻ لڳي. اوچنگارون ڪمري ۾ پڙلاءَ ڪري رهيون هيون.

پوئين رات ٿي. هوائن ۾ خاموشي هئي. چنار ۽ شاهه بلوط جا وڻ لڏي لڏي ٽڪجي پيا هئا. ماحول سانتيڪو هو. هو پنهنجي منڙي صفيءَ جي ڀر ۾ پيو هو— بلڪل اوڀرو ۽ اڀائو، بي سڌ ۽ بي سرت. ٻئي آڻيا. صفيه سندس سينهي ۾ ڪوٽ جي ڪالرن اندر منهن ڇپائي روئي رهي هئي... ۽ ائين ئي، سڌڪندي سڌڪندي، هن جي ڪمري کان نڪري ويئي.

* * *

سيزن پوري ٿيڻ تي هئي.

چانڊوڪي رات هئي. هوءَ ٻاهر پيل وڏي پٿر تي هن جو انتظار ڪري رهي هئي. ڏاڏلي چانڊوڪيءَ ۾ هوءَ ڪنهن ديويءَ جي مجسمي وانگر پُرتقدس ۽ پُراسرار پئي لڳي. ٻئي گڏجي پنهنجن ڄاتل سڃاتل رستن تي هلڻ لڳا. صفيه سوال ڪيو:

”تون وساريندين ته ڪونه؟“

”نه نه، مون ته توکي روح جي انتهائي گهرائين سان پيار ڪيو آهي!“ هن ورائيو.

”پرين،“ صفيه هن جي هٿن کي پنهنجن هٿن ۾ سڙو ڪيو، ”ڇڪو سڙو جلڻ ۾ آهي، سو ميلڻ ۾ ڪٿي!“

هن کي صفيه جو ’ميلڻ ۽ جلڻ‘ جو فلسفو سمجهه ۾ نه آيو. ’پيار ۽ جدائي‘... سوچيندي، هن بيوسيءَ وچان صفيه جي هٿن مان پنهنجا هٿ آڄاڪيا— ڄڻ سندس روح جي راڳي ٿئي پئي هئي، گيت زخمي ٿي پيا هئا. ماحول جي خاموشي خنڪ ۽ پُراسرار ٿيندي ويئي. رستي جي پٿرن پاسي چنار ۽ صنوبر جا وڻ مائوس ٿي نظر آيا— شايد وڻ به سڌڪڻ لڳا هئا.

* * *

يونيورسٽيءَ جي ٽرم جو اڌ سڌو ذري گهٽ پوري ٿيڻ تي هو. هو يونيورسٽيءَ جي هر گوشي ۾ صفيه کي تلاش ڪرڻ لڳو، پر صفيه کيس نظر نه آئي. هڪ ڏينهن جيئن لئبرريءَ ۾ ويٺو هو ته هن کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ ته ڪو سندس پويان بيٺو سندس چُر پُر ڏسي. هن ٽڪل نگاهن سان ٺهاريو.... سندس صفيه بيٺي هئي! هن جي اکين ۾ پاڻي تري آيو، ۽ هڪ سڌڪو پري جلدي اکين کي ساڙهيءَ سان مهٽيندي ٻاهر هلي ويئي.

* * *

هڪ دفعي صفيه کيس هڪ لفافو ڏيندي چيو، ”هن کي غور سان پڙهجو.“ رات جو گهر آيو، سڀ الڪا ۽ اوسڙا لاهي، يڪڏلو ٿي خط پڙهڻ لڳو:

”منهنجا سائين،

”تون سمجهين ٿو ته مان هاڻ تنهنجي تصور کي حقيقت جو روپ ڏيئي نٿي سگهان، پوءِ تون مون مان ايتري محبت ڇو ٿو ڪرين؟— ايترو والهاند پيار! سچ، جڏهن توکي

ڏسندي آهيان، دل ائين چوندي آهي، ساريءَ دنيا کي پنٿي رکي تو وٽ پهچي وڃان؛ مگر هي زنجيرون ڪوئي توڙي نتو سگهي. مان گهڻي ڪوشش ڪئي ته تنهنجو خيال دل تان لاهي ڇڏيان، پر ڇا اهو ممڪن آهي ته ڪوئي لوح و قلم کي ميساري ڇڏي؟ اڄ، اڄ عهد ڪريون ته اسين هڪٻئي کي نظرن کان دور ڪنداسين، ۽ دل ۽ روح جي قريب رهنداسين. — تنهنجي صفحي، جا پرائي آهي.

خط ۾ پيل فوٽوءَ کي ڏٺائين، ۽ چوڻ لڳو: ”آلا سائين! ... روح خستگيءَ سبب ٽٽي رهيو آهي. چاهيان ٿو تنهنجو ٻار ملي، جو منهنجن نيشن کي ٺيندڙيءَ مان سرچائي سگهي! خدا توکي روح جو ڇين به ايترو ڏئي، جيترو توکي حسن ڏنو اٿس!“ ائين چوندي، هن چادر مٿان ورائي ۽ سمهي پيو— ائين، جيئن هڪ هجيس ته نه صبح ايندو، ۽ نڪي پاڻ اٿندو.

امير

خير ناهي ته سندس مائٽن کيس 'امير' جو نالو ڇو ڏنو هو. هو مائٽن کي سڪيلڌو پٽ به ته ڪين هو، کيس هڪ ننڍي ڀيڻ به هئي، جنهن کي هو پيار مان 'بلبلي' ڪري پڪاريندو هو. بلبلي ۽ امير— ٻه ننڍڙا معصوم، ٻه ابهر، ۽ ٻئي ڏاڍا پاڇهارا ٻار هئا. 'بلبلي' اڃا تڄ-ٻياڪ هئي، ۽ امير جي عمر ٻارهن سال کن واه جو ٿيندي. سندس مٿو ڳالهائڻ ۽ مٿو ورتاءُ اهڙو ته هوندو هو، جو هو سڀني کي موهي ڇڏيندو هو. البت ڪڏهن ڪڏهن سندس آڻو آما ڇڙپ ڏيندا هئس، پر هو انهيءَ کي پنهنجيءَ مشڪ سان تاري ڇڏيندو هو. امير مون کي وٺندو هو، منهنجيءَ وٺيءَ کي وٺندو هو، ۽ ائين ئي اسان جي گهر ۽ پاڙي مان سڀڪنهن کي وٺندو هو. پاڙي جي ٻارن لاءِ امير ڄڻ ته رانديڪو هو. هرڪو ٻيو ٻار ڏانهن ڇڪيندو هوس. ڪي کيس ٽول مٺايون ڪارائيندا هئا، ته ڪي کيس پنهنجن مائٽن سان گڏ گهمڻ وٺي وڃڻ جي آڇ ڪندا هئا. ڪي ته وري اهڙا به هوندا هئا، جي سندس حرڪتن ۾ ٻانهن ٻيلي ٿي بيهندا هئا. امير چلولو به هو، پر سندس چلولائيءَ ۾ به واه جا هٻڪار هوندي هئي. مون سان ته ڏاڍو هري مري ويو هو. آفيس مان موٽندو هوس ته ڊوڙندو ڊوڙندو اچي جنگهن کي پڪڙيندو هو. مان به هنج ۾ کڻي گهر وٺي ايندو هوسانس، ۽ پوءِ هو پنهنجن حرڪتن جو ورنن ڪندو.

”چاچا، اڄ مون ڪرموءَ جي گچيءَ ۾ ماکوڙي پڪڙي وڌي! ماکوڙيءَ ڇڪ پئي پاتس ته ڪرموءَ رڻو پئي ۽ ان سان گڏ ٿيا به پئي ڏنائين. ان کي ائين ڪندو ڏسي ڏاڍو مزو پئي آيو. سندس روئڻ تي اما اچي گچيءَ سان ماکوڙي ڪڍيس، ۽ پوءِ مان پڇي ويس!“ يا وري چوندو هو: ”هو جيڪو ڪيمن لنگڙو صوفن وارو آهي نه، اڄ مان ان جو هڪ صوف کڻي وٺي پسڳس. ڪيمن لنگڙو به منهنجي پٺيان پيو. هو ته لنگڙو هو نه، پوءِ مون سان پڇي ڪيئن؟ مان ڪجهه پنڌ ڊڪي جڏهن صوف ٿي ڏيڪاريو مانس، ته پاڻ وڌيڪ خار ٿي لڳس، ۽ بڙبڙائيندو وري منهنجي پٺيان ٿي پيو. آخر مان به ٽڪجي پيس، ۽ صوف سندس گاڏيءَ ۾ ڦٽو ڪري گهر موٽي آيس!“ وري ائين چوندي به نه هٻڪندو: ”چاچا، دادا سميءَ سان ڪڏهن ڪڏهن ڏاڍو ڪاوڙيو آهي. ڪلهه سندس ڪوڪيءَ کي امڙ ٿورو سرس ڪيهه لڳايو، ته آڪڻ لڳس، هوند آهر ڪين هلنديءَ؟ اسين ڪهڙا رڄ مڙس آهيون جو هيئن ڪيهه-گرنديون

رونيون ڪائينداسين! ڪجهه پاسيرو هونديءَ، ته ڪٿي هٿ ٽنگڻو ڪين پونديءَ. چاچا، دادا ٿورو گيهه وڌيڪ کاڌو ته ڇا ٿي پيو؟ سڄو ڏينهن ته نوڪري ٿو ڪري، ... امڙ ڪٿي مون کي ان مڪيل لولي ڏئي ها! ” ۽ پوءِ ويهندو هو منهنجي منهن ۾ تڪڻ، ته مان کيس ان جو ڪهڙو ٿو جواب ڏيان. مان کيس جواب به ڪهڙو ڏيان. چاچا کيس ائين چوان ته ’تون، تنهنجو دادا، تنهنجو چاچو، ۽ اسين سڀ نوڪريءَ وارا شخص، وڃين ۽ منزل ۾ اچي ٿا وڃون؛ جنهنڪري نه مزوري ڪري ٿا سگهون، ۽ نه موٽرن ۾ سير ڪري ٿا سگهون. اسان جي بدن جو هر هڪ عضوو مشين جو پرزو آهي. جنگهن ۽ ٻانهن جو ٿڪ ته لهي وڃي، پر دماغي ٿڪ لهن ڏاڍو ڏکيو آهي؛ ۽ انديءَ-نڍيءَ وارا انسان ته هر مهيني خرچن جا چيٽا ٺاهي ٺاهي پنهنجي زندگي خرچ ڪري ٿا ڇڏين. سمجهيم ته منهنجو اهو چوڻ هن جي ڪچڙي دماغ تي برو اثر ڪندو، تڏهن ڳالهه ڪي ڪل ۾ ئي ٺاهڻ جي ڪوشش ڪيم.

” امڙ توکي ڪيئن ان مڪيل لولي ڏيندي، تون سندس ’امير‘ جو آهين! امير ماڻهو ته وڏا ٿيندا آهن نه! ”

” چا امير ماڻهو لائو ٿيندا آهن؟ ”

” نه، لائو نه، پر لات صاحب ٿيندا آهن. ”

” لات صاحب ڇا ڪي چئبو آهي؟ ”

” جنهن وٽ نوڪر هجن، جيڪو گيهه-پٽل لوليون ڪائيندو هجي، جنهن وٽ موٽرون هجن. ”

” پر، چاچا، مون کي جو سڀ امير ڪري چوندا آهن! ”

” تو اڃا ننڍڙو امير آهين. ”

” مان وڏو امير آهيان، چاچا، تمام وڏو! ” ۽ پوءِ ميز تي بيهي قد بچائيندي چوندم:

” ڏس، چاچا، مان توکان به وڏو آهيان! ”

سندس آهي ٻول مون کي لاجواب ڪري ڇڏيندا هئا.

” چاچا، ڏسجانءِ، ” مٿ ڀڪوڙي، پوريءَ همت سان چوندو، ” مان به جڏهن وڏو

امير ٿيندس ته پاڻ وٽ نوڪر رکندس، مال مليدا ڪائيندس، موٽر به رکندس! ڀلا ٻڌاءِ، چاچا، ته مان وڏو امير ڪين ٿيندس؟ ” ۽ مان پيار مان پوءِ کيس هڪ مٿي ڪٿي ڏيندو هوس.

هو پوءِ هليو ويندو هو ٻارن جي جهنڊ ۾. مان کيس ڏسندي رهجي ويندو هوس.

ٻار ڪهڙا نه پيارا ٿا ٿين! پنهنجي طويلي ٻوليءَ سان هنيانءِ ئي ٺاريو ڇڏين. واقعي ٻار هٿين جا هار آهن. ٻار خدا جي نعمت آهن. ٻارن کي خلقيندڙ به ايشور، ته پاليندڙ به ايشور؛ ۽ جڏهن ايشور سڀني ٻارن سان پهچي نه سگهي، ته ’ماتا‘ جي روپ ۾ هر ڪنهن جي پرگهور لهي! ڪيترو نه منڙو ٻار هو اهو امير! ملوڪ هو ملوڪ! ڍولائتو بدن، گول گول چهرو، منڙو منڙو آواز؛ ڳالهائيندو هو ته چڻ دل ٻيئي ٿرندي هئي. سدائين پيو ٿوندو ۽ نهڪندو

هو. مون ته ڪڏهن به موڙهيل ڪين ڏٺو. ننيو يا وڏو، ٻار يا ٻڍو—سڀني سان ملي هڪ ٿي ويندو. مان جي کيس ڪهاڻي ٻڌائيندي چونڊس ’هڪڙو هو راجا، ته يڪدم وڃ ۾ دخل ڏيندو: “نه ڇاڇا، اهو راجا نه هو، پر امير هو—امير راجا هو!“ ائين پائڻبو هو ته ائين چئي هن ڪا ڪيپ کڻي آهي.

تنهن ڏينهن ٻارن جي ڪٽڪ مان ڪنهن پاڻ سان نئين تـيـڙي سائیکل آندي. امير سائیکل ڏني. هن سائیکل واري سان کڻي پڪي ياري ٻڌي. پوءِ ان تي سواري ڪري ڇاڻي ٻجهي ٻارن جي ڇهنڊ مان پوش پوش ڪندو نڪري ويندو هو. هو چونڊو هو ته ”سائیکل منهنجي ريل گاڏي آهي، منهنجي موٽر آهي، منهنجو هوائي جهاز آهي!“ ۽ ائين چولدي هو. سائیکل کي تڪڙو تڪڙو هلائڻ شروع ڪندو هو. سندس دوست موهن صرف پٺيان ئي ويٺو هوندو هو. جيڪڏهن هن هن جي اڳيان ڪر ٻار آچڻ جي ڪوشش ڪندو هو، ته امير ان کي رعب سان وٺي ٿيلهو ڏيندو هو. يا جي ڪو سائیکل کسي پٺيان روڪڻ جي ڪوشش ڪندو هو، ته امير ان کي به هڪ ٻه گڻو اکر چئي ويهندو هو. امير ائين سمجهندو هو ته سائیکل موهن جي نه پر سندس ئي آهي.

سائیکل تي چڙهڻ جي اجوري ۾، امير موهن کي پنهنجيءَ خرچيءَ مان ٽول به وٺي ڪارائيندو هو. بعضي جي ممي ڪاڏي ڪاڻڻ لاءِ سڏ ڪندي هيس ته هو موهن کي به پنهنجي منهن ليند ڏيندو هو. ٻنهي جي ٻاراڻي دوستي آهستي آهستي وڌندي رهي. ائين محسوس ٿيندو هو، جڻ هڪ بيچان ڇيڙ ٻن جاندار هستين کي ملائي هڪ ڪري ڇڏيو آهي. موهن امير جي سائیکل هلائڻ مان ارهو ته ڪين هو. هونئن به ٻارن کي ڪهڙي سڌ ته نفاق ڇا ٿيندو آهي. هڪ پيار ڏنو ۽ ٻئي ان جي موٽ ڏني، ته اها ئي هڪٻئي جي ٻڌي ٿي— ۽ جيستائين آها ’ٻڌي‘ هاندي هئي، ’ڪـيـڙي‘ جو نالو به ڪير ڪين وٺندو هو. موهن ۽ سائیکل کي پاڻڻ کان هوءَ امير ٻين ٻارن کي چيڙڻ ۽ چيڙڻڻ به شروع ڪري ڇڏيو. ’پري هت‘ چئي، جڏهن سائیکل کي اڳيان وڌائي ويندو هو، ته کيس هڪ قسم جي خوشي محسوس ٿيندي هئي، ۽ آها خوشي حاصل ڪرڻ کان پوءِ پاڻ ته هن ساري دنيا تي فتح پائي ڇڏي آهي. ائين ئي، هاڻ هو ڪنهن جي اهل ڪرڻ شروع ڪندو هو ته ڪنهن سان مخاطب به ٿيندو هو، ڪنهن کي ڇهنڊڙي پائيندو هو ته ڪنهن کي ٽونف هڻي پاڻ کي سرخرو ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو هو. مان به جي سڏ ڪري گهڻ وٺي هلاڻ لاءِ چولندو هوسانس ته يڪدم ’پري هت‘ چئي، سائیکل تي چڙهي، اڳيان وڌي ويندو هو. پنهنجيءَ ممي، دادا ۽ بلبليءَ کي به هو سائیکل جي روپ ۾ ئي ڏسندو هو—جڻ ته سائیکل ئي هن لاءِ سڀڪجهه هئي. هڪ دفعي سائیکل منهنجي اڳيان لنگهائيندي چئي ڏنائين: ”ڏس، ڇاڇا، مان وڏو امير لڳان ٿو نه!“ سندس ائين چوڻ مان سندس خواهشن ۾ مون کي سندس زندگي ٽڙندي ٽهڪندي

ڏسڻ ۾ آئي — ”مان به جڏهن وڏو امير ٿيندس ته پاڻ وٽ نوڪر رکندس، مال مليدا کائيندس،
۽ موٽر رکندس!“

هڪ دفعي جڏهن امير اڪيلي سر سائیکل هلائي رهيو هو ته موهن سامهون اچڻ جي
ڪوشش ڪيس. عادت انوسار امير کيس به چئي ڏنو، ”پري هت“؛ پر موهن لاپرواهه هو.
”پري هت، موهن! منهنجي موٽر سان ٽڪر نه کائين!“ پر موهن ڪو ڌيان نه ڏنو.
امير جيئن ئي سائیکل جو هٿيو ڦيرائي سائیکل جو طرف ٿي بدلايو ته سائیکل اونڌي ٿي
پيئي، ۽ امير سائیکل تان ڪري پيو. امير ڪاوڙجي موهن کي جهنڊڙي پائي ڪڍي. ٻارن
جي ’ٻڌيءَ‘، ’ڪٽيءَ‘ جو روپ اختيار ڪيو...

”هيءَ سائیکل منهنجي آهي، ۽ مان ئي ان جو مالڪ آهيان!“ موهن چيو.

”پري هت! توکي هيءَ سائیکل هلائڻ به ته مون ئي سيکاري آهي!“

”نه هتان! تون منهنجي سائیکل کي هت نه لاءِ!“

”لائيندس! اجهو، لايان ٿو... ٻڌاءِ، ڇا ڪندين؟“

”هت لائيندين ته مان تنهنجي دادا کي دانهن ڏيندس!“

”دانهن ڏيندين ته ماريندوسانءَ!“

”وڏو آيو آهي مار ڏيڻ وارو! پڙهين کي چئو ته سائیکل وٺي ڏيئي!“

”پڙهين جا پٽ!“

۽ پوءِ ٻئي ٻار اچي پاڻ ۾ وڙهيا. ويڙهه ۾ ٻنهي ٻارن کي ڌڪ لڳا. موهن امير جي مائٽن
کي دانهن ڏني. شيوڪرام کي امير جي اڙهنگين جي ڪا اها پهرين دانهن کان هئي. ڪرمونءَ
۽ کين لنگڙي به دانهون ڏنيون هيون؛ پر هر وقت ماءُ جي گود پڪڙي، امير پيءُ جي ڪاٺ
کان بچي ويو هو. ليڪن اڄ ته گهر ۾ گهڙڻ سان ئي امير سائیکل گهڙڻ جي رت لڳائي ڏني.
شيوڪرام پوريءَ پٺيءَ وارو شخص هو. اڪائونٽنٽ جنرل جي آفيس ۾ مٿئين طبقي وارو
ڪلارڪ هو. ڪل ڏيڍ سؤ روپين جي پسگهار مان گهر جو ڪارخانو هلي، يا امير جي سائیکل
اچي؟ وچئين ڪلاس وارن لاءِ ٻاهريون ڏيک به ته ضروري آهي. وري گهر ۾ ڇا نٿو
گهرجي؟ اڄ ٿڌڙي، هولي يا ڏياري آئي، پينرن کي ڏهه-پندرهن روپيا موڪلڻا پونديس؛
سپاڻي آفيس جي ڪنهن عملدار جي بدلي ٿيندي، آئي به پارٽيءَ لاءِ ڪجهه ڏکڻا ڏيئي
پونديس؛ گهر ۾ نه ڪجهه نه ڪجهه کڻو ئي پيو هجي... پوءِ پلا سائیکل لاءِ پيسا ڪٿان اچن؟
شيوڪرام سوچيندو رهيو، ۽ ائين ئي سندس چهره جي رنگ ۾ تبديليون اينديون رهيون.
مجبوريءَ هن جي جذبن ۾ هڪ اهڙو انقلاب آندو جو هو امير کي پنهنجو نورچشم نه پر
هڪ بدعاش، لڇو ۽ بي مسجت سمجهڻ لڳو. انهيءَ ئي ڏن ۾ هو پنهنجيءَ ممتا کي به وساري
ويٺو، ۽ جيئن ئي امير پيءُ اڳيان اچي چيو ته ”دادا، مون کي سائیکل ڪڍي“، شيوڪرام سندس
ڳال تي هڪ چمات وهائي ڪڍي.

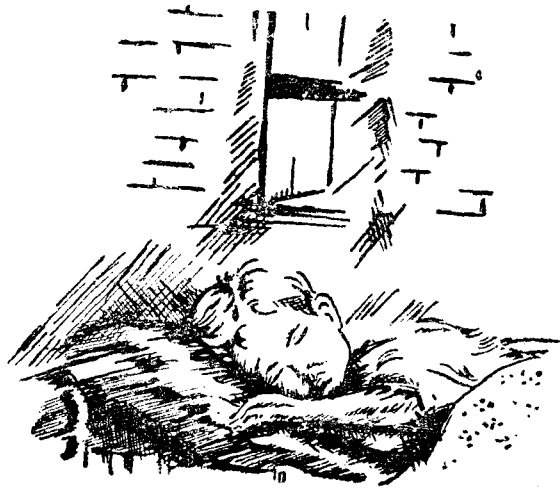
امير کي چمات لڳي ته هن رُنو ڪين. خاموش پنهنجي گهٽي کي مهيندو، هو وڃي کٽ تي سمهيو. امير جي مميءَ به هيءُ سڀڪجهه ڏٺو، پر هن ڪجهه ڪڇيو ڪين. ڇا ڪڇي؟ هوءَ گهر جي حالتن کان به خود ئي واقف هئي. امير سمهي پيو، ۽ شيوڪرام گهر کان ٻاهر نڪري ويو. امير کي نند اچي ويئي. هن جون اکيون بند هيون، پر تمنا بند ڪانه هئي. هن کي سائيڪل ٿي ڪپندي هئي، ۽ سائيڪل ۾ ٿي هن کي سڀڪجهه ملي ٿي ويو. رات جو دير سان شيوڪرام گهر موٽيو. امير جي ممي امير کي گود ۾ کنيو ويٺي هئي. مميءَ جو منهن لال هو. اکين ۾ آنسو هئس. شيوڪرام جي دل ڀيني. هو منجهي پيو. هن امير جي بدن کي هٿ لائو— مڇ بخار جا ڇڙهي ويا هئس. ڊاڪٽر آيو. ۽ مان به آيس. ڊاڪٽر دوا ڏني، ۽ پٽي رکڻ جي هدايت ڪيائين. مون پٽي رکڻ شروع ڪئي.

رات جو دير سان امير جو بخار گهٽيو. مميءَ کيس دوا ڏني. امير آئي ويٺو، ۽ هن دوا جو پيالو هٿ ۾ ورتو. هن دوا جو پيالو وات تائين آندو، پر وري هٿائي ڇڏيائين. مميءَ کيس دوا پيارڻ جي ڪوشش ڪئي، ته سندس هٿ کي ڇڄي ڏنائين. هن دوا پيئڻ ٺٽي چاهي. هن پنهنجي حالت سدائون ٺٽي چاهي. مون به سمجهايو مانس. صرف ايترو چيائين، ”ڇاڇا، مون کي سائيڪل کڻي، دوا نه کڻي!“ سندس انهيءَ جملي شيوڪرام ۽ مميءَ جي اکين ۾ آنسو آئي ڇڏيا.... ۽ پوءِ امير دوا جو پيالو وٺي کڻي آيو ڪيو. دوا هارجي پيئي، ۽ پيالو ڇڄي پيو.

پيالي جي الهن ٽڪرين ۾ مون کي امير جي محڪمتا ڏسڻ ۾ آئي— مون کي سائيڪل کڻي، دوا نه کڻي! امير جي زندگيءَ جي آس، طرف بدلايو. سندس ارادن جي ٻئي پاسي مون کي ائين ڏسڻ ۾ آيو، جن ته امير چونڊو هجي— ’مون کي زندگي نه کڻي، مون کي سائيڪل کڻي! سائيڪل ئي منهنجي زندگي آهي، سائيڪل ئي منهنجي لاءِ سڀڪجهه آهي؛ سائيڪل هٿ ڪري مان موهن سان ٽڪر کائي سگهندس، مان کيس شهه ڏيندس؛ مان زندهه رهڻ چاهيان ٿو ته صرف سائيڪل لاءِ، هن زندگيءَ لاءِ نه— هن دوا پيئڻ لاءِ نه، ۽ نه وري دادا ۽ مميءَ، ڇاڇا يا بلبليءَ لاءِ!‘

ڪجهه وقت کان پوءِ امير وري اک کولي، ”ممي، پاڻي،“ هن پڪاريو. مميءَ کيس پاڻي ڏنو. امير پاڻي پيتو. ممي امير کي دوا جو ٻيو وزن ڏنو. امير دوا پي ويو. امان کي آت آيو. دوا پي، هن پيالو مون طرف وڌايو. خالي پيالي ۾ مون کي امير جي زندگي هاڻ ٻهڪندي ۽ مشڪندي نظر آئي. ’امير هينئر زندهه رهڻ چاهيو— زندگيءَ لاءِ ۽ ان سان گڏ سائيڪل لاءِ. امير زندهه رهندو، سندس خواهشون حقيقت جو پوش اوڍينديون، سندس اميدون آمان جي اولداهيءَ کي ڇيري هينئر چندرما جي سهائيءَ ۾ ڇمڪنديون، ۽ ان سان گڏ سندس دادا، سندس ممي، بلبلي ۽ مان.....‘ مان ڪجهه وڌيڪ سوچي نه سگهيس.

امير هينئر پورن وقتن تي دوا پيئندو هو، هرڪنهن جي چئي ۾ هو، ڪيري ڪندو هو— ڇڻ ته ڏنگاين ۽ اڙنگاين کان هن بلڪل ئي پاسو ڪري ڇڏيو. ائين ئي هو نوبنو ٿيندو ويو. هو نوبنو ته ٿيو، پر سندس جيوڪن ۾ مون کي هاڻ ڪافي تبديل نظر آئي. هاڻ هو نه ڪنهن کي چيڙائيندو هو، ۽ نه سائڪل لاءِ پين سان وڙهندو هو؛ نه ڪنهن گاڏي ۽ واري کي تنگ ڪندو هو، ۽ نه ڪنهن جي ڪنڌ ۾ ماکوڙيون وجهندو هو. گهر ۾ سانت، ته ٻاهر به سانت. البت پوهڻ تي وڌيڪ چاهه ڏيندو هو. سمجهيم ته هن پنهنجي ڪم منزل جي راهه گولهي لڏي آهي. اهو سڀ ويچاريندي، مون کي امير جا اکر ياد اچي ويندا هئا: ”مان به جڏهن وڏو امير ٿيندس ته پاڙو وٽ نوڪر رکندس، سال مليدا کائيندس، موٽر رکندس!“ شيوڪرام تنهن ڏينهن امير کي چمات هنئين. سندس انهيءَ چمات امير جي آڻيندي کي ٺاهڻ لاءِ هڪ ڪيرٺو بڻي. شيوڪرام خود به هڪ دنعي چئي ويٺو: ”منهنجو امير ضرور هڪ ڏينهن وڏو امير ٿيندو!“ ۽ ائين چولدي، سندس اکين مان آلسو ٽپڪندا، سندس گلن کان ٿيندا، سندس خميس ۾ غائب ٿي ويا. مميءَ هيءَ سڀ ڏٺو، ۽ ممتا وچان چئي ويئي: ”ست وچن!“

خوابن جو مسافر

ندي پڻ جي يادن مان خوبصورت يادون منهنجا خواب آهن. بالجهتيءَ کان خوبصورت خواب ڏسندو ٿو اڃان. خوابن جو مريض آهيان مان. جڏهن گهڻو انڌيرين راتين ۾ آسمان تي تارا ٽمڪندا هئا ۽ ماحول جادوئي بڻجي ويندو هو، لالي آکاڻي ٻڌائيندي هئي — پول رائي پريءَ جي آکاڻي.

— ”ڪنهن زماني ۾ هڪ بادشاهه هو. بادشاهه پاڻ الله آهي، پر هو زماني جو بادشاهه هو. ان کي هئا ست پٽ. هڪ ڏينهن بادشاهه ستن ئي جوان شهزادن کي چيو ته ست ئي ڄڻا تير-ڪمان کڻي تير اڇلايو. جنهن گهر ۾ جنهن جو تير ڪريو، ان کي اتان شادي ڪرائيندس. گل منير شهزادي جو تير وڃي هڪ ڏير ۾ ڪٽيو. سڀني شهزادن، گل منير شهزادي تي چٿرون ڪيون. غمگين شهزادي جيئن ڏير سان تير چڪي ٻاهر ڪڍيو، تيئن هڪ پولڙي ٻاهر لڪري آئي، ۽ لڳي شهزادي گل منير جي پٺيان. شهزادو ويچارو پولڙي وٺي گهر آيو، ۽ کوند ۾ گذارڻ لڳو. ٿورن ڏينهن پڄاڻا شهزادي کي معلوم ٿيو ته پول رائي پري آهي، جيڪا پولائون ويس مٽايو وئي. هڪ ڏينهن جيئن پول رائي پولائون ويس ٻاهر رکي حمام ۾ وهنجڻ ويٺي، تيئن شهزادي وجهه وٺي اهو ويس کڻي باهه ۾ اڇلايو. پول رائيءَ کي جو ان تان مٺيان لڳي، ته وٺي پڙڪو ڏنائين. جيڏانهن جي هئي، تيڏانهن هلي ويئي. شهزادي جو ماني پائي وه ٿي ويو...“

مون کي شهزادي سان سخت همدردي ٿي ويندي هئي. ناني اڳتي ٻڌائيندي هئي: ”پوءِ شهزادو جهنگ جبل لتاويندو، بحر ۾ جهاڳيندو، ٻرن پتن ۾ بڪون ڪائيندو، ٻر منهن ڏيئي هلندو رهيو. ورهين جي جاکوڙ بعد وڃي پول رائيءَ جي ديس پهتو. پول رائي وري راضي ٿي. شهزادي کي پنهنجي وارن جي سينگ ڏنائين. شهزادو موٽي پنهنجي ملڪ آيو، ۽ جڏهن به سينگ کي ساهه ڏيندو هو ته پول رائي ستر سهيلين سميت هڪدم اچي حاضر ٿيندي هئي.“

مون کي شهزادي تي بيحد رشڪ ايندو هو. ڪيڏو له خوش قسمت هوا هو شهزادو، جنهن کي پنهنجن ڪشطن ڪشالن جو ههڙو حسين ڦل مليو! ڪاش، مان به شهزادو گل منير هجان ها، منهنجي به ڪا پول رائي هجي ها، منهنجو به تير ڪنهن اهڙي ڏير ۾ وڃي ڪٽي ها، مان به ڪنهن جي لاءِ ڪوهه قافن جا سينا لتاويان ها، مون کي به ڪا پول رائي پنهنجن وارن جي

سينگ ڏئي ها، منهنجن محفلن ۾ به ستر سهيلين سان ڪا ملاڪوتي حسن واري پري رقص ڪري ها!

ساري رات مان خواب ڏسندو هوس. ڏسندو هوس ته ڪو هن تائين ساوڪ ئي ساوڪ ڀري آئي آهي. نهايت سليقي ۽ ترتيب سان، ڪنهن جادوگر ان مخملي ساوڪ جي سيني تي جا بجا لال، گلابي، پورن ۽ ميٽوڙي رنگت وارن گلن جا ٻوٽا جڙي ڇڏيا آهن. راتيون چاندو ڪيون آهن، ۽ آسمان تان چنڊ جي هر ڪيرٺي سان نور جا فرشتا ڌرتيءَ تي نازل ٿي رهيا آهن. ڪائنات جو گوشتو گوشو سرور سان ٽٽڻ ۽ خميار سان پُر آهي. منهنجي هٿ ۾ ڪنهن پريءَ جي وارن جي سينگ آهي. ساھ ڏيڻ سان ستر سهيلين سميت، ستارن جي تخت تي ويهي، ڪا راڻي آئي. رقص ڪرڻ لڳي. ڪائنات جو ذرو ذرو رقص ڪرڻ لڳو. گلن جي رڳڻ ريشي سان موسيقيءَ جي امرت-ڌارا وهڻ لڳي. منهنجي دل خوشيءَ جي درياھ ۾ اربيلن نينگرن وانگر ترڻ ۽ تڙڳڻ لڳي. پريءَ رقص پورو ڪيو. لالائي مائل نيم وانين کڻي سون ڏانهن نهاريائين. مرڪڻ لڳي. هوءَ مرڪي، ته ستر سهيلين به مرڪڻ لڳيون. چوڌاري گلن جون تاريون جهومڻ لڳيون. هوائن جا جهوٽا آيا. بهارن ۾ تازگي پرڄي ويئي، گل به مرڪڻ لڳا. منهن منهن ۾ ڏيئي، مڪڙيون ڪنن-گالهليون ڪرڻ لڳيون.

”تون ڪير آهين، راڻي؟“

”تنهنجي ڀول راڻي، شهزادا!“

”سچ!“ مون خوشيءَ کان چيٽ ڪئي.

— ”ابا، او ابا، ڇا آهي؟“ نالي پڇندي هئي. مان جاگي ٻولدو هوس. ”چريا، خوابن کان

ڊڄبو آهي! آيت الڪرمي پڙهي سمهي ره.“

* * *

جيئن عمر ۾ اضافو ٿيندو ويو، تيئن خوابن ڏسڻ جو مرض وڌندو ويو. هڪ رات بابا جي ڪچهريءَ ۾ ڪنهن گل ڦل راڻيءَ جو قصو ٻڌايو. گل ڦل راڻي جڏهن ڪلندي هئي، ته تهڪ سان گل ڪرندو هو. رات جو دير تائين مان غور ڪندو رهيس— گل ڦل راڻيءَ جو عاشق شهزادو ڪيترو له خوش قسمت هو! ان رات مون ڏٺو، مان هڪ طاڻوسي تخت تي ويٺو آهيان؛ مون کي شهزادن وانگر زربفت ۽ ڪيه خواب زيب تن آهي؛ فرش تي قيمتي قالين وڇايل آهن؛ ديوارن تي ڪيترين حسين پرين جون تصويرون چٽيل آهن؛ ڇت ۾ رنگبرنگي شيشي جا فالوس لنگيل آهن، ۽ قوس و قزح جي رنگتن جهڙو رنگبرنگي نور منجهائين ٽپيو پئي. مان چڻ ڪنهن الف ليلوي ملڪ جي محل ۾ وڃي لکتو هوس. منهنجي اکيان هڪ پري، ڪنول جي گلن جو تاج پهري، هٿ ٻڏي اچي بيٺي.

”پري، تنهنجو نالو ڇا آهي؟“

”گل ڦل رائي، شهزادا!“

”مگر تنهنجي منهن ۾ مرڪ ڪانهي، تنهنجي منهن مان گل نٿا ڇڏن، پوءِ ڪيئن ڇڄي

ته تون گل ڦل رائي آهين!“

”مان خزانن جي ستايل آهيان، شهزادا! تون بهار جي هوائن وانگر منهنجيءَ بغل ۾

ڪتڪتائي ڪري، ته هڪدم منهنجي منهن مان گل وسڻ لڳندا.“ مون ساڄي هٿ جي اشهد آگر

سان هن مرمرين بٽ جي بغل ۾ ڪتڪتائي ڪئي. هوءَ بي اختيار تهڪ ڏيڻ لڳي. گلن جي

بارش ٿيڻ لڳي. چوڌاري گل پڪوڙجي ويا، ۽ خوشبوئن سون ڪي محيط ڪري ڇڏيو. مان

گلی جي ڍير ۾ ڪلهن تائين پورجي ويس...

—”سائين آئي، او نينگر آئي، اسڪول جي مهل ٿي ويئي اٿئي! اڪيون مهيندو بستر تي

اٿي ويس. نڪو محلات هو، نه گل ڦل رائي؛ نه گلن جا ڍير، نه خوشبو جا درياها! سج جي

روشنيءَ اڪين کي ورتو پئي. اڃا به منهنجي آگر ڪنهن مرمرين جسر جي حرارت ۽ گداز

محسوس ڪري رهي هئي. خواب جي لذتن ۽ ڪيفيتن کان مندهوش، ڪتاب کڻي اسڪول پهتس.

تن ڪلاڪن جي دستوري جيس بيجا بعد گهنڊ لڳو. ڪتاب ڪڇ ۾ ڪري، اسڪول جي

حاطي کان ٻاهر نڪتس.

”اڙي، هيءَ ڪير آهي؟ ... گل ڦل رائي!“

”نڪي پن، پيسي اڌ پن!“ هوءَ چولا وڪڻي رهي هئي. ٻار چوڌاري جهرمت ڪريو

بيٺا هئا. هن جو لباس رائين جهڙو ڪين هو، باقي هئي ته هو بهو گل ڦل رائي!

”تنهنجو نالو ڇا آهي، چوڪري؟“

”گلان. چو، تون نالو ڇو ٿو پڇين مون کان، چوڪرا؟“ هن کي مٿيان لڳي. مان

حيرت ۾ پنڄي ويس.

”گلان؟ ... نه نه، گل ڦل رائي! ... نه نه، گلان؟“

”چولا وٺندين؟“

”ڏي پلا.“

”آني جا ڏيانءَ؟“ هن مرڪي چيو.

مون کي فوراً خبط جا گڻو ته هوءَ زور زور سان تهڪ ڏئي. مون تي هڪ لاشعوري ڪيفيت

طاري ٿي ويئي. منهنجي آگر هن جي بغل ۾ ڪتڪتائي ڪرڻ لڳي. هن ڏاڍا پرپور تهڪ

ڏنا— هو بهو گل ڦل رائيءَ وانگر. ڪيل کان ٻيئي ٿيئي ٿي ويئي؛ مگر هن جي وات مان

گل نه ڇڏيا! چولن جو ٿلهه هٿ مان ڪيري هارجي پيو. هوءَ روئڻ لڳي.

”مون کسي اما ماريندي، چوڪرا! خدا ڪري تون مري وڃين! آن... آن هان...“

تعجب آهي، گل ڦل رائيءَ کي چند آن جي نقصان تان کير ماريندو! مگر هوءَ ته واقعي روئي رهي هئي. هن جي وات مان گلن جي بارش ته ڪانه ٿي، ويتر هن جي اکين مان ڳوڙها ڳوڙ لڳا — شايد خزانن کيس تمام گهڻو ستايو هو. مون اسڪول جي فيءَ مان جهڪندي، هن کي هڪ روپيو ڏنو. شايد هوءَ نه وئي، شايد ان کي بي عزتي سمجهي — ڀلا رائيون، جن وٽ سون روپي جون ڪاٺيون، انهن کي هڪ روپي جي ڪهڙي پرواهه؟ مگر هن ته وڏي خوشيءَ سان روپيو ورتو، ۽ ان کي ائين ڏسڻ لڳي، جن ڪا الهڙ ناري پنهنجي شباب جو جائزو وٺندي هجي. مون کان پڇيائين، ”تنهنجو نالو ڇا آهي؟“

”شهزادو.“ مون ڪنهن پيءَ دنيا مان جواب ڏنو. ”۽ تون گل ڦل رائي آهين نه؟“

”اڙي چريا، مان ته ڪلان آهيان ڪلان!“

”نه نه، تون گل ڦل رائي آهين؛ مان توکي گل ڦل رائي ڪوٺيندس!“

”ڇڱو، شهزادا، مان وڃان؟ اهو ماريندي.“ ۽ هوءَ ڊوڪڙيون ڀريندي هلي ويئي. مون وري نه ڏٺي، شايد اهو به هڪ خواب هو.

* * *

آءٌ بدستور خواب ڏسندو رهيس. خوابن ڏسندي جواني آئي. خوابن ئي خوابن ۾، خواب ڏسڻ جو جنون وڌندو ويو. هڪ رات خواب ڏٺم. سادي سوڊي لباس واري هڪ چوڪري هئي. اکين ۾ اکيون وجهي مرڪي رهي هئي، ۽ ڳاڻي رهي هئي — صدقو انهن تان، الا، جيڪي ياد به ڪن.

— جيڪي ياد به ڪن ...

گهوري انهن تان، الا، جيڪي ياد به ڪن!

جيڪي ياد به ڪن، وساري ڪين ڇڏين.

— صدقي انهن تان، الا ...

مان مسحور ٿي ويس. پڇيو مانس، ”تنهنجو نالو ڇا آهي؟“

”شهزادي!“

”تون به پري آهين؟“

”نه، مٿو، مان آدمزادي آهيان.“

”مگر مون ته هميشه پرين جون آڪاٺيون ٻڌيون آهن. پرين سان محبت ڪئي آهي. مون پرين جا خواب ڏٺا آهن. ڪنهن خيالي ملڪ زرنڪار جا پُور پڇايا آهن. مان تو آدمزاديءَ سان ڪيئن محبت ڪندس!“

”پرین سان محبت ڪرڻ چرچو ڪونهي. ٻريون ڪوه ڪاف جي ٻريان ستن سمنڊن پار آهن!“
”مگر مان انهن کي ڳولي لهندس؛ سمنڊن جا سينا لتاڙيندس، جبل جهنگ وڙيندس.“
”مگر اهي خسيس ڳالهين تان رُسي وينديون آهن، پيارا!“

مان انهن کي پرچائيندس، وري وري پرچائيندس، خدا کان هزار زندگيون پني وٺندس،
۽ انهن کي پرچائڻ ۾ گذاري ڇڏيندس.“

”ليڪن ٻريون ته هرڃائي ٿينديون آهن، خير اٿي!“

”گلن تي پولٽر پيرا ڪري، ته قصور گلن جو ڪونهي، شهزادي!“

”ليڪن ٻرين کي ديوَ به کڻي ويندا آهن، تون نه ٻڌو آهي ڇا، سچن؟“

منهنجي دل خوف کان لرزڻ لڳي. واقعي، مون ڪيترا ڀيرا ٻڌو هو ته ڪڏهن جبل
جيڏا ديوَ کلفام ٻرين کي اغوا ڪري زبردستي کڻي ويندا هئا، ۽ ڪڏهن راجا اندر ڪاوڙجي
انهن کي قيد ڪندو هو، يا پنڊ پاهڻ ڪري ڇڏيندو هو؛ مگر عاشق شهزادا سر تريءَ تي
رکي پنهنجين اغوا ٿيل محبوبائين کي ڳولي ڪيندا هئا؛ ڪيترين ٻرين تي رحم ڪري،
راجا اندر انهن کي سندن محبوبين سان ملڻ جي موڪل ڏيندو هو. مون پُر آميد لهجي ۾ چيو:
”مگر مان پنهنجي ٻري ته راجا اندر کان پني وٺندس!“

”غلط فهمين ۾ نه پئو، سائين! اندر جي آکاڙي ۾ گهڻي کان گهڻين، ٻياري ٻياري،
حسين جميل ٻرين جي ضرورت آهي. راجا اندر حاتم سخي ڪونه آهي. هوئن به بادشاهه
پنهنجن محلاتن جو حسن خيرات نه ڪندا وٺندا آهن!“

”مگر تون به شهزادي آهي، بادشاهه پنهنجي محلات جي سونهن ڪيئن منهنجي حوالي ڪندو؟“
”اڙي، بس، ڳالهه به ايتري! منهن مان ته رڳو نالي جي شهزادي آهيان — يا ڪيئن جي
شهزادي... ۽ ڪيئن جا شهنشاهه وڏيءَ دل وارا ٿيندا آهن!“ هوءَ ڪلڻ لڳي.
”پر تون ته ستر سهيليون به ڪين آهن، جيڪي منهنجين محفلن ۾ رقص ڪن،
منهنجي روح کي ريجھائين!“

”مون وٽ دردن ۽ دڪن دور ڪرڻ جا ستر نسخا آهن. تون منهنجي ويجهو ٿي
ويهه ته توکي ٻڌايان.“

”ٻڌاءُ، شهزادي!“

”مگر هڪ شرط آهي.“

”مون کي تنهنجو هر شرط منظور آهي. ڇڻ، ڇا ٿي چوڻ؟“

”تون خواب ڏسڻ ڇڏي ڏي، چريو!“

چرڪ نڪري ويو. اک ڪٽي ته پاڻ کي ڪن خوبروئن جي جهرمت ۾ ڏٺو. انهن مان
هڪ من-موهڻي ڳاڻي رهي هئي:

رائڻا، او دل جا رائي، موٽي مان وٽ آ: او سهڻا، ساھه سڀيائا،
 موٽي مان وٽ آ!
 موٽي مان وٽ آ، توکي آئيندو الله: رائي، او دل جا رائي،
 موٽي مان وٽ آ!

’نه نه، مان موٽي نه ايندس! هوءَ مون کي خوابن جي طرف سڏي ٿي؛ مان هاڻي خواب نه
 ڏسندس؛ خواب مون کي اذيت پهچائين ٿا، ملال بخشين ٿا؛ خواب مون کي هر دم ويڳاڻو
 رکڻ ٿا..... مگر، نه معلوم، منهنجو اهو فيصلو ڇو خواب جي حالت ۾ هجي— ڇو ته منهنجي
 زندگي آهي ئي خواب.

ڇا، اهو خواب هو؟

مون هن سان محبت ڪئي.

محبت! ڪوئي محبت ڇو ٿو ڪري؟ ڇو؟ آخر ڇا لاءِ اسين محبت ڪريون ٿا؟
 ڪهڙي نه عجيب ڳالهه آهي! صرف هڪ انسان، صرف هڪڙي صورت، هن جهان ۾ پسن!
 هڪ خيال، اهوئي دل ۽ دماغ ۾ سمايل! هڪ خواهش، هڪ آرزو، ۽ صرف هڪ تمنا جي
 تسلي! هڪ هستيءَ جو ذڪر، هڪ ڇيڙ لاءِ جدوجهد! هڪ نالو، صرف اهو نالو هر وقت هي
 ڇپ ڇمن! نالو، جو سواءِ ڪنهن ڪوشش جي، خود بخود دل ۽ دماغ سان چڻي جي
 پاڻيءَ وانگر ڇوهندو ۽ اڀرندو نظر اچي؛ اهو نالو جو هر وقت آڇاريو ۽ پڇاريو وڃي، هر
 ساعت ۽ هر گهڙيءَ عبادت سمجهي حفظ ڪيو وڃي!... ڪاش، ڪوئي مون کي ٻڌائي!
 مان اوهان کي هڪ داستان ٻڌايان ٿو، ڇو جو محبت جو داستان صرف هڪ ئي
 آهي— هر هنڌ ۽ هر وقت ساڳيو.

مان هن سان مليس، هن سان محبت ڪيم، ۽ بس. ساروئي سال ان جي محبت جي سهارِي
 جيئندو رهيس. هن جي آغوش ۾، هن جي ڪپڙن ۾، هن جي لفظن ۾ ويڙهيل سهيڙيل،
 جذب ۽ غرق، هن دنيا مافياها کان بيخبر، دک ۽ سک کان بي نياز، موت ۽ زندگيءَ کان
 غافل،— پوءِ رهيس، سندس صحبت ۾ سرشار ۽ مڪن!

هڪڙي ڏينهن هوءَ آئي— ساري پاڻيءَ ۾ پُسيل. سردي سندس رڳ رڳ ۾ گهڙي
 ويٺي هئي. برسات ۽ تڏ جو اهو اثر ٿيو جو پئي ڏينهن هن کي ڪنگهه ٿي، ۽ اهو ساروئي
 هفتو تڪليف ۾ مبتلا رهيو. مون کيس اسپتال ۾ آندو. ان کان پوءِ مون کي خبر نه آهي. مان
 اوهان کي ٻڌائي نه سگهندس— صرف ايترو ياد اٿم ته ڊاڪٽر پئي آيا، نسخا پئي لکيائون،
 دوائون پئي آيون، ۽ ڪن عورتن اهي دوائون پئي هن کي پياريون. هن جا هٿ گرم هئا.
 هن جو مٿو باهه جي ڪوري جيان جلي رهيو هو. هن جون اکيون بلب وانگر چلڪيدار مگر غمگين
 هيون. جڏهن مون سان هن گفتگو پئي ڪئي، تڏهن سندس اکين ۾ ڳوڙها تيري ٿي آيا.
 هن ڪجهه چيو ٿي، مگر مون ڪجهه نه ٻڌو. اهي داستان مون وساري ڇڏيا آهن. مون کي

ڪجهه به ياد نه آهي. هوءَ مري ويئي. مون کي چٽيءَ طرح ياد آهي ته هن هڪ ٿڌو ساھ ڪنيو..... نرس دانھن ڪئي ۽ مان سمجھي ويس—سڀڪجهه سمجھي ويس. مون کي وڌيڪ خبر نه آهي. صرف هڪ مولوي ڏٺو، جنهن چيو: ”اوهان جسي گهر واري...“ ۽ مان ائين سمجھڻ لڳس جڻ هو اهي اکر چئي هن جي بي معزني ڪري رهيو هو؛ ڇو جو هوءَ مثل هئي، ۽ ڪنهن کي به اهو اختيار نه هو ته ان کي اجا به مون ڪمبخت سان ملحق ڪري. مون هن کي ٻاهر ڪڍي ڇڏيو. ٻيو آيو، جو هن کان وڌيڪ مهربان ۽ مشفق پئي نظر آيو. هن اجا ڪجهه چيو به ڪونه، ته منهنجين اکين مان ڳوڙها ڪري پيا. هن مون سان ڪفن دفن بابت صلاح مصلحت ڪرڻ پئي چاهي، مگر مان ڪجهه به سمجھي نه سگهيس. حواس باخته ۽ غائب دماغ هوس. مون کي صرف ايتري يادگيري آهي ته اهڙي حسين جسم کي هنن مٽيءَ جي حوالي ڪيو—تاريڪ ۽ خاموش غار ۾! او خدا، او الله...! هن کي دفن ڪيو ويو، سو به ان اونداهي ۽ اڪيلي غار ۾! گهڻي عورتون ۽ مرد همدردي ظاهر ڪرڻ آيا، مگر آڻ پڇي ويس. گهڻين ۾، رستن تي ڊڪندو ۽ ڊوڙندو رهيس. ٻئي ڏينهن مسافريءَ تي سنبريس—اهڙي مسافري، جنهن جو ڪوبه پتو ۽ نشان ڪونه هو ته ڪٿي ۽ ڪڏهن ختم ٿيندي. ڪالهه واپس موٽيس، ۽ جڏهن ان ڪمري جي نزديڪ آيس ۽ انهن سڀني شين جي ويجهو آيس—ڪمرو، بسترو، فرنيچر ۽ اهو سڀڪجهه جو ڪنهن جي موت کان پوءِ به زندهه رهي ٿو—ته مون کي الائي ڇا ٿي ويو. اهو غم جنهن کي دفن ڪرڻ لاءِ ايڏا ڪشالا ڪيا هئا، تازي زخم جي عذاب وانگر لس لس مان اڀري ۽ ڦاٽي نڪتو. مان ترسي نه سگهيس، ۽ نه وري اهي ديوارون جن هن کي پناهه ڏلي هئي ۽ جن تي اجا تائين هن جي وجود جا ڪيترا نشان موجود هئا، تن کي ڏسڻ جي همٿ ساري سگهيس. يڪدم پنهنجي ٿوبي سنڀالي ٻاهر نڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪيم؛ مگر دروازي وٽ پهچندي ئي قد آدم آئيني تي نظر پئي، جو هُن وڏي هال ۾ پاڻ کي روزانو پيرن کان وٺي سر تائين ڏسڻ لاءِ رکايو هو—صرف ان لاءِ ته هوءَ ٻاهر وڃڻ کان اڳ هڪ نظر پنهنجي لباس ۽ چهري تي اڇلائي سگهي—فقط ان لاءِ ته هوءَ ٻين جي سامهون اچڻ کان اڳ ڏسي ته هن جي حسن ۽ شان ۾ ڪمي ته ڪانه رهجي ويئي آهي! مون کي ڄڻ ته بريك لڳي ويو. ان آرسيءَ جي سامهون بيٺو رهيس، جنهن تي هُن جو ڪئين دفعا ڀرتو پيو هو—ايترا دفعا جو ضرور هن منڊس حسن مان ڪجهه نه ڪجهه پاڻ وٽ محفوظ رکيو هوندو. مان بيٺو رهيس، ڏڪندو ۽ ٽڙڪندو، اڪيون شيشي مٿان ڪٽل، ايڏي وڏي ڀرپور ۽ خالي شيشي مٿان، جنهن ۾ هوءَ ساري سمايل هئي—ايتري، جيتري منهنجي اکين ۾. مان ائين محسوس ڪرڻ لڳس جڻ ان شيشي مان منهنجي دل جون ٺٽل تارون ڳڙجي رهيون هيون. مون ان کي چڱيو. اهو برف جيان ٿڌو هو. ان ماضيءَ جي يادا غمگين آرسِي، خوفناڪ ۽ پوائتي آرسِي، تون ڪيئن اسان کي آڻيو ماضيءَ ۾ وجهين! خوش نصيب آهي اهو انسان، جنهن جي

دل ڀڳڪجهه وساري سگهن جي طاقت رکندي هجي. اهو ڪجهه جو هن جي دل مٿان سواز ٿئي، اهو ڀڳڪجهه جو هن جي اکين اڳيان گذريو هجي، ۽ اهو به جو هن جي نظرن ۾ سماجي ويل هجي. نه صرف اهو، پر هر ڇيڙ جا هن جي محبت جي گواهه هجي!

مان نڪري ويس، سوچڻ ۽ سمجهڻ کان سواءِ، مرضي ۽ خواهش جي خلاف، مقام ڏانهن هليو ويس. مون هن جي قبر لڏي، اڇو کير جهڙو پٿر، ٿورا گلن جا پن، ۽ ڪجهه الفاظ جي ان پٿر مٿان اڪريل هئا: ”آها هتي آهي، خاموش ۽ لاچار، جنهن پنهنجي مڙس سان محبت ڪئي. اهڙي محبت، جنهن جي موت صرف محبت ئي ٿي سگهي ٿي.“ سڌا ڀرڻ، سواءِ ڪنهن هوش حواس جي، پيشاني سندس سر مٿان ڌريس، ۽ ويٺو رهيس. ڪيترو وقت ويٺو هوس، سا خبر مون کي به ڪانه پيئي؛ مگر جڏهن ڏٺو ته اونداهه وڃي ٿي روشنائيءَ مٿان غالب پوندي، تڏهن اچي ان خوف ورايم ته ڄاڻ مقام جي متوليءَ مون کي پنهنجي محبوب کان جدا ڪيو. ان خيال ايندي ئي مون کي ڊپ اچي ورايو، ڇو جو مون چاهيو پئي ته اها آخري رات هن جي قبر مٿان ويهي گذاريان. پاڻ کي بچائڻ لاءِ، ان خاموش شهر ۾ نڪري پيس. گهمندو رهيس. هي اسان جي شهر جي پيٽ ۾ ڪيترو نه ننڍڙو ۽ نزاڪتدار هو! اسين چاهيون ٿا ته وڏا شهر هجن، پڪا ۽ ڪشادا رستا، ايتريون ڪوٺيون ۽ ڪمرا هجن جو اسان جون چار پيڙهيون رهي سگهن، ۽ انهن ئي چشمن مان پاڻي پيئن، ان ئي زمين مان خوراڪ حاصل ڪن، ۽ انهن ئي وڻن مان ميوو کائين..... مگر، انهن مسئلن جون پيڙهيون؟ افسوس، ڪجهه به ڪونه! زمين انهن کي واپس وٺي، پاڻ سان گڏ انهن کي به پاڻ جهڙو بنايو ڇڏي، ۽ بس. مقام جي آخرين حصي ۾ پهچڻ تي مون اوچتو چرڪ ڀريو، ۽ سمجهيم ته مان تمام جهولي حصي ۾ اچي پهتو آهيان، جتي جيڪي گهڻو وقت اڳ مري چڪا هئا، سي وري پنهنجين اصلوڪين صورتن ۾ تبديل ٿي ويا هئا. اهي وڻ ۽ ٻوٽا به ڏٺو، جن جو گذران انساني ماس ۽ هڏن تي هو. جتي سڀاڻي پين کي دفن ڪيو ويندو، ته جيئن انهن گلن ۽ ٻوٽن کي انهن جي ماس مان کاڌ خوراڪ حاصل ٿئي. پين جي نظرن کان محفوظ ٿيڻ لاءِ مون پاڻ کي هڪ وڻ جي جهڳٽي ۾ لڪايو. مان انهن ٿارين ۽ شاخن کي چٽوئي پيس، جيئن ڪو ٻڌندڙ ماڻهو پڪل تختن ۽ سڙهن کي سوکھو ڪندو آهي.

جڏهن پيانڪ اونداهه واسو ڪيو، تڏهن مون پنهنجي پناهه واري جاءِ ڇڏي، هوريان هوريان، پير پير ۾ ڏيندي، آهستي آهستي ان مڙدن جي ميدان ۾ هلڻ شروع ڪيو. ڏاڍو روليس، گهميس، مگر مون کي اها قبر نه هت اچي هئي، نه آئي. تڏهن به آڻ پنهنجيون پانهون کولي، هن کي آغوش ۾ وٺڻ لاءِ ڊڪندو ڊوڙندو رهيس. هر هڪ قبر ڏسندو رهيس. هٿ سان، گوڏن سان، پيرن سان، هر ڇيڙ سان، مگر اها قبر هت نه اچي سگهي. انڌي انسان وانگر، هٿوراڙيون ڏيندو رهيس. ڪيتريون شيون، پٿر، هٿا، سڪل گئل، ڀڳڪجهه جو

ان شهر جو سينگار هو، سو منهنجن هٿن محسوس ڪيو، مگر جنهن ڇيڙ جي تلاش هيس، سا ڪانه ملي. ڪهڙي نه بيچين هئي اها رات!..... مان هن کي وري ڳولي نه سگهيس! چنڊ غائب هو. تارا پيلا ٿي ويا هئا. خوفناڪ ڪاري رات! مان ڊڄي ويس، ڏاڍو ڏکي ويس، انهن سوڙهن پيڇرن ۽ قبرن جي قطارن ۾! قبرون— ساڄي قبرون، کاڀي قبرون، هر هنڌ ۽ هر پاسي قبرون... قبرون ئي قبرون!

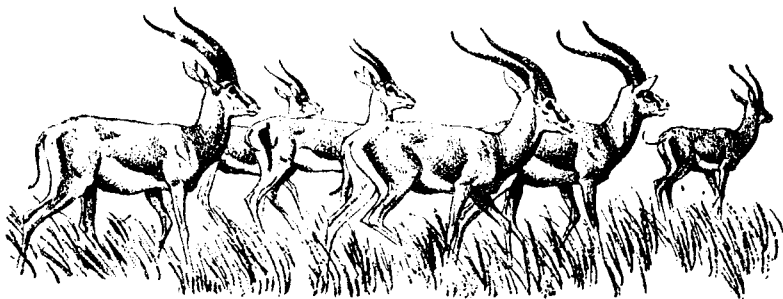
شڪسته حال ٿي هڪ قبر مٿان ويهي رهيس. وڌيڪ هلڻ منهنجي طاقت کان ٻاهر هو. دل جي ڊڪ-ڊڪ صاف نبض جو آواز تمام ويجهو، ۽ سر ڌرتيءَ جي گولي وانگر گهمندو محسوس ٿيو. ڪهڙي نه عجيب ڌرتي هئي، جت لاش ئي لاش پوکيل هئا! مون کان وڌيڪ ڪجهه به ٿي نه سگهيو. آڻ هائي ڏانهن ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويس. نه صرف ڏانهن ڪرڻ لاءِ، پر موت لاءِ تيار ٿي ويس. اوچتو، ازغيب، ائين پاسن ۾ آيو چڻ جنهن قبر مٿان آڻ ويٺو هوس ان جو پٿر چرڻ پٿر لڳو هجي. سچ پچ، اهو پٿر مٿي ٿيندو پٿي ويو! آڻ ڊپ جو ماريو، پڪدم وڃي پر واريءَ قبر تي ويٺس. هاڻو اهوئي پٿر جنهن تي مان ويٺو هوس، مٿي چڙهندو ويو، ۽ هڪ اگهاڙو ماڻهو، جو پٺيءَ جي زور سان پٿر کي ٻري ڪري رهيو هو، اندران ظاهر ٿيو. مون صاف ڏٺو— جيتوڻيڪ رات ڪاري ۽ اونداهي هئي، مون چٽيءَ طرح ان پٿر تي لڪيل فقرا پڙهيا: ”هتي آهي حاجي خان قريشي، جو پنجاه سالن جي عمر ۾ هن دارفانيءَ مان لاڏاڻو ڪري ويو. هو پنهنجي ڪٽنب کي ڏاڍو پائيندو هو، ۽ پاڙيسرين ۽ دوستن سان هميشه عزت ۽ اخلاص سان پيش ايندو هو. هن جو ڪوبه دشمن ڪونه هو.“ ان لاش اهو سڀڪجهه پڙهيو— سڀڪجهه، جو ان پٿر مٿان ڪاريگريءَ سان ڪريل هو. مون ڏٺو ته هن هڪ ڊگهو چهنبدار پٿر هٿ ۾ کنيو، ۽ انهن ڪرن کي مٽائڻ لڳو— جيئن ننڍڙا پار سليٽ تان غلط لفظ ڊاهيندا آهن. هن انهن سڀني ڪرن کي ڊاهي ڇڏيو، ۽ تنهن کان پوءِ پنهنجيءَ آڱر جي هڏيءَ سان پٿر مٿان لڪڻ لڳو: ”هتي آهي حاجي خان ڪوري، جو پنجاه ورهين جي عمر ۾ هن فالي دنيا مان گذر ڪري ويو، جنهن پنهنجي ٻيءَ کسي ان لاءِ زهر ڏنو، ته جيئن سندس ملڪيت کيس جلد هٿ اچي، هن پنهنجن ٻارن سان ڪڏهن به سرڪي نه ڳالهائيو، هميشه پنهنجن پاڙيسرين کي ستائيندو رهيو، هر ڪنهن دوست کي ٺڳيائين، هر ڪو سندس وجود مان بيزار هو.“

لاش جڏهن پنهنجو ڪارلامو لڪي ختم ڪيو، تڏهن انهن ڪرن ڏانهن هڪ غمگين نظر اچلائي، ان پٿر مٿان ڪيري پيو. اوچتو منهنجون نظرون مٿي ڪڄي ويون... منهنجي عجب جي حد نه رهي، جڏهن ڏٺم ته سڀ قبرون کليون پيون آهن ۽ هر هڪ قبر جو مالڪ ٻاهر نڪري آيو آهي: هو سڀئي انهن سفيد ڪوڙن کي جي سندن موت کان پوءِ مٿن موٽيا ويا هئا، ڊاهي ۽ گم ڪري رهيا هئا! ۽ مون ڏٺو ته انهن مان هر هڪ خوفناڪ ۽ هٿرادو

حقيقتن کي ڊاهي ۽ مٿائي رهيو هو. مون ڏٺو ته هو ڪجهه لکي رهيا هئا. مون پڙهيو ته هو سڀ پنهنجن پاڙيسرين جا خوفناڪ دشمن هئا. هنن جي لکيٽن مان معلوم ٿيو ته هو سڀ بي ايمان، بي وفا، ڪوڙا، حاسد، وطن دشمن، نشئي، زاني ۽ دغا باز هئا. وفادار دوست، ايماندار واپاري، عصمت ماب ۽ عزت ماب — سڀني پنهنجي حياتي ۽ هر ٺڳيون، دوڪا، چوريون ۽ زوريون ڪيون: ڪوبه اهڙو گناهه نه هوجيڪو انهن زاهدن ۽ شريفن پنهنجي زندگيءَ ۾ نه ڪيو هو. اهي سڀ هڪ ئي وقت پنهنجي زندگيءَ جا شاهڪار چٽي رهيا هئا. هو پنهنجي زندگيءَ جي حقيقت، واحد ۽ آخرين حقيقت، پنهنجي هميشه رهڻ واري مڪان مٿان لکي رهيا هئا — جيئن هت اسين پنهنجن بنگلن ۽ محلاتن تي لکندا آهيون ”قصرِ ناز“، ”ايوانِ رفعت“، ”دارالسرور“ وغيره. ڪهڙو نه خوفناڪ هو انهن جو سچ!

مون کي سڄي آيو ته ضرور ’هنن‘ به ڪجهه نه ڪجهه لکيو هوندو..... پنهنجي زندگيءَ جو سچ! مون ۾ همت ۽ جرات اچي ويئي. مون ۾ چڻ ته تازو خون ڊوڙڻ لڳو. يڪدم انهن اڌ ڪليل قبرن، لاشن ۽ هڏن وچان اٿي ڊوڙڻ لڳس. مان هنن ڏانهن وڃي رهيو هوس، انهيءَ ئي محبت ۽ پيار سان. مون کي خاطري بلڪ يقين هو ته مان هن کي يڪدم سڃاڻي ويندس. منهنجو يقين آخر يقين ئي نڪتو. مان هن کي پري کان ئي سڃاڻي ويس. سندس صورت ڏسڻ کان سواءِ ئي کيس سڃاڻي ويس. اهو پٿر به ڏٺو، جنهن تي ٿورو وقت اڳ مون هي ڪتبو پڙهيو هو: ”اها هتي آهي، خاموش ۽ لاچار، جنهن پنهنجي مڙس سان محبت ڪئي، اهڙي محبت جنهن جي موت صرف محبت ئي ٿي سگهي ٿي.“ پر هاڻ مون ڇا ڏٺو؟... ”اها هتي آهي، خاموش ۽ لاچار، جيڪا هڪ ڏينهن پنهنجي وفادار مڙس کي گهر ۾ اڪيلو ڇڏي، برسات وسائيندي، پنهنجي جهوني عاشق سان ملڻ ويئي، رستي ۾ تڏ لڳڻ ڪري بيمار ٿي، ۽ مري ويئي!“

بني ڏينهن مقام جي رکوالن مون کي ان قبر پر سان بيهوش ۽ بيسُرت لڌو.

نوجوان ساٿيءَ ڏانهن

پيارا ساٿيءَ، شال جڙيو رهين!

ڪراچيءَ مان ڪوهات وڃڻ جي تار ڪري پنهنجي انجام کي پاڙين، ڏاڍي خوشي ٿي. گاڏيءَ اچڻ کان اڳ ئي اسان پليٽفارم تي پهچي تنهنجو انتظار ڪرڻ شروع ڪيو. پليٽفارم تي ڏاڍي رش لڳي پئي هئي. ڪي سامان آڻيو پيا رکن، ڪي پنهنجن ٻارن ٻچن سان گاڏيءَ جي اچڻ جو انتظار پيا ڪن، ته ڪي وري اسان وانگر پيا هيڏانهن هوڏانهن جون ڦيريون پائين — شايد انهن کي به پنهنجن دوستن سان ملڻ جو انتظار ڪرڻو هو. گهورڙين به طرح طرح جا آواز بدلائي، ٻارن ۽ وڏن جون دليون ڪجهه خريد ڪرڻ لاءِ پئي هرڪايو، ڇا ڪن، هنن جو ته گذران ئي ائين ٿيندو آهي.

تيشن تي رش سان گڏ رونق به گهڻي هئي. هيڏانهن نهار، ڪنهن نه ڪنهن نوجوان نينگر جي سنهڙن سريلن ٽهڪن جا پڙلاءَ پئي ڪنن کي سيبايا. چئني پاسن، هري هري تائين، آواز جو چڻ هڪ وسع ڄار وڇايل هو. هرڪو ماڻهو انهيءَ ڄار جي ڪنهن نه ڪنهن خاني ۾ گرفتار پئي پاسو. ڪل هني، مٿرڪ هني، خوشيءَ جي اٿاهه ساگر جون اٽڪٽ موجون ۽ مستيءَ پريل چوليون هيون. آڱ مٿي تيشن ٺپڻ واريءَ ڀل تي بيٺو هوس. نظارائي نظارا هئا. احساس جي هڪ عجيب ڪيفيت منهنجي دل مان گذري رهي هئي. هري هري جا منظر اچي نگاهن ۾ سمايا هئا. سيمنت جي اوچيءَ چمڪيءَ مان، اچي پٽ جڙو آچو دونهون، گهٽ بند هٿن، مٿي چوهندو، وري ٿوريءَ ٿڌ لڳڻ ڪري هٿي ٿڙندو پڪڙندو پئي ويو. انهيءَ دونهين جون ڪي لمبيون لائون، گلن جي هار جيان، مزورن جي پورهئي پريل سڳند ڪئي، هيڏانهن تيشن ڏانهن پئي اڳتي وڌنديون آيون. دونهين جي ورن وڪڙن ۾ ڪا عجيب هلچل هئي، خوشيءَ ۽ محبت هئي — معصوم ٻارن جي، زالن توڙي مردن، جوانن ۽ ڪراڙن جي، جي آئي مزور هئا، ۽ پنهنجي ملڪ جي خوشحاليءَ لاءِ رات ڏينهن ڪم ڪري رهيا هئا دوست، اهو دونهون پوءِ ايندي ايندي ريل جي پٽن تي وڇائجي ويو. اها پورهيتن جي پونجِي به چڻ توتان نچاور ٿيڻ آئي هئي، تنهنجو استقبال ڪرڻ آئي هئي؛ جنهن ريل تي تون چڙهي پئي آئين، انهيءَ کي زمين تي بيٺل کان اڳ پنهنجي نرم ۽ نازڪ سيني تي سوار ڪرڻ آئي هئي. ويچارا مزور، الائي ڪهڙيون ڪهڙيون گريون ڇپون پنهنجن سيني تي ڌريو گهمندا وٺن... هي ته انهن لاءِ فخر جو موقعو هو جو سندن ديس جو هڪ نوجوان،

سندن ۽ سندن ديس جي بچاءَ ۽ آزاديءَ کي برقرار رکڻ لاءِ فوج ۾ وڃي رهيو هو! دوست، انهيءَ دونهائيل هوا ۾ سيمنت جي رڪ يا چار جي بدبوءِ کان هٽي، پر هڪ عجيب قسم جي خوشبوءِ ۽ سرهاڻ پئي محسوس ٿي، جا سڄي وايو منڊل کي واسيو بيٺي هئي. — ڄڻ ته ڪنهن ڪٿوريءَ جا دنگ ليٽائي وڌا هجن. منهنجون نگاهون انهيءَ مسرت پرنئي ماحول ۾، پري پري جي کليل فضا ۾، سير جي سواد وٺڻ ۾ مصروف هيون. ڏسندي ڏسندي، نظر وڃي گنجي ٽڪر تي بيٺي، گنجو ٽڪر، جيڪو اسان جي هڪ ائڊڪيل لنڊڙي تاريخ آهي — ياد ڪرڻ جهڙي، دل ۾ سانڍڻ جهڙي، جنهن کي اسان جي قومي شاعر ڳايو آهي. مئس اپريل لنڊڙا لنڊڙا ٻوڙا ۽ سنهڙو سنهڙو ۽ ڇهڇ ڳاهه، پري کان ڪنهن لنڊڙي ٻار جي جهنڊ جيان پئي ڏٺو. مون کي دل ٿي دل ۾ ائين پياسيو، ڄڻ ته هو جي چوهي سان نيوز ٽڙ، پنهنجن انهن جهنڊون وارن سان، گنجو ٽڪر توکي پنهنجي سڪ جي سلامي ڏيئي رهيو هو. ها، منهنجا دوست، سنڌ جي تاريخي عظمت توڏانهن ٽڪي رهي هئي. اهو گنجو ٽڪر به توڏانهن، پنهنجي ديس جي نوجوان سپاهيءَ ڏانهن، تمام بيچينيءَ سان ڏسي رهيو هو — ڄڻ ته هو به توکي پنهنجي آڏول سيني سان ملائي کڻي موڪل ڏيندو. دوست، گنجي ٽڪر جي بادگيري توکي هميشه بهادريءَ ۽ پهلوانيءَ جو سبق ڏيندي رهندي. هو پنهنجي فولاد کان زياده سخت ۽ مضبوط سيني کي ائين تائيو بيٺو هو، ڄڻ ته موڪلائڻ مهل توکي ائين ئي چوندو: 'پنهنجي ديس جا بهادر پاسبان! ڏس، مون ڏانهن ڏس، آڻ هزارن سالن کان هتي بيٺو آهيان؛ اڪيچار انڌوڪاري طوفان آيا، بيشمار برساتيون ۽ ٻوڏون ٿيون، ليڪن منهنجي سيني تي انهن جي تباهيءَ جو رتيءَ برابر به اثر ڪونهي، ڪو نشان ڪوهي: مون کي توهان به اهي ئي اميدون آهن..... تو به ته منهنجي ئي ٻاچي ۾ پرورش پاتي آهي!'

اوچتو شرنائين ۽ دهان جو ٿاهو ڪنڀن پيم. ڇاهري هيٺ ڪا چچ اچي گڏ ٿي هئي. گهوت-ڪنوار وچ ۾ بيٺا هئا. ڪن ماڻهن کي ڪنڌ ۾ گلن جي پنڪڙين سان ڀريل جهوليون هيون. سڄوئي وقت ڄڻ آڪاش مان گلن جي ورکا ٿي رهي هئي. ڪن ماڻهن جي هٿن ۾ گلابدانيون هيون، ۽ گلاب جو خوشبودار عرق پئي ڇاڄين مٿان چٽڪار يا ٿون. خبر اٿئي، گلاب سان ڪهڙي پاڻيءَ جي ملاوت هئي؟ حيدرآباد ۾ جاري پاڻي ته هوندو ئي ڪونهي، هتي ته چڙيو پاڻي هوندو آهي. ها، اهو پاڻي سنڌوءَ جو هو — مهراڻ جو مٿڙو ۽ سڳندي پاڻي! اهوئي پاڻي اسان جي جياپي جو آڌار آهي. مون کي ائين محسوس ٿيو، دوست، ڄڻ مهراڻ به موج ۾ اچي، ڪنهن ٿاهڙ ڪناريءَ جي ڇاتيءَ جيان آپري، تنهنجن ٻيرن ۾ ٻالوت ڪرڻ آيو هو. خوشيءَ ۽ خوشبوءِ جي انهيءَ واڇوڙي ۾، گهوت ۽ ڪنوار روشنيءَ جي مناري جيان چپ چاپ بيٺا هئا. هي دهل ۽ دماما، هي موج ۽ ميڙو، انهن ئي ٻن هستين جي وجود سان وابسته هو. ڪيڏي نه وڏي سوچ آهي انهيءَ ۾! هر ڪنهن قوم ۽ ملڪ کي پنهنجون پنهنجون ريتيون رسمن ٿيون. صدين جي سلسلي سان، ريتن رسمن مان قومن ۽ ملڪن

جور پنهنجون پنهنجون تهذيبون جڙون ٿيون. مختلف قومن جون خوبيون ۽ خصلتون، فرق ۽ اختلاف، انهن ئي تهذيبي روايتن مان معلوم ڪري سگهبا آهن. خير، دوست، اهي ريت پرڻ جا معاملا تمام وڏا آهن... ۽ توکي ته انهن جي پوري پوري خبر آهي.

توڪي خبر آهي، اسان ۾ هيءَ عام ريت آهي ته گهوت ۽ ڪنوار، لائين لهڻ کان پوءِ، چئن ڀاڱون کي وڃي پيرين ٻوندا آهن. خوشيءَ جي هن وڏي موقعي ۽ حياتيءَ جي هن اهم ڏينهن تي سڀاڳن جي پيرن چڻڻ جي سڻا اه هولدي آهي ته خدا شل نئين جوڙي کي به انهن جي نيڪ نقش قدم تي هلڻ جي توفيق بخشي. اڄ هتي به گهوت-ڪنوار، ريشمي ڪپڙن ۾ ويڙهيل، سوڙن ٻڌل، مينديءَ رتن هٿن سان، مهڪندڙ خوشيون جي وچ ۾ بيٺل هئا. هنن به ڪنهن ڀاڱونڊ جا قدم چمڻ ٿي گهريا، سندس ئي نقش قدم تي هلڻ جو عهد ڪرڻ ٿي چاهيائون. ڏونڪو ڦريو، ۽ جهمر سان 'جمالو' شروع ٿي ويو. جمالو-جهمر، اسان جي قومي جهمر آهي. "منهنجو ڪٿي ايندو خير سان... هو جمالو!" جهمر هٿن جي زبان مان اهي لفظ ائين پئي ڪيريا، جيئن ڪنهن ٻار جا ننڍڙا منڙا ٽهڪڙا، رانديڪي کي هٿن ۾ کڻائيندي، سندس مٿين جهڙن ڪيرن ڏندن جي وٿين مان چڻي نڪرندا آهن. سڀئي پئي جمالي جي جهيلار تي جهوميا ۽ نچيا. منهنجي دل ائين ٿي ڄاتو، منهنجا نوجوان ساٿي، جن هي سڀ سانگ تولا ۽ رڃايا ويا هئا... هي گهوت ۽ ڪنوار به تنهنجائي قدم چمڻ آيا هئا! هڪ محب وطن نوجوان کان وڌيڪ، ڪير آهي جنهن ۾ اميدن جا انبار ڏسڻ ۾ اچن؟ نوجوان ئي ته وقت جي نازڪ ۽ زور آور واڳن کي هٿن ۾ سوگهو جهلي، پنهنجيءَ مرضيءَ مطابق موڙي سگهن ٿا. پنهنجي ملڪ ۽ قوم جي قسمت کي وڻڻ وڇڻ وارو، نوجوان کان سواءِ ٻيو ڪير ٿي سگهي ٿو؟

... جڏهن لکڻ تي ويهندو آهيان، تڏهن پنهنجن خيالن جي دنيا به مون کي عجيب پيئي لڳندي آهي. انهيءَ عجيب دنيا ۾ ڪيتريون ئي سهڻيون-سهڻيون، نازڪ ۽ لطيف شيون ڏسندو ۽ محسوس ڪندو آهيان؛ پوءِ دل چاهيندي آهي ته اهي سڀئي شيون هن ئي لکڻيءَ ۾ سمائي ڇڏيان— پر مجبوراً ڪي ڇڏڻيون به ٻونديون اٿن. ڏٺو... جيڪو ۽ جمالي جي ڳالهين ڪندي الائجي ڪٿي وڃي پهتو آهيان! ڪريان به ڇا؟— دلي آسڪن ۽ جذبن کي ٻوليءَ جي صورت وٺائڻ ڪا سولي ڳالهه ته ڪانهي. اهائي ڪوشش ٻيو ڪريان ته جيڪي ڪجهه ڏٺو هوم، سو سڀ توکي لکي موڪليان.

ها، سو آڻ مٿي پُل تي بيٺو هوس؛ ۽ ٻيا دوست هيٺ پليٽفارم تي تنهنجي انتظار ۾ هئا. پليٽفارم تي هاڻي اڳي کان به گهڻي رش ٿي ويئي هئي. اڃا گاڏيءَ جي اچڻ جا آثار نٿي ڏٺا. آڻ پنهنجي خيالن جي دنيا ۾ لائي ڇا جو ڇا سوچي رهيو هوس. خيال ڪيو، جيئن ئي تون گاڏيءَ مان هيٺ لهين ته پهرين آڻ ئي توکي پاڪر پائيندس. خيالن جي مها ساگر ۾ تڙڪندي، ڪجهه وقت لاه ته چڻ بنهه غير موجود ٿي ويو هوس— لائي ڇا ڏٺو، ڇا سوچيو. خيالن جو سلسلو ٽٽو، ته قلعي جي بلند قامت ديوار منهنجن اکين اڳيان هئي. سڌ

جي عظمت جو عظيم يادگار! هڪ لمحي لاءِ منهنجو ڪنڌ فخر وچان مٿي ڪڍي ويو، پر ٻيءَ ڪهڙيءَ، خود بخود، اندر مان ڪو اهڙو احساس آپري آيو، جنهن منهنجي فخر ۽ غرور جي سموري سرمايي کي افسوس ۽ ارمان ۾ بدلائي ڇڏيو. سر زمين سنڌ جي هڪ تاريخي دور جو هي تاريخي نشان، هڪ ئي وقت، مون کي بيحد قريب ۽ بيحد دور معلوم ٿي رهيو هو: قريب ان ڪري جو هي منهنجي تهذيبي ڪردار جو مثال بنيو ويٺو هو؛ ۽ دور ان ڪري جو هن سان منهنجي وابستگي، رفتي رفتي، زائل ۽ زبون ٿي رهي هئي. ديوار جا ڀڳل حصا، ڪنهن مسڪين جي ڦاٽل ٿل ۽ ليڙن ٿيل چولي جيان پئي ڏٺا، جنهن مان وقت جون ستمگريون ۽ ناانصافيون نروار ٿي رهيون هيون. هڪايڪ، منهنجي ذهن تان وقت جا ٻوڏا ڪڍي ويا. هوا ۽ فضا، ماحول ۽ منظر— سڀ بدلجي ويا. ائين ئي، منهنجن ڪن ۾ ٽهڪن جو ٻوڏا پيو. سنهڙا سنهڙا، پيارا پيارا، ماڪيءَ جي لار کان وڌيڪ مٿو ٽهڪ! راڳ جا آلاپ هئا، پيٽن پيٽارن جا هوڪا هئا، ساز ۽ سنگيت جي راڄڌاني هئي. خيالي ٻڌي تي نيٺ اها شڪل به آئي... هڪ ڀڪي محب وطن ۽ آرڙي سولجر جي. مون ٻڌو، کيس ’هوشوشيدي‘ جي نالي سان پئي ڪوٺيائون: ڪاري رنگ ۽ پيلپائي جهڙي مضبوط بدن وارو، قد آورو، قوي هيڪل، ڪوپو جوان! اکين مان ڄڻ رت جي ڌارا پئي ڪريس. گولين جي وسڪار ۽ توپن جي ڌڌڪار ۾ مون کي اڪيلوئي هوشو نظر آيو. هيٺ ڪورن جو بي انداز لشڪر، لڙائيءَ جي جديد هٿيارن سان ليس، قلعي کي سڀني پاسن گهريو ويٺو هو. مون ڏٺو، اڪيلي هوندي به هوشوءَ جي منهن تي مايوسيءَ جي لهر ئي ڪانه هئي. وار سان وار جو جواب پئي ڏنائين. سندس توب سان جڏهن ڪورن جي فوج ۾ ٽاڪوڙو ٿي پيو، ته هو وڏا وڏا ٽهڪ ڏيئي ڪليو ٿي؛ ۽ وري وڃي ٿي پيءُ توب جي بارود کي باهه ڏنائين. ’سرويسون...! سرويسون...!‘ اها ئي سندس صدا هئي. هو آخر مري ويو— شهيد ٿي ويو— هوشوءَ جي قبر به انهيءَ قلعي ۾ آهي، جنهن تي ڪورن هي لفظ لڳائي ڇڏيا آهن: ”هيءُ آهي انهيءَ پنوان ۽ سورهيءَ سورمي جي مزار، جنهن تي سنڌ جيترو به ناز ڪري، گهٽ آهي. هن جو نالو هوشو هو. هيءُ ئي هڪ دلير هو، جنهن اڪيلي سر اسان سان مقابلو ڪيو...“

قومون پنهنجن سورمن جي ڪارنامن تي فخر ڪنديون آهن، انهن کي زنده رکنديون آهن، ۽ پنهنجن انهن محسنن جا يادگار قائم ڪنديون آهن. قومن جي زندگيءَ جو اهو به هڪڙو ثبوت سمجهيو ويندو آهي. ليڪن، دوست، ڇا ٻڌايان، هن لائني سورمي جي معمولي حڪايت به اسين پنهنجن ذهنن ۾ ورجائي نه سگهيا آهيون. سندس قبر جي ڪتبي کي گندي پاڻيءَ جي وهڪ آهستي آهستي بنهه ميساري ڇڏيندي، ۽ اسان جا ايندڙ نسل پنهنجي ڪردار جي هڪ بهترين مثال کان محروم ٿي ويندا!

ها، دوست، هو ڏس، اهوئي ساڳيو هوشو، اڄ به قلعي جي ڪنگرين کان اوچو گهٽ ڪنيو، ساڳئي رعب تاب سان، ساڳين پرندڙ اکين سان، پنهنجي ٻهڙ جهڙي ميني کي

تَنجيو، تنهنجي آجيان لاءِ بيٺو آهي..... ۽ هاڻ جڏهن تون هتان اڳيرو ويندين، ته توکي هڪ ٻيو سورسو ملندو. هو به تنهنجي انتظار ۾ هوندو. دوست، تون هن جو بيجڊ احترام ڪڇ! هو اسان جي تاريخي ڪردار جو هڪ ٻيو بهترين مثال آهي. تو سمجهيو ته آءٌ ڪنهن ڏانهن ٿو اشارو ڪريان؟ اهو اٿئي راجا پورس، قديم سنڌ جي آئرئين حصي جو راجا، جنهن يونان جي مغرور بادشاهه سڪندر جو مقابلو ڪيو هو. سڪندر، جنهن کي هڪ محب وطن جي مقابلي ۾ اسين سڪندر اعظم ڪوٺيون ٿا! هر ٻاهرئين فاتح کي اسان اعظم ۽ معظّم جي خطاب سان پئي نوازيو آهي. ڪيڏا نه وسيع دل آهيون اسين...!

اڙي، آءٌ ته تنهنجي اڳيان تاريخ جا دفتر کولي ويٺو آهيان! تون گهڙائجي ته نه ويو آهين؟ دوست، منهنجا ساٿي، اڄ جو حال، سڀاڻي جو ماضي ٿيو آهي؛ ۽ مستقبل جون پاڙون ماضيءَ ۾ پيوست هونديون آهن. تون نوجوان آهين. ماضي ۽ حال، حال ۽ مستقبل — تنهنجي نظر تاريخ جي سموري سلسلي تي هٿ ڪهرجي.

خيالن جي دنيا منتشر ٿي ويئي. گاڏي اچي پليٽفارم کي اوڏي پهتي هئي. آءٌ تڪڙو تڪڙو هيٺ لهي آيس. تون ته ڪو پوئين گاڏي ۾ هئين! ڊوڙي اچي توکي لڌم. توکي ياد هوندو، پهرين مون ئي اچي توکي پاڪر پاتو هو. پوءِ ٻين سڀني ساٿين توکي گلي ملي ڪيڪاريو هو. خوشيءَ جو وقت ڏاڍو مختصر معلوم ٿيندو آهي. واسينگ جيان شوڪارو هئي، گاڏي هلڻ لڳي. تون دروازي تي بيٺو هئين. گاڏي ويٺي تيز ٿيندي... ۽ نيٺ اکين کان اوچل ٿي ويئي. گهٽ-ڪنوار مون کي لڏندي ڏٺا — ڇڻ ته توکي پهرين لڳي، پاڪر سهاڪر پئي هائي چڪا هجن. گنجي ٽڪر تي سڄ جي روشني وڌيڪ گهري ٿي ويئي هئي. چمئيءَ جو دونهون هاڻي سڌو آسمان جي رخ تي وڃي رهيو هو. قلعي جي ديوار به مون کي هيٺو زياده بلند ۽ زياده مضبوط معلوم ٿي رهي هئي. گاڏي هلي ويئي. اسين به گهر موٽياسين. ٻاهر ٿيڻ جو بورڊ ڏٺم — ”حيدرآباد سنڌ جنڪشن“. ائين محسوس ڪيم، ڇڻ انهن لفظن جي منشائي اها هئي ته منهنجا نوجوان فوج ۾ ويندا رهن، ۽ اسين هتي هميشه مَرڪندا ۽ مُسڪندا رهون.

گاڏي توکي ڪو هات ڏانهن کڻي رهندي رهي. اسين سڀ اچي جيب ۾ ويٺاسين. ننڍڙن ننڍڙن ٻارن جو جلوس، ”پاڪستان زنده باد“ جا نعرا هڻندو پئي ويو. اسان به ’پاڪستان زنده باد‘ جا نعرا لڳايا. بيشڪ پاڪستان اسان جو آهي، ۽ اسين ئي ان جا محافظ ۽ معمار آهيون.

دوست، خط ڪافي ڊگهو ٿي ويو آهي. ميل ملاقات جو اهو به هڪڙو طريقو آهي. جواب ضرور ڏج!

ڇڱو، ساٿي، سدائين ڪنا!

تنهنجو پنهنجو.....

جھڪندڙ اُوچائون

وقت - رات جا ڏھ بجڻا جڳھہ - ھڪ رواجي ڪمرو
 ڪردار: درد، شبنم، شوڪ، ۽ هوش - پياڪ شاعرن ڪمار،
 پياڪ ائڪٽرن: چندر، آدرشي شاعرن ۽ نسي ايڪسٽرا،
 شعر شاعريءَ جا ڪوڏيا.
 ڪردارن جي عمر، شخصيت ۽ پوشاڪن جي خصوصيتن
 جو ڪوبه پنڌن ڪونهي.

[پردو کڻي ٿو.]

(سامهون ھڪ رواجي ڪمرو آھي. ڀت تي ھڪ ڪئلينڊر، ھڪ سئنيما جو پوسٽر، ۽ ٻن
 ائڪٽريسن جو تصويرون ٺنڪيل آھن. ھڪ پاسي کان ھڪ ڪٽ پيڻي آھي، جنھن مٿان بسترو وڇايو
 پيو آھي. ساڄي پاسي کان ڪتابن سان ڀريل ھڪ رٺڪ آھي. وچ ۾ ھڪ وڏو فراس وڇايو
 پيو آھي، جنھن تي درد، شبنم ۽ نسي ايڪسٽرا ويٺا آھن. اڳيان ڪي خالي ته ڪي ڀريل بوتلون،
 ڪي خالي ته ڪي ڀريل گلاس، ٻه چار سگرٽين جا دٻا، ٻه چار ماڇيس، بيٽرين جا بندل ۽ ھڪ
 پليت ۾ گچ جيترا ٻان ٻيا آھن. شوڪ ڀت پاسي منھن ڪري بيٺو آھي. ٻئي ٻانهون مٿي ڪري
 ڀت سان لڳائي ڇڏيون اٿس، ۽ ڪنڌ هيٺ جھڪيل اٿس. جام جو دور چالو آھي. ڪي سگرٽ
 به پي رهيا آهن.)

درد. (جام چاڙهي) خدا ڪي لشيءَ، ميرے
 هم نشينو... خدا ڪي لئي..... چا چيو آهي آڏو
 شاعر، 'سوز' صاحب! ٻي ست ياد نٿي اچي.
 خير... مجھے مار ڊالو، مجھے مار ڊالو! (شوڪ
 ڏانهن منهن ڪري) شوڪ صاحب ڀت ۾ ڪنهن
 سان ملاقات ٿي رهي آهي؟ (رُڪجي، ڪنڌ لوڏي)
 نه ميت سڪينگي پر تنهائين، اے دوست،
 جو تو پي هو تو طبيعت ذرا بهل جائے!

درد. (ساڄي هٿ سان جام رکي، کاٻو هٿ
 مٿي ڪندي)
 ميرا جان جاتا هے، يارو، سنڀالو،
 ڪليجي ۾ ڪانٽا چڻا هے نڪالو!
 سڀ. (آڏائن سان) واه واه! آه آه! هاءِ هاءِ!
 درد. (مٿيون پڪوڙي)
 نه پائبي، مجھے زندگاني نه پائبي،
 مجھے مار ڊالو، مجھے مار ڊالو!

سڀ. واہ واہ!

درد. (اڪيون مچڪائي)

زندگي هئي يا ڪوئي طوفان هئي،

هم تو اس جيئڙي ڪي هاڻون مر چلي!

به ٿي چٽا. واہ واہ!

شبنم. (ڍڪ چاڙهي) درد صاحب، ڪجهه

سنڌيءَ ۾ ارشاد ڪريو.

درد. (منهن کهنجائي) مگر هن پر خوردار

شوڪ کي ته ويهاريو. 'واہ واہ' مهاڻگي سمجهي،

ته نه ڪري. تون ته چائين ٿي ٿو، (آواز بلند

ڪندي) اسان لاءِ ته... سو بوتلون ڪا نشا هئي

اس واہ واہ ۾!

شبنم. واہ واہ!..... مگر ڪجهه سنڌيءَ ۾!

درد. سنڌي ٻولي تسليم ٿيندي ته سنڌيءَ

۾ به ٻڌائبو. مگر هيءُ ڪمبخت شوڪ ڇا ٿو ڪري؟

شوڪ. (ساجي ٻانهن هيٺ ڪري، ڪاٻي ٻانهن

جي ٺونڀ پٽ تي رکي ٿو. ڪاٻو هٿ وارن ۾

وجهي، پويان ڪنڌ ڪندي) مان سوچيان پيو.

درد. ڇا ٿو سوچين؟ اهو، ته سنڌي ٻولي

ڪڏهن تسليم ٿيندي؟

شبنم. (ڍڪ چاڙهي) يار، پيئڻ کان پوءِ ٻولي

به تسليم ٿئي ويندي آهي؛ ساهت اڪيڊسيءَ

طرفان پنج هزار انعام به ملي ويندو آهي؛

راشترپتيءَ وٽان 'پدم شريءَ' جو خطاب به ملي

ويندو آهي.....

درد. مگر ان جو هن پٽ سان ڪهڙو واسطو؟

مٽيءَ ۽ چُونِي جو ناچائز ميلاب، هيءَ پٽ، جنهن

جي اوت ۾ هن ظالم سماج لڪايو آهي ماهرو

حسينانن کي جڳ کان! مون کي جيڪڏهن

دنيا جي راج جون واڳون ڏيون وڃن ته مان

ته بهرين دل يا جون سڀ پٽيون پڇائي ڇڏيندس.

هي ساليون پٽيون، جي گونگيون آهن پر پوڙيون

ڪونهن، بيٺيون آهن پر ڏسن ڪوندا! ڇت کي

سهارو ڏيندڙ، مگر بن پاسن کان رهندڙ حسن ۽

عشق کي بي سھاري ڪندڙ! خدا را، شوڪ صاحب،

ذرا پٽ کان الڳ ٿي! سوچ پيل، مگر ڪجهه

اسان جي به ٻڌا!

شبنم. مگر، شوڪ، آخر تون سوچين ڇا ٿو؟

شوڪ. (ڪاٻو هٿ منهن تي گھمائيندي)

مان سوچيان ٿو ته ڪيئن مان سوچڻ بند ڪري

ڇڏيان.

درد. (طنز سان مشڪي) چڱو، تون سوچ،

پٽ پاسي منهن ڪري سوچ، پوءِ اسان کي به

ٻڌائج. (شبنم ڏانهن منهن ڪري) مين جو بولا

ٿا ڪه به آواز آس خانا خراب ڪي هئي!

شبنم. (زور سان مٿي کي ڌڪ هڻي) هاءِ هاءِ!...

درد. (وات ۾ ٻان وجهي، سگريٽ ڊڪائي)

غصه ۾ ڊيڪ مڃهڪو، لڱا ڪهني اور لو،

اڪ بات بس ڪهي نه ڪهي، به تو مر چلا.

سڀ. واہ واہ!

(اشوڪ بيحد گھير منهن بڻائي هنن طرف مٽي ٿو.)

هڪ ايڪسٽرا. درد صاحب، مون ناچيز جي

راءِ موجب، سنڌي شاعرن تي آڙدو شاعريءَ جو

نھايت گھڻو اثر آهي.

درد. جن تي نه آهي، آهي هن محفل ۾

نه آيا آهن.

(سڀ کلن ٿا.)

هڪ ايڪسٽرا. پراڻي آڙدو شاعري پڙهڻ سان

اٺين لڳندو آهي، جن سڀني شاعرن عشق ۾

لاڪاميابي پاتي آهي؛ پوءِ شعر آهي ۽ شراب آهي،

درد. جپاني چوئي ڪالهه ٻڌي اٿئي: 'پهرين ماڻهو شراب کي پيئندو آهي، پوءِ شراب شراب کي پيئندو آهي، پوءِ شراب ماڻهوءَ کي پيئندو آهي'. مان شراب کي به رهيو آهيان، ۽ شراب شوڪ کي به رهيو آهي!

(سڀ شوڪ ڏانهن نهارين ٿا شوڪ

جهڪي ڄام کڻي ٿو. پوءِ بيٺي ٿي ڄام

وارو هٿ اوچو ڪري ٿو.)

شوڪ. (پريل گلي مان) ماڻهو چوندا آهن شراب پيئڻ سان غم گهٽبو آهي، گهٽيون وسري وينديون آهن، (ٻانهن هيٺ ڪري، هٿ چانيءَ ڏانهن آڻي) مگر مون کي غم ياد ڇو ٿو اچي؟ ... مگر مون کي صرف غم ياد ڇو ٿو اچي!

(سڀ خاموش)

شوڪ. مون کي پنجن سالن کان نوڪري ٿي ملي. آڄ پيئڻ سان مون کي بڪ جي زندگي ياد اچي ٿي. مان پيشان ٿو ته مون کي انهن آفيسرن جون شڪليون ياد اچن ٿيون، جن مون کي صرف انهيءَ ڪري نوڪري نه ڏني آهي، — ڇاڪاڻ جو مون کي ٽائپ ٿي اچي — ڇاڪاڻ جو ٽائپ سکڻ لاءِ مون وٽ پيسا نه آهن. — ڇاڪاڻ جو انٽرويو به سٺي انگريزي ڳالهائي نٿو سگهان — ڇاڪاڻ جو مون کي ملڪ جي وزيرن ۽ عيوضين جا نالا نٿا اچن — ڇاڪاڻ جو انٽرويو به مان اهو ٻڌائي نٿو سگهان ته دنيا به صرف تيل ۽ گاسليٽ جي ڪري لڙايون ڇو ٿيون لڳن! مان پيشان ٿو ته مون کي ياد ٿو اچي ته ڪيترا دفعا ائين به ٿيو آهي ته گهر به کائڻ لاءِ روٽيءَ کان وڌيڪ غم هوندو آهي. مان اڪيون پوري سڀ وسارڻ چاهيان ٿو، مگر دماغ به بڪ ۽

اهون آهن ۽ سماج آهي. ڪيئن، درد صاحب؟ درد. هن ظالم جون ڳالهيون نه ٻڃ، همدم! ڪٿي چهر تر، منهن زرد، آه سرد ٿي نه وڃي! ۽ هي ظالم حسينائون!... شاعرن جا شعر ته پڙهنديون، انهن جي شعرن جا ڪتاب رات جو وهائي هيٺان رکي ته سمهنديون، پر ڀلي ڀلائي ڪنهن شاعر کي پيار جو خط نه لکنديون، ڀلي ڀلائي ڪنهن شاعر کي پنهنجو فوٽو نه موڪلينديون، ڀلي ڀلائي ڪنهن سان ملاقات نه ڪنديون!

ٻيو ايڪسٽرا. شاعرن کي پاڻ به ٻڌي ڪرڻ گهرجي. سڀ شاعر جيڪڏهن ظالم حسينائن تي لکن ڇڏي ڏين، ته جيڪر حسينائن جو دماغ ٺڪائي اچي وڃي!

ٽيو ايڪسٽرا. جيئن نوان شاعر ڪن ٿا: گهڻو ڪري عشق تي لکن ڪونه، رڳو اسٽرائيڪ ۽ انقلاب تي پيا لکندا... ۽ هي بيوقوف عورتون عشق به وري اهڙن خشڪ شاعرن سان ڪن ٿيون! درد. بس بس، اسان جو پيئڻ حرام نه ڪريو! اسين ڄامسي به انهن حسينن کي گهرائي سگهون ٿا. حقيقت به نه سهي، تصور به سهي — ڪيئن به، اسان سان ملاقات ته ڪن ٿيون!

تصور دکهاتا هه تصوير آن ڪي،
محبت مين دل آئينا هـ وگيا!
هڪ ايڪسٽرا. ائڪٽر ڪمار جو ڪو پهتو ڪونهي. 'هوش' کي وٺي ڪيترو وقت ٿي ويو آهي. درد. 'هوش' کي خط لکڻ جو خيال ڪيو اٿئي ڇا؟

ٻيو ايڪسٽرا. اوهان تي خوب چڙهي ويو آهي، درد صاحب... يعني نشو!

شوڪ. مگر مان ته بيروزگار آهيان. منهنجي لاءِ هر ڪو ڏينهن سومر، هر ڪو ڏينهن منگل آهي. وچ ۾ موڪل بنهه ڪانهي.

شبنم. ها، تنهنجي لاءِ ته هر ڪو ڏينهن آرتوار آهي، يعني هر ڪو ڏينهن موڪل جو ڏينهن آهي؛ اسان کي 'باس' (bass) سان موڪل جي رساڪشي ڪرڻي پوندي آهي. سولائيءَ سان موڪل نه ملندي آهي، ته 'سيڪ' (sick) ۾ هليا ويندا آهيون. پوءِ ٻن روين ۾ ڊاڪٽر وٽان سرٽيفڪيٽ وٺي، 'ڊيوٽي رزيٽور' ڪرڻ لاءِ پهاڻ ڪري 'فيٽ' ثابت ڪندا آهيون. تون موج مزي ۾ لکين پڙهين ٿو، نه باس جو ڊپ، نه اچڻ وڃڻ جي تڪليف!

شوڪ. مان محنت ڪرڻ چاهيان ٿو. مان چاهيان ٿو ته مان به هزارن ٻين جيان آفيس مان ٽڪجي موٽان. ڪوئي ٻجي 'ٽڪل آهين' ته 'ها' چئي بهار بهار ٿي وڃان. وري پهرين تاريخ نئين پاٿرن ۽ پينرن لاءِ ڪڏهن رانديڪا، ڪڏهن ٽول، ڪڏهن ڪتاب وٺي اچان. پوءِ مان جيڪر آڌارا ڪتاب نه پڙهان. پوءِ مان سٺيما خود ڏسان ته دوستن کي به ڏيکارين!

درد. خدارا هاڻ ڇپ ڪر! اسان جو وشواس آهي ته هڪ ڏينهن ايندو، جڏهن ملڪ ۾ هڪ به بيروزگار نه هوندو. تون پي، ۽ ان ڏينهن جو انتظار ڪر.

شبنم. (اڳيان وڌي، ڄام چاڙهي) 'وه صبح ڪپي تو آئيگي!... وه صبح ڪپي تو آئيگي!' (نشي ۾ اڪيون پوري ويهي ٿو رهي، ۽ پوءِ ٿورو رکجي لپٽي ٿو پوي.)
جس صبح ڪي خاطر جگ جگ سے
هر سڀ سرسر ڪر جيتے هين،

بيڪاري چيخون ڪري چيلائي ٿي آڻي، تڏهن مان پنهنجا ڪتاب وڪڻي به پيئندو آهيان. جيترو پيئندو آهيان اوترو روئندو آهيان، ۽ جيترو روئندو آهيان اوترو پيئندو آهيان! مون کي ڪير ٻڌائي ته غم پٽائڻ لاءِ ڇا ڪجي؟

درد. تنهنجا پاڳ ڦٽل آهن. شوڪ. برابر، ۽ صرف ان ڪري پيشان ٿو. (ويهي ٿو رهي ۽ بيٺي ٿو.)
شبنم. (ڄام چاڙهي، زور سان)

جنهن کي غم ڏين، زندگي! تنهن کي نه ڏي سلجهيل دماغ،
غم سهڻ لاءِ ضروري، ڪا غلط فهمي هجي!

درد. اڙي هاءِ هاءِ! ڇا خيال آهي! 'غم سهڻ لاءِ ضروري، ڪا غلط فهمي هجي!' توتو ماري ڇڏيو، شبنم! (ستي کي ڌڪ هڻي) هاءِ هاءِ، هاءِ هاءِ، — 'غم سهڻ لاءِ ضروري، ڪا غلط فهمي هجي!'

شبنم. تڏهن ته سيائن چيو آهي، 'Ignorance is bliss.' (آڻي، ڀت طرف وڃي، ڪئلينڊر ڏانهن آگر جو اشارو ڪندي) شوڪ صاحب، ٻڌاءِ هي ڇا آهي؟
شوڪ. ڪئلينڊر آهي.

شبنم. هيءَ زندگي به ڪئلينڊر جيان اٿي. پورن ڇهن ڏينهن جي جفاڪشيءَ بعد هڪ آرتوار اچي ٿو. پورن ڇهن ڏينهن بعد اڌ ڏينهن موڪل جو چنڇر ٿو اچي. ڪڏهن ڪڏهن ڳاڙهن اکرن ۾ ڪو موڪل جو ڏينهن به اچي ٿو. زندگيءَ ۾ بس غم ئي غم آهي. ڇهن ڏينهن بعد خوشيءَ جو اڌ چنڇر ۽ سڄو آرتوار آهي. موڪلن جي ڏينهن آفيس ياد نه ايندي آهي، يارا!

انڪٽر. (بوتل کڻي، چوٽالي کن پيئندي)
 منهنجو مطلب هو ته ماڻهن اسٽيشن تي بيهاري ڇڏيو.
 شبنم. ڪنهن کي — اوهان کي يا گاڏيءَ کي؟
 انڪٽر. (مشڪي) ٻنهي کي.
 درد. ڪاٺن جو شاندار بندوبست آهي، پهرين
 ڪجهه پيشو.

انڪٽر. ڳاڻن جو بندوبست ڪولهي؟
 درد. سٺيما پاسي ۾ آهي، گانو چالو ٿيندو
 ته کڻي چُپ ڪنداسين.
 انڪٽر. سٺيما سڄي رات هلندي ڇا؟
 درد. سٺيما لڳ هلندي، دماغ ۾ گانو ته
 هلندو!

انڪٽر. بس، شروع ٿي ويئي شاعري!
 شبنم. (آڻي، کليل هٿ سان ٻانهن مٿي ڪري)
 'ابتدائي عشق هه روتا هه ڪيا، آڳر آڳر دٻڪهنه
 هوتا هه ڪيا!'
 انڪٽر. (سگريٽ ڊڪائي) مان فلمي زندگيءَ
 مان تنگ ٿي ويو آهيان، ۽ توهين هتي اُنڪٽنگ
 لڳائي ويٺا آهيو!

شبنم. (هڏڪي ڀري) ۽ آها به بهتر!
 انڪٽر. اها منهنجي بيعزتي آهي!
 شبنم. توهان واکاڻوت ڪري سگهو ٿا،
 هتي ڪاٺي شوٽنگ ڪئنسل ڪانه ٿيندي!
 انڪٽر. (تنگ ٿي) معشوقن جهڙي شڪل
 ٻڌائي مون کي دعوت ڏني هين، اڄ مسخري
 پيو ڪرين!

شبنم. توهان ان کي معشوقن جا ماڻا سمجهو!
 انڪٽر. (پايت ۾ سگريٽ وسائي) مون هتي
 اچي غلطي ڪئي آهي.
 شبنم. ته پوءِ مان اڳتي توهان جا ڪيل ڏسڻ

جس صبح ڪي امرت ڪي ڏن ۾
 هر زهر ڪس پيالے پيتے هين،
 ان بُوڪسي پياسے روحون ٻر
 اڪ دن تو ڪرم فرمائيجي!...
 وه صبح ڪبهي تو...

(انڪٽر ڪمار ۽ شاعر 'هوش' اچن ٿا.)
 درد. (هڏڪي ڀري) آچو، انڪٽر ڪمار
 صاحب! اهل قلم، هوش صاحب!
 (هوش مشڪي ويهي ٿو.)
 انڪٽر. (بيٺي ٿي) يارو، هتي ڇا پوليس
 جو ڊپ ڪونهي؟
 درد. پاسي ۾ سٺيما آهي.
 انڪٽر. مطلب؟

درد. مطلب ته اسان جو گوڙ ٻڌي پوليس
 سمجهندي ته شايد سٺيما جو آواز آهي. (روڪجي)
 ۽ توهين اُنڪٽر ته آهيو ئي: پوليس آئي به، ته
 سمجهندي ته توهان شايد پردي کان ٻاهر نڪري
 آيا آهيو!

انڪٽر. لانسيس!
 شبنم. (ٺوٺين جي سهاري ٿورو آڻي)
 On part of whom?
 انڪٽر. (عجب مان) ڪير، شبنم؟ مون کي
 گهرائي خود آڻوت ٿي ويو آهين!
 شبنم. (ٿورو زور سان) آڻوت ٿي ويو آهيان،
 آڻو ته ڪونه ٿي ويو آهيان!

انڪٽر. (ويهندي) خير، چرچو سٺو آهي.
 اچا، دوستو، مون کي معاف ڪجو جو ٿوري دير
 ٿي ويئي. 'هوش' ٿرڊ ڪلاس ۾ وٺي آيو، ان
 ڪري ماڻهن ڏاڍو تنگ ڪيو.
 شبنم. گاڏي ليٽ ٿي ڇا؟

جي غلطي ڪانه ڪندس.

اڪٽر. يعني منهنجا ڪيل نه ڏسندين نه؟
نه ڏسج. هونئن به مون کي اڇڪلهه ڀارت ملن
ڪٿي ٿا!

اشوڪ. درد صاحب، ڏٺو، شراب ۾ ماڻهو
صرف غم کي ئي ياد ڪري ٿو!

هوش. (شوڪ جي هٿ مان گلاس وٺي)
۽ ان کي ياد ڪري پاڻ کي وساري ٿو ڇڏي!
درد. واه، ڇا شاعراڻو خيال آهي! ... شايد
آڌارو ورتل آهي!

اڪٽر. سنڌي شاعر ڀيو ڪن ڇا ٿا؟

شبنم. ڀيو شراب پيئن ٿا.

شوڪ. سڀ نٿا پيئن.

شبنم. ۽ ان ڪري سڀ سٺو لکي نٿا سگهن.
درد. مان جڏهن به پيئندو آهيان، تڏهن
مون کي ڪيترا عشق جا غزل خيال ۾ ايندا آهن.
اڇڪلهه ته ڪيترا شاعر غزل ۾ به ڀيا انقلاب
انقلاب ڪن— ۽ وري پيئن به ڪونه! اسين
ان ڪري انهن کي ههڙين محفلن ۾ گهرايون
ٿي ڪونه.

شبنم. (هوا ۾ ٻانهن ڦهلائي) Stop this
rubbish, nonsense!

اڪٽر. تون جيڪڏهن اڪٽنگ ڪندين ته
مون کي ڊائريڪٽر ٿيڻو ڀوندو، ڇو ته توکي
پوري اڪٽنگ ڪرڻ نٿي اچي.

شبنم. (اڪيون چمڪائي) مان اڪٽر ٿي
سگهان ٿو؟

اڪٽر. مان ٿي سگهان ٿو، تون ٿي نٿو
سگهين؟

شبنم. مگر توکي ته ڀارت نٿا ملن.

اڪٽر. ان ڪري ته ڊائريڪٽر ٿيڻ چاهيان ٿو!

شبنم. پوءِ چون مان به شروع ۾ ڊائريڪٽر
ٿي وڃان!

اڪٽر. مگر فلم ڪير ڪيندو؟

شبنم. فلم ڪيڏن ڪسان اڳ ۾ ڪهائي ۽
شعر لکائبا آهن، بعد ۾ اڪٽر وغيره ڳولبا آهن...
پهرين ڪهائيءَ جو فڪر ڪريو.

اڪٽر. توهان ۾ ڪوئي ڪهائي نويس آهي؟
شبنم. اسان ۾ ڪوئي ڪونهي. اسان جو
ڪهائي نويسن سان ڪو رستو به ڪونهي.
اڪٽر. ڇو؟

شبنم. ڇو جو گهڻا ليکڪ شراب ڪونه پيئندا آهن.
اڪٽر. ٻڌو اٿس، گویند مالهي مشهور ليکڪ
آهي. توهان مان ڪير هن کي سڃاڻي؟
شبنم. اسين ڪونه سڃاڻونس، پاڻ اسان کي
سڃاڻندو آهي.

اڪٽر. ڪيئن ڀلا؟

شبنم. (ڄام چاڙهي) ڇو جو هو ڪتابن ۾
ليکندو آهي ته 'هو سنڌين کي شڪل مان سڃاڻي
ونڌو آهي'.

اڪٽر. مگر اڇڪلهه ته هر ڪو سنڌي
ميڪ-آپ ۾ رهندو آهي. سنڌي ته اڌ انگريز
ٿي ويا آهن!

شبنم. ۽ ان ڪري آهي جلد سڃاڻي سگهبا آهن.
اڪٽر. ٻڌو اٿس، ڪيرت ٻاٻائي به سٺو
ليکڪ آهي.

شبنم. ٻڌو ته اسان به آهي. اخبار ۾ سندس
فوتو به ڏٺو اٿئون. خبر نه آهي ته بلاڙهه تي
پنهنجا پيسا خرچ ڪيا اٿس يا پبلشر جا!

هوش. (چپن تي ٽپڪيون هڻي) بابا، جن
سماج-سيوا جو نيڪو ڪنڊو آهي، تن سان پنهنجي هوي
ڪالهه اسين لکون ٿا پاڻ کي خوش ڪرڻ لاءِ.

سمجھين؟ مان راجڪپور جهڙي ائڪٽنگ ڪري
سگهان ٿو! (گائي ٿو)

آوارا هون، آوارا هون... ٻيا گردش ۾ هون
آسمان ڪا تارا هون... آوارا هون!

ٻيو ايڪسٽرا (آئي). مان دليپ ڪمار جهڙي
ائڪٽنگ ڪري سگهان ٿو! (جام چاڙهي) لوڪ
ناٽڪ ڪرتي هين، سٺين ٻن چؤنا مٿي هين، راجا
بنتي هين، راني بنتي هين، اور پيارڪي نه معلوم ڪرتي
ڊيونگ رچائي هين؛ اور ايسا معلوم هوتا هين،
جيستو سڀ سچ هين. چندر مڪي پي ناٽڪ ڪر
رهي هين... (پريل گلي سان) مت روئو، چندر
مڪي، تم تو ٻارو ٺهين هو!

(ٻئي ويهي ٿا رهن.)

ٽيو ايڪسٽرا. (اڪٽر ڏانهن منهن ڪري)
ثابت ٿي ويو ته اسين ايڪسٽرا نه آهيون!

اڪٽر. (ٻئي هٿ ٻڌي) هاڻ تون مهرباني
ڪري اشوڪ ڪمار جي ائڪٽنگ نه ڪج!

ٽيو ايڪسٽرا. چو، توهان کي حسد ٿو ٿئي ڇا؟
اڪٽر. مون کي حسد اشوڪ ڪمار سان ٿيندو،
تو مان ڪونه ٿيندو.

ٽيو ايڪسٽرا. 'دل ڪي بهلائڻ ڪو غالب به
خيال اچا هين؟'

اڪٽر. (خارن مان) رڳو آڙدو شاعري!
ٽيو ايڪسٽرا. سنڌي ۾ اسان جو قدر ڪٿي؟
اڪٽر. لکندا ڇا ۾ آهيو؟

ٽيو ايڪسٽرا. لکندا سنڌي ۾، مگر پڙهندا
اڙدو ۾ آهيون.

اڪٽر. مگر توهان جا شعر ته ٻارا آهن.
ٽيو ايڪسٽرا. ۽ ان ڪري لکت چيني نه
ٿيندي آهي!

پيشون ٿا پاڻ کي خوش ڪرڻ لاه، جيئون ٿا
پاڻ کي خوش ڪرڻ لاه. ٻڌو ڪونه آئون،
'جيءُ خوش ته جهان خوش!'

شبنم. (پرون ٿاڻي) خشڪ ڳالهون ڪري
اسان جي سوڊ خراب نه ڪر.

هوش. (جام چاڙهي) سوڊ خراب ٿيڻ سان
گهڻي فائدا آهن: هڪ ته پيش جو بهانو ملندو،
ٻيو ته لڪڻ جو مصالحو ملندو، ٽيو ته پاڻ کي
گهرو ٻيو سمجهندين: سوڊ خراب هوندو ته
ڪوئي تنهنجي نزديڪ نه ايندو، ۽ تون آسانيءَ
سان تخيل جي دنيا ۾ پرواز ڪري سگهندين!
جيڪڏهن اسان جي سوڊ خراب نه ٿئي ته شايد
دنيا جي شاعريءَ جي تخليق ٿي نه ٿئي.

شبنم. غلط ڳالهه آهي.

هوش. (ڪيلي) ۽ ان ڪري ٻڌڻ جهڙي آهي.
شبنم. ۽ ان ڪري اسين ساڻه ۾ ڪامياب
نه آهيون.

هوش. اهو پيش جو سٺو بهانو آهي!

شبنم. (خارن مان گلاس پٽ تي ستي)
شت آپ، ٻيو بلڊي راسڪل! توهان جي انهيءَ
فراخديءَ سبب اسين سماج ۾ بدنام آهيون.

هوش. مون کي غلط سمجهڻ ۾ جيڪڏهن
خوشي محسوس ٿو ڪرين ته پلي ڪر. تنهنجي
حق ۾ منهنجي فقط هيءَ پرار ٿي آهي ته شل
تون هميشه پنهنجن دوستن کي غلط سمجهي خوشي
محسوس ڪرين!

(ٻنهي سيڪنڊ خاموشي)

اڪٽر. ڀلا، هي ٽي شاعر پاڻ کي ايڪسٽرا
ٿا سمجهن ڇا؟

هڪ ايڪسٽرا. (آئي) تون مون کي ايڪسٽرا ٿو

انڪٽر. هتي ته هرڪو حاضر جواب آهي!
ٿيو ايڪسٽرا. (آداب عرض ڪندي). اوهان
جي ذره نوازيءَ لاءِ شڪريو.

(درد لئين ٻوٽل کولي سڀني
جي گلاسن ۾ شراب ٿو وجهي.)
درد. (اٿي، جام چاڙهي)

دلِ نادان، تجھے هوا ڪيا هے،
آخر اِس درد ڪي دوا ڪيا هے
هر هين مشتاق اور وه بيزار،
يا اِلاهي، به ماجرا ڪيا هے!
جب ڪه تجھ بهن لھين ڪوئي موجود،
ٿر به هنگاما يا خدا ڪيا هے!
میں لے مانا ڪ ڪُچر نهين، غالب،
مفت هات آئے تو بُرا ڪيا هے!
سڀ. (اداين سان) واه واه! آه آه! هاءِ هاءِ!

(دروازي تي ٺڪ-ٺڪ جو
آواز. درد ويهي ٿو رهي.)

شبنم. ڪير؟

آواز. پوليس!

(سڀ هراسيل منهن سان گردلون اوچيون
ڪري دروازي ڏانهن نظر ڪن ٿا.)
انڪٽر. (اٿي) مون ڪي اڳ ۾ ئي ڊپ
هو. پٺيان دروازو آهي؟..... اڙي، هيءُ ڪير!
(چندر اندر اچي ٿو. انڪٽر ويهي ٿو.)
چندر. ڊچو نه، پوليس ڪونهي، مان آهيان.
جيڪڏهن پوليس جو ايڏو ڊپ اٿو ته اهي ڪم
ڪريو ڇو ٿا؟

درد. مگر ائين ڏکائڻ جو مطلب؟
چندر. (طنز ڀريءَ سرڪ سان) مطاب؟
اهو تماشو ڇا توهان ڪي مولهي ٿو؟

شبنم. پاڻ ڪي سماج جو نيڪيدار ٿو سمجهين؟
چندر. ڪجهه شرم ڌاريو، ٻين شاعرن ڪي
بدنام نه ڪريو. هي ته اٺويهين صديءَ جي
شاعرن جا ڪارلاما آهن.

شبنم. Get out, you idiot, you shallow
idealist! don't poke your dirty nose!

چندر. (پئي هٿ ٻڏي) معاف ڪجو، مون
توهان جي محفل ۾ دخل ڏنو. مون سوچيو،
اڄ جڏهن اديب زلڊڪيءَ جي جهڊو جهڊ ۾ سڀ
کان اڳيان آهي، تڏهن توهين سماج ۽ سنسار
جي ڪلياڻ جو ڪو خيال نه ڪري، زلڊڪيءَ جي
ڪشمڪش کان پڇي، پنهنجي خوبصورت زلڊڪيءَ
سان هڪ لاهڪ ڪيل ڪيلي رهيا آهيو!

شبنم. سماج، سماج، سماج! ڇا ڪيو آهي
تنهنجي سماج اسان لاءِ؟ شوڪ ڪان ٻڇي ڏس،
ڪيس لوڪري ملي ٿي؟ غم پٽلائڻ لاءِ پيشون
ٿا، مگر اهو به نتا سهو!

شوڪ. مگر پيشن سان ته غم اڃا به وڏي
ٿو. شراب شڪتي ٿو ڏئي، صرف ٽوڙي ٿو.
شبنم. اهو تنهنجو شخصي رايو آهي.

شوڪ. جيڪو مون ايمانداريءَ سان ڏنو آهي.
شبنم. (تھڪ ڏيئي) شراب، ۽ ايمانداري!
چندر. شايد مون هتي اچي غلطي ڪئي آهي!
شبنم. 'Fools rush there, where angles
fear to go!'

درد. اها چوئي شايد هين درويش شاعر
لاءِ ٺهي هئي!

چندر. شايد اهو نيڪ آهي. اصل ۾ مون ڪي
هتي اچڻ نه ڪيندو هو. اڄ جي اديب جو آستان
'ڪميونٽي پروجيڪٽس' ۽ 'ڊئمس' ۾ آهي،

بوٽل کڻي، سڄو گلاس ڀري، ڇاڙهي، آڻي، اڪيون
 ڀوري) —

کڻل ٺهين سگهڻي هين آب آنڪين ميري،
 جي مڙين به ڪيس ڪا تصور آگيا.
 مين نه تو ظاهر نه ڪي ٿي دل ڪي بات،
 پر ميري نظرون ڪه ڊپ مڙهه آگيا.
 هي گني ڪتون ڪا لوهو تيري ياد،
 غم تيرا ڪتنه ڪايجي ڪا گيا!
 (ڪري ٿو ڀوي.)

سڀ. (چرڪ ڀري) ڇا ٿيو، ڇا ٿيو؟
 شبنم. (هڪ ٻانهن مڙي ڪري، زور سان)
 غم رها، جب تک ڪ دم ڊم رها! (ٻانهن
 هيٺ ڪري، ڪنڌ لوڏي، مڙي تي ڏک هڻي)...
 دم ڪه ڄانه ڪا لهائت غم رها!

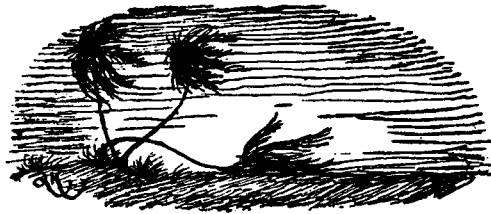
ديس جي وڪاس جي اپياس ۽ ساڌنا ۾ آهي،
 هتي بنهه ڪونهي! (وڃڻ لڳي ٿو.)

شوڪ. (آڻي) ترس، چندر، مان به ٿو هلان.
 هيءَ زندگي نه، پاڇ آهي: پيسي جو زيان، عزت
 جو زيان، صحت جو زيان، سماجي زندگيءَ جو زيان!
 غم کان ڪوڙي نجات حاصل ڪرڻ لاءِ مڙهه-ترشنا
 وارو ڊوڪو آهي. ڊوڪو حسين آهي، مگر ڪا اڻڪاري
 نه آهي. ڊڪ حالتن جي پيدائش آهي، ۽ حالتن سان
 لڙڻ لاءِ چندر جهڙي سلجهيل دماغ جي ضرورت
 آهي. اوهين ڀل غم سهڻ لاءِ 'غلط فهميءَ' جي
 ڳولا ۾ پڙڪندا رهو! (ڄميل ٻاڻي، چندر سان
 هليو وڃي ٿو.)

درد. هاڻ ڇا ڪبو؟

شبنم. يار جي غم ۾ وڌيڪ ڀڃيو! (نئين)

[پردو ڪري ٿو.]

۳

- ۰۱ ادب ۽ زندگي علامه آء. آء. قاضي
- ۰۲ فن جي اهميت - سي. اي. ايم. جوڊ
سنڌ يڪار: مراد علي 'اختر'
- ۰۳ فن ۽ ثقافت - غلام علي الانا
- ۰۴ مضمون -
- ڊاڪٽر علي احمد قاضي
- (۱) عشق ۽ عقل، (۲) فلسفو ۽ سائنس، (۳) آساني - نراسائي، (۴) سچ ۽ ڪوڙ
- ۰۵ مضمون -
- لعل بخش ٽالپر
- (۱) ضمير شاه جو مڪان، (۲) نفس، (۳) دل جا افسانا، (۴) تنهنجون اکرڙيون
- ۰۶ "سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ" (هڪ تنقيدي جائزو)
- سراج الحق، ايم. اي.
- سيد امجد علي
سنڌ يڪار: رشيد آخوند
- ۰۷ آخري حل
- ۰۸ "مهران" جا موتي - ادارو
- ۰۹ سنڌي نثر مان مثالي ٽڪرا
- ۱۰ علمي، ادبي ۽ ثقافتي سرگرميون:
(۱) "سنڌي ادبي سنگت" جي سنڌ-ڪانفرنس
(۲) گورنمينٽ گرلس ڪاليج، حيدرآباد، جو "يوم لطيف"
- ۱۱ "آديسي آئي ويا..."
- ۱۲ تبصرا
- ۱۳ پڙهندڙن جا پيغام

”ڪنهن به قوم جو علم ادب، تاريخ جي جدا جدا عرصن موافق، انهيءَ قوم جي خيالن ۽ جذبن جو آئينو آهي. ڪنهن به خاص عرصي جي تاريخ معلوم ڪرڻ لاءِ اسان کي پهريائين ان عرصي جي علمي ادبي خزاني کي کولڻو هوندو. سن ۽ واقعن، تاريخ جو فقط ٻوٽو ٺاهين ٿا، پر ان جي رڳن ۽ روح تڏهن هوندو، جڏهن منجهس ادبي تاريخ جو ذخيرو ڀريو، جنهن جي رستي اسان کي خبر پوي ته قوم جي قديم فردن جا ڇا ڇا خيال ۽ جذبا هئا، سندن علم جي مراد ڇا هئي، ۽ سندن رهڻي ڪهڻيءَ جا ڪهڙا سرچشما هئا؛ مطلب ته هر ڪنهن قوم جي هستي سندس علمي ۽ عملي ذخيري تي مدار رکي ٿي.“

”افسوس، اڏائي هزار ورهيه گذري ويا آهن ته سنڌ جي تاريخ ۽ علم ادب تي ڪوبه توجهه، ڪونه ڏنو ويو آهي. موجوده وقت ۾ ڪي قدر ڪوشش الهيءَ باري ۾ ورتي وڃي آهي، پر اڃا تائين ڪو اهڙو معقول نتيجو ڪونه نڪتو آهي، ۽ ڪنهن به پوري روشني نه وڌي آهي. سنڌ جي تاريخ ۽ علمي خزانو هڪ پورهيل دفتر تي رهندا، جيڪڏهن هر ڪو فرد ان جي کوجنا ڪرڻ ۾ بهرو نه وٺندو. سنڌ ملڪ کي هڪ عاليشان تاريخ ۽ علمي خزانو آهي، جو اسان جي اڻڄاڻائيءَ ۽ وڏن جي لاغرضائيءَ کان ناس ٿي ويو آهي، ۽ جي هينئر به اسين پنهنجون اکيون ٻيهر واهي ۽ ۽ نيم خوابيءَ کان نه کولينداسون، ته انهيءَ تاريخ جا رهيل ڪهيل آثار به آهستي آهستي ناپيد ٿي ويندا.“ — علامه ڊاڪٽر دائود پوٽو

ادب ۽ زندگي

علام آء. آء. قاضي صاحب، سابق وائيس چانسلر، سنڌ يونيورسٽي، گذريل ۱۸-آل سنڌ ادبي ڪانفرنس (حيدرآباد، ۳۱-مئي ۱۹۵۸ء) جي موقعي تي هيءَ صدارتي تقرير ڪئي هئي، جيڪا مهراڻ جي پڙهندڙن اڳيان پيش ڪجي ٿي. — ادارو.

جيتريقدر مون کي ياد آهي، پهريون ڀيرو هن ادبي ڪانفرنس جي دادوءَ واري اجلاس جي موقعي تي مون پنهنجي موڪليل صدارتي تقرير* ۾ لفظ ”ادب“ جي معنيٰ تي روشني وڌي هئي، ۽ ٻڌايو هو ته لغت جي لحاظ سان لفظ ’ادب‘ جي معنيٰ آهي ”ريڙهيون ڏيندڙ ٻار کي پنڌ سيکارڻ“؛ يا، پنهنجي سنڌي اصطلاح موجب، چڻ ”انگهڙيل ڪاٺ کي راندو هڻي سڌو ڪرڻ“. انهيءَ مقصد سان ئي اسان جي معاشري ۾ استاد مقرر ٿيندا هئا، جن کي ’اڏيب‘ سڏيو ويندو هو؛ ڇاڪاڻ ته تعليم سان گڏ ٻار جي ’تاديب‘ به سندن ئي ذمي هئي. ٻئي ڪنهن موقعي تي آءٌ اهو پڻ واضح ڪري چڪو آهيان ته ’علم ادب‘ جي صحيح معنيٰ آهي — ”اها تحرير جا ادب، لطافت طبع، زيب ۽ زينت واري عمل ڏانهن اشارو ڪري، ۽ انهن (خوبين) جي حاصل ڪرڻ ۾ مدد ڪري.“

حقيقت هيءَ آهي ته قديماءَ جي نظر ۾ ادب ۽ ان جي مفهوم ۽ مقصد کي وڏي اهميت حاصل هئي، ڇاڪاڻ ته انهن ادب کي جملي انساني علم تي حاوي ٿي سمجهيو. اصولي طور، ’ادب‘ جو مفهوم انهيءَ ڏينهن کان واضح ٿي چڪو، جڏهن ڪسان ”لا تقربا هذه الشجرة“ وارو حڪم پهتو؛ پر هن موجوده دور ۾ ادب جون سڀيئي راهون ايتريقدر ته متنجي مسخ ٿي چڪيون آهن، جو لفظ ’ادب‘ جي معنيٰ ئي پوريءَ طرح پروڙي ٿي سگهجي.

فڪر ۽ نڪر. ڪانفرنس جي دادوءَ واري اجلاس کي خطاب ڪندي، مون اهو پڻ واضح ڪيو هو ته علم ادب جي واڌاري جو مدار ”فڪر“ تي آهي، ڇاڪاڻ ته فڪر ئي هر مضمون ۽ بيان جو سرچشمو آهي. انهيءَ حقيقت کي هن مجلس ۾ اڃا به قدرتي واضح ڪرڻ

* چوڏهين آل سنڌ ادبي ڪانفرنس، دادو، ۱۹۵۳ء، لاءِ موڪليل صدارتي خطبي ڏانهن اشارو.
† ڏسو مضمون ”علم ادب“، مهراڻ، ۱۹۵۵ء، ۲/۱۹۵۵.

خاطر، آخه اوهان صاحبن کي ذهن نشين ڪرائڻ چاهيان ٿو ته 'فڪر' جو سڄو مدار وري "ذڪر" تي آهي. 'ذڪر' جي معنيٰ آهي "يادگيري". انهيءَ لحاظ سان، 'ياد' يا 'حافظو' ئي اها زرخيز زمين آهي، جنهن ۾ فڪر جو سڪو انگورجي ٿو. انهيءَ ڪري ئي يونانين 'حافظي جي ديويءَ' ليٽوسين (Mnemosyne)، کي نون (9) نيائين جي ماءُ قرار ڏنو — جن ۾ تاريخ (Clio)، غنائي شعر (Enterpe i.e. Lyrical Poetry)، عشقيه شاعري (Erato) ۽ علم النجوم (Astronomy)، چار ئي شامل آهن. اهو ظاهر آهي ته علم ادب جي گهڻن حصن جو مدار 'تخيل' تي آهي، ۽ تخيل جو مدار وري يادگيريءَ يا حافظي تي آهي. هيءَ بذات خود هڪ اهم نفسياتي مسئلو آهي — (جنهن جي تشريح لاءِ اجوڪي خطبي ۾ گنجائش ڪانهي). حقيقت ۾ ڪانفرنس جي عام نشست ۾ پيچيده نفسياتي نُڪتن، فلسفانه مسئلن يا ڳوڙهن ادبي بحثن ۽ نظرين جي وضاحت ئي بيسود آهي. گذريل ڇهن-ستن سالن جي تجربي مان آخه ڪم از ڪم انهيءَ نتيجي تي پهتو آهيان ته اسانجن جلسن ۽ ڪانفرنسن جو حال بلڪل "نشستند وگفتند و برخاستند" وارو وڃي ٿيو آهي. اهڙيءَ حالت ۾، ڳوڙهين ڳالهين ڪرڻ مان نڪي هڙ نڪي حاصل!

ڪلچر. هي اسان جون ڪانفرنسون، خرچ ۽ انتظام، تڏهن چٽا جڏهن اسين پنهنجي 'علم ادب' کي ڪا عملي ترقي ڏيئي سگهنداسون. انهيءَ ڪري، وڏن خيالن ۽ خوابن جي بدران بهتر ٿيندو ته پنهنجي وس آهر ٿورو ٿوري ٿورو پرڪو عملي قدم کڻون، جيئن اسين وري پنهنجي انهيءَ 'ادب' کي حاصل ڪري سگهون جو اسين بلڪل وڃائي ويٺا آهيون. اڄڪلهه جي محاورن ۾، 'ادب وڃائڻ' جي معنيٰ آهي 'بي تهذيب' ٿيڻ؛ ڇاڪاڻ ته 'ادب' جي اصلي معنيٰ آهي 'لطافت'، 'تهذيب' يا 'شائستگي'. هن زماني ۾ جنهن شي کي 'ڪلچر' (culture) چيو ٿو وڃي، ان لفظ جي معنيٰ آهي 'حراثت' يا 'تهذيب'. 'تهذيب' "هڏب" مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي 'سنوارڻ'. ماڻهوءَ کي 'مهذب' يا 'ڪلچر وارو' (cultured) بنجڻ لاءِ مسلسل سوڌ سنوارڻ جي ضرورت آهي. خود زمين جي 'ڪلچر' جو مدار به پهريائين جهنگ ڪڍڻ، پوءِ هر ڏيڻ، پوءِ بچ ڇڏڻ، پوءِ پاڻي ڏيڻ، پوءِ سڻ جي لنگهائي ڪرڻ، وغيره تي آهي. ساڳيءَ طرح، انسان جي 'ادب' يا 'ڪلچر' جو مدار به تربيت، تاديب ۽ تعليم تي آهي. جيئن پنيءَ صاف ڪرڻ ۽ بچ ڇڏڻ کان سواءِ فصل جي اميد اجائي آهي، تيئن تربيت، تاديب ۽ تعليم کان سواءِ 'ادب' جو پيدا ٿيڻ مشڪل آهي.

'هرڪس عمل نڪرد، عنايت اميد داشت، دانه نڪرد ابله دخل انتظار ڪرد!'

تاديب. "تاديب" جو مقصد آهي 'گهٽڙجڻ' ۽ 'اصلاح' واري رندي سان ڇلجي سنئون سوڌو ٿيڻ. جيئن وادو انگهڙي ڪاٺ جي ٽڪر کي واهولي، رندي ۽ روات جي مهميزن سان هڪ خوبصورت شڪل ڏئي ٿو، تيئن انساني ٻار به والدين ۽ استادن جي تنبيهن

• زماني جي لوڏن ۽ گردش ۾ گسڻ پيسڻ واريءَ 'تاديب' بعد وڃي ڪنهن مهذب ۽ شائسته شخصيت جو مالڪ بنجي ٿو. اهي مهميزون ۽ تلخ تجربا ئي کيس ماڻهو بنائين ٿا.

سکر سي ٿي ڏينهن، جي مون گهاريا بند ۾،
وسايم وڏڙوا، مٿي ساڙي ۽ سينهن،
واجهائي وصال ڪسي، ٿيس تهوارون ٿين،
نيٽر منهنجي ليهن، آجاري اچو ڪيو.

مطلب ته ادب جي 'واڌاري' لاءِ علم ادب کي 'حاصل ڪرڻ' ضروري آهي؛ ڇاڪاڻ ته تربيت، تاديب ۽ تعليم بنا 'ادب' واريءَ منزل کي پهچڻ محال آهي.

اسين سٺي چڻي آيا آهيون ته 'ذڪر' ئي اها زرخيز زمين آهي، جنهن ۾ 'شعر' توڙي 'فڪر' جا سٺا انگورجن ٿا؛ ڇاڪاڻ ته ذڪر جي معنيٰ آهي 'حافظو' يا 'يادگيري'، جنهن ۾ ئي 'تخيل' ۽ 'تخليق' جو راز سمايل آهي. اها حقيقت نه صرف فرد واحد سان تعلق رکي ٿي پر جماعت، قبيلي ۽ قوم، بلڪ پوري بني نوع انسان سان لاڳو آهي. فرد واحد هي حافظي جو سرمايو سندس ذاتي يادداشت تي منحصر آهي، پر قوم جي حافظي کي سڏجي ٿو "تاريخ". علم تاريخ کي زنده رکڻ ۽ قوم جي حافظي کي زنده رکڻ جي برابر آهي.

تاريخ ۽ علم ادب. ڪنهن قوم جي تاريخ جو ڪم ٿي وڃڻ، جن ڪنهن شخص جي حافظي ختم ٿي وڃڻ جي برابر آهي. 'نسليت' جي اعتبار کان، ڪنهن به گروهه جي تاريخ ان گروهه جي نظرين، جذبن ۽ احساسن ذريعي زنده رهي ٿي؛ پر نفسياتي توڙي ظاهري لحاظ سان اها انهن ڳالهين ۽ ڪهاڻين، نقلن ۽ نظرين رستي محفوظ رهي ٿي، جيڪي ان گروهه ۾ رائج آهن. اهي آکاڻيون ۽ ٽوٽڪا، ساڳئي وقت، علم ادب جو هڪ اهم حصو آهن. انهيءَ لحاظ کان، جيڪڏهن 'علم ادب' کي جيارڻو آهي، ته پوءِ ضروري آهي ته 'قومي يادداشت' جو اهو سرمايو هر حالت ۾ محفوظ ڪيو وڃي.

هاڻي سوال آهي ته انهيءَ ڏس ۾ ڇا ڪرڻ گهرجي، ۽ ڪهڙيءَ ريت ميدان سنوارجي، جيئن اهڙي قسم جي اعليٰ علم ادب کي فروغ ملي جو حقيقي معنيٰ ۾ خُلق يا قومي مزاج جي برابر هجي، بلڪ قومي اخلاق ۽ قومي روح جو آئينو بنجي. ان لاءِ منهنجو جواب ساڳيو آهي، جيڪو قرآن شريف ۾ اڳ ۾ ئي موجود آهي: يعني ته پنهنجي تاريخي سرمايي کي ڳولي، هٿ ڪري، ان کي قلمبند ڪريو.

اسان مان هر هڪ لسڪيو-پڙهيو، جنهن ۾ ذرا ڪجهه لياقت آهي، انهيءَ ڪم ۾ حصو وٺي سگهي ٿو. شايد اسان مان ڪو چوي، "پر سائين اهو ڪم ته عالمن ۽ مؤرخن جو آهي، اسين اهو ڪم ڪيئن ڪري سگهنداسون؟" هيٺين عملي اشاري مان اميد ته هن قسم جي شڪستيهي جي تلافِي ٿي سگهندي.

وطائي فقير جو نالو شايد اوهان مان گهڻن ئي ٻڌو هوندو؛ پر، ويٺلن مان ڪو اهڙو به آهي جنهن وڻائي جا نقل، جيڪي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ مشهور آهن، تن کي گڏ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هجي؟ بيجا نه ٿيندو، جيڪڏهن آءٌ هن موقعي تي وڻائي جا فقط ٻه نقل نموني طور بيان ڪريان، جيئن معلوم ٿي سگهي ته انهن نقلن ۾ نه صرف امان لاءِ سبق سمايل آهن، پر جيڪر سڃيءَ دنيا جي ماڪن جا ماڻهو انهن مان سبق حاصل ڪري سگهن.

— چون ٿا ته هڪ ڀيري وڻايو ڪنهن پاسيري پيچري سان اڪيلي سر پئي ويو، ۽ سندس بوجن جي ڀلاند ۾ هڪ ڪلدار روپيو ٻڌل هو. خيال آيس ته مٿان هن اڪيليءَ واٽ تي ڪو چور نه گڏجي وڃي، جو نه رڳو ڪانس روپيو ڦري پر هڻي کيس به ڦٽي وجهي، سو ڇا ڪيائين جو روپيو چوڙي کڻي کيس جي ڀرسان بيٺل آڪ جي پاڙ ۾ رکيائين؛ ۽ پوءِ خدا جا شڪرانا بجا آڻيندي چيائين ته ”اي ڏسي منهنجا، چڱو جو هن جزا مان جند ڇڏايش، هاڻي هٿين خاليءَ کي ڊپ ڪونهي؛ نڪي هڙ ۾ ڪي هوندو، نڪي ڪير ڦريندو!“ ائين چئي، اٿي ٻنڌ پيو. ڪجهه وقت گذري ويو، ۽ واءِ لڳڻ سببان روپي مٿان مٽيءَ جو توه وري ويو. هڪ ڏينهن ڪو مسافر ساڳئي کس تان اچي لنگهيو، ۽ قضا حاجت لاءِ اچي انهيءَ آڪ جي پاڙ ۾ ويٺو. روپي واريءَ جاءِ تي جو پاڻيڪ پيو، سو مٿي لهي ويئي ۽ هيٺان ڪلدار چمڪڻ لڳو. بنا هڪ جي، هن يار به جهٽ ڪري کڻي هٿ ۾ کنيو. ڀائڻين ته اهو اڪيلو روپيو ڪونه هوندو، پر اتي هڪ ڪو خزانو پوريل آهي؛ سو سنڀري وڃي مزدور وٺي آيو، ۽ اچي کوتائڻ شروع ڪيائين. چوڌاري ڪڏون لڳي ويون، ۽ آڪ پاڙن سوڌو ڪڍي کڻي ٻاهر ڪيائون. پر هئا ڪاريءَ وارا ڪڪ، سو ملڻ ڪي به ڪين. نيٺ سور پئي، ڪڪ ٿي، روانا ٿيا. هڪ ٻن ڏينهن بعد وڻايو به وري ساڳئي انهيءَ کس تان اچي لنگهيو. ڏسي ته مارا چوڌاري ڪڏون لڳيون پيون آهن، ۽ آڪ پاڙ سوڌو ٻاهر پيو سڪي. اتي پئي هٿ مٿي کڻي چيائين: ”شڪر اٿي، اي منهنجا مولا، جيڪڏهن آءٌ انهيءَ روپي مان جند نه ڇڏايان ها ته مون سان به ساڳي انهيءَ آڪ واري ڪار ٿئي ها!“

دوستو، جيڪڏهن هيءَ نقل ڪو ويهي ٺاهي لکي ته ڪر شاعرن کي به شهه ڏيئي ڇڏي. سوچيندڙن لاءِ هن نقل ۾ ڪهڙو نه قيمتي سبق سمايل آهي! پيو نقل هن طرح آهي: — چون ٿا ته وڻايو ڏسي ته هڪ گهورڙيو پيو گدرا وڪڻي. کيس رڳو چار پيسا گنڀ ۾ هئا سي ڪڍي ڏنائينس، ۽ گهورڙيو کيس هڪ چڱو ٺاهو ڪو گدرو کڻي ڏنو. وڻائي ڏٺو ته گهر ۾ ماڻهو ڪهڻا آهن ۽ هن هڪڙي گدري مان پورٽ ئي ڪانه ٿيندي، پر وڌيڪ پيسو به وٺس ڪونه هو، سو ويچار ڪيائين ته گهورڙيو

جي آڏو گذرن جو ڍڳ لڳو پيو آهي، سوال ڪريانس ته من هڪڙو کڻي ڏئي. اهو سوچي، چيائينس ته ”هڙ ۾ پيسو ڪونه اٿم جو پيو گذرو وٺان، پر پويان آڪهه وڌي آهي، ۽ هن هڪ گذري مان ته کين فار فار به هٿ ڪانه ايندي، سوسائينءَ جي نالي تي ٿو توکي سوال ڪريان ته نام خدا انهيءَ مولا جي مجاهدي هڪڙو پيو گذرو ڏيار!“ گهورڙيو ڪجهه ويرم ته ڪاوڙ وڃان گهور ڪري ڏانهس ٺهارڻ لڳو؛ آخر خفا ٿي، ڪُسندي مسندي، هڪ اهڙو ڪينو ڦٽل گذرو هٿ ڪيائين جو پائينائين ته ڪوبه ڪونه وٺندو، سوکڻي وٺائي فقير جي هٿن ۾ هنياين. وٺائي هي لقاءَ ڏسي، گذرو تريءَ تي رکي کڻي مٿي ڪٺو، ۽ گهوڙهن ڀريل اڪيون آسمان ڏي ڪُنڊي چيائين ته ”اي الله! ماڻهن وٽ تنهنجو قدر اجهو اهو آهي: تنهنجي نانءَ ۽ نالي تي اجهو هيءُ مليو اٿم: ڏسان ٿو ته ماڻهن وٽ تنهنجي نالي کان چئن پيسن جو مان مڙيوئي مٿي آهي!“

عزیزو، اوهين هن نقل کي شايد چرچو ڪري پايو، پر عقلمندن لاءِ هيءُ نقل عقل جي موتين سال ڀريل آهي. هنن ٻن نقلن جهڙا سوين نقل سنڌ ۾ رائج آهن... پر اوهان مان به ڪنهن انهن کي قلمبند ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي؟ اسين جڏهن به وٺائي جو لالو ٻڌون ٿا ته رڳو ڪلون ٿا، ۽ بس! سچ چيو اٿن ته

’قدر زرزگر بداند، قدر جوهر جوهر ي‘.

اهو ڪو وڏو تاريخي مسئلو ڪونهي، جنهن کي سمجهڻ ۽ لکڻ ۾ ڪا ڏکيائي ٿيندي. اهي عام مقبول نقل ۽ نظير آهن. ڇا، انهن کي گڏ ڪرڻ ۽ لکڻ به ڪو مشڪل ڪم آهي؟

سوانح ڏنگاري. آءٌ هت هڪ ٻي تجويز به اوهان جي آڏو پيش ڪريان ٿو. سچ پچو ته ڪي بهترين ڪتاب جن کي مون نهايت ئي ذوق سان پڙهڻ چاهيو آهي، سي ڪن شخصن جا پنهنجو پاڻ بابت لکيل دستاويز آهن. انهن شخصن ۾ وڏين توڙي ننڍين حيثيتن وارا ماڻهو شامل آهن. ڀل ڪڻي ڪو افلاطون هجي يا ڪو عام غريب هاري، جيڪو هو پاڻ ويهي پنهنجي آتم ڪهاڻي لکي ته ان جهڙو دلچسپ بيان پيو ٿي نٿو سگهي — بشرطڪ هو پنهنجو پاڻ سان سچو ٿئي، ۽ بنا ڪنهن هڪ جي، ته ماڻهو کيس پرو يا ڀلو چولدا، ايمانداريءَ سان ويهي پنهنجو پاڻ بيان ڪري. محض سچائي ۽ ايمانداري هن ڪم لاءِ درڪار آهن. آخرڪار ”من آتم ڪه من دانم“ ته هوءَ ڊپ ڪهڙو ته ماڻهو ڇا چوندا ته فلاڻو اهڙو ڪي اهڙو هو. ٻئي طرف، ائين پائڻ ته آءٌ ڪو وڏو ماڻهو ٿي ويو آهيان ۽ ستان منهنجي وڏ ماڻهيءَ ۾ ڪو خلل پوي، اهو خود کي ڏيکڻ جي برابر آهي. حقيقت هيءَ آهي ته اسان مان گهڻن جي حالت جن هڪ اڻڄاڻل ٻارڙي جهڙي آهي. عاقل بالغ ٿيڻ ته خير، پر جن ته اڃا جاوا ئي ڪين آهيون. ڇانهندي چار ڪوبه ڪونهي. محض جسمي طور چمڻ ۽ وڏو ٿيڻ هڪ ڳالهه آهي،

۽ ذهن جو جهڻ ۽ سمجهه جو سلو ۽ ڀرڻ پي ڳالهه آهي. ”بزرگي بعقل است، له بسال“. پل حياتي ختم ٿي وڃي، پر جي سمجهه جو سلو نه آسريو ته ڪنهن به شي جي حقيقت جي خبر ئي ڪانه پوندي. شاھ صاحب چوي ٿو ته

’بيهر ڇاپي ڄاڻ، ابر جي اوصاف ڪي؟‘

هاڻي جيڪڏهن ’سٺيءَ جي وصفن‘ کي سمجهڻ لاءِ به ٻيهر ڇاپڻ جي ضرورت آهي، ته هن ڪائنات کي سمجهڻ لاءِ ته سوين هزارين حياتيون ڪپڻ!

انهيءَ لاءِ ڪم از ڪم ايترو ٿي سگهي ٿو ته هر شخص پنهنجي حياتيءَ جي حڪايتن کي لکي، ته من ٻين لاءِ اهي ڪارآمد ٿي سگهن: اهڙيءَ طرح هر شخص ٻين سون هزارن حياتين جي تجربن مان سبق حاصل ڪري سگهي ٿو. غور ڪريو ته هڪ ٻار لاءِ اها ڪهڙي نه دلچسپ ڪهاڻي ٿيندي ته اڪثر ٻارڙا ڇا ڪندا آهن، ۽ ڪن خاص موقعن تي ڪيئن اٿندا. ويهندا آهن. خود عاقل بالغ لاءِ به پنهنجي ٻاروٽن جي ڪهاڻيءَ ۾ ڪيترو نه سبق سمايل آهي— من پنهنجي ننڍڙائي محسوس ڪري! حقيقت ۾، انسان جيترو پنهنجي ننڍڙائي محسوس ڪندو، اوترو خدا جي وڏائيءَ کان آگاهه ٿيندو. ڇا، اسان مان هر هڪ پنهنجي ڪهاڻي نٿو لکي سگهي؟ ڪرڻو صرف هي آهي ته واندڪائيءَ ۾ قلم کڻي، نهايت ئي سچائيءَ سان، پنهنجو ٻاروٽن ياد ڪري، ويهي ان جو بيان لکون. اسين ان وقت ڇا هئاسين؟ اسان جو اٿڻ— ويهڻ ڪهڙي نموني سان هو؟ اسان کي ڇا ڇا وڻندو هو، ۽ ڇا ڇا نه وڻندو هو؟ اسان کي ڪنهن سان پيار هو، ۽ ڪنهن کان نفرت هئي؟ مطلب ته بنا ڪنهن آڊڪي جي، ته ماڻهو اسان کي ڇا ڪري سمجهندا، اسين نهايت ايمانداريءَ سان ويهي پنهنجي ٻاروٽن جي ڪهاڻي لکون. منهنجي استدعا آهي ته اوهان مان هر هڪ اها ڪوشش ڪري. جي اسان جي سڀني پڙهيلن نهايت سچائيءَ سان پنهنجي سوانح لکڻ شروع ڪئي، ته آڻ اوهان کي خاطري ٿو ڏيان ته اسان مان ڪيترا ئي فقط انهيءَ سوانح لکڻ سان مصنفن جي صف ۾ شمار ٿيندا— ۽ ٿي سگهي ٿو ته ڪن جا قلبي داستان اهڙا ته معياري ڪتاب بنجي پون جو انهن جهڙا ڪي ورلي لکيا ويا هجن. سينٽ آگسٽين (St. Augustine)، رُوسو (Rousseau)، گوٽي (Goethe)، گانڌي— موليٰ آئين ڪيو، ۽ ٻيا به سَوَ اهڙا لکرندا. ڪن مصورن پنهنجيون تصويرون ڪڍيون، ۽ سَوَ وري پنهنجون سوانح عمريون لکيون.

صداقت جو معيار. آڻ اوهان کي خاطري ٿو ڏيان ته اسان جي سوانح ۾ ٻاروٽن وارا باب، فطري جذبن ۽ احساسن سان لبريز هئڻ سببان، پڙهڻ ۾ نهايت دلپزير ٿيندا. البته ايترو سو ضروري آهي ته تحرير ۾ سچائي ۽ محض سچائيءَ جو معيار برقرار رکيو وڃي؛ ڇو ته ’صداقت‘ نه صرف سوانح نگاريءَ، پر شاعريءَ توڙي علم ادب جو روح آهي. ڪوڙ ۽ علم ادب جو پاڻ ۾ ڪوڙو ئي نٿو لڳي. اهي ٻئي متضاد شيون آهن. محض ’حق‘ ئي، علم ۽ ادب— پنهي جي وات توڙي منزل مقصود آهي، بلڪه

”سر“ دين، صدق مقال، آكل حلال.

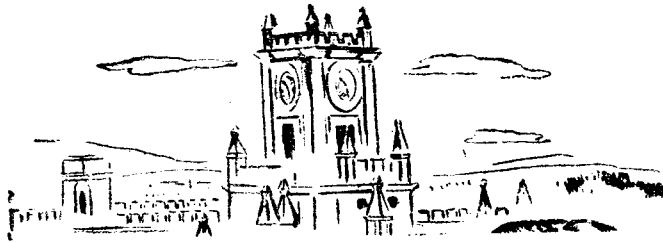
صداقت، تاريخ جو روح آهي؛ ۽ انهيءَ ’صدق‘ کان سواء ’فن لطيف‘ جي ايجاد به امر محال آهي، ته علم ادب جو آسرن به ناممکن آهي. افسوس جو هن پوئين دور ۾ قوميت جي تنگ نظري ۽ قومي حڪومتن جي قيام جيڪي رجحانات پيدا ڪيا آهن، تن تاريخي حقيقتن کي محض قوميت جي عارضي ۽ محدود مطلبن خاطر متاثر جي ڪوشش ڪئي آهي؛ ۽ انهن حرڪتن سببان فنون لطيفه توڙي اعليٰ علم ادب جون بلڪل جڙون ڪٽجي ويون آهن.

شعاعِ الله. اسلام ۾ ’تاريخي تحقيق‘ ديني فرضن ۾ شامل آهي؛ ڇاڪاڻ ته تاريخي نشان ’شعائر الله‘ مان آهن، جن کي ڳولڻ ۽ برقرار رکڻ هر مسلمان جو فرض آهي. ڀل ته يورپ وارا ئي، سندن رنگ ۽ نسل ۽ قوميت وارن مخصوص نظرين جي پرورش خاطر، تاريخي حقيقتن کي لڪائڻ ۽ من گهڙت قصن کي رائج ڪرڻ ۾ هڪٻئي سان هوڏون هڻن. اهو شغل کين ئي نيهه هجي. پر حقيقت کي لڪائڻ حماقت آهي، ڇاڪاڻ ته اها هميشه لاءِ لڪي ڪانه سگهندي. عارضي طور ڀلي ڪٿي ڪو ڪوڙ هلائي، پر آخر ڪار سچ پٿرو ٿي پوندو. مثال طور، ڏسو ته يورپ وارن پاڻ کي ’آريائي نسل‘ مان ثابت ڪرڻ لاءِ انساني نوع ۽ نسل بابت ڪهڙا نه عجيب ۽ غريب نظريا گهڙيا، ۽ ڪيئن نه تاريخ تي پردي وجهڻ جي ڪوشش ڪئي، پر فقط ملڪن، ماڻهن ۽ شهرن جي نالن — مثلاً ’ايران‘، ’افغانستان‘ جي ’آريانا‘، بلوچستان جي ’آري‘، ’قديم ايران‘ جي شهر ’اردبيل‘، سنڌ جي بندر ’ديبل‘، وغيره قديم الن — لارڊ ڪرزون (Curzon) ۽ ٻين جي دليلن ۽ دعوائن جي قلعي کولي وڌي، ۽ ثابت ڪيو ته موجوده ايران، افغانستان ۽ بلوچستان وارو خطو ئي آرين جو قديم ماڳ مڪان آهي. قديم شهر ۽ کنڊرات ته ڇڏيو، پر فقط اسم ۽ نالا به وڌا تاريخي نشان آهن، ۽ تاريخي حقيقت تي شاهد آهن. هر هڪ نالو هڪ تاريخي حقيقت جو حامل ۽ محافظ آهي، ۽ ان کي بدلائڻ ڄڻ تاريخي حقيقت کي متاثر جي برابر آهي. انهيءَ هوندي به، عجب جي ڳالهه آهي جو محض ڪن شخصن يا جماعتن جي خوشنوديءَ خاطر، يا قوميت جي تنگ نظري جي زير اثر، تاريخي نشان توڙي نالا مٽايا ٿا وڃن! ’فريئر هال‘ کي ’لياقت هال‘ سڏڻ، ’رام باغ‘ کي ’آرام باغ‘ بنائڻ، يا ’ميونسپل گارڊن‘ کي ’داس گارڊن‘ چوڻ، ڄڻ تاريخي حقيقتن سان راند ڪرڻي آهي. فطرت طرفان اهڙي حرڪت ڪڏهن به معاف ٿي نٿي سگهي، ڇاڪاڻ ته اهو گناهه خود ’حق‘ ۽ ’روح اقدس‘ جي خلاف آهي. مسلمانن جي شابان شان ناهي جو نالا ڦيرائين ۽ تاريخ جا نشان ميسارين. تاريخ جا نشان، خدا جا نشان آهن — ۽ انهيءَ ڪري آثارِ صناديد متاثر ڪنر آهي. ساڳيءَ طرح، شخص واحد جي سوانح جا سڄا نشان نهايت اهم حقيقتن جا رازدان آهن، جن جي محافظت سان ئي سوانح نگاريءَ جو حق ادا ٿي سگهي ٿو. جڙتو ڳالهيون ۽ مصنوعي اضافو، جي اسين پٺيون ٿا ته اسان جي حياتيءَ جي بابت ڪي رنگين بنائين ٿا، سي درحقيقت ان کي هڪ ڪوڙي قصي ۾ تبديل ڪن ٿا. ٻئي طرف، انساني ڪوتاهين ۽ خطائن جا سڄا

بيان هزارن اکين ۾ ڳوڙها آڻيندا. اسين پنهنجن ڪن سچن واقعن بيان ڪرڻ سان پنهنجي وقعت وڃائي نٿا سگهون: اهي سچا بيان وري به اهوئي ثابت ڪندا ته ماڻهو ايترو بلند به ٿي سگهي ٿو جو خود کي وساري ويهي! ”وڃائي وجود تهان هوءَ تڪبير چئو“ وارو شرط جيتري قدر عبادت سان لاڳو آهي، اوتروئي تحرير سان به لاڳو سمجهڻ کپي.

مطلب ته وسيع معنيٰ ۾ تاريخي جستجو ذريعي—جنهن ۾ سوانح نگاري، قبائلي ۽ قومي تاريخ، توڙي جماعت ۽ گروهه جا ڪارناما اچي وڃن ٿا—علم ادب لاءِ ايترو ته گهڻو مواد گڏ ٿيندو جو جلدن جا جلد ڀرجي ويندا، ۽ هڪ نه پر ڪيئي مطبع ان کي صاف ڪرڻ ۽ شايع ڪرائڻ ۾ مشغول رهندا.

آخر ۾ وري به منهنجي استدعا آهي ته پيءَ ڪانفرنس کان اڳ اسين ڪم از ڪم انهن ٻن تجويزن تي عمل ڪريون، جن کي اسين مٿي بيان ڪري آيا آهيون. وڏن خيالن ۽ خوابن جي بجاءِ جيڪڏهن اسان انهن ٻن آسان تجويزن تي عمل ڪيون، ته به مون کي يقين آهي ته اسان مان ڪيترا ئي مصنف بنجي پوندا، ۽ سندن قلمي ڪارناما اهڙو ته قيمتي مواد مهيا ڪري وجهندا جو وڏن فيلسوفن توڙي سائنسدانن جي مطالعي لاءِ مفيد ٿيندا. ڏئي شال اسان کي عملي قدم کڻڻ جي توفيق ڏئي؟

فن جي اهميت

تهديب جي خاص خوبي هيءَ آهي ته ان انساني ذهن ۽ روح کي آزادي بخشي ۽ اهڙيءَ طرح انسان کي موقعو مليو ته هو انهن شين جي ڳولا ڪري سگهي، جيڪي بذات خود فائد مند آهن. ٿوري غور ۽ فڪر ڪرڻ کان پوءِ خبر پوندي ته ڪي شيون اهڙيون ضرور ٿين ٿيون، جن کي حاصل ڪرڻ جي خواهش ان ڪري پيدا ڪين ٿي ٿي ته انهن جي ذريعي ڪنهن ٻيءَ شي کي حاصل ڪيو ويندو، بلڪ انهن کي حاصل ڪرڻ جي خواهش خود انهن لاءِ ئي ڪئي وڃي ٿي. گهڻيون شيون اهڙيون نظر اچن ٿيون، جن جي طلب فقط ان لاءِ ڪئي ويندي آهي جو آهي ٻين شين جي حاصل ڪرڻ جو وسيلو ٿينديون آهن. فرض ڪريو ته اوهان کي بخار آهي. ان جي علاج لاءِ اوهان کي ڪوئنين جي گهرج بلڪ خواهش آهي. هر ڇو؟ — ان لاءِ ته اوهين بخار جو علاج ڪرڻ گهرو ٿا. اوهين بخار جو علاج ڇو ٿا ڪرڻ چاهيو؟ — ان لاءِ ته اوهين بيمار رهڻ نٿا چاهيو. اوهين بيمار رهڻ ڇو نٿا چاهيو؟ — ان لاءِ ته صحت بيماريءَ کان وڌيڪ بهتر شي آهي. صحت بيماريءَ کان وڌيڪ بهتر شي ڇو آهي؟ — ان لاءِ ته صحت خوشيءَ يا شايد قابليت، کي حاصل ڪرڻ جو وسيلو آهي. هر خوشيءَ جي طلب ڇو ڪئي وڃي ٿي؟ گهڻا ماڻهو ان جو جواب اهو ڏيندا ته خوشي بذات خود هڪ مقصد آهي؛ يعني اهڙي شي آهي، جيڪا پنهنجو قدر پاڻ آهي. جيتريقدر قابليت جو تعلق آهي، گمان چوي ٿو ته اهو به هڪ ذريعو آهي؛ يعني ڪنهن ٻيءَ شي کي حاصل ڪرڻ جو وسيلو آهي. آخر ڪو قابل ڇو ٿي، جيستائين ان جي اڳيان ڪو مقصد يا مطلب نه هجي؟ اهو مقصد يا مطلب ڇا آهي؟ ان سوال جا ڪيترا ئي جواب ڏيئي سگهجن ٿا؛ هر ظاهري طرح ائين ڏسجي ٿو ته قابليت جي طلب ڪئي ڪنهن به شي لاءِ ڪئي وڃي، اها خود قابليت لاءِ ئي ڪئي ويندي، پوءِ ڪئي ان کي ان جي ذات کان پري ڪنهن ٻيءَ شي جي حاصل ڪرڻ جي وسيلي جي حيثيت سان استعمال ڪيو وڃي يا، خوشيءَ والگر، بذات خود هڪ مقصد جي حيثيت سان. اها هڪ مزيدار ۽ اچرج جهڙي ڳالهه آهي ته انهن شين جا مسئلا صاف ۽ واضح هجڻ بدران منجهيل آهن، جن جي طلب انهن جي پنهنجيءَ ذات لاءِ هوندي آهي — يعني آهي شيون، جيڪي ٻئي ڪنهن مقصد جو ذريعو ڪين آهن بلڪ پنهنجو مقصد پاڻ آهن. مجموعي

طرح، انساني تجربي وڏي پيماني تي هي فيصلو ڪري ڇڏيو آهي ته ٽي شيون اهڙيون ضرور آهن جيڪي فقط پنهنجي ذات لاءِ طلب ڪيون وڃن ٿيون، ۽ جيڪي پنهنجو مقصد پاڻ آهن. اهي ٽي شيون 'سچائي'، 'خير' ۽ 'حُسن' آهن. ڪن جو چوڻ آهي ته انهيءَ فهرست ۾ 'خوشي' به شامل آهي. سچائي، خير ۽ حُسن — ۽ شايد خوشيءَ — کي "آخري قدر" چيو وڃي ٿو. مذهب کان پوءِ فن، پنهنجي اهميت جي لحاظ کان، انساني لسٽ تي سڀ کان وڌيڪ اثر ڪيو آهي. بدقسمتيءَ مان فن جي طاقت ۽ تاثير جو احساس ايسٽائين ڪولڊ ٿو ٿئي، جيستائين انسان جي عمر هختي ۽ نظر وسيع نٿي ٿئي. فن جيڪي صورتون ورتيون آهن، انهن ۾ موسيقي، مصوري، سنگتراشي ۽ ادب اهم آهن؛ — ادب جو به خاص ڪري اهو حصو، جنهن کي شاعري سڏيون ٿا. پر ٽي ٻيا به گهٽ درجي جا فن آهن، جيڪي ڪمڻ جي سينگار، ڪپڙي جي آئٽ، ظروف سازي ۽ ڪموزي گريءَ ۾ پاڻ ظاهر ڪن ٿا. جن ته ڪن مادي شين انساني روح تي وڏو ۽ ٻُراسرار اثر وڌو آهي؛ ۽ اهڙيءَ طرح انساني روح لاءِ ان جي خوشيءَ ۽ راحت جا ڪي عظيم ۽ پائدار موقعا پيدا ڪيا آهن. سُرِيلا آواز، خاص انداز ۾ ترتيب ڏنل رنگ، مختلف صورتن ۾ گهڙيل پٿر، سفيد مٿاڇري تي ڪارا ڪارا نشان (تحرير)، انساني گلي مان نڪتل ڪي آواز (تقرير)، ڪاٺ، ڪپڙو، ڌاتو، ۽ چينائي مٽي — اهي سڀ مادي شيون نه آهن ته ڇا آهن؟

پر انهن مختلف قسم جي مادي شين ۾ آها ڪهڙي 'عام خوبي' آهي جو اهي سڀ هڪ ئي عنوان (يعني فن يا فن جون شيون) هيٺ اچن ٿيون؟ هن سوال جا ڪيترا ئي جواب آهن؛ ۽ اها حقيقت آهي ته انهن مان ڪنهن به هڪ کي عالمگير اتفاق راه نصيب ٿي ڪين سگهي.

فن جو افلاطوني نظريو.

منهنجو خيال آهي ته انهن سڀني مادي شين ۾ جيڪو عام قدر (common value) آهي، اهو هيءُ ته اهي سڀئي خوبصورت هونديون آهن؛ ۽ 'خوبصورت' هجڻ جي اها خصوصيت پنهنجيءَ جاءِ تي منفرد آهي، يعني دنيا ۾ ان جهڙي ڪابه شي ڪانهي. جڏهن ڪو ترتيب يا فن تعليم يا فن انساني روح، مناسب طريقي تي ان خصوصيت سان گهرو تعلق قائم ڪري ٿو، تڏهن ان کي هڪ عجيب غريب قسم جي خوشي يا لذت محسوس ٿيندي آهي؛ ڇاڪاڻ ته اسين انهيءَ لائق ڪونه آهيون ته جڏهن پهريون ڀيرو حُسن جي ويجهو ٿيون، ته ان کي صحيح طريقي تي پرکي به سگهون. اهو اسان کان ڪڏهن به ڪونه ٿي سگهندو. حُسن ڪڏهن به اسان جي قبضي ۾ ڪونه ايندو. سوال هيءُ پيدا ٿو ٿئي ته ان خصوصيت جو سبب ڇا آهي؟ انهيءَ جو جواب اسان کي فلسفي جي ميدان ۾ وٺي هلندو، جتي آءُ هلي ٿاڻهن کائڻ لاءِ تيار ڪونه آهيان. البت ان جو مختصر جواب هيءُ آهي — ۽ اهو جواب افلاطون ۽ ڪجهه عيسائيت جو پڻ آهي — ته زمان ۽ مڪان ۾ متحرڪ شين کان سواءِ هڪ ٻيو عالم يا حقيقت جو نظام پڻ

موجود آهي. انهيءَ عالم ۾ ڪي خيال يا اصول حڪمراني ڪن ٿا — شايد بهترين لفظ ’صورتون‘ آهي. انهن ۾ هڪ خير آهي، ٻيو انصاف، ٽيو سچائي، ۽ چوٿون حُسن. اهي صورتون انهن سڀني شين جو اصل ۽ بنياد آهن، جيڪي اسان جي روزاني زندگيءَ ۾ نيڪ، صحيح، سهيون ۽ خوبصورت معلوم ٿين ٿيون. اصولن يا صورتن جي اها غير ماديءَ دليا اسان جي پنهنجي ڄاتل سڃاتل دنيا کان جدا ۽ علحدي ڪانهي، بلڪ انهن پنهنجي دنيا ۾ تعلق ۾ آهن. صورتن جي غير مادي دنيا پنهنجون خوبيون مادي دنيا جي وٽن پوئتي ڇڏي ڇڏي، بلند ٻهاڙين جي چوٽين تي وسائي ٿي، ۽ بهار جي من موهيندڙ صبح جي مست ڪندڙ نظارن ۾ ظاهر ڪري ٿي. هر حُسن جي صورت جو ديدار فقط وجدان (intuition) جي وسيلي ڪري سگهجي ٿو. ان جي نظاري پسن لاءِ انساني روح بيقارائيءَ سان ان جي پويان ڦرندو ٿو وٺي. جيڪڏهن انساني روح پنهنجي انهيءَ ڪوشش ۾ ڪامياب ٿي وڃي ٿو، ته پوءِ حُسن گرفتار ٿيو هوي، ۽ ڪنهن مادي شي — مثلاً رنگ يا پٿر يا آواز — جو جسماني روپ اختيار ڪري لروار ٿئي ٿو. حُسن جي پٺيان فنڪار ڊوڙي ٿو، ۽ ڊوڙندو رهي ٿو، تان جو ان کي پنهنجي اختيار ۾ آڻي ٿو، ۽ پوءِ ان کي ڪنوار وانگر سينگاري ڪنهن مادي شي ۾ مجسم ڪري ٿو؛ ڇڻ ته فنڪار انهيءَ شخص کي چئجي، جنهن جو روح عجيب و غريب بصيرت سان نوازيو ويو آهي. الهيءَ بصيرت جي ڪري ئي هو حُسن کي سمجهي ٿو، ۽ ان کي مادي شي جي صورت ۾ آڻي ٻڌڻ يا ڏسڻ جي لائق بنائي ٿو. انهن مادي شين کي اسان فن پارا چئون ٿا. جڏهن عام ماڻهو ڪنهن فن پاري کي ڏسڻ يا محسوس ڪن ٿا، ته اهي خود به حُسن جو نظارو پسن ٿا — اهو حُسن، جنهن کي پهرين پهرين فنڪار محسوس ڪيو هو، ۽ جنهن ان کي پنهنجي تخليقي فن پاري ۾ آڻي، ديدار لاءِ عام ڪيو.

ڇا، اسان مان ڪو ٻڌائي سگهندو ته حُسن جي صورت ڪهڙي آهي؟ ڪوبه ڪونه ٻڌائي سگهندو؛ ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن افلاطون جو نظريو صحيح آهي، حُسن بيمثال آهي ۽ دنيا ۾ ان جهڙي بي ڪابه شي ڪانه آهي. البت هڪڙي ڳالهه صاف آهي ته حُسن ڪنهن مادي يا محسوس ڪيفيت جو نالو ڪونهي — جيئن گرم، ٿڌو، سخت، نرم، آلو، خشڪ، يا رنگين، وغيره. ٻين لفظن ۾، اسان حُسن جو احساس اکين يا ڪنن يا ٻين حواسن سان نه، بلڪ روح سان ڪريون ٿا. مثال طور، فرض ڪريو ته اوهين پنهنجيون آنڱريون بيخياليءَ ۾ پٺيان تي رکو ٿا، ۽ هڪ کان پوءِ ڏهين ۽ ٻارهين سُر تي رکندا ٿا هلو. نتيجو هي نڪرندو ته پٺيان مان آواز جون لهرون نڪري، فضا ۾ پڙاڏو ڪنديون، هوا کي چهرينديون، ڪنن جي پردن مان نڪرائينديون ۽ رڳن مان گذرنديون، دماغ ۾ وڃي پهچنديون. اهڙيءَ طرح، جڏهن سڀني جسماني حالتون ئي گذرن ٿيون، تڏهن انهيءَ آواز جي سماعت جو احساس ٿئي ٿو، جيڪو پٺيان جي سُر تي آنڱرين رکڻ سان پيدا ٿيو هو. هاڻي فرض ڪريو ته پٺيان جي انهن ساڳين سُر تي آڱريون آنڱريون رکڻ ٿو، پر اهڙي انداز سان، اهڙيءَ ترتيب

مان، جو انهن مان نڪو نڌڙ آواز ”باش“ (Bach) جي نغمي جو موضوع ٺهي ٿا پون. هينئر به آهي ئي اڳوڻيون جسماني حالتون واقع ٿيون آهن، پر هن دفعي هڪ نئين ڳالهه به پيدا ٿي آهي: يعني بي انداز خوشيءَ ۽ سرور جو احساس، جيڪو اسان کي نغمي جي ٻڌڻ کان پوءِ حاصل ٿيو. عظيم موسيقيءَ جي صورت ۾، آوازن جو اهو سرور تار جيڪو اسان کي خوشيءَ ۽ سرور جي قريب پهچائي ٿو، حسين ٿئي ٿو. تڏهن به پهرينءَ صورت ۾ جڏهن سرور تي بيخياليءَ سان آنگريون رکيون ويون هيون، ۽ هيءَ صورت ۾ جڏهن انهن ئي سرور ’باش‘ جو نغمو پيدا ڪيو، فرق صرف نظم ۽ ترتيب جو آهي. انهيءَ فرق تي هيءَ صورت جي خوبصورتيءَ ۽ پهرينءَ صورت جي بدصورتيءَ جو دارومدار آهي. ياد رکڻ گهرجي ته نظم ۽ ترتيب ڪا مادتي يا طبعي شي ڪانه آهي، يعني اسين ان جي ڄاڻ پنهنجن حواسن جي وسيلي ڪون ٿا ڪريون: تنهنڪري معلوم ٿيندو ته حسين هجڻ جي خوبي، جيڪا هن مثال ۾ آوازن جي خاص نظم ۽ ترتيب تي دارومدار رکي ٿي، ڪا مادتي يا طبعي خوبي نه آهي. ساڳيو حال تصويرن جو آهي. جنهن خام مواد مان تصويرون ٺهن ٿيون، اهو ڪاغذ وغيره ۽ رنگ آهن. جيڪڏهن رنگن کي ڪاغذ وغيره تي بيخياليءَ سان پکيڙيو وڃي، ته سواءِ هڪ رنگين مٿاڇري جي ٻي ڪا به شي ڪانه ٺهندي؛ پر جيڪڏهن انهن ئي رنگن کي ساڳئي ڪاغذ وغيره تي هڪ خاص طريقي سان — مثلاً ”ريمبرانٽ“ (Rembrandt) جي طريقي سان — پکيڙيو ويندو، ته هڪ سولهن پيدا ٿيندي، جيڪا انساني روح تي گهرو اثر ڇڏيندي. جڏهن ٻنهي حالتن ۾ هڪڙوئي خام مواد استعمال ڪيو ويو آهي، ته پوءِ انهن ٻنهي ۾ فرق ڪهڙو آهي؟ — ڪاغذ وغيره تي رنگن جو خاص نظم ۽ ترتيب! اهو نظم ۽ ترتيب ڪا طبعي يا مادتي شي ڪانه آهي: تنهنڪري، جيڪو حسن مادي جي نظم ۽ ترتيب سان پيدا ٿئي ٿو، ۽ جيڪو مادي جي بدران نظم ۽ ترتيب جي خصوصيت آهي، سو ڪنهن اهڙيءَ شي جي خصوصيت آهي، جا بذات خود مادي يا طبعي ڪين آهي.

انهيءَ نقطن نگاه کان ڄڻ ته حسن شيشي جي هڪ اهڙي ٽڪري وانگر آهي، جنهن مان انسان جو روح هڪ ٻئي حقيقت جي نظام جو نظارو ڏسي سگهي ٿو. اهو حقيقت جو نظام غير مادي آهي؛ ۽ جيئن ته حسن شين بلڪ شين جي هڪٻئي سان تعلق جي خوبي آهي، تنهنڪري اهو هر وقت پاڻ ٻڌري ڪرڻ لاءِ بيقرار رهي ٿو، ۽ ان موقعي جي ڳولا ۾ رهي ٿو ته ڪو ان جي جلوي جي صحيح تعريف ڪري ٿو يا نه. هي خارجي نقطن نگاه آهي؛ ڇاڪاڻ ته ان جو اصل مقصد هي آهي ته حسن شين جي — يا، وڌيڪ صحيح لفظن ۾، شين جي ترتيب جي — خوبي آهي، يا ان خوبيءَ سان متعلق آهي.

ٽالسٽاءِ جو نظريو.

’انهن شين ۾، جن کي اسين فن پارا چئون ٿا، عام قدر ڪهڙو آهي؟‘ ان سوال جي هڪ ٻئي جواب ۾، روس جي عظيم ناول نويس ’ٽالسٽاءِ‘ (1828ع - 1910ع) جو نظريو به

ٻڌڻ لائق آهي. نالستاءَ جي خيال ۾، ”فن ٻين تائين پهچائيل جذبو آهي.“ فرض ڪريو ته ڪو فنڪار (موسيقيار يا مصور يا شاعر) پاڻ ۾ ڪنهن شي بابت سخت جذبو محسوس ڪري ٿو. اهو به فرض ڪريو ته هو انهيءَ جذبي کي رنگ يا آواز يا پٿر يا لفظن جو ويس پهرائي ٿو. وري اهو به فرض ڪريو ته اهو جذبو ٻين تائين پهچي ويو آهي. اهڙيءَ صورت ۾، نالستاءَ جي خيال موجب، ڄڻ ته فن پيدا ٿي ويو، ۽ اها صورت اصل ۾ فن پارو آهي. انهي لحاظ کان، سڀني فن پارن ۾ عام قدر ’شديد جذبي جي مڪمل اظهار (communication) جي قوت‘ آهي.

هن نظريي جي خلاف ڪيترائي اعتراض ڪيا ويا آهن.

پهريون ته هي نظريو اهو ڪونه ٿو ٻڌائي ته فن جي تخليق لاءِ ڪهڙي قسم جي جذبي جو اظهار ضروري آهي. شايد شديد جذبي جو سڀ کان وڌيڪَ سنئون سڌو اظهار جيڪو اسين ڏسون يا سوچيون ٿا، اهو هيءُ آهي ته ڪو شخص شڪنجهي ۾ ڦاٿل هجي، ۽ سخت اذيت ۽ تڪليف جي حالت ۾ دانهون ۽ ڪوڪڙون ڪري رهيو هجي. ان وقت، انهيءَ شخص پنهنجي جذبي جو اظهار ڪري ڇڏيو آهي—يعني جيڪي ڪجهه هو محسوس ٿو ڪري ان جو نس پس اظهار ڪري ٿو. هر ڪوبه شخص ائين ڪونه چوندو ته اها دانهن ڪوڪڙ، جذبي جي اظهار ڪرڻ جي باوجود، ’فن‘ پيدا ڪري ٿي. ان جو سبب هي آهي ته اهو جذبو، جنهن جو اظهار ٿيو، صحيح قسم جو ڪونه آهي.

ٻيو اعتراض به گهٽ سخت نه آهي. سڀني قبول ڪندا ته فن پارا درجن جي لحاظ کان مختلف هوندا آهن. ڪي اعليٰ ۽ عظيم هوندا آهن ۽ صدين تائين زندهه رهندا آهن، ته ڪي وري پنهنجي پيدائش جي پهرئين مهيني ۾ ئي فوت ٿي ويندا آهن. عام طرح هن ڳالهه تي سڀ متفق آهن ته ٻن فن پارن ۾ هڪڙو ٻئي کان وڌيڪ اهميت وارو هوندو آهي؛ مثلاً، موزارت (Mozart، ۱۷۵۶-۱۷۹۱ع) جا اوپيرا، سٽيويون (Sullivan، ۱۸۴۲-۱۹۰۰ع) جي اوپيرا، ڪان، ۽ ليونارڊو ڊاوينسي (Leonardo da Vinci، ۱۴۵۲-۱۵۱۹ع) جون تصويرون ’رايل اڪيڊميءَ‘ جي موجوده صدر، ميولنگز (Sir Alfred Munnings، ۱۸۴۸ع)، جي تصويرون کان گهڻو اعليٰ ۽ عظيم آهن.

اها حقيقت آهي ته ڪنهن خاص موقعي تي اڪثر انسان جنهن شي جي تعريف ۽ توصيف ڪندا آهن، اها سڌائين ڪا عظيم فن پارو ڪانه هوندي آهي. گهڻا ماڻهو يا ته پريشان ٿي فن کان پاسو ڪندا آهن، ۽ يا ته ان سان ڪو واسطو ئي ڪونه رکندا آهن. اهي بي سڙي موسيقيءَ—مثلاً ”جاز“، ”سونگ“، ”ڪروننگ“، يا پنهنجي وقت جي سادي سُودي موسيقي—کي عظيم موسيقارن جي ڪلاسيڪي نغمن ۽ راڳن کان وڌ سمجهندا آهن. اهڙيءَ طرح، ماڻهو باتصوير رسالن جي سرورق تي ڇپيل اڌ اگهاڙين تصويرون کي ’نیشنل گيلريءَ‘ جي سڀني تصويرون کان سٺو سمجهندا آهن.

تنهنڪري، جيڪڏهن اسين ڪنهن فن پاري جي قدر ۽ قيمت جي ڪٽ ان جذبي جي خوشيءَ ۽ نوعيت سان ڪريون، جنهن جو اظهار انهيءَ فن پاري ۾ ٿيو آهي، ته دنيا جا ڪي به ٽي فن پارا انهيءَ امتحان ۾ ڪامياب ٿي سگهندا. تذڪرا شاهد آهن ته عظيم فن پارن پنهنجي وقت جي عام موسيقيءَ ۽ اکهارين تصويرن جي مقابلي ۾ ڪن تمام ٿورين دلين ۾ آسنگ اٿاريا هوندا؛ ڇاڪاڻ ته سواءِ انهن ماڻهن جي، جن جي حصي ۾ اها ذات آيل آهي، عظيم فن پارن کي ڏسڻ يا ٻڌڻ شرط پسند ڪرڻ ۽ دل ۾ ساڙيڻ ڪا پارائي راند ڪانه آهي. فن پارن تي تعريف ۽ پسند جي نظر ڪرڻ لاءِ اسان کي ترتيب ۽ مشق جي ضرورت آهي. بهترين تصويرن ۽ جادو ڪندڙ موسيقيءَ سان اسان کي ايترو گهڻو واهيو رکڻ گهرجي، جو رفتي رفتي اسان جون اکيون کٽي پون ۽ ڪنن جون ٽاڙيون لهي وڃن. تنهنڪري، جيڪڏهن اسين نالستاهه جي نظريي، يعني 'جذبي جي اظهار ۾ ڪاميابي' کي ڪسوٽي ڪري وٺون، ته منهنجي خيال مطابق دنيا جا قبول ڪيل عظيم فن پارا به ان ڪسوٽيءَ تي سجا ثابت ڪونه ٿي سگهندا. ائين ٿو سمجهجي ته نالستاهه اهو نتيجو انهيءَ ڪري ڪڍيو ۽ قبول ڪيو هو جو هن جي خيال موجب روسي عوام جي گيتن، "هنمليت" جي مقابلي ۾، گهڻن ماڻهن کي خوشي ۽ مسرت پهچائي هئي، تنهنڪري انهن ۾ گهڻو فن هو. انهيءَ حقيقت کان پاسو ڪري ته اهو نتيجو انساني نسل جي عام فيصلي جي بيهه خلاف آهي، هيءَ ڳالهه يقيني آهي ته جڏهن اسين چئون ٿا ته فلاڻي تصوير فلاڻيءَ تصوير کان وڌيڪ آهي، تڏهن اسين ائين چونڌڻ جي ڳڻپ ڪونه ٿا ڪريون ته سو مان ايڪونجا ههه ماڻهن فلاڻيءَ تصوير کان فلاڻي تصوير وڌيڪ پسند ڪئي آهي. ٻين لفظن ۾، فني ۽ جمالياتي مسئلا ڳڻپ جي طريقن سان حل ڪونه ڪيا ويندا آهن.

جيڪڏهن مون کان پڇيو وڃي ته 'فن يا فن پارا ڇا جي ڪري ٻين شين کان بلند درجي جا هوندا آهن'، ته آءٌ ائين چوڻ جي بدران ته 'ان لاءِ' ته انهن ۾ ڪنهن جذبي جو اظهار ڪيل هوندو آهي، هيءُ چوڻ وڌيڪ پسند ڪندس ته 'ان لاءِ' ته اهي خوبصورت ۽ حسين هوندا آهن.

فن جي طاقت.

انساني روح تي فن جي طاقت، فن جي جادوءَ جو گهرو اثر آهي. انهيءَ طاقت جو اندازو هن قابل ذڪر ڳالهه مان ٿي ويندو ته عظيم فن پارا صدين کان هر هڪ نسل تي پنهنجو اثر ڪندا پئي آيا آهن. سائنسي ڪوجنائن ۽ ايجادن جي قدر قيمت رڳو انهن جي پنهنجي دور ۾ ٿيندي آهي. هرڪا نئين ايجاد پراڻيءَ ايجاد کي منسوخ ڪري ان جي جاءِ وٺي ٿي. مثلاً، نيوٽن (Newton، ۱۶۴۲-۱۷۲۷ء) جي 'ڪشش ثقل' جي نظريي (Theory of Gravitation)

جي جاء، آئن اسٽائن (Einstein، ۱۸۷۹-۱۹۵۵ع) جي 'اضافي نظريي' (Theory of Relativity) اچي سنڀالي. اٺويهن صديءَ ۾ عام خيال هو ته سڀني جوهر هڪ ئي قسم جا، نوس ۽ لافاني آهن؛ پر هاڻي ويهين صديءَ جي تحقيقاتن ثابت ڪيو آهي ته جوهر هڪ ننڍڙو سڄ آهي، جنهن ۾ بجلي پري پيشي آهي. اهڙيءَ طرح، سائنس جي ايجادن جي حيثيت جن ته منزل مقصود تي پهچائڻ واري رستي تي ڪٽل مختلف پٿرن جهڙي آهي، جيڪي رستي تي هڪٻئي پٺيان ايندا رهن ٿا، ۽ جن کي انسان منزل تائين پهچڻ جي ڏن ۾ اتي ئي ڇڏيندو اڳتي وڌي ويندو آهي. پر، فن پاران جو معاملو ان جي آبتو آهي. اها اهميت جيڪا فن پاران ايندڙ نسل جي نگاهه ۽ راءِ ۾ رکن ٿا، ۽ اهو اثر جيڪو اهي انساني روح تي هميشه ڪن ٿا، هر دور ۾ هر زماني ۾ ايترو ئي گهڻو، وڏو ۽ آونهو هوندو آهي، جيترو ان دور ۾ هو جڏهن آهي وجود ۾ آيا هئا. حقيقت ۾ فن پاران جي طاقت ۽ انهن جو اثر، وقت جي رفتار سان گڏ برابر وڌندو رهي ٿو؛ ڇاڪاڻ ته هر ايندڙ نسل انهن کي اڳي کان بهتر طريقي تي سمجهي سگهي ٿو. مثال طور، 'هومر' (Homer، ۳۵۰ ق. م.) جي عظيم الشان تحريرن کي اڄ به انهيءَ قدر جي نگاهه سان ڏٺو ٿو وڃي، جهڙو انهن جي وجود ۾ اچڻ واري دور ۾ ڏٺو ويندو هو. سچ پچو ته هڪ عظيم فن پارو سڀني زمائرن جي دولت هوندو آهي، جنهن کي ماڻهو هميشه پنهنجي ساهه سان سالييندا ايندا آهن.

مشهور فيلسوف افلاطون (Plato، ۴۲۷-۳۴۷ ق. م.) فن کي ايتري ته اهميت ڏني هئي، جو هن کي پنهنجي "خيالي رياست" (Utopia) مان فنڪارن کي ٻاهر ڪڍي ڇڏڻ جو فيصلو ڪرڻو پيو هو؛ ڇاڪاڻ ته هن جي خيال مطابق فنڪار اهڙن جذبن کي آڏارين ٿا، جيڪي هوند ستل هجن ته چڱو. مثلاً، ڪنهن آلمبي (tragedy) جو هيرو زندگيءَ جي محرومين ۽ ناڪامين تي ڏاڍي زوردار انداز ۾ اثرائتيون تقريرون ڪري، آه زاري ڪري ٿو؛ پر حقيقي زندگيءَ ۾ همت وارا، خود اعتماد ۽ بردبار انسان انهن محرومين ۽ ناڪامين جو مقابلو وڏي صبر، خاموشيءَ ۽ استقلال سان ڪن ٿا. افلاطون جو هي خيال به هو ته اڪثر فنڪار شين جو هوبهو نقل ڪن ٿا—گويا فنڪارن جو ڪم ئي نقل ڪرڻ آهي. جڏهن ڪو مصور ماڻهن ۽ مقامن جي تصوير، ۽ ڪو تمثيل ڪار نظارن ۽ واقعن جي ذري پرزي جو نقشو چٽي ٿو، ته حقيقت ۾ هو انهن شين جي نقالي ٿو ڪري. تنهنڪري، افلاطون اهو سوچيو ته فنڪار، مصور ۽ شاعر انساني روح کي زندگيءَ کان هٽائي، ظاهر داريءَ ۽ بناوت ڏانهن وٺي وڃن ٿا—۽ اهڙيءَ طرح، انساني روح کي اڳتي وڌڻ کان روڪي، وهمن ۽ وسوسن ۾ گرفتار ڪري ٿا ڇڏين. افلاطون جي هن نظريي جي تشريح جو مقصد هيءُ آهي ته افلاطون به ڪنهن نه ڪنهن طريقي سان انساني روح تي فن جي تاثير جو قائل هو.

موسيقي .

ڇا، اسين فن جي تاثير بابت ڪجهه چئي سگهون ٿا؟ — تمام ٿورو. ڇاڪاڻ ته اهو تاثير، مختلف هجڻ سبب، ڪنهن سمجهه ۾ ايندڙ حدبنديءَ ۾ اچي نٿو سگهي. خاص ڪري هيءَ ڳالهه عظيم موسيقيءَ جي باري ۾ بلڪل صحيح آهي. راکب ڪيترن ئي طريقن مان ٻڌي سگهجي ٿو. اوهين خيال ۾ ئي آوازن جي دريافت مان گڏ وهندا ٿا وڃو، ۽ ڄڻ ته سجاڳيءَ ۾ خواب ٿا ڏسو. اوهان جو اهو سجاڳيءَ جو خواب امنگ اٿاريندڙ، سوچ ۾ ٻڌل، ۽ عام طرح لذت ڏيندڙ ۽ مسرت بخشيندڙ ٿئي ٿو. اهڙيءَ صورت ۾ اوهين خيالن جي هڪ عجيب غريب دنيا ۾ پهچي ٿا وڃو، جتي اوهين پاڻ کي ڏاڍا نيڪ ۽ شريف محسوس ٿا ڪريو ٿا؛ مثلاً، ڪٿي اوهين ڪيري پيل انسان کي سهارو پيا ڏياريندا، ڪٿي گمراهن کي رستو پيا ڏيکاريندا، ڪڏهن اڪيلي سر دشمن جي گهيري ۾ هوندا، ته ڪڏهن ڪنهن دوشيزه کي مصيبت مان چونڪارو ڏياريو هوندو — ڄڻ ته اوهان پنهنجي ليکيءَ جو ثبوت پيش ڪندي موت جي بستري تي انهن سڀني ماڻهن کي معاف ڪري ڇڏيو هوندو، جن جيئري اوهان سان بدسلوڪي ڪئي هئي — وغيره وغيره. پر ههڙي قسم جا سڀئي جذبا ۽ خيال جيڪي اوهين خيالن جي عالم ۾ محسوس ڪريو ٿا، بلڪل اهڙا ئي هوندا آهن جهڙا روزاني عام حقيقي زندگيءَ ۾ اوهان کي محسوس ٿين ٿا. خيال جي عالم ۾ اهي جذبا ۽ خيال وڌيڪ بزرگ ۽ برتر صورت ۾ اوهان جي ذهن تي چاڻيڻي ٿا وڃن، ۽ اوهين انهن کان گهڻو لطف ۽ خوشي حاصل ٿا ڪريو. انهن جذبن ۽ خيالن جي احساس جي تجربن ڪرڻ جي حالت ۾، دراصل، اوهان پنهنجي اندرينءَ شخصيت جو مشاهدو ڪيو آهي — جيتوڻيڪ اها الدروني شخصيت اوهان جي حقيقي ۽ ظاهري شخصيت کان وڌيڪ اعليٰ ۽ بزرگ هوندي آهي. موسيقي انهن جذبن کي اٿارڻ کان سواءِ هڪ جذبو اهڙو به اڀاري ٿي، جيڪو پنهنجي سر اڪيلو هوندو آهي. هي آهو جذبو آهي، جيڪو آوازن جي سرتار ۽ ڦير گهير سبب سجاڳ ٿئي ٿو — (جيئن ته اهو بلڪل اڪيلو ۽ خاص موسيقيءَ سان تعلق رکندڙ آهي، تهئنڪري اسين ان جي وضاحت لفظن ۾ ڪري نٿا سگهون؛ ڇاڪاڻ ته ان جو اهو مطلب نڪرندو ته اهو جذبو ڪنهن ٻئي جذبي جي صورت ۾ تشریح جوڳو آهي، ۽ ائين سمجهڻ غلط فهميءَ ۾ مبتلا ڪندو). اسين ايترو ضرور چائون ٿا ته اهو جذبو جوش ڏياريندڙ آهي؛ ۽ جڏهن اسين اهڙي انداز سان هڪ دفعو به موسيقيءَ مان لطف حاصل ڪريون ٿا، ته اسان کي خبر پوي ٿي ته صرف اهڙي جذبو، جيڪو خاص موسيقيءَ سان تعلق رکي ٿو، موسيقيءَ کي پرڪڻ جي سلسلي ۾ اهم ۽ قدر لائق هوندو آهي. اهڙي انداز سان ٻڌل موسيقيءَ جي باري ۾ بهترين وضاحت، منهنجي خيال ۾، مشهور روزنامچر نگار سيمونل پيپس (samuel Pepys, ۱۶۳۳-۱۷۰۳) ڪئي آهي. هو لکي ٿو:

”موسیقی مون کي مست ۽ بيخود ڪري ٿي ڇڏي، ۽ منهنجي روح کي اهڙيءَ طرح وڪوڙي ٿي وڃي جو آءٌ سڄ پڇ بيمار ٿيو هوان — بلڪل اهڙو بيمار، جهڙو بهرين به هڪ پيري پنهنجيءَ زال جي محبت ۾ گرفتار ٿي رهي ڇو آهيان“

مصوري.

موسیقیءَ جي برعڪس، مصوري پنهنجي ماهيت ۾ ڪنهن ٻيءَ شي جي وجود جي طلب ڪري ٿي: يعني لازمي طور ان ۾ ڪنهن نه ڪنهن موضوع — مثلاً شخص، واقعي، نظاري يا هندسي شڪلين — جو اظهار هوندو آهي. تصوير ۾ ڪٿي موضوع جو عنصر اهم نه به هجي، تڏهن به ان جي اهميت گهڻي آهي. عام راءِ هيءَ آهي ته تصوير جو موضوع سمجهڻ جهڙو ۽ سڃاڻڻ جهڙو هئڻ گهرجي. اسان جي پنهنجي وقت ۾ ڪيترن ئي مصورن انهيءَ عنصر کي پنهنجي ڪلي ۾ ڦٽو ڪري ڇڏيو آهي، جنهن مان موضوع ظاهر ٿئي؛ ۽ هاڻي ته پنهنجين تصويرن ۾ هو رنگي شڪلين ۽ هندسي خاڪن ۽ نمونن جا ميڙ پيش ڪن ٿا، يا اسان جي ڄاڻل سڃاڻل شين جي تصوير اهڙي نموني تي ڇڪين ۽ ٺاهين ٿا جو انهن جون صورتون ئي ڦريو وڃن. مثلاً لارلگيءَ جي پوٽن مان يا لاريءَ جي ڇت مان هٿ پيا ڦٽن؛ يا اهڙا بيان ٺاهيا پيا وڃن، جن جي سُرڻ جي شڪل اکين جهڙي هوندي آهي. عام طرح چيو وڃي ٿو — هيءَ ڪٿي ذاتي راءِ آهي، پر صحيح ضرور آهي — ته اهڙي قسم جي ڪابه تصوير اڄ تائين مقبول ٿي نه سگهي، بلڪ اڪثر تصويرون فني قدر منزلت جي اعليٰ معيار تائين به ڪين پهچي سگهيون — البت ان جو امڪان سو ضرور آهي.

تصوير ۾ جيتوڻيڪ ڪنهن نه ڪنهن موضوع جو عڪس ورتل هوندو آهي، پر رڳو موضوع جي هوبهو صورت ٺاهڻ ۾ تصوير جي فني بزرگيءَ جو راز پوشيده ڪوٺ ٿو ٿئي. جيڪڏهن ائين هجي ها، ته رنگين فوٽوءَ کي تصويري فن جو اعليٰ نمونو سمجهيو وڃي ها؛ ڇاڪاڻ ته ظاهر آهي، فوٽوءَ ۾ موضوع جو هوبهو ۽ بلڪل صحيح اظهار ٿئي ٿو. اهو ٻڌائڻ به مشڪل آهي ته ڪن عظيم وٽنديزي مصورن (مثلاً ورميئر Vermeer، ۱۶۳۲-۱۶۷۵ع) جون تصويرون آخر ڪهڙي لحاظ کان رنگين فوٽن کان علحد يون ٿين ٿيون. ان هوندي به انهن ۾ فرق ضرور نظر ايندو. تصويرن ۾ مٿاثر ڪرڻ جي زبردست طاقت موجود آهي، ڇڻ ته آهي اسان جي دلين تي وڃيو قبضو ڪن؛ پر رنگين فوٽن ۾ اهو اثر ڪٿي! تنهنڪري ظاهر آهي ته موضوع جي خالص ۽ صحيح اظهار کان سواءِ تصوير ۾ ٻيا جزا به موجود هوندا آهن. مثال طور، مصور جو پنهنجي موضوع سان مزاجي يا جذباتي لاڳاپو، يا هيءُ ته هو نظاري جي ڪهڙي خاص حصي تي گهڻو زور ڏيڻ چاهي ٿو؛ هو پنهنجي مرضيءَ ۽ پسند مطابق ڪهڙي حصي کي گهڻو نمايان ڪري ٿو، ڪهڙي حصي کي روشنيءَ ۾ آڻي ٿو، ۽ ڪهڙي کي اولده ۾ ڇڏي ڏئي ٿو؛ يا هن جي اصل ڪوشش هيءَ ٿئي ٿي ته هو پنهنجيءَ تصوير جي موضوعن کي اهڙي انداز سان پيش ڪري جو انهن جو اصلي حسن ابدیت حاصل

ڪري — پوءِ کڻي ائين ڪرڻ لاءِ هن کي انهن سڀني جزوي ڳالهين جي هوبهو عڪاسي ۽ کي قربان ڪرڻو پوي. هي مسئلا ڏاڍا منجهيل ۽ مشڪل آهن، جن تي آءٌ وڌيڪ بحث ڪرڻ ضروري نٿو سمجهان. آءٌ رڳو هن حقيقت ڏانهن ڌيان ڇڪائڻ ڪافي سمجهان ٿو ته تصوير ۾ جيتوڻيڪ ڪنهن نه ڪنهن موضوع جو عڪس ورتل هوندو آهي، پر تصوير ڏسي جيڪا لذت ۽ خوشي محسوس ٿئي ٿي، ان جو اصلي سبب موضوع جي صحيح ۽ هوبهو عڪاسي نه بلڪ تصوير جي هيئت (form)، خاڪو، روشني، ۽ رنگن جي خاص ملاوت ۽ ترڪيب آهي. پهرين ته اها حقيقت واقعي غير اهم پئي لڳندي، پر انهيءَ جو سچو احساس فقط ان وقت ٿي سگهي ٿو، جڏهن اسانجين نظرن مان بيشمار تصويرون گذريون هونديون ۽ اسين تصويرون ڏسڻ جا عادي ٿي ويا هوندا. پهرئين پيري ڪنهن تصوير کي ڏسڻ وقت اسين ڇاچيندا آهيون ته ان جو موضوع ڪهڙو آهي ۽ ان ۾ ڪهڙيءَ شي جي عڪاسي ڪيل آهي، ۽ پوءِ پنهنجي ذوق مطابق ان مان لطف ۽ خوشي حاصل ڪندا آهيون. اسين تصوير ۾ ڪنهن قدرتي نظاري يا جنگ جي منظر يا هرڻ جي شڪار کي ڏسي حيران ٿيون ٿا، ۽ بي اختيار مصور کي داد ڏيون ٿا ته هن ڪهڙي نه ڪمال ۽ ڪاريگريءَ سان اهو نظارو تصوير ۾ آندو آهي. تصويرون ڏسڻ ۽ ڏسندي رهڻ جي عادت جڏهن اسان ۾ گهر ڪري ويندي، تڏهن ئي اسان کي هن حقيقت جو احساس ٿيندو ته جيتوڻيڪ تصويرون ڪهڙي قدر حقيقي زندگيءَ سان مشابهت رکن ٿيون، ليڪن انهن جو اصل قدر ۽ قيمت (يعني اها خوبي جيڪا اسان جي جذبن تي اثر ڪري ٿي) انهن جي حقيقي زندگيءَ سان مشابهت هجڻ ۾ نه آهي.

ادب.

مصوريءَ ۽ موسيقيءَ جي مقابلي ۾، ادب جي طاقت ۽ تاثير تمام زياده آهي. حقيقت ۾ ادب جي رنگينين ۽ دلچسپين جي ڪابه حد مقرر ڪري نٿي سگهجي؛ ڇاڪاڻ ته ان ۾ انساني تجربن جو سمورو عڪس، ۽ انساني فطرت جي هر رُخ کي پوريءَ طرح ظاهر ٿيڻ جو موقعو ملي ٿو. جيڪڏهن ادب غنائي شاعريءَ جي صورت ۾ آهي، ته اسان کي زندگيءَ جي حسن مان لطف اندوز ڪرائي ٿو. ڊرامي، خاص ڪري المي ڊرامي (tragedy)، ۾ زندگيءَ جي عظمت ۽ شان شوڪت کي ڏسي، اسان ۾ انسانيت سجاڳ ٿئي ٿي. مزاحي ڊرامو (comedy) ڏسي اسين خوش ٿيون ٿا، ۽ ٺهڪن مٿان ٺهڪ ڏيندا ٿا رهون. وري جيڪڏهن ادب ۾ طنز ۽ مزاح هجي، ته اسين ماڻهن جي بيوقوفين ۽ ذليل حرڪتن کي ننديون ٿا. خيالي ادبپارن کي پڙهي اسان جي دلين ۾ پختا ارادا پيدا ٿين ٿا ته دنيا کي اهڙو بنايون جهڙو ان کي ٿيڻ گهرجي؛ يا ائين چئجي ته اسان ۾ پنهنجين دلي خواهشن کي حاصل ڪرڻ جي شديد آرزو ڪتر مولي آئي ٿي.

اعليٰ ادب جي مطالعي مان جيڪو اثر پيدا ٿئي ٿو ۽ جيڪا خوشي اسان کي ملي ٿي، ان جي باري ۾ ڪيترا ئي نظريا آهن. مثلاً، آهي ماڻهو جيڪي تڪليفن ۽ مصيبتن ۾ پریشان

رهندا ٿا اچن ۽ جيڪي پنهنجي ڏک کي وسارڻ لاءِ وڌيڪ اذيتون سهن ٿا، اهي عظيم آلمين (great tragedies) — جهڙوڪ ”ميڪيٿ“ يا ”هئمليٽ“ — کي ڏسي ڇو ٿا خوشي محسوس ڪن. جڏهن انهن آلمين ۾ رنج ۽ غم بي انداز آهي، ۽ جڏهن انهن جا ويسٽاري (characters) هڪٻئي سان دغا ڪن ٿا، زهر ٿا پيارين، قتل ڪن ٿا، ۽ عام طرح نهايت ڪمپڻ جا طريقا اختيار ٿا ڪن! نيٺ آلمين جا ويسٽاري ڪهڙيءَ طرح، افلاطون جي نظريي مطابق، پنهنجين بدبختين، شڪستن ۽ ڪمزورين کي وضاحت سان بيان ڪن ٿا؟ جيڪڏهن روزاني زندگيءَ ۾ اوهان کي ڪو ڏک پهچي — اوهان کي ڪو ڏک لڳي، ڪٿي اهو ڏک جسماني هجي جهڙوڪ اوهان کي گوڏي ۾ هاڪي لڳي وڃي، يا اهو ڏک نفسياتي هجي جهڙوڪ اوهان جو محبوب اوهان سان بيوفائي ڪري — ته اوهين انهيءَ ڏک جي بار هلڪي ڪرڻ جي ڪوشش ڪريو ٿا. انهيءَ ڏک جي بار هلڪي ڪرڻ لاءِ اوهان کي حقيقي زندگيءَ ۾ اهو سبق سيکاريو وڃي ٿو ته هر مشڪل کي استقلال، ثابت قدميءَ ۽ مستقل مزاجيءَ سان برداشت ڪريو، ۽ اهو به سمجهايو وڃي ٿو ته پڇتائڻ مان ڪوبه فائدو ڪونه آهي. پر آلمين ۾ ڏيکاريل زندگيءَ مان جڏهن ماڻهن کي ڏک ۽ تڪليف پهچي ٿي، تڏهن هو ڊگهيون ڊگهيون تقريرون ڪري پنهنجي دل جو غبار ڇنڊين ٿا؛ هرڪنهن کي پنهنجي درد جو داستان ٻڌائيندا رهن ٿا، ۽ چون ٿا ته ڪهڙيءَ طرح هڪ هڪ شي، هڪ هڪ شخص سندن دشمنيءَ ۽ مخالفت تي ڪم ڪشي بيٺو آهي. مثلاً، ’هئمليٽ‘ هميشه شڪايتون ڏيندو ۽ دانهون ڪندو نظر ٿو اچي. اسان کان نه رڳو اهڙن ڊرامن جي تعريف ۽ تحسين جي توقع رکي ٿي وڃي، بلڪ اسين سچ پچ انهن جي ساراهه ڪريون ٿا، ۽ ’هئمليٽ‘ ۽ ’ميڪيٿ‘ کي دنيا جي عظيم ترين ڊرامن مان ڪري ٿا ليکيون. ڇو؟ ان جو هڪڙو مشهور جواب يوناني فيلسوف ارسطوءَ ڏنو آهي. هن جو چوڻ آهي ته اسين اسٽيج تي آلمين کي ڏسي ان ڪري خوشي محسوس ڪريون ٿا جو اهي اسان جي جذبي جي وڌيڪ ۽ فالتو شدت کي گهٽائي ڇڏين ٿا. خاص ڪري، رحم ۽ خوف جي جذبن کي ٻاهر لڪرڻ جو گهٽ نه ملي، ته اهي اندر ئي اندر ٽهڪندا ٿا رهن؛ اسين سڻندا ۽ ڪامندا ٿا رهون، ۽ آخرڪار اهي جذبا اسان کي سخت مزاج، چڙاڪ ۽ بزدل ڪري ٿا ڇڏين. ارسطوءَ جو خيال آهي ته آلمين ڪنهن خوفناڪ واقعي جي چوٽ کان اسان جي جذبن کي ٽارين ٿا. اهو خوفناڪ واقعو جيتوڻيڪ سمورو هٿرادو هوندو آهي، پر ناٽڪ نويس پنهنجي فطري ذهانت ۽ ڪاريگريءَ سان ان ۾ اهڙي نموني رنگ پري ٿو، جو ٿوري وقت لاءِ اهو بلڪل حقيقي ۽ اصلي پيو معلوم ٿيندو آهي. اهڙيءَ طرح، آلمين جذبن جي وڌيل تيزيءَ کي گهٽائي، ختم ڪري، اسان جي نفسياتي صحت کي قائم رکڻ لاءِ مددگار ثابت ٿين ٿا، ۽ انهن جي ڏسڻ کان پوءِ جڏهن اسين واپس پنهنجي حقيقي زندگيءَ ۾ اچون ٿا، ته اسان ۾ زندگي گذارڻ جا توان آسنگ ۽ نيون خواهشون پيدا ٿي وڃن ٿيون، ۽ اسين پاڻ کي عقلمند، سٺا ۽ گنپير معلوم ڪريون ٿا.

هن نظري جي موافقت ۾ گهڻوئي کي چئي سگهجي ٿو. اسين گهڻو ڪري ادب جو مطالعو ان لاءِ ڪندا آهيون ته ان جي وسيلي آهي ڏورانهن تجربا حاصل ٿين، جيڪي سڌيءَ طرح زندگيءَ مان حاصل ٿي نٿا سگهن. ٿڪي، هڪجهڙي ۽ ٿڪائيندڙ، بنهه عام زندگيءَ گذاريندڙ ماڻهن کي آخر ڇو ڪنهن حسرتناڪ ۽ جاسوسي ناول جي پڙهڻ مان لطف اچي ٿو؟ انهيءَ لاءِ ته هنن جي هنگامي ڪرڻ ۽ ڪنهن وڏي ڪم ڪرڻ جي دٻيل خواهشن کي انهن ڪارنامن مان راحت ملي ٿي، جيڪي هو ڪتابن ۾ پڙهن ٿا ۽ ناڪ جي ڀردي تي ڏسن ٿا. هيءَ آها خواهش هئي، جيڪا ماڻهو پنهنجي عام زندگيءَ ۾ پوري نه ڪري سگهيا هئا، ۽ جيڪا اڄ تائين دٻي پيئي هئي.

انهيءَ نقطهءَ خيال کان، ادب جنهن ته زندگيءَ کان ڀڄي وڃڻ جو رستو آهي. پر جيڪڏهن ائين هجي ها، ته هڪ فن جي حيثيت ۾ اهو ڪڏهن به شاعريءَ، مصوريءَ ۽ موسيقيءَ سان برابري ڪون ڪري سگهي ها، ۽ نه وري اهو اسان کي انهن بيحد خوشي بخشيندڙ تجربن سان ئي نوازي ها، جن سان زندگيءَ جا خزانا ڀريا پيا آهن؛ ۽ ظاهر آهي ته ان جو تاثير فن جي تاثير کان گهٽ، ۽ ٻين نشي ڏيندڙ شين جي تاثير کان تمام وڏو هوندو آهي.

هن باري ۾ عام راءِ هيءَ آهي ته اعليٰ ادب زندگيءَ کان ڀڄي وڃڻ جو رستو ڪون آهي، پر زندگيءَ جي وسعت ۽ عظمت جو ضامن آهي. جيتريقدر وسعت جو تعلق آهي، اعليٰ ادب جي مدد سان اسين زندگيءَ کي چڱو ته عزت ۽ احترام جي نگاهه سان ڏسون ٿا، ۽ اهڙيءَ طرح زندگيءَ سان کي اڳي کان وڌيڪ دلچسپ ۽ گذارڻ جي قابل معلوم ٿئي ٿي؛ جيتريقدر عظمت جو تعلق آهي، اعليٰ ادب جي مطالعي کان پوءِ اسين هڪ اهڙيءَ خوبصورت، وڻندڙ ۽ پُرڪشش دنيا ۾ پهچي وڃون ٿا، جنهن جو عام زندگيءَ ۾ اسين خيال به ڪري نٿا سگهون. ادب اسان کي زندگيءَ ۾ نين نين ڳالهين جي خبر ڏئي ٿو، ۽ اسان کي ان لائق ڪري ٿو جو اسين دنيا ۾ گهڻي دلچسپي، وڌيڪ جوش خروش ۽ گهڻو حسن ڏسڻ لڳون ٿا، ۽ اسان کي پنهنجي همدرديءَ جي جذبن جي وسعت ۽ خيال جي پرواز لاءِ موقعو ملي ٿو.

جوانيءَ ۾ اوهان کي پوڙهين عورتن ۾ ڪنهن به قسم جي دلڪشي نظر نٿي اچي. ڪڏهن شام جي وقت وندر خاطر انهن سان ملڻ چئڻ ۽ انهن سان گڏ چانهه پيئڻ ۾ اوهان کي ڪوبه لطف ڪون نه ٿو ملي. مسزگاسڪيل (Mrs. Gaskell، ۱۸۱۰ع-۱۸۶۵ع) جي هڪڙي ڪتاب جو نالو ”ڪرينفورڊ“ (Cranford) آهي، جنهن ۾ اهڙين ٻن پوڙهين ڪنوارين جي آکاڻي ڪيل آهي، جيڪي صديءَ کان هڪ ننڍڙي ڳوٺڙي ۾ رهنديون هيون. هنن جي عمر گهڻي، ۽ آمدنيءَ جا وسيلو ٿورا هئا. جيڪڏهن اوهين پوڙهين عورتن سان ملو جڳلو ٿا، ته هاڻي انهن وٽ وڃڻ کان پهرين اهو ڪتاب ضرور پڙهو. اوهان کي هائمراد و خبر پوندي ته اوهين انهن سان گهڻي دلچسپ نموني ۾ پيش اچي رهيا آهيو، ۽ هڪ ڄاتل سڃاتل ماحول ۾ انهن سان ڳالهه ٻولهه پيا ڪريو. هي رڳو ان ڪري ته هاڻي هو اوهان کي وڌيڪ مزيدار

۽ مطالعي جي قابل نظر اينديون، ۽ اوهين انهن جي خواهشن ۽ ناڪامين کي گهڻيءَ همدرديءَ ۽ پيار سان سمجهڻ جي ڪوشش ڪندا. اوهان کي هنن ۾ اهڙيون اهڙيون مفيد ڳالهيون نظر اينديون، جو اوهين جيڪڏهن مسز گاسڪيل جو ڪتاب نه پڙهو ها ته اهي ڳالهيون يقيناً اوهان کان لڪل رهن ها.

فرض ڪريو ته اوهين پهريون ڀيرو ڪنهن جي محبت ۾ گرفتار ٿيا آهيو. هاڻي جيڪڏهن اوهان دنيا جي انهن عظيم ڪهاڻين جو مطالعو ڪيو آهي، جن جو موضوع ”پهرين محبت“ آهي — مثلاً بليڪ مور (Black Moore، ۱۸۲۵-۱۹۰۰ع) جي ڪهاڻي ”لورنڊوني“ (Lornadone)، يا ميريدٿ (Meredith، ۱۸۲۸ع-۱۹۰۹ع) جي ڪهاڻي ”رچرڊ فيورل“ (Richard feural) — ته اوهين پنهنجي عشق جي جذبن ۽ تجربن کي اڳي کان وڌيڪ لطيف محسوس ڪندا. هڪ عظيم ناول نگار، پنهنجي قابليت ۽ هنر سان، ’پهرينءَ محبت‘ جي حسن ۽ سينگار ۽ رازن ۽ رمزن بابت اهڙين اهڙين ڳالهين سان اوهان کي واقف ڪرائيندو جو هونئن اوهين پنهنجي سر ڪڏهن به انهن تائين پهچي ڪين سگهو ها. هتي اهو به ٻڌائڻ ضروري سمجهان ٿو ته ”لورنڊوني“ جي پڙهڻ مان اوهين سترهين صديءَ جي انگريزي تاريخ جي اندروني معاملن مان واقف ٿي سگهو ٿا؛ اوهين مشيني دور کان اڳ جي بادشاهن جي زبردستين جو صحيح اندازو لڳائي سگهو ٿا؛ ۽ ڪنهن برفاني طوفان ۾ ٻاهر نڪرڻ وقت دل تي جيڪي گذري ٿو، ان جو به احساس ڪري سگهو ٿا. آءٌ ائين ڪون ٿو چوان ته اوهان ۾ پنهنجي سر انهن شين جي چنڊچاڻ ڪرڻ جي ڪا صلاحيت ئي موجود ڪانه آهي، پر منهنجي چوڻ جو مطلب فقط هي آهي ته جيڪڏهن اوهين ’بليڪ مور‘ جو ڪتاب پڙهو، ته انهن شين بابت اوهان جي تنقيد يا تحسین يا قدرداني اڳي کان وڌيڪ لطيف ۽ گهڻو بلند ٿي ويندي.

آءٌ سمجهان ٿو ته اوهان کي ان عورت جي جذبن سان ڪابه دلچسپي ڪانه هوندي، جيڪا پنهنجي مڙس کي ڇڏي عاشقن سان پڄي ويٺي هجي، ۽ جنهن کي الهيءَ ڏوهه جي سزا ۾ سماج ڏڪاري ڇڏيو هجي. پر جڏهن عظيم ناول نگار ٽالسٽاءِ پنهنجي هڪ ناول ”اينا ڪرينينا“ (Anna Karenina) ۾ ڏاڍيءَ هنرمنديءَ سان انهن جذبن کي بيان ڪري ٿو، ته اهي جذبا اهڙا حقيقي، سچا ۽ پُر درد ٿي ٿا هون، جو آءٌ دعوا سان چوان ٿو ته انهيءَ آڪائيءَ جو ڊرامائي انداز سخت کان سخت دل واري انسان کي به ڏڪائي ڇڏيندو. پنهنجي ٻئي ناول، ”جنگ ۽ امن“ (War and Peace)، ۾ ٽالسٽاءِ اهڙيءَ اٿوسرنڊڙ فڪري اونهاڻيءَ ۽ اهڙي باريڪ بينيءَ سان فوجي زندگيءَ ۽ ان جي ذري ٻهري جي تصوير ڪڍي ٿو، جو اوهين ائين سمجهندا ته اهي سڀئي تجربا جيڪي جنگ ۾ هڪ سپاهيءَ کي پيش اچن ٿا، جن ته سچ پچ اوهان تي ٿي گذريا آهن. هن جي خواهشن ۽ تمنائن کان اوهان جي دل متاثر ٿيڻ کان سواءِ رهي ڪين سگهندي؛ بهادريءَ ۽ همت جي ميدان ۾ اوهين هن جو ساٿ ڏيو ٿا، ۽ خوف ۽ اذيت جا زبردست حملا اوهان تي به ٿيڻ لڳن ٿا.

آء خود پنهنجو مثال به پيش ڪندس. مون کي ڳوٺاڻي زندگي ڏاڍي پسند هوندي آهي؛ خاص طرح ڳوٺ جي ٻنين ٻارن مان گذرندي هڪ قسم جو عجيب لطف محسوس ڪندو آهيان. پر، تڏهن به ڳوٺاڻين شين بابت اڻت گهٽ ڄاڻ هوندي اٿم. ڪيترن ئي وڻن، ٻوٽن ۽ پڪن کي ڏٺو ته ضرور اٿم، پر انهن جي نالن مان واقف ڪونه آهيان. ڪي ٿورا پڪي آهن، جن کي آءٌ انهن جي آوازن مان سڃاڻان ٿو. تنهنڪري، جڏهن به ڳوٺ ۾ وڃي گهڻي وقت تائين رهڻ ۽ اتي جي ٻنين ٻارن مان گذرڻ جو موقعو ملندو اٿم، تڏهن آءٌ پهرين ڪنهن وڏي انگريز اديب — مثلاً هڊسن (Hudson، ۱۸۴۱-۱۹۲۲ع) يا هارڊي (Thomas Hardy، ۱۸۴۱-۱۹۲۸ع) وغيره — جي ڪنهن ڪتاب کي ضرور پڙهندو آهيان. هارڊي رڳو اهو نٿو ٻڌائي ته قدرت پنهنجن رنگين ڪمن ۾ مصروف آهي، بلڪ هو ڏاڍي خوبصورت انداز ۾، قدرت جي هر هڪ ڪم جو مڪمل جائزو وٺندي، ٻڌائي ٿو... مثلاً، ته اوهين ڪهڙيءَ طرح رات جو اهو اندازو ڪري سگهو ٿا ته جڏهن هوا لڳي ٿي ته ڪهڙي قسم جو گاهه کليل ميدان کي هوا جي آواز کان محفوظ رکي سگهي ٿو. يا، مثلاً اسين ته رڳو ايترو چونداسين ته ’تيس‘ جولاءِ ۾ پنهنجي عاشق سان ملڻ لاءِ هڪڙي قدرتي باغ جي پٺيان لنگهي ويهي هئي؛ پر هارڊي اها ڳالهه هن طرح بيان ڪري ٿو:

”— هوءَ بنهه ٻليءَ وانگر لڪي لڪي وڻن ۽ ٻوٽن جي جهڳٽن مان ٿي گذري. سندس پيرن هيٺان سڀيون پٽجي پُٽري ٿي پيون. سندس چولي تي هر هنڌ ڪيٽن جي گيڻ جا چٽا ٿي ٿي پيا. هن جا هٿ ڪڏهن ڪنڊائڻ ٻوٽن جي کير سان ڀرجي ٿي پيا، ۽ ڪڏهن نرم نرم گپ ۾ آلا ٿي ويا ٿي. هن هر هر پنهنجن آڳهاڻن ڪلهن تي لڳل لڳل ڳاڙهي چٽن کي اڳهو ٿي، جيڪي صوف جي وڻن جي شاخن تي ته برف جهڙا بلڪل اڇا هئا، پر سندس جسم تي لڳي ڳاڙها جهڙا رت ٿي نظر آيا...“

ههڙي قسم جون لکڻيون اوهان جون اکيون کوليو ڇڏين، انهيءَ لاءِ ته قدرت جو مشاهدو ڪري، ان جو ذرو ڀرڙو ڏسي وائسي، ان جي خزانن مان گهڻوئي ڪجهه حاصل ڪريو، ۽ پنهنجي وڻندو شغل — يا عشق — جي لاءِ ايتري وسعت ڏسي سگهو، جيڪا قدرت جي مطالعي کان سواءِ ناممڪن هئي.

ادب جو تاثير پنهنجن رنگينين ۽ طرح طرح جي هجڻ ڪري لامحدود آهي، پر ان جو سڀ کان اهم ۽ قابل ذڪر تاثير آهي ’ادب جي حيرت انگيزي‘. هيءَ اها طاقت آهي، جيڪا اوهان جي سؤنجهه ۽ حيرالهيءَ کي سجاڳ ڪري ٿي. پرين ۽ جنن پوتن جا قصا اجهو هيئن شروع ٿيندا هئا — ’هڪ دفعي جي ڳالهه آهي...‘ يا ڪنهن ڏڪائيندو ۽ جاسوسي آکاڻيءَ جي شروعات هيئن ٿئي ٿي — ’سياري جي شام هئي، پنج لڳا هئا، ۽ ڏيڻن ٻڙن جو وقت هو...‘ جيڪڏهن آکاڻي چڱي آهي، ته مجال آهي جو اوهين ڪتاب مان سٺهن ڪيڍي

سگهو؛ ۽ دنيا جهان کان بيخبر، ڏاڍي غور سان ڪتاب آخري صفحي تائين پڙهي ويندا، رڳو ان لاءِ ته اوهين اهو معلوم ڪرڻ گهرو ٿا ته 'اڳتي ڇا ٿيو؟' هتي آڪائيءَ جي پلٽ جي اهميت بابت آءٌ اهو ضرور ٻڌائيندس ته داستان گوئيءَ جي ڪاميابيءَ جو دارومدار گهڻو ڪري پلٽ جي عمدگيءَ تي هوندو آهي. پلٽ کان پوءِ ويسٽاري آهن. ناول نگار ماڻهن جي هڪ ننڍڙي دنيا پيدا ڪندو آهي. انهن ماڻهن جا هڪڙي لاءِ جذبا، ۽ انهن جذبن جو هڪڙي تي جنهن انداز سان رد عمل ٿيندو آهي، ناول نگار پنهنجيءَ تخليق ۾ چڻ ته انهن جو نقش ڇڏي ٿو. روزاني زندگيءَ ۾ ماڻهو ننڍين ننڍين بيشمار ڳالهين تي هڪڙي سان رسن ٿا ۽ پنهنجا لاڳاپا ٽوڙيو ڇڏين؛ مثلاً هيئن ٿئي ٿو جو اوهين پنهنجيءَ زال کي ڏڪارڻ لڳو ٿا، ڇاڪاڻ ته هن جو نڪ ڦيٿل آهي؛ يا اوهان جي دل ۾ ان شخص لاءِ عزت پيدا ٿئي ٿي، جنهن کي اوهين هميشه نفرت جي نگاهه سان ڏسندا هئا، ۽ اوهان جي دل ۾ پيدا ٿيل عزت فقط هن معمولي ڳالهه سببان آهي جو اوهان شطرنج جي راند ۾ هن کي شڪست ڏني آهي! پر ناول ۾ اوهان کي ماڻهن جا لاڳاپا، هنن جي سڀني ننڍين ننڍين ڳالهين سميت، سڃاڻي ۽ خلوص سان پرڀور نظر ايندا. ڦيٽو نڪ، شطرنج جي راند ۾ اوهان جي فتح، ۽ اهڙي قسم جا ٻيا به ڪيترا ئي ننڍڙا ننڍڙا واقعا، ناول جي صفحن ۾ ٽڙيا پکڙيا پيا هوندا— چڻ ته هڪ پوري دنيا اوهان جي نظرن اڳيان موجود آهي.

اعليٰ ادب ۾ هڪ قسم جو جادو آهي، جيڪو پنهنجن سمورن اسرارن سميت اسان جي دل کي وڪوڙي وڃي ٿو. هيءُ اهڙو جادو آهي، جنهن جو اثر لفظن جي قيد ۾ اهڙيءَ طرح نٿو اچي سگهي، جهڙيءَ طرح حسن لاءِ اسان جو جذبو لفظن جي قيد کان آزاد رهندو آهي— ۽ شايد جنهن لاءِ اسان جو جذبو ويس بدلائي، انهيءَ جادوءَ جي روپ ۾، اسان جي دل ۾ لڪي ويهي رهي ٿو. شاعر ٿامس گري (Thomas Gray) چوي ٿو:

'The curfew tolls the knell of parting day,
The lowing herd winds slowly o'er lea,
The plowman homeward plods his weary way,
And leaves the world to darkness and to me.'

هتي ڳوٺ جي ڪنهن وڻندڙ نظاري جو سنئون سڌو بيان ڪونه آهي؛ ۽ نه وري اسين اهو معلوم ڪرڻ چاهيون ٿا ته هن ويرانيءَ ۾، جتي رڳو شاعر ۽ اونداهه رهجي ويئي آهي، شاعر ڇا ڪندو؟ هن بند ۾ شاعر اسان کي هڪ اهڙي هنڌ وڃي ٿو ڇڏي جو اسان ۾ گهڻو ڪي ڄاڻن جي خواهش پيدا ٿي ويئي آهي. هن هڪ اهڙو جادو ويهي رچيو آهي، جنهن جون ننڍڙيون ننڍڙيون لهرون لهرين پڙهندڙ کي پنهنجي سموري جسم ۾ اُڀرنديون محسوس ٿين ٿيون. حقيقت ۾، ادب جي مطالعي مان حاصل ٿيندڙ طرح طرح ۽ بي انداز خوشين جي باري ۾ هيءُ تبصرو به ناڪافي بلڪ بنهه ٿورو آهي. سچ پچو ته هڪ سٺو ڪتاب اهڙو بهترين ۽ مخلص دوست آهي، جيڪو سڄي زندگي ماڻهوءَ جو ساٿ ڏئي ٿو.

فن ۽ ثقافت

آثار قديم جي ماهر ڊاڪٽر ويلز پنهنجي تصنيف ”پاڪستان جا پنج هزار سال“ (Five thousand years of Pakistan) ۾، اها دعوا ڪئي آهي ته برصغير هند-پاڪ دنيا جي قديم ترين ملڪن مان هڪ آهي، ۽ پنجن هزارن سالن کان هيءَ ملڪ دنيا جي قديم قومن جي تهذيب ۽ ثقافت جو مرڪز پئي رهيو آهي، جن جو داستان، ۽ تاريخ هتي جا قديم آثار دهرائي رهيا آهن. مٿن جي دڙي، هڙاپا، ٽڪسالا ۽ ڪوٽ ڏيجيءَ جا قديم آثار هر سياح کي ٻڌائين ٿا ته پاڪستان هڪ قديم ملڪ آهي ۽ قديم قومن جي ثقافتن جو مرڪز آهي. هن ۾ ايراني، يوناني، بوڌين، سٿين، ساڪن، ۽ مسلمانن، پنهنجي فن ۽ ثقافت کي هميشه قائم رکڻ لاءِ هر ممڪن ڪوشش پئي ڪئي آهي. انهيءَ قديم ورثي جي بقا ۽ ترقيءَ لاءِ موجوده دور ۾ جيڪي ڪوششون ڪيون ويون آهن سي قابل داد آهن، ۽ ثقافتي سرگرميون جيئن پوءِ تين زور وٺي رهيون آهن. اڄڪلهه علمي حلقن ۾ انهيءَ موضوع تي ڪافي تبادلءَ خيال هلي رهيو آهي.

ثقافت يا ڪلچر کي مختلف ماڻهن، مختلف وقتن تي، مختلف معنائن ۾ استعمال پئي ڪيو آهي؛ پر هن وقت ثقافت يا ڪلچر جو مفهوم چڱيءَ طرح وضاحت سان مقرر ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ انسان جي اجتماعي زندگيءَ جا سمورا خارجي مظاهر اچي وڃن ٿا. ڪنهن قوم جي ريتين رسمن، طرز لباس، راندين راندين، وڏرن، تفريحن، لطيف فنن، ۽ اهڙين ٻين مڙلي شين جي مجموعي کي ’ثقافت‘ چيو وڃي ٿو. انهيءَ لحاظ کان ثقافت ڪنهن قوم جي نظرين ۽ اعتقادن، اخلاقي رجحانن ۽ جمالياتي ذوق جي آئيندار هوندي آهي، ۽ ان جي پوريءَ تاريخ جو عڪس، نت ۽ نچوڙ، پاڻ ۾ محفوظ رکندي آهي.

ثقافت جي نشوونما ۾ ”قوت محرڪه“ جيڪو حصو ادا ڪندي آهي، اهو انساني فطرت جو هڪ نهايت اهم ترين جوهر آهي، جنهن کي جمالياتي ذوق چيو وڃي ٿو. تخليق توڙي ايجاد جي قوت کي انهيءَ جوهر مان گهڻي مدد ملندي آهي. انهيءَ ئي زندگي بخش ذوق جو مشعل هٿ ۾ کڻي، تهذيب ۽ تمدن جا قافلا اطمينان ۽ مسرت جي تلاش ۾، محنت جي مشڪل وادين کي طي ڪن ٿا. اهو ذوق جمال، ضرورت کي هڪ جاءِ تي بيٺو نٿو ڏئي؛ بلڪ ان جو زماني رد عمل هڪ عجيب طلسمي عمل آهي، ڇاڪاڻ ته منزل اڳيان اڳيان پڄندي

نظر ايندي آهي ۽ ڪڏهن به ڪنهن هڪ جاءِ تي قائم نه رهندي آهي. مثال طور، اڄ جيڪا تعميرات جي طرز دلين کي مرغوب آهي، ڏهن سالن کان پوءِ طبيعت انهيءَ کي پسند نه ڪندي ۽ ذوقِ جمال ان کي وري هڪ نئون رنگ ڏيندو، جو سڀڪنهن کي پسند ايندو. اڄ جنهن لباس هاڻو سان ذهني ۽ جسماني تسڪين حاصل ٿئي ٿي، سڀاڻي آهو ساڳيو لباس ڏئي به ڪين وٺندو، ۽ ڪنهن لئين قسم جي طرز تلاش ڪئي ويندي. اهڙيءَ طرح، انساني معاشري جي سڀني شعبن ۾ تغير ۽ تبديل جاري آهي. دراصل ذوقِ جمال جو مصرف هيءُ آهي ته زندگيءَ ۾ حسن ۽ رنگيني، آراستگي ۽ پختگي پيدا ڪري. ڪنهن به قوم جو جمالياتي ذوق ان جي نظرين ۽ عقيدن، ان جي ضابطهءَ حيات، ۽ ان جي اخلاقي رجحانن ۽ تاريخ کان بي‌نياز ۽ بي‌تعلق رهي ڪم نٿو ڪري، پر ان جي اجتماعي ڪردار جي زير اثر رهي ٿو.

ذوقِ جمال پنهنجو مڪمل مظاهرو لطيف فنن جي ذريعي ڪري ٿو. اهوئي سبب آهي جو هر قوم جو لطيف فن ان جي فردن لاءِ ذوقِ جمال جي ترتيب جو مؤثر ترين ذريعو آهي. لطيف فن، زندگيءَ جي آرائش ۽ زيبائش توڙي حسن پيدا ڪرڻ ۾ گهڻو حصو وٺن ٿا. ثقافت جو سڀ کان وڏو شعبو، ان ڪري، لطيف فنن کي سمجهيو وڃي ٿو.

پاڪستان اڃا هڪ زيرتعمير رياست آهي، ۽ ان جي معاشرت پڻ، بحیثیت مجموعي، اڃا مٽيءَ ۽ گاري جي صورت ۾ آهي. ٻين لفظن ۾ ائين ڪڻي چئجي ته پاڪستاني ثقافت اڃا مستقبل جي پراڻهن ڀرڻ ۾ آهي. تنهن هوندي به ماهرن هن ملڪ جي ثقافتي دولت کي هڪ معنيٰ ڏئي آهي، ۽ ان کي ٻن حصن ۾ تقسيم ڪيو ويو آهي: (۱) ثقافت جا اهي مادي خزانا، جيڪي عالم امڪان جي دائري ۾ هئڻ سبب ظاهر ظهور ڏسي وائسي سگهجن ٿا، ۽ انسان جي جسماني زندگيءَ جي بقا ۽ آسائش ۽ آرائش لاءِ ضروري آهن — جهڙوڪ هر قسم جا اوزار، جڳهيون، لباس، گهرو سينگار جا سامان، کاڌا، سواريون ۽ مالداري، زراعت ۽ صنعت جا طريقا، وغيره؛ ۽ (۲) ثقافت جا اهي روحاني خزانا، جن جو صرف ذهني آراستگيءَ سان واسطو آهي — جهڙوڪ قديمي روايتون، رسمون ۽ رواج، قصا ۽ ڪهاڻيون، علم ۽ ادب، رقص، موسيقي، مصوري، وغيره. هت اسين ثقافت جي ڪن خاص جزن جي موجوده دور ۾ اهميت ۽ ترقيءَ کي ڇاڇينداسين.

لباس. ماڻهن جي ڏيک ویک ۽ لباس جو ملڪي حالتن تي تمام گهڻو مدار آهي. صرف وادي سنڌ جي ڏاکڻين ڇيڙي جي لباس، سينگار ۽ سينگار جي سامان جو ئي ڪڻي جائزو وٺو. هي خطو پنهنجي شادابيءَ ۽ سرسبزيءَ جي ڪري دنيا جي ڪيترين ئي قومن جي اک ۾ هو. هتي جا وسندڙ واپاري بندر ۽ هتي جون دولتون انهن کي چڪينديون رهيون، الهيءَ ڪري هي حصو مختلف تهذيبن جو گهوارو بنجي ويو. مختلف لباس، ۽ لباسن سان گڏ هارسينگار جي طور طريقي ۾ به گهڻي ڦير گهير آئي. قديم زماني ۾ هن خطي جون زالون گلابي ريشمي سوسيون، باريڪ ملام، سايون ريشمي ۽ اولي شالون پهرينديون هيون. مشڪ ۽ عنبر، ڪافور ۽ صندل کي

تيل ڦليل ۽ هارسينگار ۾ استعمال ڪنديون هيون—ايتريقدر جو چوٽن کي به مشڪ عنبر ۽ چنبيليءَ سان واسينديون هيون. ڳچين ۾ هسيون، پيرن ۾ ڪٽيون، پانن ۾ ڪنگڻ، ڪنن ۾ پٽڙا، ۽ لڪ ۾ نڪ هتي جا خاص زيور هئا. نٿ ته اڄ به سهاڳ جي نشاني سمجهي ويندي آهي. عربن جي آئي، 'جهانجهر' جو رواج چالو ٿيو. موجوده دور ۾ هتي جون زالون چنبيلي يا ڪوپو خوشبودار تيل مڪي، گول پيشانيءَ مٿان ڊگهن ڪارن ۽ لسن وارن کي پن وڌين ڇڏين ۾ سنوارين ٿيون. پٺيان سڀ وار گڏي چوٽي ڪن، جا ڪمر تائين پيشي لٽڪندي آهي؛ ان ۾ اڳٽ وانگر ڳاڙهو ريشمي ڇيڙو زياده زينت بخشيڻدو آهي.

هڪ صوفيانہ قول آهي—”الله جميلٌ و يحب الجمال“، يعني الله پاڻ به حَسِين آهي، ۽ حُسْن کي پسند ڪري ٿو. جتي حسن آهي، اتي خدا جو نور آهي. عشق حسن کان سواءِ پيدا ٿي نٿو سگهي؛ حسن ان جو محرڪ جذبو آهي. هر قوم جي مهذب ۽ زنده دل هجڻ جو ثبوت، ان ڪري، سندس ذوقِ جماليات، حسن پسنديءَ ۽ فطرت شناسيءَ تي منحصر آهي.

مصورِي. فنون لطيفه جو مکيه جزو مصوري آهي. اسلام جي اثر ڪري، ساهوارن جي تصويرن جو رواج ماضيءَ ۾ گهٽ رهيو، ليڪن ان جي جڳهه وري نقاشيءَ، گلڪاريءَ ۽ سنگتراشيءَ ورتي، جنهن ۾ فنڪارن ڪمال جو فن ڏيکاريو آهي. مسجدن ۽ مقبرن ۾ ڪاشيءَ ۽ سنگتراشيءَ جو ڪم، چادرن ۽ فراسين ۽ ڪپڙن تي چٽر ۽ گلڪاريءَ جي حرفت خاص اهميت واري آهي. خاص ڪري چولن، ڪڇن، گهگهن، سٺئين ۽ گندين وغيره تي ڀرت جو ڪم نهايت نفيس ۽ مشهور آهي. قلمدانن، ٽالھين ۽ چمڙي جي ڪوڙن وغيره تي نقاشيءَ جو ڪم نهايت سهڻو ۽ ديدنه زيب آهي. کيس ۽ لونگيون، اجرڪون ۽ چادرون قابلِ ديد آهن، جن جي ساڪ مشرق کان مغرب تائين پهچي چڪي آهي.

موسيقي. موسيقي ثقافت جو خاص جز آهي. راڳ روح جي راحت ۽ دماغ جي طراوت آهي. اندر آچارڻ، دلي تسڪين ۽ روحي جذبي پيدا ڪرڻ، طبيعت جي ڪنجيءَ ۽ آوارگيءَ کي دور ڪرڻ، ۽ انساني اطوار کي سينگارڻ ۽ سنوارڻ لاءِ، سنگيت نهايت مؤثر ذريعو آهي. موسيقي، نظام فطرت جي هر پهلوءَ ۾ ڪارفرما آهي. فطرت جي هر تحرڪ ۾ تار ۽ سُر سمايل آهي. پاڻيءَ جي وهڪرن، هوا جي جهٽون، پکين ۽ جالورن جي لائين ۽ ٻولين ۾ به تار ۽ تنوار موجود آهي. سچ پچ ته زندگيءَ جو مدار ٿي ’تحرڪ‘ تي آهي. هر تحرڪ فطري قانون موجب پاڻ ۾ موزونيت رکي ٿو، جا راڳ جو اهم ترين جزو آهي. راڳ کي سمجهڻ ۽ زور وٺائڻ، زندگيءَ جي راز کي سمجهڻ ۽ ان جي بيروي ڪرڻ جي برابر آهي. چيني پيغمبر ’ڪنفيوشس‘ جو چوڻ آهي ته ’جڏهن ڪو راڳ ۾ پوريءَ طرح مهارت حاصل ڪري پنهنجيءَ دل کي ان مطابق عادي ٿو ڪري، تڏهن فطري طور هو سالم ۽ شريف ٿئي ٿو، ۽ سندس دل سولائيءَ سان ترقي ڪري خوشيءَ جو خزانو هٿ ڪري ٿي‘. افلاطون چوي ٿو ته ’جنهن کي سُر ۽ تار جي خبر ڪاله ٿي هوي، ان کي لوڏي ڪپو، ڇاڪاڻ ته اهو انسانيت کان

خالي آهي. قرآن به چوي ٿو ته قرآن کي سڀني ۽ موهيندڙ آوازن سان سينگارايو: ”و رتل القرآن ترتيلا“. رسول ڪريم (صلم) فرمايو آهي ته ”زينوا القرآن بالصوات العرب“ قرآن کي عربي ميناج ۽ لتي سان پڙهو. ’لحن دائود‘ ته مشهور آهي، جنهن جي سر ۽ لتي تي مست ٿي پکي به اچي ويهي رهندا هئا ۽ ٻڌندا هئا. راڳ جو اثر پکين ۽ حيوانن تي به ٿئي ٿو، ان کان ڪنهن کي به انڪار نه آهي. انساني عادتن ۽ طبع کي درست ڪرڻ جو هڪ بهترين طريقو راڳ تي توجهه ڏيڻ به آهي. اخلاق ۽ راڳ — ٻئي عمل ۽ جذبات ۾ هم آهن کي ۽ موزونيت پيدا ڪن ٿا. ڪشاده دلي راڳ سان، ۽ سچائي اخلاق سان وابسته آهي: انهيءَ ئي حقيقت کي سمجهندي، ’ڊينٽيل اوڪائيل‘ راڳ کي ’قومن لاءِ بهترين تحفو‘ چيو آهي.

سنڌ جي زمين ساز سرود ۽ راڳ آلاپ کان ڪڏهن به خالي نه رهي آهي. اسان جي راڳ ۾ سوين ساز آهن. انهن مان ڪيترا اهڙا به آهن جي اڄ کان هزار ورهيه اڳي پيدا ڪيا ويا، ۽ ڪي وري اهڙا آهن جي پنهنجي پيچيدگيءَ ۽ اوڪائيءَ ڪري رواج ۾ اچي نه سگهيا ۽ گمنام ٿي ويا. جيئن جيئن زماني ۾ ڦيرو ايندو رهيو آهي، تيئن تيئن اسان جي سنگيت ۾ به مڌارو ايندو رهيو آهي، ۽ نوان نوان ساز پڻ ايجاد ٿيندا رهيا آهن. هتي جا مڪاني ساز — لڙ، يڪتارو، سُرندو، دهل، شرناءَ، بنسري، پاول، بين، ڪاني، تنبور، مڙلي، ڪڙتال، مڱرمان، دلو، ڍولڪو، بوئيندو، چنگ، وغيره — سر ۽ لتي ۾ پنهنجا مست پاڻ آهن. ان کان سواءِ نوان ساز — هارمونيم، رباب، بينجو، پڪراج، سرمنڊل، وغيره پڻ هاڻي رائج آهن، ۽ انهن جا وڏا استاد اسان وٽ موجود آهن.

ناچ. مفڪرن انساني علم ۽ فن کي، دنيا جي پيدا ٿيڻ کان وٺي موجوده وقت تائين، پن حصن ۾ ورهايو آهي. انسان اول اول جڏهن اڪيون پٽيون، تڏهن ڪائنات جون پهريون شيون جن کيس سڀ کان اول متاثر ڪيو، سي هيون — ڏک ۽ سک، محبت ۽ نفرت، موسمي تبديليون ۽ انهن جا اثرات، وغيره. جڏهن انسان جو فڪر سندس ذهن جي حدن ۾ سمائجي نه سگهيو، تڏهن پنهنجن احساسن، خواهشن، حيرت ۽ خوف جي اظهارن کي مختلف تصورن جو روپ ڏيڻ لڳو. مذهب جا موهوم تصور، ۽ ديوتن ۽ ديوتائين، جنن پوتن، پرين ۽ فرشتن جا تصوراتي وجود، ۽ فطري عناصر جون خيالي قوتون رٿيندي، انسان جي ذهن ۾ پهريون ڀيرو، انهن کي ريجھائڻ ۽ راضي رکڻ لاءِ، عجز ۽ لياڙ، پيار ۽ طلب جا جذبا ڀيري آيا، ۽ انهن جذبن جي اظهار ۾ هڪ قسم جي مدور حرڪت پيدا ٿي: جذبن جي اظهار جي انهيءَ ئي حرڪت پوءِ هڪ مستقل فن جي صورت اختيار ڪري ورتي، جنهن کي مختلف قومن ۽ ملڪن ۾ ناچ، رقص ۽ وجد جا نالا ڏنا ويا.

ناچ انساني جذبات جي اظهار جو اولين فطري ذريعو آهي. هر ملڪ جا لوڪ ناچ، انسان جي اوليائي رقص جون شاخون آهن، جن زماني جي هزارن لاهن ڇاڙهن کان پوءِ به پنهنجي اها سادگي ۽ اصليت، رنگيني ۽ دلڪشي قائم رکي آهي. هي اهو عوامي فن آهي، جو هڪڙي

نسل کان پئي نسل تائين متواتر هلندو به رهي ٿو، ۽ ڪجهه فني ترقي به ڪندو رهي ٿو. اهڙيءَ طرح، انسانذات جو اهو موروثي فن اڄ تائين هلندو آيو آهي، ۽ ايندڙ نسلن کي به ان طرح ورثي ۾ ملندو ايندو. يقيناً، اهو سلسلو تابد جاري رهندو.

اسان جي عوام پنهنجي انهيءَ قديم ورثي کي جنهن ذوق ۽ شوق سان هيستائين پئي سنڀاليو آهي، تنهن مان يقين سان چئي سگهجي ٿو ته هتي جي سرسبز ميدانن ۾، چانڊوڪين راتين جي ٿڌڪار ۽ بهار جي هيرن ۾، گهنگهرن جي جهٺڪار ۽ جهانجهه جي واچت ۽ دهل جي پُرجوش آوازن ۾، اسان جو هيءُ قديم فن پنهنجي ملڪ جي ثقافت کي سدائين زندهه ۽ سلامت رکيو ايندو.

اسان جا لوڪ ناچ، هتي جي عوام جي فطري مذاق ۽ طبعي تقاضا جو آئينو آهن. جيڪڏهن هتي جي ثقافتي تاريخ مان لوڪ ناچن وارو حصو ڪڍيو وڃي، ته پوءِ اها تاريخ سراسر اڻپوري ۽ نامڪمل رهجي ويندي. لوڪ ناچ اسان جي ارتقا سان گڏ پيدا ٿيو آهي، ۽ هر هنڌ موجود آهي. سوماترا، جاوا ۽ ملبار، توڙي افغانستان، چين، روس، جپان، عرب، شام، مصر، ترڪي، هندستان، آفريڪا، آمريڪا— دنيا جي مڙني ملڪن ۾ هيءُ فن پنهنجي مستقل اهميت سان قائم آهي. اسان جا لوڪ ناچ به اسان جي ثقافت جي اهم جز جي صورت ۾ سدائين زندهه رهندا.

هر ملڪ کي پنهنجا پنهنجا مخصوص لوڪ ناچ آهن. هتي جي لوڪ ناچن ۾ سيمي، جهُمر، پَنگڙا، ڪڪلي، گدا، لُڊي، ڏانڊيو ۽ جمالو، قابل ذڪر ۽ قابل ديد ناچ آهن، جي هتي جي عوام جي جذبات جا ترجمان آهن.

لوڪ ڪهاڻيون. ساڳي اهميت لوڪ ادب کي به آهي؛ خصوصاً لوڪ ڪهاڻيون دنيا جي هر ملڪ ۾ رائج آهن، ۽ اتي جي ثقافتي سرمايي جو قيمتي حصو آهن. لوڪ ڪهاڻين ۾ نه صرف معاشرتي زندگيءَ جون تاريخي جهلڪون سمايل ٿين ٿيون، پر انهن ۾ عوام جي اخلاقي قدرن، تعليم و تربيت ۽ جمالياتي ذوق جا بنيادي رجحان پڻ نمايان صورت ۾ موجود هوندا آهن. لوڪ ڪهاڻيون جيئن ته انساني معاشرت ۽ تهذيب جي عام تصورن جي تخليق آهن، تنهنڪري انهن ۾ همگيري ۽ آفاقيت آهي. اهوئي سبب آهي جو هڪ ئي انداز ۽ موضوع جون ڪيتريون ئي ڪهاڻيون، ٿوريءَ تبديل ۽ تفاوت يا اضافي سان، مختلف ملڪن ۾ رائج ٿي چڪيون آهن. سچ پچ ته هيءُ عوام جو اهڙو عام سرمايو آهي، جنهن تي اسين هاڻي ڪنهن به خاص ملڪ يا قوم جو ليبل لڳائي نٿا سگهون؛ سڀني ملڪن جون رائج لوڪ ڪهاڻيون سڄي انسانذات جي مشترڪ ملڪيت آهن، ڇاڪاڻ ته انهن جي وابستگي روح ۽ ضمير سان آهي— ۽ سڄي انسانذات جو روح ۽ ضمير هڪ آهي.

مضمون

عشق ۽ عقل

’عشق‘ ۽ ’عقل‘ — اکرن ۾ اوترا، قدبت ۾ قريب، صورت ۾ سڳا پائڻ، سيرت ۾ اهڙا آنتوتي، جو رهن به ساڳئي مغز ۾، پر شل نه جڙجڪي اچين! البت ايترو آهي ته جي هڪڙي سنوت نه ڏني، ته ٻيو موڙو کائي به پٽ نه ڇڏيندس. اڃا عشق آڀريو، ته عقل جو هٿ لٽ ۾؛ پر جي ٻيو زور، ته عقل سندس پٽ ۾ — مٿان پاڻ نه وڃائي ويهي! سگهه ته انهيءَ کي ئي آهي نه! جي سگهه ويئي، ته سمجهه ڇا ڪندي؟ جي سگهه نه هوندي سان، ته سمجهه هٽائي ڪنهن کي؟ تڏهن ته جوشيلي پاءَ جون اڙنگايون پٺيءَ ڀايو غم کايو وڃي، پر آس نه لاهي ته من ڪا سڃاڻي پرڻت لڳيس. شڪر ته جي هڪڙو پاءَ جوش سان، ته ٻيو ته هوش سان آهي؛ جي ٻئي ويڙهو هجن ها ته هن کان اڳي ڪم لاهيو هڪڻي کي پورو ڪريو ويٺا هجن ها! پوءِ ته ڪل ئي خير، مغز ئي ڪوڪو؛ ڪنهن کي ائين چوڻو ئي نه پوي ها ته ’مرڻا اڳي جي مٿا سي مري ٿين نه مات‘.

آخر اهو ’مرڻا اڳي مرڻ‘ آهي ڇا؟ کائڻ پيئڻ جي اون ٻٽي، گندي ٿاڻي ٻنڄي رهجي، يا هٿ بازريون بند ڪري، اسڪولن تي تالا ڇاڙهي ڇڏجن؟ هن مان ڏاند ڪڍي ڇيڪ چوڙي ڇڏجن، يا ڪوڙ-ڪوڙ ڪري دت هڻي سمهي رهجي — جيئن اسڪول وڃڻ مهل تپ جو مڪر ڪري ٻنڄي رهيو هو — ۽ پوءِ ٿيڙيءَ اک سان ٿيٽ ٻئي رکجي ته ٻيا ڇا ٻيا ڪن! ... پر سو به ڪيترو ڪيو؟ ٿيٽ ته پاسا ورائي ورائي اٿڻو ئي هوندو! ڀلا ڪٿان ٿو ٻيٽ ڇڏي؟ گوتم ٻٽڙ جهڙي مها پرش به محل محلون ڇڏي وڃي جبل تي ته ديرو ڪيو، پر ڄاڻي بڪ جو چڪ ٻيٽ ۾ هوندو هوس ته ’بڪشو-بڪشو‘ ڪري لهندو هو هيڪ! خدا نه ڀلائي ته شايد ’مرڻا اڳي مات‘ جو فقرو ڪنهن مغربي عالم کان به ٻڌو ته اٿم!

ٿورن ورهين جي ڳالهه آهي جو ڊاڪٽر رسيل، سرونئي تپ جو نامي گرامي ماهر ۽ محقق، نيلگري جبل جي ’ڪولور‘ ۽ ’اوناڪمندا‘ جي علائقن ۾ مليريا-سروي ڪرڻ جي خيال سان منزل انداز ٿيو. خوش قسمتيءَ سان مان تن ڏينهن ’ڪولور‘ جي ’نيوٽريشن انسٽيٽوٽ‘ ۾ طالب علم هوس، جتي، ڊاڪٽر ايڪرائڊ جهڙي بين الاقوامي حيثيت رکندڙ ۽ خورشي مسئلن جي حل ڪرڻ واري عالم جي زير نظر، ڪئي کان وٺي گهوڙي تائين سوين جانورن کي مختلف

کاڌا ڪارائي تجربا ڪيا هئا، ۽ ڏسبو هو ته کاڌي جي اوڻاين ڪري سندن صورت ۽ سيرت ۾ ڪهڙو فرق ٿو پوي ۽ ڪهڙيون بيماريون ٿيون سنجرن.

ڊاڪٽر رسيل به مليريا بابت خوب علم اوتيو، ۽ حجت سان چوڻ لڳو ته جي نيلگري جبل جي رهواسين لاءِ في ماڻهو فقط ڇهه آنا ساليانو خرچ ڪجي، ته جيڪر مليريا جو تپ هتي ڪو اکين سان ئي ڪونه ڏسي! پر سندس جنهن جهلڪي منهنجي ستل عقل کي ڪن کان جهلي اٿاريو، سو سامهون ٿو اچم ته اکين مان پاڻي نڪريو وڃي. فرمائين ته ”مليريا جو مرض هڪ پاسي بدن کي ڳاري، ٻيٽ وڌائي، نست ڪري ته ٻئي پاسي دماغ کي ڪاپو بيڪار ڪريو ڇڏي. نه زور بازو، نه سمجهه سالم، نه عزم، نه استقلال؛ نه ڪم سان چاهه، نه سٽ نه ساهه؛ جهڙو جيترو تهڙو نه — ’مرنا اڳي ئي مات‘! نه سڄڻ کي آسرو، نه دشمن کي ڀؤ. عقل ته ائين ويڙهجي ويندس جو ڪو چوي ته فلاڻي جي پٽ ۾ آٽ، ته چوندو ها! ڀلا هجيس ڪا مغز ۾ سوچ ويچار جي طاقت ته ڪنهن خيال کي هرڪن جي ڪوشش به ڪري! ڪهڙو عجب جو هندستان جي ماڻهن، جن کي هزارهين ورهيه مليريا جي تباھ ڪندڙ مرض رت پي پي پي پيڙيو آهي، تن جي مذهب مان هڪ پست همت اصول، ’ڪرما‘ ٿيڙي جي شڪل ۾ دنيا کي نصيب ٿئي!“... بس، منهنجا ته طاق لڳي ويا!

سچ ته جنهن قوم ۾ نه هوندي ڪم جي طاقت نه خيال جي وسعت، جو دنيا جي ڪشمڪش کي منهن ڏيئي سگهي، سا ضعيفائيءَ کي ئي زيور بنائيندي: اهڙائي اصول گهڙيندي، جي هن جي ڪاهليءَ کي ٻيو نه ته شانائتو ته ڪن! سو به چڱو، ڀلي اهڙي قوم دل جي تسڪين حاصل ڪري، پر دنيا جي ڀيٽا ڀيٽيءَ ۾ پير جهلڻ به ڪم پيو آهي. وري انسان جي مغز جو مزو ته اهو آهي جو هر حال تي خوش: جيسين ڪا بلند قامت ٻي قوم ڏسجي، تيسين ائين ئي سمجهبو ته انسانذات جي جسمي ۽ دماغي اوج جو معيار ئي اهو آهي جيڪو اسان جو آهي! بس، پوءِ ته ڪنهن مهل ڪو ويچارو دماغدار ويچاروان به بيمار پيو هوندو، جنهن پاڻ کي بيوس ۽ عاجز ڏسي خيال ڪيو هوندو ته ’جي ڌرمي خيالن موجب اهو درست آهي ته بيماري پائڻ جوئي ڦل آهي، ته هي ڪي اڳئين جنم جا ڪرم ٿو لوڙيان، پيو هاڻي ته اهڙو ڪو ڪرم ڪيوئي ڪوڏ اٿم جنهن جو هيڏو عذاب ملير. اها ته خبر ئي ڪانه ته ڪو ميان مچر به دنيا ۾ آهي، جنهن جي نسل کي قائم رکڻ لاءِ گرم رت جي ضرورت آهي، ۽ فطرت کي ڪا پرواهه ڪانهي ته اهو رت اشرف المخلوق مان آيو يا ٻئي هنڌان؛ هن کي پنهنجو ڪم ٺاهڻو ئي آهي. هرڪو پنهنجي سچي ڪري. آخر جاهلي به وڏو ڪرم آهي ڪي نه؟ پر وري به جس آهي مذهب ڪي. جي مليريا جو ڪارڻ ۽ علاج ڳولڻ سندس وس کان ٻاهر هو، ته اداس دلين کي آٿت ڏيڻ جي تجويز ته سوچيائين. ويچارا عاجز انسان ڪنهن ڪنڌيءَ ته لڳا، وس کان ويٺي، تنهن کي ڇا ڪبو. ’بس، بابا، منهنجا ڪرم‘ — ائين چيو نه آهي ته روح کي راحت آئي نه آهي! مذهب جو معجزو اهو ته آهي جو جتي فلسفي

جي دليلازي ٿر- ٿر ڪري هارائي بيهي، اتي اڪرئي هڪڙو. انسان جي خيال کي ڪيڏي نه طاقت آهي: ڪو عقيدو پختو ٿي ويو، ته اها آئت ڏيو ڇڏي جو بنا خرچ جي پيڙهيون به خوش! ٻئي جا خبر عربن کي، تن سوچيو ته 'ڪرما ٿيڙي' ته مغز ۾ آهڙي ئي ڪانه ٿي، سو 'توڪل' جو تڙهو ٻڌي، لنگهي پيا آس پاس. بت جا سگهه، تنيءَ ٿڌيءَ جا ڏاڍا، بڪ اڃ جي پرواهه ڪانه. عرب ملڪ جي تئل واريءَ تي خيمن جا رهاڪو، لڪن جا پختا پڪل، نه ڀڄ نه ڊاءُ؛ ڪجور ڪاڻي ڪڻي بڪ پاڻيءَ جو پيتو، ته هل هليو! عربي گهوڙا ته مشهور آهن. آت آهي، جي ڊگهين منزلن جا هيراڪ، ٿڪ ته ڄاڻن ئي ڪونه. جهڙا ڍاڻيءَ، تهڙا سوار— هڪٻئي کان ڏاڍا! باقي جا اسلامي روشني ملين، تنهن ته اهڙو پڙڪو ڏيئي ڇڏين جو الله-الله ڪندا هلندا وتن. نه تنيءَ جي، نه ٿڌيءَ جي— 'تنيءَ ٿڌيءَ ڪاهه، ڪانهي ويل ويهن جي'. الاهي عشق ۾ لعاون لعل. پاڻ پتوڙي پين جي ايمان آچارڻ ۾ مست. ڏکي ڳالهه ته ڪا نظريي ڪانه هئڻ— 'سڀئي پائيتون سڪ، ڀرت ڪارڻ ڀرينءَ جي'. عقل به ڏٺو ته پاڻو هينئر رڳو نفس جو غلام نه آهي، ڪجهه جڳ خاطر پڻ جيئن گهري ٿو، جيڪو پير ٿو ڪڍي سو ڏکڻي کي سڪئي ڪرڻ لاءِ، سو به ٿيڙي پيو. وٺي جو ڪڍي پرچار شروع ڪيائون ته 'بابا، لوڇو لاءِ ته آهي ئي هيءَ دليا، اڳيون جنم وري ڪهڙو؟ آٿو، آٿو، عقيدا درست ڪريو، همت ٻڌو، ڪم کي لڳو— ڏهه هتي، ستر اڳتي— ويل نه وڃايو! بس، ڪا مهل موچارِي هئي؛ قدرت اها صداقت جي بجلي ڪا سندن چست بدن ۾ چاڀي ڇڏي هئي، جا سندن هر قول ۽ فعل ۾ مشعل جي شعلن وانگر پَرَ ڪري ٿي آڏائي: جيڪي چون سو سچ، جيڪي ڪن سو صحيح! عرب واقعي پارس سان لڳي سون ٿي چڪا هئا. پوءِ جتي پهچن، اتي سوڀ اڳ ٿي وڃيو سهڙي..... خبر تان پيئي جو عرب جي دليا جا ويرانا آباد ٿي ويا، جهنگل بستان بنجي پيا، بيواهن جي واه ڪڍي، مسڪينن کي تسڪين ملي، هر ڪنهن جي روح ۾ نئون سرور اچي ويو. قوم جو هر هڪ فرد جيئرو هو، ۽ ضرور جيئرو هو، پر ٻين لاءِ— نه عيش لاءِ، نه نفس لاءِ. پنهنجي ته يادگيري به ڪانه هين— 'پنهنجو پاڻ وڃاء، تهن پوءِ تڪبير چئو'. هاڻي ته آدم جو اوج اچي ويو. ڇا سندس بلندي، ڇا سندس شان! عشق صراط مستقيم ورتي. آهي، عقل مشعل راه ٻڌو نه آهي. 'اشرف المخلوق' جو تفسير ظاهر ٿي چڪو.

عربن جا واڃا وڃندي جو فطرت جي ڪنڙ پيا، سو سڄي آيس ته ٻيلي عرب ئي هاڻي سڪيا آسودا، سڻيا ستابا ۽ ڪارڪرتا ماڻهو ثابت ٿيا آهن: جي ڪو آدم جو نسل چالو رکڻو ۽ سڌارڻو آهي ته هنن جي ئي هٿان: چوله هنن جو عشق ڪجهه انهيءَ طرف به لاڙي وجهجي. پوءِ ته هوڏانهن اسپين، هيڏانهن ايران— وين ڄام محبت جي چار ۾ لوليون ڏيئي مست ڪندي، ۽ پنهنجو آدمذات کي قائم رکڻ جو فرض ڪمال عياريءَ سان ٺاهيندي. ڀلا جي 'محبت' عبار فطرت جي 'فريب' جو لالو نه آهي ته ڇا آهي؟ ڪم هڪڙن جو، لوڙيون اسپين— ڇي، 'ادبي کي عشق اندو ڪيو'..... ٻيلي واه!

هلندي هلندي، عرب يار به عيش ۽ آرام به ٿڌا ٿيندا ويا. مقصد هنن کان چٽڪي وين. فرض الاهيءَ جي عيوض، فرض محبت به محو ٿي ويا، ۽ دل کي آٿت ڏيڻ لاءِ هيئن ٿي چيائون:

’جهڙڪي محرابِ ابرو به، امامِ عشق جي پٺيان،
پڙهيو فرضِ محبت مون اي زاهد گر، عجب ڪهڙو؟‘

بس، هاڻي هٿن تي خوش: لعل به لڏي، ڀريت به رهجي آئي!
نتيجو اهو نڪتو جو جام الفت نه رڳو عربن پر ٻين سڀني مسلمانن جي محبت جي خلل کي موروثي مرض ڪري وڌو. نه رهي بدلي طاقت، نه دماغي حوصلو. عقل به ويو ٿيڙ ميريبنديو. ڪم ڪاريون ڇڏائي وين، بيڪار ٿيندا ويا. نيٺ منزل اتي وڃي پهتي جو سندن قومي شعراءَ جي پنهنجي شعر جي زور سان ڪنهن مثل قوم کي آپاري وجهندا هئا، سي پاڻ ئي عشق جي درياءَ ۾ غوطا کائي بيوس ٿي پيا: جي،

’گهڙي منجهه عشق جي درياءَ هلائڻ هنن بهار مشڪل آ!‘

وري به همت جهلي، ڪجهه وقت عشق ۽ عقل جي جهيڙي نبيرون جي ڪوشش به ڪيائون: جي،

’عشق عقل جو لڳو آهي جهيڙو، ڪير ليري، ڪير، ميان!

عقل چوي هلي گهوڙا ڌاريون، تن تي چڙهي ڪر سير، ميان؛

عشق چوي هل پير پيادو، دم نه ڪرهڪ دير، ميان!

عقل چوي آڏ بنگلا ماڙيون، باغ-چا بستمان، ميان؛

عشق چوي اهي ڳالهيون اجايون، واريءَ سنڌوڙا دير، ميان!‘

اهڙن شعرن سان قوم ڇڏي يا جهيڙي؟ پوءِ ته سائين نينهن جي نشي اها مستي ڏيئي ڇڏين جو جهيڙا ليريون ته ويا چئي، پر اڃا ڪوشاڪر رڳو گهنديدار وارڏسي ته گنيد پتو پيو آهي... پنهنجن جي نوڪ سان پيا شهيد ٿين ته باقي ڇا؟ ٻيو ته ٺهيو، پر هڪڙو ناهيائون ’زبخدان‘ جو ’چاهِ ذقن‘ جنهن ۾ سنگ به نه ماڻي، ان ۾ ٻڌيو پيا سرن! ڪو پئي پاسي به اهڙو لقاءَ ڏٺو؟ اهڙو انڌ ڪنهن هنڌ ڪونه هوندو. رڳو جي ’محبوبي‘ ۽ ’محبوبي‘ ۽ ’مرغوبي‘ ۽ ’نيم خوابي‘ نئين جي ذڪر جو ذخيرو کڻي گڏ ڪجي، ته ايڏو دفتر ٿيندو جنهن جي ڪٺڻ لاءِ ڪي آمريڪا جي سامونڊي ٻيڙي جي هوائي جهازن جا ڪنٽريٽر ڪم ڏين، ٻيو باربرداريءَ جا جانور ته پڙ ڪڍي بيهندا...!

ليڪ نوبت اچي اتي بيٺي، جو قوم جو هوش خطا ٿي ويو. ٻين جي پرگهور ته ٺهي، پر پنهنجي سمڪ به ڪانه رهين. جاهلي ڪاهي پئي، ڪاهلي ويڙهي وين. دعائن پنن تي زور، آگر چورن جي صلاحيت ڪانه — حال برا ٿي ويا. ڪرمن جو ڪائتو، چڪر ڦري، اچي قسمت تي بيٺو. جي، ’بس بابا، قسمت! تقدير آڳيان تدبير بيوس آهي!‘... واه مصيبتا! هيءَ مليريا وري ڪهڙي ڪڙڪي؟ بس، مليريا جو تپ نه، ته محبت جو تپ: ’ڪرم‘ نه، ته ’تقدير‘!

بس، هاڻي ته شاعر سڳورا آهن اوسرن لکڻ ۾. پنهنجي ڏيئي وٺي بيٺا آهن! ڇي،
 'پاڻي پيچ ويو پرديس' پنهنجي، مون کي جهاڳڻ آيو جهنگ جبل!

البت آسرو آهي، جو آسودگي به ويئي آهي وڻيڪي ٿي. فطرت جو رخ به هولدو هاڻ اسريڪا
 ڏانهن. من سندس عيار هٿن مان کي پنهنجو داغدار دامن کسڪائي، پوتڙو چنڊي ڪلهي تي
 رکي، اسان جا شاعر، کي قدر مڃيرون منهن ڪري، عقل جي تلاش ۾ رڳو ايترو سمجهه ساڻي
 ڪري چون ته 'ٿيو عشق انڌو، ويو چڏائي عقل، پوءِ جهاڳڻ آيو جهنگ جبل'— ته به
 جيڪر سندن ڌاڙي لڳل عقل، ٻيو نه، ته ڪو پُٺنگ تي ئي ورائي وجهي!...

فلسفو ۽ سائنس

اهڙو ماڻهو ڪو مشڪل ملي، جنهن جي مغز ۾، جيئري رهڻ جي جهنگهت کي منهن
 ڏيڻ کان پوءِ، اهو خيال نه آيو هجي ته آخر هيءُ دنيا جو چرچو ڇا لئه، هي تماشو ڪهڙو؟ ڇو،
 جيئن ۽ مرڻ جو چڪر چالو..... لکين ورهيه لنگهي ويا..... سج چنڊ تارا ڦيرن ۾ محو؛
 جيو جنو، وڻ ٿڻ، گل ڦل، پکي پکڻ، پنهنجيءَ موج ۾ مست، نه ٻڌن نه ورائين، نه لٽوڻوڻي
 ڦيرين! ڀلا وقت جو پکيڙو، جنهن آڪيري چڏڻ کان پوءِ ڪڏهن آرام سانگي هڪ ڀل به
 ٻهرا نه سميتا آهن ۽ بنا فرصت جي پر هٽندوڻي هلي، سو ڪائنات جي ڪارزار کي ڪٿان ٿو
 وسرام ڪرڻ جو وقت ڏئي!— 'تتيءَ تڏيءَ ڪاهه، ڪانهي ويل ويهن جي.'

جنهن دم ڏس، ته دنيا جو ميلو دائمي پرپور. دولهه درياھ جي وهڪري وانگر،
 چولين ٿي چوليون، پور ۾ پور، ويرؤن وير وڌا! ڇي، 'آءُ محنت وارا، لوچ ته لهين لعل!
 ترسڻ ڊڄڻ اجايو، همت جهلي مهراڻ جي موج تي سوار ٿي: "مٽي مٽي مهراڻ ۾ پٺ ٿيو ڏيئي."
 قسمت وارو آهين، ته املهه ماڻڪ ملڻ جو رستو اهو اٿي. ڪجهه ڪاهه، ڪجهه ڪاهه، هل هليو...
 لالچ جي لوڏن ۾ نه اچج: "وٺيو وڃج واٽ، ڪنڌ نه ڦيرج ڪيڏهن!"
 ميلي ۾ ملاڪڙو به مست متل... 'آءُ جوان، ٻڌ سندرو! جيڪو ڪٿي، تنهن جو وارو.'
 قسمت جو 'ميري گوراڻوئو' به چڪرن ۾ چور. اميري-فقيريءَ جو آڏو گول ٿيو به ڪن
 کي چوٽ چاڙهيو وڃي، ته کي تري ۾ ويٺا تارا تڪين. ڪولهي، ڪو چڙهي... پر مٿس مٿس
 جو مٽ ڪڏهن پيادو، ڪڏهن سوار.

آخر هن کيل جو مطلب ڪهڙو؟ مقصد ڇا؟ چرخو ڇا جو، چرچو ڪهڙو؟... جنهن وقت
 هن قسم جا سوال مغز ۾ منهن ڪين، ته پاڻ کي فلسفي جي اڀياس لاءِ تيار سمجهو؛ ۽ جڏهن
 جواب به سڄهي اچيو، ته فلسفي جي جاترا جا جائزي ٿي چڪا.

حقيقت ائين اچي ٿي، جو انهن ساڳين سوالن تي مذهب به اڳي ئي پنهنجا رايو قائم ڪري
 ڇڏيا هئا— جن تي، مذهبي عقيدن موجب، سندس پوئلڳن کي نه عقل هلائڻ جو حق حاصل
 هو، نه ڦير ڦار جو اختيار— سو جو فيلسوفن پنهنجا مباحثا شروع ڪيا، ته اچي لڳي مذهب ۽

فلسفي جي چڪري. سوال به هئا اوڪا، فيصلو به ڪونه ٿيو ٿئي. ويچارِي 'سقراط' فيلسوف کي ته بولائي جمهوري حڪومت جهلي ڪئي قيد ۾ رکيو. ڇي، 'يونان جي جوانن کي عقلي دليلن سان گمراه ٿو ڪري!' نيٺ عدالت فتوا ڏني ته کيس زهر جو پيالو پياري پورو ڪيو وڃي. 'افلاطون' جو اهو واقعو ڏٺو، سو هن خطرناڪ سورن جي دنيا جي ڀيٽ ۾ ويهي هڪ بهترين دنيا جو خاڪو ٺاهيائين، ۽ مذهب ۽ فلسفي کي ملائي 'تصوف' ۾ تار ٿي ويو. هن سمي ته عالم آشڪار آهي ته انسان جي سمجهه ڄمڻ کان پوءِ حواسن ڪم آڻڻ ڪري، ذرو ذرو ٿي گذر ٿي ٿئي؛ پر پاڻ ان وقت ائين ڄاڻايائين ته 'انسان جي سمجهه روح جي يادگيريءَ سان ٻڌل رهي ٿي: روح ته عرش تي سڀڪجهه ڏٺو آهي، ۽ ڪيترو علم مليل اٿس؛ نه ته اهي جانور جن کي ڪٿو ٿا چئون سي قد بت، شڪل شباهه ۽ رنگ روپ ۾ ايترو نرالا آهن جو سڀني کي ڪٿي جي نالي سان ياد ڪرڻ عقل ڪڏهن به ڪين باسندو، پر ته به اسين سڀ متفق آهيون ته اهي سڀ ڪٿا آهن— ڇاڪاڻ ته عرش تي جيڪو ڪٿي جو مجسمو روح ڏٺو آهي، ان سان زمين جي ڪن جون سڀئي جنسون ٺهڪي ٿيون اچن'. آيو وارو 'ارسطاطاليس' جو. سڪندراعظم جو استاد هي هو. سندس وڏو انهيءَ خاندان جا قديمي استاد ٿي رهيا هئا. ارسطاطاليس ڏٺو ته جيڪي سوال فلسفي ڪنيا آهن— ته 'ڪٿان ٿا اچون'، ڪيڏانهن ٿا وڃون، 'نيٺ ڇا'— تن جو فيصلو ته مشڪل آهي. نه انسان دنيا جي شروعات ڏٺي نه ٻڌائي. ايام گذريا، ايام ايندا. اسين پنهنجي ٿوريءَ عمر ۾ ڪيئن سمجهون ته هي ڪيل ڪيئن شروع ٿيو يا ڪٿي ٻڌائي ڪندو؟ ڀلا، جيڪو سٺيماشو ٿي ڪلاڪ ٿو هلي، ان جي وچ ۾ جي جهاني ٻائي نڪري اچي، ته ان جو به پتو ڪين پوندو ته ڳالهه ڪيئن هئي... هتي ته اٽڪت عرصي سان مٿو مارڻو پيو آهي! اهي خيال ڪندي، گهڻي قدر وڏن سوالن کان رخ ٿوري، لڳو آسپاس جي ننڍين شين کي ڇڏي. سائنس جي شروعات انان ٿي. مٿي ڇا جي ٺهيل آهي، هوا ٻائي ڇا آهن— اهڙين شين جي اڀياس کي ئي ته سائنس چئجي ٿو!

اهڙيءَ شروعات سان، وڌندي وڌندي، سائنس ڪٿي پهچي چڪي آهي... ويچار ته ڪريو! آهي ڪو اهڙو ماڻهو، جنهن کي سائنس ڪنهن نه ڪنهن طرح آسودو نه ڪيو هجي؟ رڳو بجليءَ جي ڪرتبن کي ٿو ويچارجي ته مونجهارو وٺيو وڃي. ارسطاطاليس کي اهو به تعجب هو ته وڻ ٽٽڻ، پٿر ٻائي، وڇون بلائون، شينهن گذرڻ— سڀ ڪيئن اچي گذريا آهيون، ڇو اچي گذريا آهيون؟ اهڙا خيال ڪندي، شين کي ڇڏي، معلوم ٿيس ته ڪي شيون چرڻ پرن ٿيون، ۽ ڪيتريون چرڻ کان لاچار آهن. پهرين کي جيئريون شيون سڏيائين، ۽ ٻين کي بيجان. ڀلا، وڻ ته هڪڙي هنڌ بيٺا ٿا رهن، پر وڏن ويجهن، ڦر ڦل ڪن، انهن کي بيجان ڪيئن چئبو؟ ۽ تير ته ڪمان کان نڪري ڪيترو نه تڪو ٿو پڇي، پر نڪو وڏي نڪو ڦر ڏئي، پوءِ رڳو پڇڻ سبب ته جيئرو ڪين چئبو؟

ورھين جي ھن۔ تن کان پوءِ ھيءُ لاسيارو فيلسوف، جنھن جي خيالن يورپ کي ھزار ورھين کان مٿي پنھنجو پوڄاري بنائي ڇڏيو ھو، انھيءَ فيصلي تي ٻھتو ته بيجان شي ته لاچار اوزار جي صورت ۾ ڪنھن ٻئي جي مقصد پوري ڪرڻ لاءِ ڪم ٿي اچي، پر جيئري شي ته ھرڪا مڪمل خاص ڪل ٿي ڏسجي، جنھن جا عضوا اوزارن وانگر گڏجي سندس مقصد پوري ڪرڻ لاءِ ڪم ڪندا ٿا رھن: مطلب ته بيجان شي کي پنھنجو ذاتي مقصد ڪونھي، پر جيئريءَ شي کي پنھنجو مقصد مدنظر رھي ٿو، جنھن کي پوري ڪرڻ لاءِ ڪم ڪندي رھي ٿي۔
 — ھتي ھڪ نازڪ سوال وار ڪانڊاريو ڇڏي ته ’مون به ڪو پنھنجي زندگيءَ جو مقصد مقرر ڪيو آھي، يا بيجان اوزار وانگر ٻين خاطر وھي رھيو آھيان!...‘

آساني۔ ذراسائي

آساني چون ته دنيا ساري سڪ ۽ سُورور جو مڪان آهي؛ پر جي ڪٿي ڪو ڏک به پلڻ پيو ته ڇا ٿيو... آيو، ويو! دنيا ۾ ايترو مزو ته آهي جو چيو اٿن ته ’اک ۾ گهمي گهائو، ته به منو جا گائو!‘ دنيا ساري گل گلزار، جنھن ۾ ڪو ٿو ڏسجي خار. پر اهي به ڪي خار چٽا، جن جو وقتي چٽڪو گل جي دائمي لطافت ۽ نزاکت کي چٽو ڪريو ڇڏي! ڀلا اوندھ سوا سوجهري جو ڪهڙو قدر؛ آس نه سٽي، ته چانو جو ڪهڙو مزو؛ ڏک کان سواءِ سڪ ڪهڙو؟
 نراسائي چون ته دنيا ۽ سڪ؟ ڏکن ڏوجرن جي جاءِ کي ته دنيا چٽجي ٿو. روئندو آھ، روئندو وڃ! آهي ڪو اهڙو شخص، جنھن جون آسون پٽيون؟ ذات شاعر جي دل حسرت جي داغن سان ڀريل. دنيا جي بيوفائي ۽ آسمان جي ڪڇ ادائي ھوڪو ڳائيندو ويو. ’قليچ‘ جهڙي قانع شاعر به چيو: ’ڪر ڌيان، دنيا آهي فاني، ڪنھن سان ڪين نياهي، جالي!‘ جنھن کي ڏسو، ڪا نه ڪا جهوري اٿس ٿي. آهي ڪو بني بشر جو گهٽيءَ کان خالي هجي؟ ڪهڙي ٻار نه رنو، ڪهڙي جوان آه سرد نه ڀري، ڪهڙي پير مرد نه چيو ته ’هي ڇا؟ بس!‘ سچ ته ’دنيا سورن جو سامان، ڪهڙو ان ۾ شڪ گمان‘.

سچو ته الائي ڪير؟ دنيا ۾ هڪ سچ به ٻاڇا ته آهن ٿي. ڪو ڪهڙي پاسي ڇڪجي ويو، ڪو ڪهڙي. وري جي انسان جي فطرت تي ٿي نظر ڪجي، ته آسانيو ته هوندو ٿي هوندو. پر آس جي هٿن جو مطلب اهو نه آهي ته هر طرح آسودو آهي. دنيا ۾ ڪير آهي، جنھن جا مڙئي مطلب پورا ٿيا، سڀ مرادون ماڻيڻين؟ اها ’لا حاصل مراد‘ ته آهي، جنھن جي ڪٽڪي کي ’آس‘ ٿو چئجي. ان ڪري، آساني به اهي ئي آهن جي ڪم از ڪم هن وقت ته سالر سُورور جا ساڪي نه آهن، البت آئيندي کي اڪئين لايو پڳي سان پيريو ويٺا آهن، جيسين رتو راس ٿئي— ’بيٺي ڪٿي پساھ، پسن ڪارڻ پرينءَ جي‘.

ڪيئن به هجي، پر جي آساني جو مفهوم اهو ورتو ٿو وڃي ته دنيا ساري اسان جي

سڪڏائي آهي، ته اهو ته ٿيو ڏکين جي ڦٽن تي لوڻ پٽڪڻو، ۽ جن جي جيءَ سان لڳي پئي آهي تن کي دلا سو ڏيئي ٺڳڻو. آخر دلبي سان ڪنهن کي ڪيترو سڪيو ڪري سگهيو؟ جي سچ دنيا آسائيت جو مڪان آهي، ته آسائي جواريءَ جون ته ڏهڻي گيهه پر... گيهه جي دلبي واري تي ڪهڙي ميار؟

وري جي نظر ٿي نراسائيت ڏانهن ڪڇي، ته معلوم ائين پيو ٿئي ته اهو خيال ڪنهن سک جي پليل، آرام طلب گهروءَ جو ٿو ڏسجي، جنهن کي فرصت گهڻي ڪم ٿورو، ۽ فرحت سان گڏ اهو ڪٽڪو به اٿس ته مٿان هي عيش جو سامان هليو نه وڃي؛ ان ڪري سندس آسائش جي موجود گل هر سنهو ڪنڊو به پيو چڙيس ته اڳتي الائي ڇا! ڇا به هجي، پر نراسائيت کي زندگيءَ جو اصول مقرر ڪرڻ، سو ته ٿيو پستميءَ کي ڳولڻ. پوءِ ته پيڙي لهرين وڃ هر، ڍير ڍرا، نڪا ڪنڌي نڪو ڪنارو، دنيا ساري سمندر ڪارو...!

حقيقت هن طرح ٿي ڏسجي ته هرڪو پنهنجي هٿيءَ جو هوڪو ٿو ڏئي. هرڪنهن کي پنهنجي خبر، ۽ پنهنجي لسڳ لاڳاپي جي، ٻئي جي سڻي ڪير، سمجهي ڪير؟ جتي باهه پري، اتي سيڪ اچي. دنيا ۾ ڏک به آهي، سک به آهي؛ پر ائين سمجهڻ ته ڪائنات خلق ٿي آهي اسان کي سک يا ڏک ڏيڻ لاءِ، ان کان وڌيڪ به ڪا بهي سمجهي؟ البت، اسان جي همت افزائي انهيءَ ۾ آهي ته دنيا کي دوست سمجهون، نه دشمن. ڪوبه وڻ، گل، سبزي، ڪٽي ڦٽي نڪري، ان مان ظاهر آهي ته اها جاءِ سندس موافق آهي، نه مخالف؛ پوءِ ڇو اسين پاڻ کي اجايو سمجهي وائڙا ٿيون؟ چون پنهنجين خداداد لياقتن سان تڪليف کي به تفریح ۾ تبديل ڪريون! عقل، همت ۽ ڪوشش جي گڏ ٿين ته ڏونگر ڌاري وجهن، صحرا سبز زار ٿي پون؛ وپتر جي صداقت ۽ امانت به سائن رلجي پوي ته سون تي سهاڳو، ڪهڙي به اوڙاهه مان انسان کي ڪيڏي مٿي ڪن. اسين ڇو پنهنجيون لياقتون اڇلي وينا آهيون؟ ڇو الهن کي ڪم آڻڻ کان پئليجي ويا آهيون؟ ڀل ته قسمت ڪٿي به ڦٽو ڪري، ڪٿي به اڇلي، پر انسان جي عظمت ان ۾ آهي ته هو پنهنجين ذميدارين کي توجهه، انصاف ۽ صداقت سان ادا ڪري؛ اهائي سندس عزت آهي، اهو ئي سندس فخر، اهو ئي سندس شان!

غرابت عيب نه به هجي، پر ثواب به ڪانه آهي. شهزادا محلاتن ۾ چمنڊا آهن، ۽ لنگها ڪهڙن ۾. پوءِ مسڪينيءَ تي فخر ڪرڻ جو ته سبب ئي ڪونهي. ڇو نه غرابت کي پنهنجين ترين سان ڏکي ٻاهر ڪڍجي؟ آرام ۽ عزت جو گذر ته هرڪنهن لهڻو! پنهنجي تن کي درست رک، من کي مدائيءَ جي واٽ کان موڙي دڳ لاءِ، همت ۽ تحمل ڌار، ڪجهه اڇلڻ کان به نه ڊڄ. ڪجهه ڏبو، تڏهن ته ڪجهه ملندو. آسائي-نراسائي ٿين مان ڪين وري: ڪوشش ڪر، صداقت ڌار... آهن تنهنجا پيڙا پار!

سچ ۽ ڪوڙ

’اسين سچا ٻيا سڀ ڪوڙا‘ ته هڪ دستوري ڳالهه ٿي چڪي آهي. هرڪو پنهنجي خيال ۾ پاڻ کي پورو ٻيو سمجهي. ٻين جي رڳو ريت رسم ڏسي ڪل ٻيئي ايندي ته هي ڇا ٿا ڪن. جيڪو جنهن هوا ۾ ٻليو، ساڻي خوشگوار، صدا بهار، ٻيءَ جي وائي نه وار. جيتري جنهن کي خبر پئي، سچ ئي اوترو، ٻيو سچو خير. ڏيڏريءَ جي دنيا ڪوھ! وري ماڻهوءَ جو مغز ڪو رٿڙ جي ڳوٺڙيءَ وانگر اهڙو ٺهيل ٿو ڏسجي، جو سير به سهاسيو وڃي ته دُڪي سان به ڪٽاتار. هرڪو پنهنجي بگري ڀريل پانيو، دل ۾ خوش ته علم، عقل، سچ — سڀ مڃيل آهن ته مون وٽ، ٻيا ته ماڪ تي موريا وٽن!

چون ٿا ته ڪو مولوي ڪن جاھان جي ڳوٺ ۾ وڃي سهيڙيو. سندس واعظ ته ڪنهن سمجهيو به ڪونه — دٻي ۾ ٺڪريون — پر مورگو چئن ائين ڄاتو ته مولوي ڪو نيت اٺاڙي ٿو ڏيکارجي. پوي جو هڪڙو، سو خار ۾ چوڏو کڻي، پٽ تي هڪ انگڙو-ونگڙو ڊگھو ليڪ ڪڍي، مولويءَ کي چوڻ لڳو ته ’پڙهيل ته وڏو ٿو چوائين، پر هي ته ٻڌاءَ ته مون ڇا لکيو آهي؟‘ مولوي ڏسي ٿيو وائڙو ته ڪم ته چرٻن سان ٻيو، پر سمجهايان ڪيئن؟ هيڏانهن وري چئن جو مولويءَ کي هڪو ٻڪو ڏنو، سو پاڻ ۾ ٻيا مڃيون ڏيو مرڪن ته آهي ڪُل ٿي خير، ڪوري جو ڪورو... سو چوڻ لڳس ته ’واه، مولوي صاحب، واه! ڊاڙ ته ڊگھي ٻيا سريندئين، تنڪون آندا ته ڊگھي دا مٿر به ڪونهين!‘

مزو ته اهو آهي جو جڏهن پڙهيل پاڻ ۾ بحث ڪن، ته به ٺٺو ساڳيا — ڪم اهوئي چئن وارو ڏيکارين! هرڪو دل ۾ خوش ته سچي اکر جو مالڪ ٿي مان، ٻيا سڀ ڪوڙ تي سندرو ٻڌيو بيٺا آهن. ٻئي جي ڳالهه ڪير ٻڌي، ڪير سمجهي؟

آخر اهو سچ-ڪوڙ آهي ڇا؟ جنهن کي هڪڙا چون سچ، ته ٻيا نسورو ڪوڙ! اهو فيصلو ڪري ڪير ٿو؟ ڪيئن ٿو ڪري؟ سچ-ڪوڙ تي ڀروسو ڪيترو ڪجي؟ ٿوري ويچار ڪرڻ سان معلوم ٿيندو ته اسين ڪيتريون خبرون مٿن ماڻهن ۽ ٻين لڳل لاڳاپي وارن کان ٻڌيو، پنهنجي حافظي ۾ سانڍيندا ٿا رهون؛ وري جيڪي ڏسون ٿا ۽ جيڪي ذاتي آزمودا ٿا ٻرايون سي، ۽ پڙهن واري زماني ۾ ڪتابي احوال ۽ پاڙهيندڙن جا خيال پڻ شامل ٿا ٿين: اها اسان جي پرايل حقيقتن جي سُوڙي اسان جي ڪسوٽي آهي، جنهن تي مغز ڪا به نئين ٻڌل ڳالهه لائي ٿو ڏسي ته سچي يا ڪوڙي. سچ-ڪوڙ جو ٺهڻو نڪو خيال تي لڳل آهي، نڪو انهن اڪرن تي جيڪي اهو خيال اظهار ٿا ڪن: سچ-ڪوڙ ٻڌندڙ جي مغز سان ٻڌل آهي. ان ڪري، جي نئين ڳالهه منهنجي کڏ ڪيل علم سان ٺهڪي آئي ته سچي، نه ته ڪوڙي. مطلب ته سچ-ڪوڙ جو فيصلو ڪندڙ آهي منهنجو موجوده علم. انهيءَ علم جو جي ڪوبه ذرو مون کي غلط ٻڌايو ويو هوندو، يا منهنجي سمجهه ۾ غلط ويٺو هوندو، ته منهنجي ڪسوٽي اوتري قدر ناقص ضرور

رهندي. ان کان سواءِ اهو به پڌري پت پيو آهي ته مون ڪو علم جو ڍنگ ڪونه وڃي ڪيو آهي جو مون کي مڪمل سچ يا ڪوڙ جي آگاهي ڏئي: جيئن جيئن منهنجو علم وڌندو رهندو، تيئن تيئن سچ-ڪوڙ جي ڪٽ ڪرڻ واري ماهمي به هيٺ مٿي ٿيندي رهندي. هيل تائين مون ڪانوَ سڀ ڪاري رنگ جا ڏٺا آهن؛ ان ڪري جي ڪو چوي ته ڪالوَ اڃا به ٿيندا آهن، ته منهنجو مغز هرگز ڪين قبوليندو، ڇاڪاڻ ته هاڻي مغز ۾ پرڪڻ جي مٿوڙي گڏ ٿي چڪي آهي— البت جي ٻڌائيندڙ اعتبار جهڙو هوندو ته وسهجي وڃيو، جيسين وري ڪا ابتڙ خبر ٻڌجي يا پنهنجو ويچار ان کي غلط ثابت ڪري— پوءِ اهو ويسهه ڪمان-گاڏڙ ٿي جهڪو پئجي ويندو. پر، جي ننڍي هوندي استاد صاحب ٻڌائي ها ته ڪالوَ اڃا به ٿيندا آهن، ۽ ڪنهن ٻئي هنڌان ان جي ترديد نه ٻڌجي ها، ته پوءِ منهنجي ڪسوٽي جٽڙي ئي اهڙي ها.

ڪنهن بيخبر ٻهراڙي ۽ واري کي ته چئو ته ٻائي، ٻن گئسن جو ٺهيل آهي... ته ڪيلي ماري! اها ته وڏي ڳالهه آهي، پر جنهن کي ٻائي ۽ جي ظاهري وصفن جي خبر نه هجي، ان کي گهوتي ڪارائين کان سواءِ ته سمجهائي ڏيڪاريو ته ان ۾ اندر وڃيو ته مري پئبو: هو خيال ڪندو ته منهنجي آنگ نڪري ٿي اچي ته آءُ چونه لڪرندس!

ڏسجي ٿو ته منهنجي سچ-ڪوڙ جو ميزان ته منهنجي علم موجب ڦرلڌو گهرندو ٿي رهندو، ۽ پورو سچ هڪ اچڻ به مشڪل. نڪي منهنجو علم مڪمل ٿئي، نڪي سچ-ڪوڙ جو حساب پڪي ٻائي تي پهچي. پر واه ڙي واه، حسابن ٺاهڻ وارا! حساب ته ڦيرن ٿي ڪين. اڪرن کان انگ پڪا! جهڙا صديون اڳي هئا، تهڙا هاڻي، تهڙا ايسن کان پوءِ. دنيا جو ڪاروبار انگن تي، چنبتارا هلن انگن تي، اسان جو رات ڏينهن انگن تي،... انگ ڪيو ته اوندهه! وري ڪهڙا نه سچا، مقرر ۽ محڪم: ڪنهن جي مجال جو گهٽ وڌ ڪرين... سورهو چواڪ، چوهڪ! پٿر تي ليڪو. حساب ته نه ڦري، پر جيڪو حساب کان ڦري، مورگو اهو حساب مان نڪري وڃي!

— اچو ته انگن جو گيت ڳايون:

سچا منهنجا انگ حساب، سچا منهنجا ڪوڙا؛
 اڳ به سچا، پوءِ به سچا، هاڻ به سچا اهڙا؛
 آت-ڏون-سورهن، سورنہ مٽجن، جهڙا آهن تهڙا؛
 انگن تي ٿا آپ ۾ ڊوڙن بجلين سندا گهوڙا!
 سچا منهنجا انگ حساب.....

مضمون

’ضمير شاه‘ جو مڪان

”جسم“ ولايت جي هڪ ننڍڙي ڳوٺ ۾ ”ضمير شاه“ جو عاليشان مڪان هو. نالي ۾ مڪان هو، مگر صفائي ۽ سنائيءَ ۾ هڪ محلات جي برابر هو. برسات جي مند آئي، محبت جو مينهن آنو، سڄيءَ ولايت ۾ سبزي لڳي ويئي. ’ضمير شاه‘ جي مڪان ۾ به هڪ عاليشان ۽ خوشنما ٻوٽو از خود پيدا ٿيو، جنهن جي مڪڙيءَ مان هڪ اهڙو ته گل نڪري نروار ٿيو، جنهن جي سونهن ۽ سرهاڻ جي ڪهڙي واکاڻ ڪجي! ڏسڻ سان ماڻهو دلگ رهجي ٿي ويا. انهيءَ گل کي اتي جي دنيا ”اميد“ جي نالي سان ياد ڪرڻ لڳي. هن گل کي ڀر واريءَ ”طلب“ جي واديءَ مان ٻاڻي ٿي مليو. جڏهن هيءُ ٻاڻيءَ سان سيراب ٿي ٿيو، تڏهن ٽڙي ۽ کلي اهڙو ته سوجهرو ٿي ڪيائين جو نه فقط انهيءَ مڪان بلڪ آسپاس کي پڻ رات جي وقت به ٻٽيءَ ٻارڻ جي ضرورت ڪانه ٿي ٿي؛ مگر جيڪڏهن ڪنهن وقت انهيءَ ٻاڻيءَ جي کيس تنگي ڪئي پئي ويئي، يا ان جي بجاءِ ٻيو ٻاڻي ڏنو ٿي ويو، تڏهن هن سرجهائجي مڪڙيءَ جي صورت ۾ پنهنجو سر سڄدي ۾ رکي، پنهنجيءَ دنيا کي تاريڪ ڪري ٿي ڇڏيو. ازالسواءِ کيس ڪيترو به وقت ٻاڻي نٿي ڏنو ويو، ته به هو ڪو صفا سڙي سڪي ڪو نه ٿي ويو. هن جي اهڙين خاصيتن لاءِ فقط دنيا کي موهيو، مگر اتان جي عالم پناهه ”عقل بادشاهه“ کي پڻ پنهنجو تابعدار بنائي ڇڏيو. هيئر ضمير شاهه جي مڪان کي چار چنڊ لڳي ويا. زيارتي ائين اچيو ڪنا ٿين جو تر هنيو پئيءَ تي نه پوي. جڏهن عالم پناهه روبرو اچي هن گل جي زيارت فيض بشارت کان مشرف ٿيو، تڏهن هن جي حيرت جي ڪا حد ئي نه رهي ۽ سندس ڏند چپن سان لڳي ويا. اتي ضمير شاهه جي شخصيت جو پڻ عالم پناهه کي احساس ٿيو. هن پنهنجا خاص پنج نوڪر ضمير شاهه جي خدمت عاليه ۾ انهيءَ گل جي پرورش لاءِ ڇڏيا، ۽ پاڻ موٽي پنهنجي تخت تي بخت آزمائي ڪرڻ لڳو. هوڏانهن وري نوڪر ويچارا، منجهه انتظار ضمير شاهه ۽ گل جي خدمت ۾ تيار بيٺا رهيا. ضمير شاهه جو حڪم هو ته جيئن گل کي ڪنهن به وقت ’طلب‘ جي واديءَ واري ٻاڻيءَ جي تنگي نه ٿئي، ۽ جيئن هو سرجهائجي نه وڃي؛ ڪوشش ڪري کيس هر وقت تر ۽ تازي رکڻ

جو خيال رکيو وڃي. نوڪر حڪم جا بنداءِ تن ڇڏي ڏنا ٿيا ڏنڌا سڄو ڏينهن کين اها تات تاري، رڳي گل جي خدمتگاري.

عالم پناهه عقل بادشاهه به ٻئي ٺٺي ڏينهن گل جي ديدار فرحت آثار کان پيرو ڪونه ڀڃيندو هو. جڏهن عالم پناهه جو به اهو حال هو، تڏهن اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته ويڄاريءَ رعيت جو ڪهڙو حال هوندو. ڪير جو روزانو نه اچي گل جو مڃرو پري! جيئن گل جي عزت وڃي عرشين لڳي هئي، تيئن وري ضمير شاهه جو شان به انهيءَ دنيا جي نظرن ۾ چار قدم اڳتي وڌي ويو. ٻيا ته ڇڏيو، پر خود عالم پناهه به انهيءَ گل جي ڪافي عزت ڪندو هو.

دستور موجب، جيئن هڪ ڏينهن عالم پناهه عقل بادشاهه پنهنجيءَ خاص نوڪرياڻيءَ ليڪ اختر، پري پيڪر، حسن تصوير، نالي ”تدبير“ کي ساڻ ڪري مڪان ۾ آيو، تيئن ضمير شاهه سندن خير مقدم ڪيو. دراز مسافريءَ سبب عالم پناهه کي آڄ لڳي. ’تدبير‘ نوڪرياڻيءَ کي ڀر واري ”آرام“ جي اوطاق تان پاڻي آڻڻ لاءِ حڪم ڏنو ويو. ’آرام‘ جي اوطاق سان گڏ ”اجل“ جي پڻ اوطاق هئي. ’تدبير‘ کي رستي ۾ ”تدبير“ نالي ’اجل‘ جي نوڪرياڻي ملي ويئي، جنهن کيس وٺي وڃي ’اجل‘ جي اوطاق ۾ ڇڏيو. ويڄاري ’تدبير‘ کي ڪهڙي خبر ته هيءَ ڪنهن جي جاءِ آهي؟ هوءَ يڪدم اتان به ڄام، هڪ سبز ٻيو گلڦار، پري ڪٿي آئي. عالم پناهه سبز ڄام ۽ ضمير شاهه گلڦار پيتو. ظاهر ۾ شراب هو، مگر سندس اثر خراب هو. بس، رڳو پيئڻ جي دير ٿي، پوءِ ته

’عقل سڄي ۾ ڪريو، ۽ سر جهڪيو تدبير جو!‘

عالم پناهه ۽ ضمير شاهه ٻئي وڃي حيات ابديءَ سان همڪنار ٿيا. جڏهن عالم پناهه ٺٺي ڪونه رهيو، ته پوءِ نوڪر ۽ نوڪرياڻيون وري ڇا جون؟ جو جيڏانهن، سو تيڏانهن ڪافور ٿي ويو. گل جي هڪ پاسي کان عالم پناهه ۽ ٻئي پاسي کان ضمير شاهه جي مرقد مرتب ڪئي ويئي. جاندار هليا ويا، مگر بيجان گل ۾ اڃا جان آهي. هن جي حالت اڃا ساڳي آهي. هونئن به آهي، ۽ پنهنجيءَ دنيا ۾ اهڙيءَ ئي شهرت سان مشهور آهي. هڪ ويو ته ٻئي اچي سلام ڪيو. هن جا ڪيئي سلامي آهن. جيتوڻيڪ هو ٻئي شهزادا هيٺو ملڪ عدم ۾ آهن، ته به خاموش زبان سان هن جي سلامي ۽ غلامي ادا ڪري رهيا آهن.

جڏهن اوهان جو ’جسم‘ ولالت ۾ وڃڻ ٿئي ته ضرور ان گل جي زيارت جو فيض ۽ شرف حاصل ڪندا، چو ته چوندا آهن ته ”شنيده ڪي بود مانند ديدنه“— ٻڌل کان ڏٺل وڌيڪ بهتر ٿو ٿئي. پر اهو ديدار به ڪن خوش نصيبن کي نصيب ٿيندو، ورنه مون جهڙا بدنصيب به ته دنيا ۾ ڪيترا ئي هوندا: ڪافي عرصو گل جي ڀرسان بيهيس، پر منهنجي قسمت جي ڪوتاهي جو ڪيس پاڻي ڏيڻ وارو هو ئي ڪونه، تنهنڪري هو مڪڙيءَ جي قيد ۾ بند هو ۽ سندس سڄي دنيا تاريڪ هئي. نه هئي سونهن، نه سرهاڻ. آخر محروم ٿي مونس، ۽ جيئن

انهيءَ گل جي تاريءَ کي بي سبب هٿ لائڻ، ته آڱر ۾ اهڙو ته ڪنڊو ڇپي ويو جو مون کان بي اختيار دانهن نڪري ويئي. منهنجيءَ دانهن جي آخر ۾، گویا ان جي جواب ۾، سامهين پهڙ مان موزون لهجي ۾ هيءَ آواز آيو:

”گل هجي تان گل سڃاڻي گل سندن قدر ۽ پيار،
غير تسي غير تمنديءَ کان ڪين نه ٿئي نشتر لڪارا!“

نفس

اسان جي نفس جا ٻه ڀاڱا ٿيل آهن: هڪ آهي باخبر نفس (شعوري نفس)، ۽ ٻيو آهي بيخبر نفس. اسان جي وجود تي اڪثر باخبر نفس حڪومت ڪري ٿو؛ ليڪن ننڊ، بيهوشيءَ، بيماريءَ ۽ چريائيءَ جي حالت ۾ بيخبر نفس جي حڪومت هلندي آهي. اسان تي ڄمڻ کان وٺي اڄ تائين دنيا ۾ جيڪي به اثر ٿيا آهن، يا جيڪي به ڪم ڪيا اٿئون يا ٻڌا اٿئون — پوءِ توڙي ڪٿي اسين هڪ سال عمر جا هئاسون ۽ جيتوڻيڪ هيٺي آهي ڳالهين اسان کي ياد نه به آهن — تڏهين به ائين نه ڄاڻجي ته اهي اثر ڪي نابود يا زائل ٿي ويا؛ اهي بالڪل قائم آهن، ۽ اسان جي بيخبر نفس ۾ گڏ ٿيا پيا آهن: ائين ڪري سمجهو ته بيخبر نفس آهي پُراڻو سُراڻو جو پنڊار.

اسان جو دماغ جنهن جي وسيلي هلي چلي يا ڪم ڪار ڪري سگهون ٿا، سو جڏهين ڪم ڪري ٿڪيو آهي، تڏهين ان ۾ هڪڙي قسم جا زهري مادا، جن کي ”ٽڪسن“ سڏبو آهي، اچي گڏ ٿيندا آهن. انهن جي نڪال ڪرڻ لاءِ صرف آرام ٿي علاج آهي، تنهنڪري کيس ننڊ جي ضرورت ٿيندي آهي. جڏهين اسان جو دماغ، جنهن جو اسان جي باخبر نفس مان گهرو تعلق آهي، ننڊ ۾ هوندو آهي، تڏهين بيخبر نفس سجاڳ رهندو آهي. ان وقت اهو پنهنجا اڳ ڏنل دنيا جا واقعا جي سندس ڪوٺڙيءَ ۾ بند هوندا آهن، اهي ڪوليندو آهي. اڪثر اهي اثر ظاهر ڪندو آهي، جن جو ڪجهه اثر ان وقت باخبر نفس ۾ هلندڙ هوندو آهي — يعني ته باخبر نفس ۽ بيخبر نفس جو پاڻ ۾ گهڻو تعلق رهندو آهي. جڏهين باخبر نفس ڪنهن ڳالهه بابت ڪجهه خيال ڪندو آهي، تڏهين ڪنهن ننت جي وسيلي بيخبر نفس جي الهيءَ لڪير کي، جنهن ۾ ان ڳالهه بابت ڪي ڪجهه حقيقتون هونديون آهن، اهڙي چڪ ٿيندي آهي جو الهيءَ قسم جا واقعا يا ڳالهون جيڪي اڳ ٿي گذريون هونديون ۽ منجهس گڏ ٿيل هونديون، تن مان مکيه ۽ دهريل يا تازيون تازيون ڳالهون پنهنجي جيب مان ڪڍندو ويندو باخبر نفس ڏانهن موڪليندو. انهيءَ ڪري، جن ڳالهين بابت ڏينهن جو ماڻهوءَ کي گهڻي آڻ ٿي هوندي، ته رات جو بيخبر نفس جي حڪومت ۾ هو پنهنجي پنڊار مان اهڙي قسم جا پراڻا واقعا يا ڳالهون ڪڍي ظاهر

ڪندو آهي، جي ماڻهوءَ جي دماغ ۾ ساڳي تصوير ۽ نقش ٺاهي پنهنجو ساڳيو نمولو ظاهر ڪندا ويندا آهن — جنهن کي چئبو آهي ”خواب“.

ڪيترا ويچارا جاهل آدمي خوابن کي خدائي الهام سمجهندا آهن (نئين ۽ اوليائن جا خواب الهام آهن ۽ سچا آهن، انهن جو هن ڳالهه سان واسطو ڪو آهي)، ۽ انهن جا تعبير ڪرائي انهن کي پنهنجو مستقبل تصور ڪندا آهن، ليڪن اهو رج والگر آهي، يعني ته ڪوڙ جو مسئلو ڪوڙ، ڪنهن حڪيم يا ڊاڪٽر کان ڪڏهن پڇي ڏسو ته هو اوهان کي ٻڌائيندو ته جڏهن ڪنهن ماڻهوءَ جو معدو خراب ٿيندو آهي يا بدهاضمو ٿيندو آهي ته هو خراب خواب ڏسندو آهي، جنهن ۾ هن کي خوف ۽ خطري جهڙيون ڏيکاريون نظر اينديون آهن. معدي مان جيڪي بخاراتن ٿا تن جو اثر سنئون سڌو باخبر نفس تي پوي ٿو، تنهنڪري اهي باخبر نفس جو لاڳاپو بيخبر نفس سان گهڻايو ڇڏين؛ انهيءَ ڪري بيخبر نفس جو مڪو مچي وڃي ٿو ۽ وٺي ٿو مداريءَ والگر پنهنجي ڳوٺريءَ کي کولي، يعني جيڪي به اڳ مٿس خراب خيال ۽ خوفناڪا اثر سمايل هوندا سي سڀ ظاهر ڪندو — جيئن ته ماڻهو ٿا وڙهن، جن پيا نچن، ڪتو ٿو ڪاٺي، اٽ ٿو وڙهي، وغيره وغيره. ننڊ ۾ جو ٻار چرڪ ڀريندا آهن، ان جو به اهوئي سبب آهي: تڏهن ته حڪيم چوندا آهن ته ننڍو ٻار ننڊ ۾ چرڪ ڀري يا ڊڄي ته ان کي ارنبديءَ جو جلاب ڏجي ته ٻيٽ صاف ٿيس. ڪي ڪي جاهل ۽ جهنگلي آدمي وري اهڙين حالتن ۾ ٻار جو گلو ڏاڳن، سڳن، وٺن جي چوڏن ۽ تعويذن سان ڀري ڇڏيندا آهن! ساڳيوئي سبب بيهوش، چرئي يا بخار ۾ وڦلڻ واري ماڻهوءَ جو آهي.

بيخبر نفس ڪو رڳو اسان کي ڊيچارڻ لاءِ ڪونه آهي، مگر اهو اسان لاءِ ڏاڍو فائديمند به آهي. مثلاً پنج سال اڳي مون ڪو ماڻهو ڏٺو هو. سندس نالو ۽ نشان پتا وسري ويا آهن. وسري وڃڻ جي معنيٰ اها ڪانهي ته مون ڏٺو ٻڌوئي ڪونهي؛ يعني ڏٺم به سهي، نالو به ٻڌم، ليڪن عرصو ٿيو گهڻو، تنهنڪري قانون مطابق جهونيون ڳالهيون باخبر نفس مان ٽپي هليون ويون بيخبر نفس ۾. هاڻي اهو ساڳيو ماڻهو مون کي رستي ۾ ملي ٿو وڃي. ٿورو شڪجان پيو ته شايد اهو آدمي ڪٿي ڏٺو اٿم. بس، ايتري ئي خيال ڪرڻ سان، باخبر نفس جي نتنن جي ذريعي، انهيءَ ماڻهوءَ بابت خيال ڪرڻ ۽ وڌيڪ حقيقتن ظاهر ڪرڻ لاءِ، بيخبر نفس جي الهن لڪيرن کي ڪشش ٿيندي، جيڪي ان ماڻهوءَ ۽ ان جي حقيقتن سان لاڳاپو رکنديون هونديون. جيڪڏهن گهڻي عرصي جي ڳالهه هوندي ۽ بيخبر نفس کي بي ترتيب آفيس جي دفتر وانگر لڪيڙهه نه لڌي، ته پوءِ گهرندو آمدني روانگي نمبر؛ پوءِ جي ان ماڻهوءَ ٿورو حوالو ڏنو ۽ ان جي آڌار تي ڪنهن لڪير تي ڪجهه اثر پيو، ته پوءِ هاڻيهي ويندي سٺي سڳي کي سيريندي؛ يعني انهيءَ لڪير مان اها ڳالهه نڪرندي ۽ ظاهر ٿيندي، باخبر نفس ۾ اچي موجود ٿيندي. پوءِ اتي ٻڌائي سگهيو ته هاڻو پيلي! تنهنجو نالو فلاڻو ڪي فلاڻو آهي، فلاڻي هنڌ برابر مليا هئاسون، وغيره. ساڳيءَ ريت، وسري ويل ڳالهين بابت پڻ خيال ڪرڻ سان بيخبر نفس جي

لڪيرن کي ڇڪ ٿي ٿي، ۽ انهيءَ قسم جون ڳالهون گڏ ٿي هيٺ لهي اچن ٿيون باخبر نفس ۾: حافظي ۾ تڏهن انهن ڳالهين جي يادگيري پوي ٿي. هاڻي، ٿورن لفظن ۾، يادگيريءَ جي معنيٰ ٿي: ڪنهن به گذريل ڳالهه بابت خيال ڪري، بيخبر نفس مان ان بابت لڪير ۾ جمع ٿيل ڳالهين يا حقيقتون ڇڪي باخبر نفس ۾ آڻڻ کان پوءِ حافظي ۾ آڻڻ.

جڏهن ڪو ماڻهو نند ۾ آهي ۽ آهستي آهستي سڌ ٿو ڪڍيس ته نٿو ڄاڻي، پر جي ڏاڍيان واکو ڪبو ته اٿي کڙو ٿيندو. اهو انهيءَ ڪري، جو موجوده هلندڙ وقت جي ڳالهين لاءِ بيخبر نفس ٻڌل نه آهي، مگر اهو ڪم باخبر نفس کي سونپيل آهي، جو ان وقت آرام ۾ آهي. پر تنهن هوندي به، بيخبر نفس تي اهو لازمي ٺهرايل آهي ته جيڪڏهن خطرو ڏسي ته باخبر نفس کي سجاڳ ڪري. جڏهن ڪو موزون آواز ٿئي ٿو — راڳ، ساز، هلڪو آواز، وغيره — ته ان تي بيخبر نفس ڄاڻي ٿو ته ان مان بدن کي ڪو خطرو ڪونهي، بلڪ اڃا به کيس تفريح اچي ٿي، تنهنڪري باخبر نفس کي هو سجاڳ ڪرڻ نٿو چاهي؛ پر جيڪڏهن ڪو ناموزون آواز ٿيو — ٺڪاءُ، رڙ، روج، وغيره — ته بيخبر نفس محسوس ڪري ٿو ته ضرور خطري جو وقت آهي، ۽ پوءِ هو باخبر نفس کي جهٽ پٽ سجاڳ ڪري ٿو، ۽ ماڻهو ڄاڻي پوي ٿو. اوهان ڏٺو هوندو ته ڪيترا جوان آدمي، ڪي آڻن کان، ڪي ڪنن کان ۽ ڪي وري جنن پوتن کان ڏاڍو ڊڄندا آهن. ان جو سبب صرف اهو آهي ته ننڍپڻ ۾ انهن ماڻهن کي انهن شين ضرور ڊڄاريو آهي، يا انهن جي خوف بابت ڪي اهڙيون ڳالهون يا آڪائيون ٻڌيون اٿن جن جو اثر سندن بيخبر نفس ۾ موجود آهي: پوءِ توڙي ڪين انهيءَ موقعي جي يادگيري هجي چاهي، پر هينئر جيڪڏهن اهڙي قسم جي شي ڏسندا يا ان بابت ڪجهه ٻڌندا نه ڏاڍو ڊڄندا، جيتوڻيڪ ڪين ڪيتري به خاطري ڏجي ته هينئر ڪين اها شي ڪوبه نقصان رسائي ٿي سگهي. ڊاڪٽر جڏهن بيمار جي آپريشن ڪندا آهن ته اڳ ۾ ڪلوروفارم سنگهائيندا اٿس، جنهن جي سنگهڻ سان باخبر نفس تي نشو چڙهي ويندو آهي ۽ هو ڪم ڪرڻ ڇڏيو ڏئي. باخبر نفس جي ڪم نه ڪرڻ سبب ماڻهو ڪلاڪ ڏيڍ بيهوش پيو هوندو آهي، ۽ کيس ويڻ ٺڪڻ سان ايڏا ڪونه ايندا آهن، تنهنڪري عضوا به تحرڪ ڪونه ڪن.

آمريڪا ۾ وري هاڻي ڇا ڪيو اٿن جو جيڪي وڏا وڏا ڊاڪٽر آهن ۽ پوليس ۾ پنهنجي ڏوهه جي قبوليت ڪنهن به حالت ۾ نٿا ڪن، انهن کي نشي جهڙي شي ڪارائي ڪين بيهوش بنائيندا آهن. انهيءَ حالت ۾ هو بيخبر نفس جي وسيلي ٻيا ڳالهائيندا آهن، ۽ ڪين اهو سماءُ نه رهندو آهي ته ڇا ٻيا چئون. پوءِ ڪاهي پوندا بڪواس ۾ — ڪا ڳالهه ڪهڙي، ڪا ڪهڙي — ڪڏهن پوليس کي ڳاريون، ته ڪڏهن پاڻ ۽ پنهنجن همراهن کي ڳاريون. ان وقت جيڪڏهن ڪيل ڏوهه يا چوريءَ بابت ٿورو حوالو ڏيئي ڳالهه ڪيبي، ته جي اچي ويس خيال ته پوءِ پنهنجن سنگتين ساٿين جا نالا، چوريءَ لڪائڻ جا هنڌ وغيره، سمورا نشان پتا بيان ڪري وڃي

پار چڙهندو. پوليس کي ٻي ثابتي نه ملڻ واريءَ حالت ۾، شڪي حالتن سبب، ائين ڪرڻ سان چڱي مدد ملي ٿي. اهو سڀ بيخبر نفس جو نتيجو آهي!

جيڪڏهن اسان کي بيخبر نفس نه هجي ها ته جيڪر نڊ ڪري ڪين سگهون ها. هاڻي جڏهن اسان جو هڪ نفس آرام ۾ آهي ته وري ٻيو سجاڳ آهي، ائين واري سر ٻيو ڪم هلي: مگر جڏهن ٻئي نفس نڊ پئجي ويا ۽ پنهنجو ڪم بلڪل بند ڪري ڇڏيائون، ته پوءِ ان دائمي نڊ جو نالو ٿيو موت!

دل جا افسانا

اي دل! ڪنهن جي هجر ۽ فڪر ۾ تو پنهنجي گلابي رنگ کي سياه ڪيو، پاڻ کي بيگناهه برباد ڪيو، اڪڙين کي بي آرام بنايو، ۽ ليئن مان نير وهايو؟ تنهنجون عرش تي سير ڪرڻ واريون لنگاهون اڄ فرش کي فيضياب ڪري رهيون آهن؛ پر ڀلا ٻڌاءِ ته سهي ته ڪڏهن تنهنجي لاءِ به ڪن اڪڙين مان 'په ٿي آنسو ٿيا روانا'..... ڪنهن دلدار جي دل جا؟ دل جي چاڪنڊو بلوري شيشي کي جڏهن ظالم زماني جي ڪنهن بيپناهه پٿر جي سخت چوٽ لڳي، تڏهن سندس پرزا اڏامي وڃي پري پيا: انهن مان بي اختيار آواز وٺي اٿيا، 'او بيدرد زمانا'..... ڪنهن برهه جي بيمار جي دل جا!

جنهن جي تلاش ۾ تو جهر جهنگ جهاڳيا، رڻ پٽ رئين، بازارين ۽ گهٽين جي خاڪ چائين، سوين هزارين ويس ڪيڻ، دنيا جي اسٽيج تي ڪيئي تماشا ۽ رانديون رچائڻ — ڪڏهن گل سان پيار ته ڪڏهن خار سان خوشامد — مگر افسوس جو تڏهن به توکي پنهنجو مطلوب ڪونه مليو: 'ان جا آئي ائيئي آشيانا' جتي آواز آهن..... ڪنهن لاچار جي دل جا!

ڪيئي مضمون لکيم؛ ڪيترا بيت بنائيم؛ شاعرن ۽ مصنفن جي بلندخياليءَ ۽ باريڪ بينيءَ، رنگينيءَ ۽ زرافشانيءَ مان چڱو حظ ورتيم؛ دنيا جا چالو قصا ۽ ڪتاب اڻپورا ڪونه ڇڏيم؛ هندي، سنڌي، اڙدو، انگريزي، عربي ۽ فارسيءَ جا دفتر اٿلايم؛ پر جن من منجهايو، سي هئا 'په ٿي پٽا پُراڻا'..... ڪنهن بيقرار جي دل جا!

جنهن دل کي تون ڏڪارين ٿو، تنهن لاءِ تون سڪي ويندين؛ جنهن ڏانهن نه نهارين ٿو، تنهن کي نه ڏسي سگهندين؛ جنهن کي تون مارين ٿو، تنهن کي نه جيئاري سگهندين؛ جنهن وٽ نه اچين ٿو، تنهن کي نه ملي سگهندين؛ اهو وقت اچي ويندو جو ڪين ڏسي سگهندين 'ڪي نام ۽ نشانا'..... ڪنهن هرت جي بينار جي دل جا!

دل جي ڪليءَ کي جڏهن ظالم زماني جي جهولي جي جهٽ آئي، تڏهن هوءَ مرجھائجي ويئي. سندس آزاديءَ جو دروازو جو ڪلڻ تي هو، سو هميشه لاءِ بند ٿي ويو. سندس خاموش زبان مان آواز پيا نڪرن — 'او بيدردي نه هر ڪو ستانا'..... ڪنهن بي اختيار جي دل جا!

زمانی جي رفتار ۾ ڪنهن وقت دل ڏکي آهي ته ڪنهن وقت کيل خوشي آهي. هن دل جي ساز جا آواز ڪنهن وقت پيا ڪلائين ته ڪنهن وقت پيا روئارين: ڪنهن وقت ڏس ته 'گائين پيا طرحين طرحين ترالا'..... ڪنهن قربدار جي دل جا!

ڪنهن مظلوم دل جي ڪهاڻي تون ڪڏهن ڪين ٻڌي سگهندين؛ جيڪڏهن ٻڌندين ته سمجهي نه اصل سگهندين، پر جي سمجهندين ته وري جهٽ پٽ روئي ويهندين: تنهن کان چڱو ائيني ته انهيءَ ڳالهه کي ئي ڇڏي ڏي، ڇو ته 'ڏاڍا ڏکيا ائيني افسانا'..... ڪنهن مظلوم اشڪبار جي دل جا!

تنهنجون اڪڙيون

هنن کي ڏسي، عشق جي اڃايل جي پياس پوري ٿي، بره جو بيمار تندرست بنجي پيو، وره جو وهائيل ذرا ٿڌا ساھ ڪڻڻ لڳو، هر خيره نگاهه ۾ نئين جان اچي ويئي: مطلب ته جنهن سان به هنن چار-چشمي ڪئي سو چريو ٿي ويو. هنن جي خاموش زبان ۾ ڪهڙي نه شيريني هئي! اهي هيون ڪير؟..... تنهنجون شرتي اڪڙيون!

تنهنجي حسن جي باغ وٽان جڏهن راهروان جو اوچتو گذر ٿيو، تڏهن هنن کي ڪا چمقي ڪشش ٿي. ويچاري کي پنهنجو مطلب به وسري ويو. تنهنجي باغ جي پن سرهن گلن جي خوشبوءِ هنن جي دنيا کي معطر ۽ مخمور بنائي ڇڏيو. اهڙو ال پيٽيءَ جو نشو هنن کي ڪنهن ڏنو؟..... تنهنجون نشليون اڪڙيون!

جڏهن ڪنهن غريب تي حسن جي فوجن جو بيپناهه حملو ٿيو، تڏهن هنن ڊوڙي اچي تنهنجي دامن ورتي. هو تو وٽ پناهگزين ٿي رهيو، مگر تنهنجن ئي دونالين هنن کي پنهنجو نشانو بنايو. هو دانهن ڪري تڙبي اٿيو، مگر اٿي ڪين سگهيو ۽ خسته جان ٿي ڏکي ڏکي وڃي ڪريو. اهو خون ڪنهن ڪيو؟..... تنهنجون ستمگر اڪڙيون!

ڪنهن جي ياد رات جو تنهنجي ننڊ ٿڌائي، توکي بي آرام ڪيو. توبه گهڻا شڪار ڪيا، پر توکي ڪنهن شڪار ڪيو؟ تو لاءِ ته ڪيئي منتظر، پر تون ڪنهن جي انتظار ۾؟ ڇا اتي تنهنجن پاسبانن جا هٿيار ڀرا ٿي ويا؟ خود تنهنجن ڳاڙهن گلن تان ڳوڙهن جو ڪاروان ڪنهن جاري ڪيو؟..... اهي تنهنجون اشڪبار اڪڙيون!

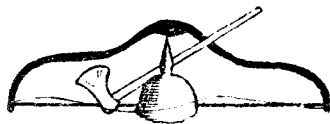
ميويدار وٽ وانگر جهڪيل، گويا ڪنهن فڪر ۾ مستغرق، ڪڏهن ڪڏهن پاڻ تان حجاب جو پردو کڻي، کنوڻ وارو جهلڪو ڏيئي، وري ڪارن ڪارن ۾ گم ٿي وئون. ڪنهن جي ستائڻ تي مس مس هڪ ننڍڙي جهلڪ ڏيئي، وري زمين کي نوازينديون رهيون هنن جي فضا اڄ تنگ هئي. عرش تي سير ڪرڻ واريون لنگاهون، فرش کي فيضياب ڪري

رهيون هيون. ڪنهن جي خدمتن جو شڪريو پُراسرار نموني ۾ ادا ڪري رهيون هيون. ڪير؟..... تنهنجون شرميليون اڪڙيون!

هينئر هنن وٽ ڪوبه اصرار ڪونه هو. ڏسندڙ جي دل ازخود پيڇي ٿي پيشي. هنن ۾ شيريني ۽ ميناج هو. محبت سندن رهنمائي ڪري رهي هئي. الفت جا آثار انهن ۾ نظر پئي آيا، تنهن هوندي به هو نازن جي پليل دل ۾ پنهنجا آشيانا بنائي رهيون هيون. ڪنهن دل جا ستل سور جا ڳايا؟ زبان سان ڪجهه به ڪونه چيو، مگر رٿل دلين کي جنهن زبان حال سان پاند پوتيون ۽ ميٽ منٿون ڪري مڃايو، سي هيون..... تنهنجون نمائون اڪڙيون!

سورج کان سهڻيون، لاله کي لهي ڪندڙ، نرگس کان وڌ نازنين، ڪچل جي ڌار سان عاشق تي بيپناهه وار ڪندڙ، سُرنگين سڀني، ڪاريون ڪتاريون، ڪچليون ڪنڊيون،..... تنهنجون آهوءَ جهڙيون اڪڙيون!

ڪڏهن ته تنهنجون اهي اڪيون وفائيءَ جو مرڪز هيون. ڪڏهن ته هنن جدائيءَ کي جدائي ۽ وڇوڙي کي وڇوڙو ڏيئي ڇڏيو هو. هنن کي پنهنجي گرويده ۽ فريخته تي ناز هو. هنن جا هن سان انجام ۽ اقرار، واعدو ۽ قاعدا مقرر هئا. تن کي اڄ هو درگذر ڪري، نياز مان بي نياز ٿي وئيون. کائڻن پنهنجا ڪيل اقرار وسري ويا. هو پنهنجي انجام کي ٻائي ڏيئي نه سگهيو. جنهن تي هنن کي ناز هو، تنهن کان هو بي نياز ٿي وئيون. تنهن هوندي به، الهن جو نيم بسمل خاموش آهي؛ مگر دنيا کين هيئن ياد ڪري رهي آهي — ’او بيوفا اڪڙيون!‘

”سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ“

هڪ تنقيدي جائزو

’مهراڻ‘ جي ۱-۱۹۵۹ پرچي ۾ محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو مضمون ”سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ“ ڇپيو آهي. ڊاڪٽر صاحب سنڌ جو هڪ مڃيل عالم آهي، ۽ سندس ادبي لياقتن ۽ علمي صلاحيتن کان انڪار ڪفر آهي. سنڌي عالمن ۾ ڊاڪٽر صاحب انهن ڳاڻ ڳڻين اديبن مان آهي، جن جو فڪر بامقصد مطالعي، سوچ ۽ محنت جو نتيجو آهي. سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جون خدمتون جيڪي ڊاڪٽر صاحب ڪيون آهن، انهن جهڙو مثال سنڌ جي هن قحطالرجال واري ماحول ۾ گهٽ ملندو. هيءُ مضمون پڻ ڊاڪٽر صاحب جي وسيع مطالعي ۽ سخت محنت جي شاهدي ڏئي ٿو. ڊاڪٽر صاحب وڏيءَ سوچ ۽ محنت ڪرڻ کان پوءِ سنڌي ٻوليءَ جي اصليت، بنياد ۽ تاريخي حيثيت لاءِ ڪي نتيجا قائم ڪيا آهن، ۽ انهن کي پنهنجن نظرين طور پيش ڪيو آهي. هيءُ مضمون سنڌي ٻوليءَ سان محبت رکندڙن لاءِ فڪر ۽ تحقيق ڪرڻ جي دعوت جي حيثيت رکي ٿو— ۽ ضروري آهي ته سنڌي اديب پنهنجي اڀياس ۽ کوجنائن، تاريخي ڇنڊڇاڻ، ۽ عالمي ادب ۽ تاريخ جي پس منظر ۾ انهيءَ تحقيق کي ڪنهن ٻار آور نتيجي تي پهچائين، ۽ سنڌي ٻوليءَ جي بنياد ۽ تاريخي اهميت جي تعين ڪرڻ ۾ حصو وٺن. ڊاڪٽر صاحب جي هن مضمون ۾ ڪي اهڙيون ڳالهائون آهن، جيڪي مون کي لاءِ آڻيون؛ ان ڪري انهن متعلق آءٌ پنهنجا خيال ’مهراڻ‘ جي پڙهندڙن اڳيان پيش ڪريان ٿو. مضمون متعلق ڪجهه چوان، ان کان اڳ آءٌ هڪ گذارش هيءَ ڪرڻ گهران ٿو ته ڊاڪٽر صاحب جي ذات سان مون کي شخصي توڙي ادبي عقيدت آهي. پر هڪ لکندڙ جي حيثيت ۾ سنڌي ٻوليءَ بنسبت مون کي ڊاڪٽر صاحب سان مؤدبانہ اختلاف راءِ آهي؛ ۽ يقين اٿس ته ڊاڪٽر صاحب جي مضمون متعلق جيڪي ڪجهه ايندڙ صفحن ۾ عرض ڪندس، ان کي ڊاڪٽر صاحب محض ادبي بحث ۽ ادبي اختلاف راءِ جي نظر سان ڏسندو. منهنجو مقصد محض هڪ ادبي بحث آهي، تنهنڪري اميد ته پڙهندڙ پڻ ان کي ان رنگ ۾ ئي قبول ڪندا.

منهنجي لکڻ جو هڪ اهم سبب هيءُ آهي ته هن مضمون ۾ ڪي نظريا اهڙا ۽ اهڙن لفظن ۾ پيش ڪيا ويا آهن، جن سنڌ ۽ سنڌي تمدن سان محبت رکندڙن جي دلين کي البت

ڏکيو ٿيو آهي. ڪن ماڻهن ته انهن مان غلط نتيجا ويهي ڪڍيا آهن: ايتريقدر جو هن مضمون کي هندستان ۾ ناگري لپيءَ خلاف هڪ دليل طور استعمال ڪيو پيو وڃي. حشو ڪيولراسائي ۽ ڪيرت ٻاٻائي صاحبن جهڙا سمجهدار اديب به هڪ وڌيڪ دليل هت ڪرڻ لاءِ سنڌي ٻوليءَ کي سامي سٿ جي ٻولي سڏڻ لاءِ تيار ٿي ويا! لپيءَ جو مسئلو هڪ الڳ بحث آهي؛ ناگري لپيءَ جا حمايتي هونئن ئي ڏڏڙ ۾ پير هنيو بيٺا آهن، ۽ انهن وٽ ڪو نوس دليل ته آهي ئي ڪونه، جنهن جي بنياد تي هو پنهنجي نظريي کي بچائي سگهن. هنن اهو ڀوت ته محض سياسي ۽ سماجي ان داتائن کي خوش ڪرڻ لاءِ کڙو ڪيو آهي، جنهن کي منهن ڏيڻ جو ميدان ته وري به سياسي ۽ سماجي آهي؛ ٻوليءَ ۽ ان جي بنياد کي ان ۾ ڪوبه دخل نه آهي. ان ڪري هندستان جي سنڌي اديبن کي ”دروغ، مصلحت آميز به از راستيءَ فتنه انگيز“ واري مقولي تي عمل ڪرڻ جو ته ڪو ضرور ئي ڪونهي!

ڊاڪٽر صاحب پنهنجي مضمون کي چئن ڀاڱن ۾ ورهايو آهي، جن مان هو صاحب ٻه حصا مڪمل ڪري چڪو آهي، ۽ ٽيون حصو اڌ ۾ ڇڏيل آهي. افسوس آهي ته مضمون جو باقي حصو ’مهراڻ‘ جي اڳئين پرچي ۾ نه ڇپيو آهي، ۽ اسان جهڙا طالب علم اڃا ايل رهي ويا آهن. مضمون جي پهرئين ڀاڱي کي پڙهڻ مان اندازو ٿئي ٿو ته ڊاڪٽر صاحب کي به اها ئي دقت پيش آئي آهي، جا ٻين ڏيهي توڙي پرڏيهي محققن کي پيش ايندي رهي آهي. سنڌ جي تاريخ ۾ عربن جي ڪاهه کان اڳ جيڪو خال آهي، تنهن اڪثر محققن کي محض ظني نظرين پيش ڪرڻ تي ٻڌي مجبور ڪيو آهي. تاريخي مواد جي نه هجڻ، ۽ ٻوليءَ جي وجود ۽ ان سان لاڳاپيل حقيقتن جي غير موجودگيءَ ڪري، سنڌي ٻوليءَ متعلق جيڪي مختلف علمي ۽ نيم علمي نظريا پيش ڪيا ويا آهن، انهن مان اڪثر نظريا ظني آهن؛ پر ڪجهه نظريا اهڙا آهن، جن لاءِ خود ڊاڪٽر صاحب فرمائي ٿو ته اهي علمي آهن، پر اڃا تحقيق طلب آهن. باوجود انهن علمي نظرين جي موجودگيءَ جي، ڊاڪٽر صاحب انهن کي رڳو پنهنجا ڪجهه ظني نظريا پيش ڪيا آهن. بهتر ائين ٿئي ها ته ڊاڪٽر صاحب جن نظرين کي علمي قبول ڪري ٿو، ان ڏس ۾ ئي پاڻ وڌيڪ تحقيق ڪري ها؛ ڇاڪاڻ ته اهي نظريا، تحقيق طلب سهي، پر ڪافي نوس ۽ بنيادي حقيقتن تي مبني آهن، ۽ علم اللسان يعني ٻولين جي علم جي اصوان جي بنا تي قائم ڪيا ويا آهن. جن عالمن سنڌيءَ کي سنسڪرت مان نڪتل ٺهرايو آهي، تن اهو فيصلو علمي ۽ لساني بنيادن تي ڪيو آهي. سنڌي ٻوليءَ جي نحوي بناوت هڪ حد تائين انفرادي ئي سهي، ليڪن انهيءَ بناوت کي سنسڪرت ۽ ان جي ٻين ٻارڪرتن سان لاڳاپيل ثابت ڪري سگهجي ٿو— ڪن يورپي عالمن ۽ ڏيهي اديبن ان ڏس ۾ تحسين جوڳا نظريا پيش ڪيا آهن. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر ٽرمپ، سرگريٽسن ۽ سرگواسي پيرومل جا نالا پيش ڪري سگهجن ٿا. ٻئي طرف اهي عالم آهن، جيڪي سنڌيءَ کي سنسڪرت جي ڄاول نه، پر سنسڪرت وانگر هڪ ٻنهي انفرادي حيثيت رکندڙ مڪمل ٻولي ثابت ڪرڻ گهرن ٿا. پر، ائين ثابت ڪرڻ لاءِ، هو محض ظني

قياس آرائيون ڪندي چون ٿا ته ”غالباً“ سنڌ جي اصلوڪي زبان ڪا سامي زبان هئي، يا سامي زبانن جي ست مان هئي. منطقي طرح، ان نظريي کي ڪوبه بنياد نه آهي: تاريخ جون جيڪي ٿوريون گهڻيون نشانين ملن ٿيون، سي انهيءَ نظريي جي پٺڀرائي ڪرڻ بدران، ان جي مفروضن جي بنهه ابتڙ آهن. انهيءَ نظريي لاءِ ڪجهه اهڙا مفروضا قائم ڪيا ويا آهن، جيڪي علم اللغات ۽ علم اللسان جي تسليم ٿيل اصولن تي به پورا ڪين ٿا. پنهنجي هن خيال جي وضاحت آءٌ مضمون جي جڙن تي بحث ڪرڻ وقت ڪندس؛ ان کان اڳ آءٌ علم اللسان جا ڪجهه اصول مختصر طرح هت بيان ڪرڻ گهران ٿو ته جيئن پڙهندڙ انهن جي روشنيءَ ۾ اڳيان ايندڙ بحث کي چڱيءَ پر سمجهي سگهن.

علم الحيوان جا ڄاڻو ارتقائي نقطه نظر کان جانورن جي گروه بندي (classification) ڪرڻ وقت هي مفروضو قائم ڪندا آهن ته اهي خصوصيتون، جيڪي ڪنهن گروه جي سمورن — يا تقريباً سمورن — جانورن ۾ هڪجهڙيون ۽ ساڳيون آهن، سي سندن ساڳئي ۽ مشترڪ ابي ڏاڏي جو اهڃاڻ آهن. ٻولين جي اڀياس ڪرڻ وقت، ٻولين جي ڀيٽ ڪري، سندن گروه بنديءَ ۾ ٻن مٿيون اصول ڪارائتو ثابت ٿئي ٿو. هاڻ جيڪي عالم ٻولين جي ارتقا جو اڀياس ڪن ٿا، تن کي علم الحيوان جي ماهرن جي ڀيٽ ۾ هڪ وڌيڪ فائدو حاصل آهي: لسڪيل تاريخ جي زماني ۾ حيواني زندگيءَ اندر وڏي پيماني تي ڪي تبديليون ڪونهيون آهن؛ پر، ان جي ڀيٽ ۾، ويجهن زماني ۾ ئي ڪي بنهه انفرادي ٻوليون وجود ۾ اچي چڪيون آهن؛ ان ڪري اسين ٻولين جي ساڳئي ۽ عام بنياد ۽ اصل ڏانهن اشارو ڪندڙ اهڃاڻن جي اهميت ۽ سڀلھ، تاريخ جي هڪ سلسليوار رڪارڊ جي پس منظر ۾ سمجهي ۽ سڃاڻي سگهون ٿا.

انهن اهڃاڻن مان پهريون ۽ اهم اهڃاڻ آهي — ’لفظن جي هڪجهڙائي (word similarity)‘. عقل اها ڳالهه آسانيءَ سان تسليم ڪري ٿو ته ٻن هڪٻئي سان لاڳاپيل زبانن ۾ سڃاڻڻ جهڙا ساڳيا لفظ گهڻي تعداد ۾ موجود هوندا. ’رومانس گروهه‘ ٻولين (فرينج، انگريزي، اسپيني، اٽالين ۽ لٽن) جي ڀيٽ الھيءَ اصول جي تائيد ڪري ٿي. ٻولين جي الھيءَ ڀيٽ مان مراد هروڀرو لفظن جي هوبهو يڪسانيت نه آهي. لفظن جي يڪسانيت هڪٻئي کان لفظ اڌارا وٺڻ ڪارڻ به پيدا ٿئي ٿي — جيئن عربيءَ ۽ سنڌيءَ جا هڪجهڙا لفظ. ٻولين جي هڪٻئي سان جگري ناتي ۽ ماڻهوءَ جو اهو ثبوت مضبوط ترين ان وقت ٿئي ٿو، جڏهن اهي هڪجهڙا لفظ اهڙي قسم جا هجن، جيڪي هڪڙيءَ ٻوليءَ مان ٻيءَ ٻوليءَ ۾ داخل نه ٿيا هجن، ۽ نڪي ٻنهي ٻولين ۾ وچان ئي ڪنهن ٻينءَ ٻوليءَ مان داخل ٿيا هجن. اهڙن اصلوڪن يا بنيادي لفظن ۾ شخصي ضمير (متڪلم، حاضر ۽ غائب)؛ اهڙا فعل جيڪي بنيادي ڪمن ڪاربن يا حالتن جو مفهوم ادا ڪن — مثلاً اچڻ ۽ وڃڻ، ڏيڻ ۽ وٺڻ، پيئڻ ۽ کائڻ، جيئڻ ۽ مرڻ، وغيره؛ صفتون، جيڪي عام خصوصيتن لاءِ ڪم اينديون هجن — مثلاً چڱو ۽ سٺو، ننڍو ۽ وڏو، ٿورو ۽ گهڻو، اوچو ۽ اونهو، وغيره؛ ۽ اهڙا نالا، جيڪي ڪائنات ۽ عام طرح ملندڙ چيزن لاءِ ڪم — اچن مثلاً ڌرتي،

سج، چنڊ، ڪنو، بلو، پٿر، پاڻي، مٽي، باهه، وغيره؛ ۽ بدن جي ليڱن ۽ پاڱن جا نالا—اڪ، ڪن، نڪ، وات، ننگ، ٻانهن، وغيره؛ ۽ رت جي سڱن جا نالا—مٿا، پيٽ، مٿو، پيٽ، پاڻي، ماسي، پٿي، وغيره—انهيءَ اصول جي مکيه نمائندگي ڪن ٿا. پر جيڪڏهن ڪن ٻن زبانن ۾ هڪجهڙن لفظن جو تعداد ٿورو آهي، ۽ اهي لفظ محض تمدني زندگيءَ جي ڪنهن خاص پهلوءَ سان لاڳاپيل آهن، ته يقيني طرح اهو چئي سگهجي ٿو ته هڪڙيءَ ٻيءَ کان اهي لفظ محض اڏارا ورتا آهن. هن سلسلي ۾ عربيءَ ۽ سنڌيءَ جو مثال ڏيئي سگهجي ٿو، ۽ يقيناً سنڌي ٻولي ڪن ٿورن اهڙن خاص تمدني لفظن لاءِ عربيءَ جي ٿورائتي آهي. ٻولين جي اها ڏي-وٺ ڪا خاص ڳالهه ڪانهي، ۽ دنيا جي هر ٻوليءَ اهڙيءَ طرح ٻين ٻولين جا لفظ پنهنجا ڪيا آهن. ٻيو اهڃاڻ آهي ’نحوي اسلوب يا گرامر جي نوعيت‘. هندستان جي ٻولين، ۽ خاص طور سنسڪرت ۽ ان جي پراڪرتن، جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته انهن ۾ ڪيتريون ئي گرامر جون خصوصيتون سنڌيءَ ۾ عام آهن. جملي ۾ اسر، فعل ۽ ضمير جي بيهڪ، زمانن مطابق فعلن جي ورهاست، ظرفن ۽ حرفن جو استعمال—اهي ۽ ٻيون ڪيتريون ڳالهيون انهن ٻولين جي هڪجهڙي نحوي بناوت ثابت ڪن ٿيون. هيئن ٻولين جي باهمي لاڳاپي جي انهن خصوصيتن جو اشارو، مضمون اندر انهيءَ نُڪتي تي بحث ڪرڻ وقت ڪندس. نحوي خصوصيتون به لفظن وانگر ٿوريون يا گهڻيون اصل پسند (conservative) هونديون آهن. گرامر جي نوعيت جي مشترڪ هجڻ مان هت منهنجو مقصد اصطلاحن ۽ جملن جي جوڙجڪ جو مشترڪ هجڻ آهي، جيئن آءُ مٿي چئي آيو آهيان. پر هت هڪ چٽاڙ ڏيڻ مناسب سمجهان ٿو ته محض گرامر جي خصوصيتن جي هڪجهڙائيءَ نظر نه اچڻ سان اهو نتيجو ڪڍڻ نه گهرجي ته ٻوليون هڪٻئي سان لاڳاپيل نه آهن. دراصل جڏهن هڪ مُڪ ٻولي يا پاشا مختلف اڀياسائن ۾ ورڇجي وڃي ٿي، تڏهن انهن مان ڪي اڀياسائون ساڳيو ۽ هڪجهڙو رستو وٺي آسڻ لڳن ٿيون ۽ ڪي ٻنهي مختلف نموني ۽ رستي سان ارتقا ڪرڻ ٿيون لڳن. يورپي زبانن مان، مثال طور، فرينچ زبان لٽن فعل جي پيچيده ۽ اندازي کان ٻاهر ڦيرين گهيرين کان، پنهنجي همزاد ٻولين جي ڀيٽ ۾، گهڻو اچي ٿي چڪي آهي. ساڳيءَ طرح، انگريزي زبان مان پڻ ’ٽيوٽانڪ‘ (Teutonic) لفظي گردان ايترا ته گهڻي ويا آهن، جو سندس گرامر سنسڪرت کان وڌيڪ چيني ٻوليءَ جهڙو ٿي پيو آهي.

ٽيون اشارو يا اهڃاڻ آهي—’هڪجهڙيءَ معنيٰ وارن لفظن ۾ هڪجهڙو ۽ باقاعده فرق‘ (Consistent difference). سنسڪرت جي پراڪرتن ۽ سنڌيءَ ۾ هڪ باقاعده فرق لفظن جي ڀيٽ ڪرڻ سان معلوم ٿئي ٿو. سنڌيءَ ۾ اچارن جي سوس گهڻي انداز ۾ اچي چڪي آهي، ۽ ٻيو ته ٻين ٻولين جي ڀيٽ ۾ سنڌيءَ جو جيئن ته سنسڪرت سان سڌو سنئون لاڳاپو نهايت قديم آهي، ان ڪري سنڌي ڪيترا نرم اچار ٺهڻ. پنهنجا پيدا ڪري چڪي آهي. ان جا ڪيترائي مثال آهن؛ هت صرف ان نُڪتي کي واضح ڪرڻ لاءِ آءُ ڪجهه مثال ڏيندس. پهريون ته اچارن

جي سوس جو مثال آهي 'آ' اچار کي کائي فقط 'آ' ڪري ڇڏڻ. 'آ' جو اچار دراصل آهي آ+آ، جنهن کي سڻائي اسان 'آ' ڪيو آهي. ان جو سبب سنڌي ٻوليءَ جي قدامت آهي، جا ان کي سنسڪرت جي سمورين پراڪرتن تي حاصل آهي. مثال:

سنسڪرت	سنڌي	هندي	گجراتي	مرهٽي	بنگالي
لاشڪا	لڪ	ناڪ	ناڪ	ناڪ	ناڪ
آمر فل	انب	آر	آر	آنا	آر

اسان کي ايترا ڪيترائي مثال ملن ٿا، جيڪي سنڌي لفظن جي، ٻين پراڪرتن جي ڀيٽ ۾، سنسڪرت لفظن سان قديمي تعلق ۽ هڪجهڙائيءَ کي ثابت ڪن ٿا — اهڙا مثال هيٺ ڏيان ٿو. انهن مان نه رڳو مٿي بيان ڪيل باقاعده فرق جو پتو پوي ٿو، بلڪ سنڌيءَ جي سنسڪرت سان ويجهي تعلق جو اهڃاڻ پڻ ملي ٿو:

سنسڪرت	سنڌي	هندي	گجراتي	مرهٽي	بنگالي
هست	هسٽ	هات	هات	هات	هاته
اڪش	آڪ	آنڪ	آنڪ	(ڊولا)	(چوڪ)
سڪند	ڪند	ڪاندا	ڪاندا	ڪاندا	ڪاندا

بنگاليءَ ۾ 'اک' جي لاءِ 'چوڪ' لفظ سنسڪرت 'چوڪشش' مان لکتل آهي، ان ڪري ڀيٽ ۾ نٿو اچي سگهي. باقي مثالن مان ظاهر ٿئي ٿو ته سنڌي ٻين پراڪرتن جي ڀيٽ ۾ سنسڪرت کي گهڻو ويجهي آهي.

اچارن جي سوس جا ٻيا مثال آهن 'اي' جي اچار کي 'ا' ڪري ڇڏڻ، يا 'او' کي 'آ' ڪري ڇڏڻ. جيڪي پڙهندڙ هندستان جي ڪن هڪ ٻن پراڪرتن مان واقف هوندا، انهن کي ڪيترائي اهڙا مثال ملي ويندا — مثلاً 'ريچ' يا 'رينچ' ۽ سنڌي 'رچ'؛ 'بيچ' ۽ سنڌي 'پچ'، وغيره. باقاعده فرق جو ٻيو مثال آهي ڪن لفظن جي اکرن جي ڦيرگهير — مثلاً سنڌيءَ ۾ سنسڪرت جي 'ل' جو 'ر' ۾ بدلجڻ، يا 'ب' جو 'و' ۾ بدلجڻ، يا 'د' جو 'ڏ' ۾ بدلجڻ. سنسڪرت جي ٻين پراڪرتن اهي اچار قائم رکيا، پر سنڌيءَ انهن کي پنهنجو ويس پارائي ڇڏيو — مثلاً بيگن = واڱڻ، بال = وار، دنت = ڏند، جال = چار، وغيره. اهي فرق ڪجهه اهڙي باقاعدهگي رکن ٿا، جو انهن جي اونهي اڀياس ڪرڻ سان انهيءَ نتيجي تي پهچجي ٿو ته اهي فرق لفظن جي اهڙن گروهن ۾ پيدا ٿيا آهن، جن کي لساني اعتبار کان علحده ۽ الڳ گروهن ۾ ورهائي سگهجي ٿو — مثلاً 'بانڪ' کي اسين 'بالڪ' ئي رکون ٿا، پر 'ڊال' کي 'ڏار' ڪري ٿا ڇڏيون. اهي تبديليون هڪ مقرر ٿيل قاعدي هيٺ ٿين ٿيون، ۽ انهن قاعدن جو اڀياس ئي آهي، جو ٻولين جي پاڻ ۾ لاڳاپي ۽ سندن اصليت جي تعين ڪرڻ ۾ مدد ڪري ٿو. ٻولين جي بنياد ۽ اصليت بابت انهن لساني اصولن کان سواءِ ٻيون به ڪيتريون ئي ڳالهون خيال ۾ رکيون پون ٿيون — مثال طور، ٻولين جي ڪنهن گروهه جو تمدني پس منظر ٻولين جي ساڳئي بنياد جو ڪافي پختو ثبوت مهيا ڪري ٿو.

انهن اصولن جي ڪسوٽيءَ تي جيڪڏهن سنڌي ٻوليءَ کي پرکيو ته گهڻي ڀاڱي اهو ثابت ٿي سگهندو ته سنڌي ٻوليءَ جو لاڳاپو دنيا جي ٻولين جي ڪهڙي گروه سان وڌيڪ گهرو آهي، ۽ سنڌيءَ جي بنياد ۽ منبع تي به اهي اصول چڱي روشني وجهي سگهندا.

ڊاڪٽر صاحب جي مضمون تي تفصيلي بحث ڪرڻ کان اڳ، سنڌيءَ جي ممڪن ارتقائي تشڪيل بابت به اکر چوڻ گهران ٿو. جيڪا ٿوري گهڻي تاريخ اسان کي سنڌي ٻوليءَ جي تشڪيل کي سمجهڻ ۾ مدد ڪري ٿي، انهيءَ مان مٿين اصولن جي بنياد تي ڪي نتيجا قائل ڪري سگهجن ٿا، ۽ انهن نتيجن کي تنقيد جي ڪسوٽيءَ تي پرکي، انهن جي علمي وقعت پڻ معلوم ڪري سگهجي ٿي. ان سلسلي ۾ ئي آءٌ ڊاڪٽر صاحب جي پيش ڪيل هڪ نُڪتي تي زور ڏيڻ گهران ٿو: ڊاڪٽر صاحب، ٻوليءَ جي بنياد متعين ڪرڻ کان اڳ، پنهنجو شروع ۾ فرمايو آهي ته سنڌيءَ جي تاريخ تي ٿيل تحقيق جا مختلف گروه آهن ۽ انهن سمورن گروهن کي پنهنجو پنهنجو اڳ رٿيل لاڙو يا پسند (bias) آهي. هڪ گروه هندو عالمن جو آهي، جن سنڌيءَ کي سنسڪرت مان نڪتل ٻولي ثابت ڪرڻ کي هڪ ڌرمي فرض سمجهيو آهي؛ ٻيو گروه يورپي عالمن جو آهي، جن جي تحقيق، بقول ڊاڪٽر صاحب، اڃا تنقيد طلب آهي؛ ٽيون گروه مسلمان محققن جو آهي، جيڪي سنڌيءَ کي عربيءَ مان نڪتل سمجهن ٿا؛ ۽ چوٿون گروه ڊاڪٽر صاحب جي ذات جو (۽ ساڻس همخيال عالمن جو) آهي، جيڪي سنڌيءَ کي سامي سٿ جي زبان، ۽ عربي ٻوليءَ ۽ عربي نحو جي بنياد تي قائم ٿيل ڪا ٻولي سمجهن ٿا. انهن سمورن گروهن جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته پهرين ٻن گروهن جون تحقيقاتون، تنقيد طلب سهي، ورنهار دليلن ۽ لساني اصولن جي بنياد تي بيٺل آهن؛ ٻئي طرف ٻيون پنهنجي گروهن جي عالمن جون لکڻيون محض حسنِ ظن، ذاتي پسند ۽ شخصي لاڙن جي بنياد تي مبني آهن، ۽ هُنن سنڌيءَ کي عربي يا سامي تمدن جي مرهون منت ثابت ڪرڻ ۽ وس آهر سنسڪرت کان علحده ۽ لڙائي ٻولي ثابت ڪرڻ کي پنهنجي ڌرمي فرض ويهي تصور ڪيو آهي. اها اسان جي بدقسمتي آهي جو تحقيق ۽ علم ۾ به ڌرم ۽ مذهب، شخصي پسند ۽ ذاتي لاڙن کي دخل انداز ٿيڻ ڏنو وڃي ٿو. اسان جي ڪن مسلمان مؤرخن ۽ محققن ۾ ته هڪ وڌيڪ ڪمزوري هيءَ به آهي ته هو پنهنجن شخصي لاڙن جي ڪري، ڪنهن هندوءَ جي لکيل ڪنهن ڪتاب کي، ڪافي ورنهار ۽ مستند هوندي به، ڪو وزن ڏيڻ ۽ سند سمجهڻ کان ڪيڏانهن رها آهن. مثال طور، هت جيڪڏهن آءٌ ائين چوان ته شايد صحيح ٿيندو ته ڊاڪٽر صاحب پنهنجيءَ هن تحقيق ۾ ڪاڪي پيرومل جي ڪتابن — ’قديم سنڌ‘ ۽ ’سنڌيءَ ٻوليءَ جي تاريخ‘ — مان ڪنهن به قسم جي فائدي وٺڻ جي زحمت گوارا نه ڪئي آهي. مون کي يقين آهي ته ڊاڪٽر صاحب جيڪڏهن انهن ڪتابن کي پنهنجي پيش نظر رکي ها ته پاڻ اهي ظاهر ظهور غلطيون ڪين ڪري ها، جيڪي هن مضمون ۾ جايجا ملن ٿيون. ڪنهن مؤرخ يا محقق سان اختلاف راءِ رکڻ هڪ صحتمند نشاني آهي، پر ان محقق کي پنهنجو نظر انداز ڪري ڇڏڻ — پوءِ چاهي هو ڪنهن به

فرقي سان تعلق رکندو هجي — تحقيق جي دائري کي گويا خواهه مخواهه تنگ ڪري ڇڏڻو آهي. سنڌي ٻوليءَ بابت جيڪو ڪجهه تاريخي مواد اسان وٽ انگريزيءَ، سنڌيءَ ۽ ٻين زبانن ۾ موجود آهي، ان منجهان ڪو هڪڙو به دليل ڪونه ٿو ملي، جنهن مان سنڌ جي زبان يا زبانن کي سامي ست جي زبانن سان ڳنڍي سگهجي. محض موهن جي دڙي جي ڪنهن تمدني پهلوءَ جيي فرات ۽ دجله دريائن جي تمدن جي ڪنهن پهلوءَ سان هڪجهڙائيءَ کي ٻولين جي بنيادي طرح همزاد هجڻ تائين چڪڻ، منهنجي خيال ۾ هڪ غلط گمان ۽ بي معنيٰ اندازو آهي. دريائي تمدن جا ڪي ڪي پهلو لازمي طرح هڪجهڙا ٿيندا آهن، ڇاڪاڻ ته قدرتي ماحول ۽ ان جو تمدني جزئيات تي اثر هڪجهڙو ئي سگهي ٿو؛ پر ان مان ٻولين جي هڪجهڙائي يا قريبي نسبت ثابت ڪرڻ، حقيقتن کان نهايت بعيد ٿيندو. جيسين تائين موهن جي دڙي جي ٻوليءَ کي پڙهيو نه ويو آهي، تيسين ان قسم جا گمان ۽ نظريا قائم ڪرڻ، صحيح نه آهي.

آرين جو سنڌ تي تسلط تاريخي طرح ثابت ٿي چڪو آهي. آريا ڇاهي ڏکڻ کان آيا، سمنڊ رستي آيا، يا ’ميرو‘ ڀرت کان هماليه لٽاڙي هندستان ۾ آيا، اهو ته چڱيءَ طرح ثابت ٿي چڪو آهي ته هنن پنهنجون بيٺڪون سنڌو واديءَ ۾ به قائم ڪيون هيون — اتان ئي ان خطي کي ’سنڌو‘ ۽ ’سپت سنڌو‘ نالا مليا؛ بلڪ ’سنڌو‘ (’سنڌ‘) تان ئي ’هند‘ (هندستان) کي اهو نالو مليو. هن سلسلي ۾ آءٌ پڙهندڙن کي سرگواسي ڪاڪي ڀيرومل جي ”قدير سنڌ“ پڙهڻ جي ضرور گذارش ڪندس. هن صاحب هيءُ ڪتاب نهايت ئي تحقيقي دليلن سان، جنهن محنت ۽ سنڌ لاءِ جنهن عقيدت سان ويهي لکيو آهي، سا پنهنجو مثال ڀان آهي.

سنڌو واديءَ ۾ جڏهن آريا پنهنجون ٻيٽون ٻيٽون ڄمائي ويا، تڏهن هن خطي ۾ جيڪي ٻوليون رائج هيون — مثلاً ڪولن، سنٿالن ۽ دراوڙن جون ٻوليون، يا ٻيون اهڙيون ٻوليون، وغيره — سي رفتي رفتي سنسڪرت يعني آرين جي ٻوليءَ ۾ سمائجي ويون. ان جو وڏي ۾ وڏو سبب سنسڪرت جي ترقي يافته صورت هئي. ازان سواءِ آرين جو تسلط ڪجهه اهڙي قسم جو رهيو — ۽ ان زماني جي حالتن موجب (اڇڪلهه جي حالتن وانگر) ڏاڍي کي ئي زنده رهڻ جو حق هو (The principle of Survival of the Fittest) — جو ڪمزور مقامي آباد ٿيل قبيلن آرين ۾ سمائجندا ويا، ۽ سندن ٻوليون سنسڪرت ۾ گم ٿينديون ويون. ان ڪارڪنداريءَ کي ڪيترو عرصو لڳو، ان لاءِ يقين سان ته ڪجهه چئي نٿو سگهجي، البت اهو سمجهي سگهجي ٿو ته ان لاءِ ڪافي عرصو لڳي ويو هوندو. ان بعد آريا اوڀر طرف پکڙڻ لڳا، ۽ سندن مکيه ڪُل يا ٺڪون اُٿوڻ، ڪاشي، بنارس، پاتنا وغيره ڏانهن پکڙجي ويون. ميرو ڀرت کان پهتل اصل آرين سان گڏجي، هنن آرين اتي پنهنجيءَ زبان کي صرف-نحو، وياڪرڻ، ڌرمي ڪتابن ۽ ساهت ۾ بلٽڻ شروع ڪيو. سنسڪرت جيڪا سنڌ ۾ رهي، سا محض ’ٻولي‘ يعني ’ڳالهائڻ جو وسيلو‘ رهجي ويئي، ۽ اوڀر طرف اها ڳالهائڻ ۽ لکڻ جو وسيلو بنجي ويئي. آهستي آهستي، اوڀر واري سنسڪرت برهمڻي وياڪرڻ ۽ مذهبي قيدن ۾ جڪڙجي

ويئي. اتي ٻوليءَ کي ايتريقدر سٺو رکڻ جي پويان لڳي ويا، جو ڪن طبقن کي سنسڪرت ڳالهائڻ کان منع ڪئي ويندي هئي، ۽ غلط ڳالهائڻ وارن تي سزائون مقرر ڪيون وينديون هيون. نتيجو اهو نڪتو جو ’لکيت واري سنسڪرت‘ يعني نحوي ٻاندين ۾ جڪڙيل زبان، ’ڳالهائڻ واريءَ سنسڪرت‘ تي غالب پئجي، مٿس ٻنڌڻ وجهڻ ۽ قيد عائد ڪرڻ لڳي. اها هڪ تاريخي حقيقت آهي ته جنهن به ٻوليءَ کي هٿرادو ٻنڌڻ ۽ قيد ۾ جڪڙيو ويو آهي، سا مري ويئي آهي. سنسڪرت کان پوءِ لٽن جو مثال به انهيءَ اصول جي تائيد ڪري ٿو. جهڙيءَ طرح لکيل لٽن لکيل ٿي رهجي ويئي، ۽ ڳالهائڻ واري لٽن بندش ڪري چند اڀاشائڻ — فرينچ، انگريزي، اٽالين، پورچوگيز ۽ اسپينيءَ — کي جنم ڏيئي پاڻ مري ويئي، تيئن ان کان گهڻو اڳ لٽن جي به ماءُ سنسڪرت پڻ ساڳئي قسم جي ٻنڌڻ ۽ بندش ۾ قيد ٿي، ڪن اڀاشائڻ کي جنم ڏيئي، مري چڪي هئي. اهڙين زبانن کي سڏين ٿي ’مئل يا سُڪي ويل زبانون‘ (Fossil languages). ويدن، پراڻن ۽ سؤترن ۾ بند ٿيل سنسڪرت نه جاڳي سانه جاڳي، پر ان جون ڌيڙيون — پراڪرتون — پنهنجي پنهنجي طبعي ماحول جو اثر قبول ڪنديون اڳتي وڌنديون ويون. انهن مان سڀ کان وڌيڪ ترقي ’پاليءَ‘ ڪئي، جو جلد ئي ان کي هڪ نئينءَ قوت — ٻڌ ڌرم جي تبليغ ۽ پرچار — جو سهارو ملي ويو.

ٻئي طرف سنڌ ۾ جيڪي آريا رهجي ويا، انهن جي ٻولي ڪنهن به قسم جي بندش کان سواءِ قدرتي اصولن تي ارتقا ڪندي ويئي. منهنجي خيال ۾، ڪن سببن جي ڪري چاڪاڻ ته سنڌ جي سنسڪرت هڪ ڊگهي عرصي تائين محض ڳالهائڻ جي ٻولي ئي رهي، ان ڪري ان جي اوسر ۽ ارتقا ٻنهي الڳ نموني تي ٿي. ٻولين جي ارتقا ۾ لفظن جي اچارن ۽ نحوي بناوٽن جي سوس ۽ ڪفايت جو اصول عالمگير آهي. انهيءَ اصول تي سنسڪرت جون ڪيتريون ئي اڳياڙيون ۽ ٻچاڙيون، نحوي ڦيرين گهيريون، اچارن جي اٿانگائي ۽ ڊيگهه، ۽ ٻيون ڪي خصوصيتون، وقت جي راهه تي ڇڏنديون، ڪرنديون، ڪم ٿينديون ويون. سنڌ جي مخصوص جغرافيائي ماحول، هڪ مخصوص فضا، ۽ پيداوار جي ذريعن جي ورهاست، وغيره، ۾ اها زبان هڪ خاص مقامي ڍنگ رنگ اختيار ڪندي ويئي. ان دوران ۾ وڻج واپار، راجنيتي ۽ ٻين ميدانن ۾ ٻين تمدنن ۽ زبانن سان جيڪو واهڻو سنڌي ماڻهن جو رهيو، اهي اثر به سنڌ جي ٻولي قبول ڪندي ويئي، ۽ لفظن، نحوي بناوٽن ۽ اچارن ۾ پنهنجي شڪل شبيهه اختيار ڪندي ويئي، ۽ ڪو اهڙو وقت آيو جو اصل سنسڪرت ۽ هن ٻوليءَ ۾ ساڳيءَ ٻوليءَ هوندي به هڪ وڏو ويڇو پئجي ويو — ۽ اهو ويڇو ايترو ته هو، جو جڏهن ڪن ماڻهن ٻنهي ٻولهن کي ڀيٽڻ جي ڪوشش ڪئي ته ان کي سنسڪرت جي لحاظ کان نه رڳو اڀرڻ يا اڀرڻش يعني بگڙيل ٻولي، بلڪ ’وراڇڻ اڀرڻش‘ يعني ’ٻنهي بگڙيل ٻولي‘ سڏڻ لڳا؛ پر ساڳئي وقت، تمدني پهلوئن ۾ ۽ ڪن نحوي بناوٽن ۾ اسان جي ٻولي ٻين سنسڪرتي پراڪرتن جي ڀيٽ ۾ سنسڪرت کي گهڻو وڌيڪ ويجهي پڻ نظر آين. هت آءٌ سنڌيءَ جي هڪ ڄاڻو، محقق ڊاڪٽر ٽرمپ، جو

حوالو لفظ بلفظ لکن کان رهي ٿو سگهان. هو چوي ٿو:

“For, while all the modern vernaculars of India are already in a state of decomposition, the old venerable mother-tongue being hardly recognizable in her degenerate daughters, the Sindhi has, on the contrary, presented most important fragments of it, and created for itself a grammatical structure, which surpasses in beauty of execution and internal harmony by far the loose and levelling construction of its sisters.”

ڊاڪٽر ٽرمپ جي هن حوالي ۾ هڪ ڄاڻو جو تاثر سمائل آهي— پر اهڙو ڄاڻو، جيڪو سنڌ ۽ هند جي تمدني پس منظر ۽ سڀيتائي فوقيت کان ايترو واقف نه هو. جيڪڏهن ڏيهي تحقيق جو مطالعو ڪجي ٿو ته وري هڪ ٻيءَ ڳالهه جو خيال رکڻو پوي ٿو. علم اللسان ۽ علم لغات اسان جي برصغير لاءِ نوان علم آهن. انهن علمن جي وسيع اصولن کان اڻڄاڻائيءَ ڪري ئي خود مارڪنڊ به جهڙن ڄاڻن به سنڌيءَ کي ’بگڙيل‘ بلڪ ’بڻهه بگڙيل‘ زبان سڏيو. هو سنڌيءَ ۾ اهڙيون حقيقتون ڏسڻ لڳا، جيڪي اصل سنسڪرت سان گهري واسطي ۽ لاڳاپي رکندي به سنسڪرت جي اسلوب ۽ مزاج کان بڻهه جدا ڪانه هيون. اهو اسلوب ۽ مزاج خالص سنڌي ماحول ۽ خالص سنڌي تمدن جي پيداوار هو، ان ڪري ارتقا جون اهي ڇيڙون جيڪي مقامي اثرن ۽ مقامي ماحول جو نتيجو هيون، اهڙن عالمن جي راءِ ۾ ڪوبه رد عمل پيدا ڪري نه سگهيون. ان ڪري جا ڇيڙا اصل ارتقا ۽ اوسر جي نشانبر هئي، ان کي هو ٻوليءَ جو بگاڙو سمجهڻ لڳا. ٻولين جي ارتقا ۽ هڪٻئي سان ڳانڍاپي جي اصول کي پنهنجي اڳيان رکڻ کان سواءِ، محض ڪن لفظن جي مشابهت ۽ هڪجهڙائيءَ مان ڪي نتيجا ڪڍڻ صحيح نه آهي. مون اڳي ئي ذڪر ڪيو آهي ته لساني مشابهت جي اصولن سان گڏوگڏ ٻولين جو تمدني، طبعي ۽ عوامي پس منظر وسارڻ نه گهرجي. انهيءَ نُڪتي کي وسارڻ ڪري، ڪي محقق صاحب ڪڏهن ڪڏهن اهڙا نتيجا ڪڍي ٿا ويهن، جيڪي نه فقط غلط ۽ گمراهڪن آهن، پر ايڏائيندڙ پڻ آهن. اهڙا ئي ڪجهه نتيجا ڊاڪٽر صاحب جن به ويهي ڪڍيا آهن، جن جو پنهنجيءَ سمجهه آهر رد ڪڍڻ هلي ڏيندس. هتي آءٌ اي. بي. جالسن جو هڪ قول ڏيڻ مناسب سمجهان ٿو. هو صاحب پنهنجي ڪتاب ”ٽريٽيز آف لئنگئيج“ (’ٻوليءَ جو اڀياس‘) ۾ چوي ٿو ته ’ٻوليءَ جي فطري اصليت متعلق غلط فهميءَ، انسانيت جي ٻين سمورين غلطين جي ڀيٽ ۾، انسان جو وڌيڪ وقت خراب ڪيو آهي، ۽ سندس ڪوشش ۽ قابليت کي اجايو ۽ بيسود ضايع ڪيو آهي.*

* “Our misapprehension of the nature of language has occasioned a greater waste of time, effort and genius than all the other mistakes and delusions with which humanity has been afflicted.” (Quoted by Clyde Kluckhohn, in “Mirror for man”, Page 113.)

ان ڪري، ضروري آهي ته ٻولين جا ماهر ۽ محقق ڪنهن ٻوليءَ جي تحقيق ڪرڻ وقت ٻوليءَ ۽ ٻوليءَ جي ڳالهائيندڙن جي فطري مزاج، طبعي ماحول، تمدني اصليت — موسيقي، مصوري ۽ ٻين لطيف فنن، عادتن، رسمن ۽ ريتين وغيره جو اڳواٽ اڀياس ڪن، ۽ انهي ئي پس منظر ۾، ڪنهن ذاتي لاڙي يا اڳ ۾ قائم ڪيل مفروضن بغير، پنهنجي تحقيق ڪن. نظريا ۽ رايائو قائم ڪرڻ — غلط يا صحيح — هڪ ڳالهه آهي، پر اهي ئي نظريا ڪنهن خاص رنگ ۾ مڙهڻ جي ڪوشش ڪرڻ، منهنجي خيال ۾ هڪ انتهائي نقصانڪار لاڙو آهي. هت منهنجو اشارو ڪنهن به خاص شخص ڏانهن نه آهي. بدنصيباً اسان جي سنڌ جي مؤرخن ۽ محققن جو اڪثر اهوئي لاڙو رهيو آهي. سواءِ ڪنهن دليل دلائل جي، ڪو مؤرخ سنڌ جي نالي کي هڪدم حضرت لوح عليه السلام جي اولاد سان ٻچ ٻڌي مهري بناڻڻ ٿو گهري، ته ڪو ان کي شري رامچندر جي ڀاءُ ڀرت جي اولاد سان منسوب ڪرڻ ٿو لڳي. هيءُ هڪ اهڙو رجحان آهي، جو تنقيد ۽ تحقيق جا غلط طريقا ٿو رائج ڪري، ۽ صحيح تاريخ ۽ تنقيد انهيءَ ڪند ۾ ئي ڊڄي رهجي ٿي وڃي؛ اسان جهڙن طالب علمن کي پوءِ رڳو اونداهه ۾ هٿوراڙيون ڏيڻيون ٿيون پون.

مضمون تي تفصيلي بحث ڪرڻ کان اڳ، هت هڪ ٻيءَ ڳالهه ڏانهن پڻ پڙهندڙن جو ڌيان ڇڪائڻ گهران ٿو. سرگواسي پيرومل کي سنڌ سان والهائڻ عقيدت ۽ پيار هو، ۽ انهيءَ پيار جي ڪري منهنجي سانس عقيدت آهي. پر هن ۽ ڪن ٻين عالمن هي نظريو پيش ڪيو آهي ته سنڌي ٻوليءَ جي موجوده شڪل يارهين-ٻارهين صدي عيسويءَ ۾ ٺهڻ لڳي هئي؛ يعني ته سنڌي ٻوليءَ جي موجوده صورت عربن جي اچڻ کان به سو ورهيه پوءِ ٺهي راس ٿي، ان کان اڳ هت محض هڪ ڇڙيل يا بگڙيل پراڪرت هئي. هنن صاحبن وٽ ڪو دليل ڪونه آهي. تعجب آهي ته آخر پيرومل جهڙي ڄاڻو اها راءِ ڪهڙي بنياد تي لکي آهي. شايد، اهو نتيجو هن اسان جي سنڌي ماهت ۽ شعر جي دير سان وجود ۾ اچڻ جي مفروضي تي قائم ڪيو آهي. بهرحال، ان نتيجي لاءِ ڪوبه مطمئن ڪندڙ جواز پيش نه ڪيو اٿس. عربن جي اچڻ وقت ٻوليءَ جي ڪهڙي شڪل صورت هئي، ان لاءِ جيڪڏهن ڪا نحوي بناوت اسان کي نه ملي آهي، تڏهن به ڪن جزئيات جا جيڪي لفظ ڇڄناسي ۾ ملن ٿا، انهن مان ظاهر آهي ته ٻوليءَ جي تشڪيل ان وقت به ساڳي هئي، جهڙي هاڻي آهي. جڏهن اهي هڪ به نه پر ڪيترا ئي لفظ — مثلاً 'دندي'، 'پيت'، 'مهراڻ'، وغيره وغيره — ۽ ذاتين ۽ ڪٽنبن، ڳوٺن ۽ ديھن، شهرن ۽ ضلعن جا نالا يارهين سو ورهين کان — يعني عربن جي فتح کان اڃ تائين — ساڳيا رهيا آهن، تڏهن اسين ڪنهن به صورت ۾ ايترو عرصو ته انهن کي عربن جي ڪاهه کان اڳ ۾ به ڏيئي سگهون ٿا. لفظن جي پويان هڪ تاريخ هوندي آهي؛ ۽ انهن لفظن کي انهيءَ طرح اڀياس ڪرڻ مان اهوئي نتيجو ٿو نڪري ته اسان جي ٻوليءَ جي تشڪيل عربن کان گهڻو گهڻو اڳ ٿي چڪي هئي. جيئن مون اڳي ئي عرض ڪيو آهي ته منهنجيءَ راءِ

۾ سنڌي سنسڪرت مان نڪتل ٿي نه، پر سنڌي ۽ طرح ان جي هڪ تدريجي بدليل صورت آهي — ۽ اها بدليل صورت ان وقت کان تشڪيل وٺڻ لڳي، جڏهن آرين جو ڪجهه حصو پورب طرف لڏي چڪو هو؛ ۽ ڇاڪاڻ ته اسان جي ٻولي هٿرادو وياڪرڻ ۽ ڌرمي قيدن ۾ بند نه ٿي ويئي، ان ڪري اسان جي ٻوليءَ جي ارتقا آوازي ڦيرگهير ۽ سماجي ضرورتن جي قاعدن پٽاندربلڪل قدرتي طور ٿيندي ويئي. ان جا ڪجهه نشان اسان کي پوءِ جي تاريخ مان به ملن ٿا. ابن نديم (سن ۳۷۷ھ) جو اهو بيان ته سنڌ ۾ اٽڪل سؤ کن رسوخخطا(?) آهن، ڪافي غورطلب آهي. جيتوڻيڪ انهيءَ بيان ۾ حد کان وڌيڪ مبالغو ڏسڻ ۾ اچي ٿو، پر ان بيان مان اهوئي ظاهر آهي ته ٻوليءَ جي لکڻ جي صورت محض مقامي ضرورتن جو نتيجو هئي، ۽ ڪن ٻاندين کان سواءِ محض لکپڙهه جي سهوليت لاءِ ماڻهو اها پنهنجي لاءِ مختلف طرح پيدا ڪندا ٿي ويا. اسان جي ٻولي بنيادي طرح ڳالهائڻ جي ٻولي ٿي رهي، ۽ لکڻ جون صورتون ماڻهو ضرورت آهر واپار ۽ ڏيئيءَ لپيءَ لاءِ ٺاهيندا ۽ ڪم آڻيندا ٿي رهيا — ايتريقدر جو مختلف واپاري طبقن جا پنهنجا پنهنجا رسوخخط پيدا ٿي چڪا هئا. اهوئي سبب آهي جو سنسڪرت جي برعڪس، سنڌي قيد بند جي ٻوساٽ کان آزاد رهي، ڪليءَ فضا ۾ ساهه کڻندي، زندهه رهندي ٿي آئي. سنڌيءَ ۾ سنسڪرت وانگر ڪو به گير رسوخخط پيدا نه ٿيو، ۽ ان ڪري سنسڪرت وانگر سنڌيءَ ۾ لکيل ادب جي ڪا به صورت — ناٽڪ، راڻيتي، سماجي ۽ آرٽڪ مضمون، آکاڻيون ۽ ناول — پيدا نه ٿي. هڪ طرح اها اسان جي بد نصيبي هئي جو اسين پنهنجو ڪو لکيل ادب پيدا نه ڪري سگهياسون؛ ٻئي طرف خوش قسمتي اها ٿي ته اسان جي ٻولي محض ڳالهائڻ جي ٻولي هجڻ ڪري سنسڪرت وانگر سري ڪين ويئي، پر زندهه رهي. پهرين ۽ بد نصيبيءَ جي تلافِي وري ٻئي طرف ٿي ويئي: اها تلافِي آهي اسان جو لوڪ ادب. اسان جي ٻولي پنهنجي لوڪ ادب جي ڪري ئي زندهه آهي. اسان جو لوڪ ساٿ اسان جي ٻوليءَ جي جيئري هجڻ جي نشاني آهي — ۽ اسان کي پنهنجي ٻوليءَ ۽ پنهنجي تمدن جي ماضيءَ لاءِ پنهنجي لوڪ ساٿ جي آئيني ۾ نهارڻ گهرجي. مون کي ان ۾ ڪوبه گمان نه آهي ته اسان جو لوڪ ادب ۽ لوڪ فن نهايت قديم آهن، ۽ اسان جي قديم سنڌين جي آرزوئن ۽ آدرشن، ريتن ۽ رسمن، اٿڻ ۽ ويهڻ — مطلب ته زندگيءَ جي هر پهلوءَ جو مظهر آهن. انهيءَ آخري گذارش کان پوءِ آءٌ ڊاڪٽر صاحب جي مضمون جو جائزو پيش ڪريان ٿو.

ڊاڪٽر صاحب پنهنجو مضمون قديم دور جي بيان سان شروع ڪيو آهي. هن حصي جي شروع ۾ ئي هڪ اهڙي ڳالهه بيان ڪئي ويئي آهي، جنهن ڪافي غلط فهمي پيدا ڪئي آهي، ۽ جنهن لاءِ خود ڊاڪٽر صاحب کي به وضاحت ڪرڻ جي ضرورت محسوس ٿي. منهنجي سمجهه آهر، انهيءَ وضاحت کان پوءِ به اها غلط فهمي دور نه ٿي سگهي آهي. ڊاڪٽر صاحب

* هن سان شايد مروج لپيءَ يا رسوخخط جا سؤ کن اکر مراد هجي.

مضمون جي شروع ۾ ئي هڪ غير يقيني، يا ائين ڪٿي چئي ته هڪ انتهائي انوماني خيال پيش ڪيو آهي ته ”سنڌ جي قديم ٻولي غالباً ڪا ’سامي‘ زبانن جي مٿ مان هئي، جنهن تي پوءِ آريائي ٻولين جو اثر پيو.“ سنڌ جي قديم ٻولي سامي زبانن جي مٿ مان هئي، تنهن مان ظاهر آهي ته اهوئي مقصد نڪري ٿو ته سنڌ جي قديم ٻولي سامي زبانن مان هڪڙي زبان هئي. ڊاڪٽر صاحب ان لاءِ جيڪو جواز پيش ڪيو آهي، سو به محص ظني يا انوماني آهي، جيئن اڳتي هلي عرض ڪندس.

ان بعد ڊاڪٽر صاحب هيءُ خيال ظاهر ڪيو آهي ته جيئن ته ان (قديم) دور ۾ سنڌ جو ڏاکڻو حصو— ٿر ۽ لاڙ— سمند هيٺ آيل هو، ان ڪري آرين جون بينڪون سنڌوءَ جي مٿئين ڪناري يعني پنجاب جي آسپاس قائم ٿيون— ۽ دريا جي انهيءَ ئي خطي کي ”سنڌو“ نالو ڏنائون. آءٌ سمجهان ٿو ته يقيناً هتي ’پنجاب‘ جي خطي ۾ ڊاڪٽر صاحب اتر سنڌ ۽ وچولي سنڌ کي شامل ڪونه ٿو ڪري. فرض ڪجي ته لاڙ ۽ ٿر وارا پاسا سمند هيٺ هئا به ڪٿي، ته موجوده سنڌ جي باقي حصي ۾ آرين بينڪون ڇو ڪين قائم ڪيون؟ دراصل، سنڌ جي ’ڌرتي وگيان‘ (Geology) جي ڄاڻن اهو ثابت ڪري ڏيکاريو آهي ته سنڌ جي موجوده طبعي تشڪيل (Topography) لکين ورهيه پراڻي آهي. لڪيءَ جا جبل ۽ ان جي آسپاس وارا زمين جا ٽڪرا اڄ کان ڇهه ڪروڙ ورهيه اڳ سمند منجهان پيدا ٿي چڪا هئا، ۽ جڏهن ’زندگيءَ‘ جي ارتقا ۾ ”ڌارائيندڙ جانور“ جو دور (age of mammals) پهتو، تڏهن ئي سنڌ مان سمند هتي موجوده طبعي حالت تي پهچي چڪو هو— يا ان ۾ ڪٿي موجوده سمند جي پاسي ڏانهن چند ميلن جو فرق تصور ڪجي. طبعي تبديلين ٿيڻ ۾ لکين ورهيه لڳي وڃن ٿا، ۽ اهو تقريباً ثابت ٿي چڪو آهي ته سنڌ جي موجوده ڌرتيءَ جي پکيڙ جو دور لکها ورهيه پراڻو آهي*. آرين کان گهڻو گهڻو اڳ، جڏهن پهريون انسان سنڌ ۾ پيدا ٿيو يا وارد ٿيو، تڏهن سنڌ لکين ورهين کان موجوده صورت ۾ موجود هئي: ان ڪري ڊاڪٽر صاحب جيڪو دورن جي ورهاست ۾ اولين قديم دور بيان ڪيو آهي، تنهن مان سندس مقصد شايد آرين کان چند هزار ورهين اڳ جو دور آهي. درحقيقت دنيا ۾ انسان جي وجود کان اڳ، سنڌ جي ايراضيءَ مان سمند هتي چڪو هو. انهيءَ کان انڪار ڪرڻ لاءِ ڪوبه سبب ڪونهي ته زندگي سنڌ ۾ به دنيا جي ٻين خطن وانگر پيدا ٿي، ۽ ارتقا ڪندي انساني جامي ۾ آئي.

تاريخ جو ٿورو گهڻو اشارو اسان کي جيڪو ملي ٿو، ان منجهان به ڊاڪٽر صاحب جو اهو جواز غلط ثابت ٿئي ٿو. آرين کان گهڻو گهڻو اڳ سنڌ ۾ ’نئين پٿر واري دور‘ جا نشان ملن ٿا. ڪزنس جي احوال موجب، مسٽر ڪارٽر، ڪراچيءَ کان فقط ويهن ميلن جي مفاصلي تي،

*Cf. Dr. Pithawala: “A physical and economic Geogrophy of Sind”, pp. 60-61.

جهرڪن جي آسپاس ۽ ٿرڙيءَ جي ويجهو نئين پٿر واري زماني جي بيٺڪن جا ڪيترا نشان ڏٺا هئا؛ خود آرڪيالاجيڪل کاتي وارن جون رپورٽون پڻ انهن بيانن جي تصديق ڪن ٿيون. مٿين حقيقتن کي تفصيلي بيان ڪرڻ مان منهنجو مقصد صرف اهو آهي ته جڏهن آريا سنڌ ۾ آيا، تڏهن سنڌ جيئن اڄ آهي تيئن موجود هئي، ۽ ڪو سبب نه آهي ته آريا فقط پنجاب جي خطي ۾ وڃي رهيا هجن. آرين جي هندستان اچڻ لاءِ هڪ نظريو اهو به آهي ته هو سمنڊ ذريعي پڻ آيا هئا؛ ۽ ائين به ٿي سگهي ٿو ته هو سمنڊ رستي ئي سنڌ پهتا، ۽ اڳتي وڌندا سموريءَ سنڌو واديءَ ۾ ڦهلجي ويا. ڪجهه عرصي کان پوءِ انهن جا ڪجهه ڪٽنب اوڀر ڏي وڌندا ويا. هنن جنهن خطي کي ’سنڌو‘ نالو ڏنو، ان ۾ سنڌ جو هيٺيون سمورو دؤابو شامل هو، ۽ انهيءَ ئي خطي تي پوءِ اهو نالو خصوصي طور قائم رهجي ويو. جيڪڏهن رڳو پنجاب ۽ ان جي ڪناري وارن خطن کي ’سنڌو‘ نالو ڏنو ويو هو ته اهو نالو موجوده سنڌ تي ڪيئن پيو، ۽ پنجاب تي اهو نالو قائم ڇو نه رهيو؟ پنجاب جي مٿين علائقي — اٽڪ ۽ غازيپور طرف — مون ماڻهن کي ائين چونڊو ٿو آهي ته ”هي سنڌ درياءُ آهي، ۽ سنڌ طرف ئي وڃي ٿو.“ اهي لفظ اڻڙهيل ڳولائڻ جا آهن. ان منجهان به اشارو اهو ئي ملي ٿو ته آرين ’سنڌو‘ نالو درياءُ کي ڏنو، ۽ جنهن علائقي ۾ بيٺڪون ڪري ويهي رهيا، انهيءَ کي ’سنڌو‘ يا ’سنڌ‘ ئي سڏڻ لڳا. ڪو وقت آيو، جڏهن ملتان کان مٿي وارن علائقن مان ڪافي آريا لڏيندا پورب طرف وڌندا ويا. هيٺين علائقي مان به ڪجهه ماڻهن جي لڏي وڃڻ جا مثال ملن ٿا. بهرحال، ملتان کان هيٺين علائقي ۾ آريا گهڻي تعداد ۾ رهجي ويا، جي پنهجي علائقي کي ’سنڌ‘ يا ’سنڌو‘ ئي سڏيندا رهيا. ٻوليءَ ۾ مقامي اثرن جي ڪري، ٻولي به ’سنڌي‘ سڏجڻ ۾ آئي. ڊاڪٽر صاحب جي اها راءِ ته ”سرزمين سنڌ کي جن ماڻهن اول اول اچي آباد ڪيو، سي الهندي وارن ملڪن مان آيا، ۽ انهن سنڌ درياءُ جي الهندي ڪناري واري ايراضيءَ ۾ پنهجنون بيٺڪون قائم ڪيون، — سا به تنقيد ۽ تاريخ جي ڪسوٽيءَ تي پوري نٿي اچي، ۽ غلط ثابت ٿي ٿئي؛ خصوصاً تڏهن، جڏهن الهيءَ راءِ مان ڊاڪٽر صاحب جو مقصد ’موهن جي دڙي‘ واريءَ تهذيب وارن ماڻهن بابت آهي — جيئن اڳتي هلي پاڻ وضاحت ڪئي اٿن. سنڌ کي اول اول جن ماڻهن اچي آباد ڪيو، انهن جي تاريخي طرح ڪا ڄاڻ ڪانه ٿي ملي؛ البت تمدني ثبوت جي بنا تي ائين چئي سگهجي ٿو ته جيئن ته موهن جي دڙي کان اڳ ڪنهن سڀيتا جا پختا ثبوت ڪونه ٿا ملن، ان ڪري موهن کي دڙي جي ’اولين تاريخي سڀيتا‘ سڏي سگهجي ٿو. ان لاءِ سبب هي آهي ته انهيءَ سڀيتا کان اڳ، يعني دراوڙن جي سڀيتا کان اڳ، ڪولن ۽ سنٿالن جا به ڪجهه ڪجهه نشان ملن ٿا. موهن جي دڙي واري تهذيب دراوڙ تهذيب آهي، جيئن ڪوجنائن ڪنڌڙن ثابت ڪري ڏيکاريو آهي؛ البت اتي دراوڙن مان گڏ ڪولن ۽ سنٿالن جون ڪوپريون ۽ هڏن جا ٻجرا پڻ لڌا آهن. پر، خصوصي طرح سر جان مارشل ۽ ٻين ڄاڻن جي راءِ موجب، اها دراوڙ سڀيتا آهي. جيڪڏهن انهيءَ راءِ کي صحيح مڃجي — جنهن

کي نه مڃڻ لاءِ ڪوبه وڌندار دليل موجود ڪونهي — ته پوءِ اسان کي موهن جي دڙي جي تمدن ۽ ٻين تمدنن سان سندس لاڳاپي ڳولڻ لاءِ انهيءَ راءِ کي پيش نظر رکڻو پوندو. اهو خيال رکندي، گهڙيءَ لاءِ ائين چئجي به ڪٿي ته ”سنڌ جو هي قديم تمدن ’مغربي دريائي تمدن‘ يعني دجله ۽ فرات دريائن جي سمير ۽ بابلي تمدن جو ساٿياري آهي“؛ پر ائين چون لاءِ يقيناً ڪو سبب ڪونهي ته ”ازان سواءِ اهو سنڌ جو قديم تمدن ’هڪ قسم جو‘ ساسي تمدن آهي، ۽ نه آريائي“، ۽ ”انهيءَ قديم سنڌي تمدن جي ٻولي به ڪا ’ساسی-صفت‘ زبان هئي“ — ڇاڪاڻ ته هڪ ته خود سمير ۽ بابلي تمدن جو ساسي تمدن هئڻ مشڪوڪ آهي، ۽ ٻيو ته ”ساٿياري“ لفظ جي معنيٰ شايد ’همعصر‘ آهي ۽ نه ’همجنس‘.

ڊاڪٽر صاحب مٿين چند جملن ۾ ڪجهه اهڙا لفظ ۽ فقرا ڪم آندا آهن، جن جي معنيٰ جي کين به پڪ ڪانه ٿي ڏسجي، جو مختلف جملن ۾ اهي مختلف مفهوم ادا ڪن ٿا. ”ساٿياري“ لفظ منجهان ڊاڪٽر صاحب درحقيقت الائي ڪهڙي مراد ورتي آهي! ان جي هڪ صورت ته اها آهي ته ڊاڪٽر صاحب ’ساٿياري‘ لفظ انگريزي لفظن contemporary يا contemporaneous جي معنيٰ ۾ ڪم آندو آهي — يعني ته اهي تمدن هڪ ئي تاريخي دور جي پيداوار آهن، ۽ همعصر آهن. جيڪڏهن اها ئي صورت صحيح آهي ته پوءِ انهيءَ مان اهو نتيجو ڪنهن به صورت ۾ ڪونه ٿو نڪري ته اهو تمدن ”هڪ قسم جو ساسي تمدن“ آهي. ”هڪ قسم جو“ صفتي اصطلاح ڪم آڻي، ڊاڪٽر صاحب انهيءَ نتيجي کي نهايت منجهائيندو ۽ مبهم بنائي وڌو آهي. پر جيڪڏهن ان جو اهو ئي مقصد وٺجي ته قديم سنڌي تمدن ”ساسی تمدن“ جي ئي هڪ صورت آهي، ته پوءِ ڊاڪٽر صاحب جو ڪيڏيل نتيجو نه فقط حقيقتن جي بنا تي، بلڪه جيئن مٿي چيو ويو، منطقي طرح به غلط ٿيندو. ان طرح جيڪڏهن چئجي ته آمريڪي ’ريڊ انڊين‘ ماڻهن جو ”سو“ تمدن به موهن جي دڙي جي تهذيب جو ساٿياري آهي، ۽ ان ڪري سنڌ جو قديم تمدن به هڪ قسم جو ’سو‘ تمدن آهي، يا ’سو‘ تمدن هڪ قسم جو سنڌي تمدن آهي، ته اها بلڪل بي معنيٰ ڳالهه ٿيندي. همعصر تمدنن کي محض ان ڪري ته اهي همعصر يا ساٿياري تمدن آهن، هڪجهڙا يا هڪٻئي جي صورت جا تمدن سڏڻ منهنجي راءِ ۾ صحيح نه آهي. پر جيڪڏهن ’ساٿياري‘ مان مقصد اهو آهي ته هڪ ئي ٽولي ۽ ساٿ جا تمدن آهن، ته پوءِ اهو سوال پيدا ٿئي ٿو ته دراصل انهيءَ تمدنن جي ٽولي جو بنياد ڪهڙو، ۽ انهن تمدنن کي اسين ساٿياري ڇو ٿا سڏيون؟ منهنجي خيال ۾، ڊاڪٽر صاحب جي پيش نظر هڪ ته انهن تمدنن جو همعصر هجڻ آهي، ٻيو ڪن طبعي خصوصيتن جي هڪجهڙائي، ۽ ٽيون موهن جي دڙي مان لڌل مهرن جي دجله ۽ فرات جي تمدنن وارين مهرن سان ڪجهه ظاهري هڪجهڙائي. تاريخي سواد ۾ ڪن ڪن ٽيون جي غير موجودگيءَ ۾ اهي ٽيئي ڳالهيون ڪيترين ئي قياس آرائين کي جنم ڏيئي سگهن ٿيون، ۽ ڊاڪٽر صاحب جي قياس آرائي به ڪن مثبت حقيقتن جي انهيءَ غير موجودگيءَ جي سهاري تي بيٺل آهي. جيڪي ٿوريون گهڻيون حقيقتون موجود آهن،

سي ته پاڻ اهو سوال پيدا ٿيون ڪن ته ڇا، بابل ۽ سمير جي تمدن جو مُڪَ موهن جي دڙي جي تهذيب به ڪانهي؟ اچو ته ان رخ کي به ڇاڇيون.

موهن جي دڙي جي تهذيب کي آريائي تهذيب سمجهڻ جو نظريو ته اٺن سان ئي ختم ٿي ويو هو— ۽ کوجنائن ۾ اهڙا ثبوت گهڻائي ملن ٿا، جيڪي ان تمدن کي غير آريائي تمدن ثابت ڪن ٿا. اڪثر محقق متفق طرح ان کي دراوڙ تمدن سمجهن ٿا، ڇاڪاڻ ته ان ۾ دراوڙن جي جسماني ساخت ۽ تمدني جزئيات جا بيشمار نمونا ملن ٿا. فرات ۽ دجله جي تمدن لاءِ پڻ اهوئي رايو قائم ٿيل آهي ته اهي به دراوڙ تهذيب جا نشان آهن. هاڻ سوال اهو ٿو اٿي ته دراوڙ ڪير هئا ۽ ڪٿان آيا؟ ڪي محقق سمجهن ٿا هندستان ۾ اهي ڀونوچ سمنڊ واري علائقي يا وچ ايشيا کان الهندي واري وات ڏيئي پهتا. انهن جي برعڪس، ٻيا چون ٿا ته دراوڙ اصل هندستان جا رهاڪو هئا، جي پوءِ ڀونوچ سمنڊ وارن علائقن ۽ ٻين مغربي ملڪن ڏانهن ريا هئا. هن گروهه وٽ نسبتاً تاريخي توڙي تمدني ثبوت گهڻا ميسر آهن. جڻ جي بنياد تي هو اهو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪري چڪا آهن. ۱۹۳۷ع ۾ علم اللسان جي هڪ ڄاڻو ۽ محقق ”فادر هيرس“ موهن جي دڙي ۽ هڙاپا جي ڪن مھرن جي زبان پڙهي، ثبوتن سان اها راءِ قائم ڪئي آهي ته دراوڙ اصل هندستان جا رهاڪو هئا، جي پوءِ اولهه طرف وڌي ويا. هو صاحب چوي ٿو ته ”انڪل هڪ هزار اٺ سؤ لکين (inscriptions) جي پڙهڻ کان پوءِ، جيڪي مون هيستائين حل ڪيون آهن، اهو ثابت ڪرڻ نهايت آسان آهي ته ڀونوچ واريءَ قوم جي لڏپلاڻ متعلق جو اهو خيال آهي ته اها لڏپلاڻ اولهه کان اوڀر طرف ٿي، سو غلط آهي؛ ۽ اهو بلڪل ثابت ٿي چڪو آهي ته اها لڏپلاڻ ان جي برعڪس، يعني اوڀر کان اولهه طرف ٿي هئي. سميري رسم الخط جي بنسبت موهن جي دڙي جي رسم الخط جي اوسر، انهن ٻنهي ملڪن ۽ مصر جي مذهبن، بادشاهن جي لقبن، اصل هندي ماڻهن جي راس منڊلن يا نڪتن جي تعداد ۽ انهن نڪتن جي نسبتي بيهڪ، اصلي هندي ماڻهن جي نڪت ’هارپ‘ (يعني، ’ڇنگ‘) جو ’توروس‘ (يعني، ’ڍڳو‘) ۾ تبديل ٿيڻ— جا تبديلي يقيناً سمير ۾ ئي آئي هوندي—، ’بيروسس‘ جي لکيل ميسوپوٽيميا جي ماڻهن جي قديم روايت، ۽ انجيل جي ’پيدائش جي باب‘ نمبر ۲، ۱-۵، ۾ ساڳئي قسم جي روايت: اهي سموريون ڳالهيون اهو نتيجو ظاهر ڪن ٿيون ته ڀونوچ واريءَ قوم جي لڏپلاڻ هندستان مان شروع ٿي، ۽ ڏکڻ ميسوپوٽيميا ۽ اتر آفريڪا مان هندي ڪريٽ، سائبرس، يونان، اٽلي ۽ اسپين ۾ پکڙندي، ۽ ٻائرينس جبل کي پار ڪندي، وچ يورپ ۽ برطانيه تائين پهتي. سلون کان شروع ٿيندي آئرلئنڊ تائين— انهيءَ وات ۾ ڪيترن ئي هنڌن تي آين پٿرن جي گهيرن ۽ نسلن جي سلسلي جا نشان ملن ٿا، ۽ اهي نشان شايد الهيءَ نهايت ئي تهذيب يافته ۽ جوشيليءَ قوم جا آهن، جن کي علم الانسان جا ماهر ’ميڊيٽرينن قوم‘ يا ڀونوچ واري قوم سڏين ٿا، ۽ جنهن کي هندستان ۾ هروڀرو ’دراوڙ‘ نالو ڏيئي ذڪار جي نظر سان

ڏٺو ويو آهي. *

هن سلسلي ۾ مٿين راءِ ڪافي وزن رکي ٿي. ان سان گڏ، جڏهن اسين ٻيون حقيقتون ڄاڻيون ٿا ته انهيءَ راءِ جي وڌيڪ پختگي ۽ صداقت معلوم ٿئي ٿي. سر جان مارشل جهڙو مستند ۽ مڃيل ڄاڻو به مختلف تمدنن جي پيٽ ڪندي موهن جي دڙي لاءِ چوي ٿو: “...a marvellous culture, surpassing in many respects the splendour of Egypt and Mesopotamia...!”

موهن جي دڙي جي هيءَ تمدني برتري ٻڌائي ٿي ته سمير ۽ بابل وارا تمدن سنڌ جي هيٺن قديم تمدن جي پيٽ ۾ ڪيترا ئي درجا پوئتي آهن — ۽ اهو شايد ان ڪري آهي جو اهي تمدن سنڌ جي قديم تمدن جي ئي هڪ صورت آهي، جا لڏپلاڻ ڪري اوڏانهن پهتي، ۽ انهيءَ منتقليءَ ۾ ان جون ڪيتريون ئي خوبيون، سمير ۽ ميسوپوٽيميا پهچندي پهچندي جهڪيون ٿي ويون. ان زماني ۾ تمدنن جي لڏپلاڻ تاريخ جو هڪ رنگ هو، ۽ انهيءَ رنگ بدلجڻ

* «قديم سنڌ»، ص ۱۰۵

“After the study of above one thousand eight hundred inscriptions, which upto now have been deciphered by the present writer, it is easy to realize that the wave of migration of the Mediterranean race which was supposed to have been from West to East, must now be finally settled as having taken place in the opposite direction, i. e. from East to West. The development of the script of *Mohen-Jo-Daro* in relation with the Sumerian script, the religion of these two countries and that of Egypt, the titles of kings, the number of Zodiacal Constellations among the proto-Indian people and the relative positions of these constellations, the changing of the proto-Indian constellation of *Harp* (yal) for *Taurus* (the bull) which must have taken place in Sumer, the tradition of the ancient people of Mesopotamia recorded by Berossus, the parallel biblical account in Genesis II, 1-5,—all point to the same conclusion that the migration of the Mediterranean race commenced from India and extended through Southern Mesopotamia and Northern Africa, spread through Crete, Cyprus, Greece, Italy and Spain, and crossing the Pyrenes reached Central Europe and the British Isles. This route starting from Ceylon upto Ireland is marked by an interrupted chain of dolmens and other megaliths, that seem to be relics of this enterprising and highly civilized race which is termed ‘Mediterranean’ by the anthropologists and which in India has been quite unreasonably despised under the name ‘Dravidian’— Rev. H. Heras, S. J.: *Journal of Indian History. Vol. XVI, Part 1, April 1937, Serial No. 46.*

(Quoted by Bherumal. in “*Qudeem Sindh*”, pp. 66-67)

۾ هزارين ورهيه لسڳي ويندا هئا. ڪي عالم ته اهو به ثابت ڪري چڪا آهن ته موهن جي دڙي وارو تمدن سمير ۽ بابل جي تمدن کي گهڻو جهونو آهي. موهن جي دڙي مان لڌل مهرن جي ميسوپوٽيميا جي لڌل مهرن سان ظاهري هڪجهڙائيءَ جي بنياد تي، موهن جي دڙي جي قدامت به اها ئي قائل ڪئي ويئي آهي جا ميسوپوٽيميا جي تهذيب جي آهي، يعني اٽڪل پنج هزار ورهيه ق. م. هيءَ تخمينو جنهن بنياد تي لڳايو ويو آهي، سو نهايت ئي ڪمزور ۽ هڪطرفو آهي. ڪيترن ئي ذهين عالمن، علم جوتش ۽ ويدن مان سوڌيل حقيقتن جي بنياد تي، موهن جي دڙي جي قدامت پنجن هزارن سالن کان گهڻي جهوني ۽ آڳاٽي ثابت ڪئي آهي. انهيءَ حقيقت کي خيال ۾ رکندي هيڪاري يقين پختو ٿو ٿئي ته سمير ۽ بابل جا تمدن موهن جي دڙي جي تمدن جا مرهون منت آهن.

باقي رهي ڪن خصوصيتن جي هڪجهڙائي، سو سڀ کان اول ته اهي تمدن دريائي تمدن هئا. پاڻيءَ جو سٺو انساني تمدن جو هميشه آساجگاهه رهيو آهي، ۽ دريائي وادين جون ڪجهه خصوصيتون مختلف ملڪن ۾ به ساڳيون ٿين ٿيون؛ ان ڪري تمدنن جا اهي جزا جيڪي طبعي اثرن جو نتيجو ٿين ٿا، سي به هڪجهڙا ٿي سگهن ٿا.

هاڻي جيڪڏهن مٿين سمورين حقيقتن کي خيال ۾ رکبو، ته اهوئي چئي سگهيو ته موهن جو دڙو دراوڙ تهذيب جو نشانبر آهي، ۽ اهي دراوڙ هندستان ۽ سنڌ مان لڏي ڀولڇ سمنڊ وارن علائقن ۽ ٻين مغربي ملڪن ۾ وڃي آباد ٿيا، ۽ اتي پنهنجون بيٺڪون قائم ڪيائون؛ ان ڪري ان طرف جا تمدن به موهن جي دڙي جي تمدن جي هڪ صورت آهن؛ ۽ موهن جي دڙي جو تمدن بهرحال انهن تمدنن کان وڌيڪ جهونو ۽ وڌيڪ بهتر تمدن آهي؛ ڇاڻڪ ائين چيو وڃي ته سنڌ جو قديم تمدن ’هڪ قسم جو سامي تمدن‘ آهي، جنهن ڳالهه جو ل آهي منهن نه سر، نه پير نه ڪر!

انهيءَ ساڳئي نظريي جي بنياد تي ڊاڪٽر صاحب هڪ ٻيو نتيجو هي ڪيو آهي ته ”انهيءَ قديم سنڌي تمدن جي ٻولي به ڪا ’سامي-صفت‘ زبان هئي، جا سنڌ جي اوائلي زبان هئي.“ هن نتيجي ۾ به ڊاڪٽر صاحب هڪ ذومعنيٰ ۽ منجهائيندڙ فقرو ”سامي-صفت“ ڪم آندو آهي. غالباً ’سامي-صفت‘ مان مراد سامي زبانن جهڙي. يا سامي زبانن جون خصوصيتون رکندڙ ڪا زبان آهي. ان لاءِ جواز هڪ مزيدار پيش ڪيو اٿن— ۽ اهو اشارو هي آهي ته انهيءَ جا مسخ ٿيل نشان موهن جي دڙي مان لڌل مهرن تي موجود آهن! ڊاڪٽر صاحب اهو نتيجو ان بنياد تي ڪيو آهي ته (سندن چوڻ موجب) ڇاڪاڻ ته قديم سنڌي تمدن ’هڪ قسم جو سامي تمدن‘ هو، ان ڪري ان جي ٻولي به سامي-صفت آهي. ان جي بدران ڊاڪٽر صاحب لاءِ بهتر ٿئي ها جو سڌو پاڌو هيئن چوڻ ها ته ’سنڌ جي قديم زبان “هڪ قسم جي سامي زبان“ هئي، ۽ بس؛ ۽ پوءِ ڇاڪاڻ ته ان ٻوليءَ جو ڪو ذرو پرزو به اسان وٽ سڃاڻپ لاءِ موجود ڪونهي، انهيءَ ڪري ان جي ردڪد جي ڪٿي ڪا گنجائش ئي ڪانه رهي ها.

آء مٿي اڳي ئي عرض ڪري آيو آهيان ته ڪنهن به بنياد تي قديم سنڌي تمدن کي هڪ قسم جو سامي تمدن سڏڻ صحيح نه آهي. هاڻي اچو ته ٻوليءَ تي به نظر وجهون. گرامر ۽ محاورن جون ننڍيون ننڍيون تبديليون ۽ خصوصيتون نظرانداز ڪندي، آءٌ هت فقط سامي زبانن جون بنيادي خصوصيتون بيان ڪندس، جيڪي علماللسان جي ماهرن بيان ڪيون آهن. مري ويل يا زلده سامي زبانن جي گروهه جي سڀ کان اهم خصوصيت آهي ”ٽي-اڪرائي“ (trilateralism)؛ يعني سامي زبانن جا سمورا ذاتو ٽن صحيح حرفن جو مجموعو آهن. دراصل انهيءَ ٽي-اڪرائي ذاتو هجڻ جي خصوصيت ئي سامي زبانن جي رسم الخط ٺهڻ جو وڏو سبب سمجهي وڃي ٿي. سامي زبانن جي ٻي خصوصيت آهي حرف علت جو اندروني ڦيرو (internal vowel change) جيڪو ذاتوءَ جي مٿجڻ وقت (root inflexion) وقت ظاهر ٿئي ٿو. ذاتوءَ جو مٿجڻ آريائي زبانن ۾ به آهي، پر سامي زبانن ۾ ان جو هڪ مخصوص نظام آهي. انهيءَ ڦيري سان ڪجهه اڳياڙين ۽ پڇاڙين (prefixes and suffixes) جو ڳانڍاپو، سامي زبانن جي نحوي بناوت جو مرڪزي نُڪتو آهي. مون کي ياد آهي ته لنڊي هوندي جڏهن پنهنجي والد کان عربي لفظن جا اشتقاق ٿي سگهيا، تڏهن اهو ڏس ڏنائون ته عربي لفظن جا اشتقاق ٺاهڻ لاءِ ڪنهن به لفظ منجهان ”يستموا“ جا ست اکر موقعي آهر ڪڍي ڇڏبا آهن، پر ان ۾ اهو خيال رکڻو آهي ته اشتقاق ۾ ٽي اکر ضرور رهن. اهو قاعدو مون کي اڄ تائين ڪونه وسريو آهي؛ مثال طور مصروف، متصرف، مستصرف، مصروف، مصارف، وغيره جهڙن لفظن تي اهو ’يستموا‘ وارو قاعدو لڳائبو، ته اشتقاق يا ذاتو ’صرف‘ ملي پوندو. نه-اڪرائي ذاتوءَ واري خصوصيت نه صرف زلده سامي زبانن جي خصوصيت آهي، بلڪ مري ويل سامي زبانن — جهڙوڪ عبراني وغيره — ۾ پڻ اها خصوصيت قائم آهي. ان جي ابتڙ، سنڌيءَ جا اڪثر ذاتو به-اڪرا آهن. جيڪڏهن سنڌ جي قديم ٻولي سامي ست مان هئي، يا سامي-صفت هئي، ته پوءِ ان خصوصيت جو ڪو جهڪو اهڃاڻ به اسان کي موجوده سنڌي زبان ۾ ڇو نٿو ملي؟ هيءُ هڪ اهڙو فرق آهي، جو سنڌي — قديم يا جديد — ٻوليءَ کي ڪڏهن به سامي زبانن جي قطار ۾ شمار ڪري نٿو سگهجي. سنڌيءَ جا ذاتو ظاهر ظهور سنسڪرت جي ذاتن سان لاڳاپيل آهن، بلڪ اڪثر حالتن ۾ ٻنهي ساڳيا آهن. اڳياڙين ۽ پڇاڙين ۾ به سنڌي خالص سنسڪرت جا اصول وٺيو بيٺي آهي، ۽ نه ڪنهن ٻيءَ ٻوليءَ جا. ان سلسلي ۾ آءٌ ڊاڪٽر صاحب توڙي پڙهندڙن کي پيرومل جي ”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ“ صفحي ۳۳۲ کان ۳۳۴ تائين پڙهڻ جي ضرور گذارش ڪندس. انهن صفحن مان چڱيءَ پر ثابت ٿي وڃي ٿو ته اسان جا اسم، اسان جون صفتون، اسان جا فعل ۽ اسان جون ضميري صورتون هوبهو سنسڪرت وارين اڳياڙين ۽ پڇاڙين جي نحوي صورت جو نتيجو آهن.

جيتر يقدر ٻين ٻولين جي اثر جو تعلق آهي، اها ته مڃيل حقيقت آهي ته سنڌي ٻوليءَ تي، تاريخي سببن جي ڪري، قومن جي ڏاڍ مڙسيءَ جي ڪري، وڻج واپار جي ڪري، ٻين ٻولين جو

ڪجهه اثر ضرور پيو آهي. پر، اهو اثر محض چند لفظن کي پنهنجو ڪري ڇڏڻ تائين محدود آهي. اها ته اسان جي ٻوليءَ جي خوبي آهي جو ٻين زبانن جي لفظن کي اڏارو وٺي، انهن کي ڦيرائي گهراڻي، بنهه پنهنجو بڻايو ڇڏي. دنيا ۾ ٻي هڪ اهڙي ٻولي انگريزي آهي، جنهن ۾ تقريباً دنيا جي هر ٻوليءَ جا لفظ رائج ٿي چڪا آهن. انگريزيءَ تي انهن ٻولين جي اثر ڪري ڪوبه ڀانئو انهيءَ کي 'بربر' يا 'بانتو' ٻولين مان نڪتل يا ويجهيءَ طرح لاڳاپيل ڪونه ٿو سمجهي. ٻولين تي علائقي اثر به ٿئي ٿو— يعني هڪٻئي سان ويجهڻ ۽ ڳنڍيل علائقن ۾ اڪثر ٻولين جون ڪي ڪي خصوصيتون عام ملنديون آهن— جيئن ڊاڪٽر صاحب 'پيتو'، 'لاتو'، 'ڪيتا' وغيره جا مثال ڏنا آهن. داردي ٻولين جو ڪافي اثر ڪجهه سنڌي ٻوليءَ تي پيو به هجي، پر خود انهن ئي مثالن مان ٻولين جي انفراديت ظاهر ٿي پوي ٿي. مٿيان ماضي بي قاعدي ٺهيل آهن ۽ سنسڪرت ۾ ماضيءَ جي ڪن صورتن ۾ 'ت' اکر وچ ۾ اچي ٿو: مثال طور، ڪُرت = ڪيو، پيتا = پيتو، سڀته = ستو، وغيره. سرائڪيءَ ۽ پنجابيءَ 'ڪُرت' کي 'ڪيتا' جي صورت ڏني، پر سنڌيءَ ۾ اهو ماضي 'ڪريو' ۽ 'ڪيو' بنجي ويو. 'پيتو' ماضيءَ جي صورت ۾ سنڌيءَ، سرائڪيءَ، پنجابيءَ ۽ لهندا 'ت' واري صورت قائم رکي. 'سڀته' کي سنڌيءَ ۾ 'ستو'، پنجابيءَ ۾ 'ستا'، سرائڪيءَ ۾ 'ستو' ٿي قائم رکيو وڃي ٿو. 'لاتو' واري صورت فقط سنڌي ۽ سرائڪيءَ ۾ قائم رهي؛ پنجابي (لهندا) ۾ اها صورت به 'لايا' بنجي ويئي. هند-آريائي ٻولين لاءِ 'لايا' جو جيڪو مثال ڊاڪٽر صاحب ڏنو آهي، سو شايد ڪنهن غلط فهميءَ کان. اهو 'لايا' لفظ 'لاتا' جو ماضي آهي، يعني آڻڻ؛ 'لاتو' سرائڪيءَ ۽ سنڌيءَ جو، ۽ 'لايا' پنجابي 'لاڻ' يا لڳائڻ جي معنيٰ ۾ آهي. ازان سواءِ اهي مثال سنڌيءَ کي ڪنهن به طرح ڪنهن مخصوص اثر جي پابند ثابت نٿا ڪن. سنڌيءَ ۾ ڪيترا ئي ماضي بي قاعدي ٺهن ٿا— ڪن ۾ 'ت' آندي وڃي ٿي، ڪن ۾ 'ڌ' ته ڪن ۾ 'ن'. اهي ٻوليءَ جون پنهنجون خصوصيتون آهن، جي هر ٻوليءَ ۾ علحديون علحديون ملن ٿيون. جيڪڏهن ڪو هم ڳوٺ داردي اثر هجي ها ته ان جا مثال هر انهيءَ ماضي ۾ ملن ها، جيڪي هم وزن ۽ هڪجهڙن فعلن جي صورت ۾ موجود ملن ٿا. مثلاً 'ڏين' فعل کي ٿي وٺو: سنڌيءَ ۾ ماضي 'ڏنو'، سرائڪيءَ ۾ 'ڏتو'، پنجابيءَ ۾ 'دتا' ۽ هنديءَ ۽ ان سان لاڳاپيل هند-آريائي ٻولين ۾ 'ديا' آهي. اٿرن جي اها وچ هر ٻوليءَ جي پنهنجي آهي. ڪنهن مخصوص اثر کي ثابت ڪرڻ لاءِ ڊاڪٽر صاحب کي اهڙا مثال ڏيڻ گهربا هئا، جن ۾ ڪو اصول نمايان هجي، جن کي نسبتي اهميت (relative impartance) هجي، ۽ جن کي علم لغت جي دائري ۾ ڪا حيثيت هجي. اهي مثال ڏيندي ڊاڪٽر صاحب هڪ مثال ضمير متڪلم جي جمع واريءَ صورت 'اسين'، 'اسان' ۽ 'آسي' کي (سنسڪرت جي) 'اسمي' لفظ (يا فقري؟) مان نڪتل ڏيکاريو آهي، ۽ ان لفظ کي سنسڪرت کان اڳ يا سنسڪرت جي زماني جي ڪنهن پراڪرت جو سڏيو اٿس، جنهن کي پروٽو-پراڪرت (Proto-prakrit) جو نالو ڏنو اٿس. پروٽو-پراڪرت مان

ڊاڪٽر صاحب جو مقصد ته الائجي ڪهڙو آهي. 'پروٽو' جي معنيٰ آهي اصلي، بنيادي يا ابتدائي. جيڪڏهن پاڻ به اهو لفظ انهيءَ معنيٰ ۾ ورتو اٿس، ته پروٽو-پراڪرت، يعني بنيادي يا اصلي پراڪرت، مان سندس ڪهڙي مراد آهي؟ سنسڪرت جي زماني کان اڳ ڪهڙيءَ پراڪرت کي پاڻ پروٽو-پراڪرت سڏڻ تو کهرِي؟ خير، انهيءَ نئين نالي سموري انڪشاف کي منجهائي وڌو آهي. دراصل 'اسمي' سنسڪرت کان اڳ يا ان جي زماني جي ڪنهن پراڪرت جو لفظ نه، پر خالص سنسڪرت جي هڪ مرڪب ترڪيب آهي، جنهن جي معنيٰ آهي "آهيان" (آءُ) آهيان. انهيءَ لفظ جو ڌاتو آهي 'آس' (= ٿيڻ)، جنهن ۾ 'مي' متڪلم واحد جي ڀڃاڙي ڳنڍيل آهي. اها 'مي' ڀڃاڙي 'اهم' (= ٿيڻ) ضمير جي هڪ شاخ يا ڌانڊي (stem) 'م' يا 'مي' آهي، ۽ انهيءَ ئي ڌانڊيءَ مان "آءُ" جون لاڳاپيل صورتون (oblique cases)، "مون" وغيره نڪتل آهن. انهيءَ ساڳئي مرڪب لفظ "اسمي" مان هند-يورپي ٻولين جو جيڪو سڀندو آهي، ان جو ذڪر ڪرڻ دلچسپيءَ کان خالي نه ٿيندو. هن سلسلي ۾ لائق پڙهندڙن جو ڌيان هيٺين حاڪي ڏانهن ڇڪائڻ مناسب ٿو سمجهان.

Lithuanian لتونين	Sanskrit سنسڪرت	old Irish پراڻي آئرش		Biblical English انجيل واري انگريزي	Sindhi سنڌي
		extended وڌيل	contracted سوس ڪاڌل		
1. esmi (اسمي)	asmi (آسمي)	as me (آس مي)	am (آيم)	(I) am (آئي [ايم])	(آءُ) آهيان
2. essi (اسي)	asi (آسي)	as tu (آس تو)	at (آت)	art (آرت)	(تون) آهين
3. esti (استي)	asti (آستي)	as 'e (آس اِ)	as or is (آئز يا اِز)	is (اِز)	(هو) آهي

مٿين حاڪي ۾ لتونين، سنسڪرت ۽ پراڻي آئرش زبانن جو لاڳاپو ڪافي دلچسپ آهي؛ پر هت منهنجو مقصد فقط اهو ڏيکارڻ آهي ته 'آس' سنسڪرت ڌاتوءَ سان ضميري ڀڃاڙيون 'مي' يا 'م'، 'اي' يا 'اِ' وغيره گڏڻ سان 'هئڻ' يا 'ٿيڻ' (to be) فعل جون ضميري صورتون ٺهن ٿيون. اسين اڃا تائين سنڌيءَ ۾ پهريون ڀيرو ڀڃاڙيون هو بهو ساڳيون حرف جر، فعل ۽ اسم ۾ گڏيندا آهيون؛ مثلاً وٽ + م = وٽم = مون وٽ؛ وٽ + اِ يا اِي = وٽه يا وٽي = تو وٽ؛ پٽ + م = پٽم = منهنجو پٽ؛ پٽ + اِ يا اِي = پٽه يا پٽي = تنهنجو پٽ؛ پٽم = مون پٽو؛ پٽه يا پٽي = تو پٽو؛ وغيره. فقط ضمير غائب جو ڀڃاڙيون اسان وٽ مختلف آهن، ۽ ان جو سبب اهو آهي ته ضمير غائب لاءِ اسين اڪثر ضمير اشارو ڪتب آڻيندا آهيون؛ پر غائب جي ڀڃاڙي 'س' به خالص سنسڪرت بنياد منجهان آهي.

مٿين ۽ وضاحت مان اهو پڻ ظاهر ٿي ويو هوندو ته 'اسين' يا 'اسان' ضميرَ "اسمي" مان نڪتل نه آهن، جيئن ڊاڪٽر صاحب فرمايو آهي، پر انهن جو ڌاتو ڪو ٻيو آهي. اهو ڌاتو آهي "آس" ۽ "اسمان" يا "اسماڻي". سنسڪرت ۾ 'ويرنر' مان گڏ آهي ٻه لفظ به 'اسين' يا 'اسان' لاءِ ڪم اچن ٿا. پر هي 'آس' مٿين "آس" (= ٿيڻ) کان مختلف آهي. اهو لفظ 'آس' به سنسڪرت جي ضمير متڪلم جمع جي پڇاڙي آهي، جنهن هينئين مثال منجهان ظاهر ٿيندو.

سنڌي	لٽن	يوناني	پراڻي پارسي	سنسڪرت
ڏيون اسين	dam+us	didom+es	dadem+ahi	dadm+us
=اسين ڏيون	دام + اس	ديدوم + اس	دادم + آهي	دادم + اس

انهن مثالن ۾ 'آس' پڇاڙي ۽ جون مختلف صورتون ڪم آبل آهن، ۽ ضمير متڪلم جمع جي نمائندگي ڪن ٿيون. سنسڪرت 'اسمان' جي هڪ ڏانڊيءَ (stem) 'انس' (-نس) مان متڪلم جمع جون ٻيون صورتون (oblique cases) نڪتل آهن — مثلاً، انگريزي us-آس، سويدش oss-آس، ڊئش os-آس، ڊچ ons-آس، جرمن uns-انس، وغيره. اهي سمورا مثال ضمير متڪلم جمع جون مفعولي صورتون (dative) آهن. انهيءَ 'آس' پڇاڙيءَ مان ئي سنڌيءَ جو لفظ 'اسين' ٺهيو، ۽ ان جي صورت مفعولي (dative) 'اسان' بڻيو، جو سنسڪرت "اسمان" يا "اسماڻي" منجهان ٺهيو، جو پوءِ فاعلي صورت ۾ به استعمال ٿيڻ لڳو. سنڌيءَ ۾ 'اسين' محض فاعلي صورت آهي، ۽ 'اسان' ان جي مفعولي صورت آهي — مثلاً "تو اسين کي چيو" جي بدران چئبو "تو اسان کي چيو". نحوي تركيب جي لحاظ کان رفتي رفتي "اسين" جو استعمال به محدود ٿي ويو، ۽ "اسين" فاعلي صورت جو استعمال فقط لازمي زمان ماضيءَ مان وڃي وابسته ٿيو؛ فعل متعدي زمان ماضيءَ مان ٻنهي خارج ٿي ويو، ۽ باقي سڀني حالتن ۽ صيغن لاءِ 'اسين' ۽ 'اسان' ٻئي ڪتب اچڻ لڳا — مثال طور "اسين چيو" بدران "اسان چيو" صحيح آهي. 'چوڻ' فعل متعدي آهي. فعل لازمي ۾ 'اسين' ۽ 'اسان' ٻئي ڪم اچن ٿا — مثلاً "اسين آياسون" يا "اسان آياسون". سنڌيءَ جي وياڪڻن جي اها خصوصيت به صرف زمان ماضيءَ تائين محدود آهي — ياد رکڻ گهرجي ته ٻين زمانن ۾ لازمي توڙي متعدي فعلن ۾ 'اسين' ۽ 'اسان' جو اهو فرق منجھي وڃي ٿو. انهن مثالن ڏيڻ مان منهنجو مقصد نه فقط "اسين" ۽ "اسان" جو بنياد ڏيکارڻو هو، بلڪ انهن جو فرق پڻ ظاهر ڪرڻو هو؛ ڇاڪاڻ ته انهيءَ نحوي ارتقا کي اسان جي ٻوليءَ جي انفراديت قائم ڪرڻ ۾ وڏو دخل آهي. اهي ئي جزئيائي فرق آهن، جي سنڌيءَ جي انفراديت ۽ ٻين ٻولين جي اثرن کان آزاديءَ جا نشان آهن. ڊاڪٽر صاحب ان بعد سنڌ جي ٻوليءَ ۽ ٻالي پراڪٽ جي مٿس اثر جي تاريخ ويهي بيان ڪئي آهي. انهيءَ تاريخ کان ته ڪو انڪاري نه به ٿئي، پر ڊاڪٽر صاحب انهن منجهان جيڪي نتيجا ويهي ڪيا يا آهن، انهن مان مون کي اختلاف آهي. لاشڪ ٻاليءَ جو اثر سنڌيءَ تي ضرور ٿيو هوندو، ۽ اهو لفظ به ڳولي سگهجن ٿا، جيڪي ٻاليءَ جو اثر ظاهر ڪن ٿا. اهو اثر بلڪل

اهو ٿيو، جهڙو پوءِ ڪن ٻولين جو — يعني ته سنڌي انهن ٻولين مان جيڪي ٿورا لفظ پاڻ ۾ سهوليت سان سمائي (assimilate) سگهي سي ڪئي ورتائين، ۽ باقي اثرات نين تبديلين جي ڪري زائل ٿيندا ويا. ائين چوڻ صحيح نه آهي ته سنڌيءَ (سنڌ جي ٻوليءَ؟) تي سنسڪرت جو اثر پهريائين (؟) ٻوليءَ جي ذريعي ٿيو، ڇاڪاڻ ته ٻوليءَ کان گهڻو اڳي آريا هت آباد ٿي چڪا هئا، ۽ سندن ٻولي سنسڪرت سنڌ ۾ رائج ٿي چڪي هئي. ٻڌ ڌرم جي پرچار جو اهو به هڪ خصوصي امتياز رهيو آهي ته ٻڌ ڌرم جي پرچار ڪندڙن ٻوليءَ سان گڏ مقامي زبانن ۾ پڻ پنهنجا خيال ٿي ظاهر ڪيا. آسوكا يا اشوڪ راجا جي ٽئين تي ٻوليءَ کان سواءِ اتر-اولهه جي ڀاڱي، ڏکڻ-اولهه واريءَ ڀاڱي ۾ هماليه پرديش جي ڀاڱي، ۽ گنگا ماڻڙيءَ واريءَ ڀاڱي ۾ پرڪرت يعني اوڀر واريءَ ڀاڱي ۾ پرڪرت جا ليک لکيل ملن ٿا. ٻوڏين جي مذهبي تبليغ جو اهو هڪ بنيادي اصول رهيو هو ته مختلف علائقن جي پرڪرتن ۾ ئي تبليغ ڪئي ويندي هئي؛ ان ڪري سنڌ ۾ به هنن ضرور ٻوليءَ سان گڏ سنڌيءَ ۾ پرچار ڪيو هوندو. اسان وٽ ٻوليءَ يا ٻيءَ ڪنهن پرڪرت جو ثبوت ڪونه ٿو ملي، ان منجهان ته هيڪاري پڪ ٿي ٿئي ته ڇاڪاڻ ته سنڌي ان وقت به ڪافي ترقي يافته زبان هئي، ٻوڏين جي تبليغ گهڻو ڪري سنڌي ۾ ئي ڪئي ويئي هوندي. حڪمران طبقي جي اشاري تي سڻا، پنڊت ۽ پروهت ته هونئن ئي ڏيرن جا ڏير ميسر ٿي پوندا آهن؛ ۽ ڌرمي پرچار اثراتو به مقامي ٻوليءَ ۽ ماحول ۾ ٿئي ٿو. ان جو هڪ مثال عيسائيت جي تبليغ جي تاريخ به مهيا ڪري ٿي. ان ڪري، منهنجيءَ راءِ ۾، سنڌيءَ جي تشڪيل اڳي ئي اهڙي مڪمل پايي تي پهتل هئي، جنهن ۾ ٻوڏين پنهنجي تبليغ ڪئي، ۽ ان دوران ۾ ڪجهه اکر ٻوليءَ جا به سنڌيءَ ۾ اچي ويا هوندا. ٻوليءَ جي سنسڪرتي ماهيت اڳي ئي ساڳي هئي، ۽ ان تي ٻوليءَ جو اثر ٻين ٻولين وانگر فقط چند مخصوص لفظن تائين محدود رهيو.

ڊاڪٽر صاحب جي مضمون جو ٻيو حصو سڀ کان زياده توجهه طلب آهي، ڇاڪاڻ ته ان ۾ سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي تمدن سان نهايت بي انصافيءَ واري هلت ڪئي ويئي آهي. مضمون جي انهيءَ حصي ۾ مون کي ذهني اذيت پهچائي آهي؛ هڪ ته ان ڪري جو ڊاڪٽر صاحب جهڙي ماڻهوءَ جي قلم مان اهي چيزون نڪتل آهن، ۽ ڊاڪٽر صاحب مان مون کي اها هرگز اميد ڪانه هئي ته پاڻ علمي تحقيق ۾ پنهنجيءَ ذاتي پسند ۽ هڪطرفي ذهني لاڙي کي ايترو داخل ٿين ڏيندو؛ ٻيو ته هن حصي ۾ چند اهڙا مفروضا قائم ڪيا ويا آهن، جن کي ڪوبه تمدني يا منطقي بنياد ڪونهي؛ ازانسواءِ دانسته يا نادانسته، هن حصي ۾ ڪجهه اهڙا جملا پڻ آيل آهن، جيڪي سنڌي ماڻهن ۽ سنڌي تمدن لاءِ نازبا ۽ ناروا سمجهيا ويندا. مون کي يقين آهي ته ڊاڪٽر صاحب جو پنهنجو مقصد اهو هرگز نه هوندو، جيڪو اهي جملا ادا ڪن ٿا. هن پنهنجن خيالن ظاهر ڪندي، ڊاڪٽر صاحب انهيءَ رنگ ۾ رنگجي ويو آهي، جيڪو سنڌ جي فارسي مؤرخن يا سندن سنڌي مترجمن اختيار ڪيو آهي. اهي تاريخون ۽ ترجما — چچ ناسو (فتح لاسو)،

تاريخ معصومي ۽ تحفة الڪرام — هڪ اهڙي يڪ طرفي رنگ جا حامل آهن، جيڪو انهن جي سموريءَ علمي ۽ تاريخي حيثيت کي ڪاپاري ڏڪ ٿو هڻي. انهن تاريخن ۽ سندن سنڌي ترجمن ۾ سنڌ جي قديم باشندن کي ڪافر هجڻ ڪري ملعون، لعين، ۽ خدا ڄاڻي ڪهڙن ڪهڙن ان سھائيندڙ لفظن سان ياد ڪيو ويو آهي. انهن تاريخن جي مترجم صاحب به ترجمي ڪندي، (شايد ترجمي جي ديانتداريءَ کي خيال ۾ رکندي!) سنڌين لاءِ اهي لقب القاب قائم رکيا آهن. ائين به نه آهي ته ڪو ترجمي کي اصل سان متفق رکڻ لاءِ ائين ڪيو ويو آهي. ڪيترن ئي هنڌن تي ڪن فقرن ۽ جملن جو رعايتاً آزاد ترجمو به ڪيو ويو آهي. ڇا اهو ممڪن نه هو ته مترجم صاحب اهڙن ڏکوئيندڙ لفظن کي ترجمي ڪندي حذف ڪري ڇڏي ها، ۽ وڌ ۾ وڌ ڪٿي اهڙو فتنوت ڏيئي ڇڏي ها؟ ڪاش، اسان جا صاحب علم حضرات ٿورڙو تعصبي رنگ کان هٽي، پيريا عالمان، انداز سان، مذهبي چوٽ چات کي علمي تحقيق کان ٻاهر رکندي، سنڌ جي تاريخ تي محنت ڪن ها! ممڪن آهي ته انهن ڳالهين لاءِ اهو جواز پيش ڪيو وڃي ته پراڻين تاريخن جو اسلوب ئي اهڙو هو، ان ڪري ان کي قائم رکڻ ۾ ڪا اربع خطا ڪانهي. پر اهي ته ٿيا پراڻا مثال، جيڪڏهن ويهين صديءَ ۾ لکيل ڪن مغربي مستند مؤرخن جون اهڙيون تاريخون (مثلاً ايڇ. جي. ويلس جو 'اٺوٺ لائين آف ورلڊ هسٽري')، جن ۾ اسان مسلمانن ۽ اسان جي مذهبي اڳواڻن لاءِ ڪي دل آزاريندڙ لفظ استعمال ڪيل آهن، جيڪڏهن ڪو شخص ويهين سنڌيءَ ۾ لفظ بلفظ ترجمو ڪري، ته اهي ئي ساڳيا عالم يقين اٿن ته انهيءَ مترجم تي ڪارين جو ڏوڙيو لائي ڏيندا!

ڊاڪٽر صاحب سنڌي ٻوليءَ جي بنيادي دور کي ڪيترن ئي حصن ۾ ورهايو آهي. انهن مان پهريون حصو آهي "فتح اسلام وقت ٻوليءَ جي صورت ۽ سٽا". انهيءَ حصي ۾ مکيه نظريو اهو پيش ڪيو ويو آهي ته ڇهين صديءَ کان يارهين صديءَ واري عرصي ۾ سنڌي ٻوليءَ جي تشڪيل ٿي. ان لاءِ بنياد انهيءَ مفروضي تي قائم ڪيو ويو آهي ته 'عربي دور حڪومت کان اڳ موجوده سنڌي ٻوليءَ جي موجود هجڻ جو ظني ۽ گمانِي دليل به موجود ڪونهي'. ساڳئي وقت ڊاڪٽر صاحب ٿوروئي اڳتي سنڌ تي لکيل اولين تاريخ ڇچنامي ۾ ڏنل ڪجهه سنڌي لفظن — شهرن جي نالن، طبعي ڇيڙن جي اسمن، اضافي ترڪيبن، وغيره — جا مثال ڏنا آهن. ڇا، اهي مثال موجوده سنڌي ٻوليءَ جي تشڪيل جو ڏس ڪونه ٿا ڏين؟ انهن چند لفظن جي مطالعي مان ئي ڏسجي ٿو ته سنڌي ٻولي ڪم از ڪم پنهنجي آوازن ۽ اچارن جي تشڪيل ان کان گهڻو اڳي ڪري چڪي هئي. انهن مثالن مان ظاهر ٿئي ٿو ته اسان جي ٻوليءَ جا انوکا آواز — يعني ڻ، ڄ، ٻ، ڏ، وغيره — عربن جي ڪاه وقت ٻوليءَ جي آوازن جي ترتيب (phonetics) ۾ موجود هئا — اها ٻي ڳالهه آهي ته عرب ۽ فارسي مؤرخ، انهن نرم ۽ لطيف آوازن کان بي علميءَ جي ڪري، انهن کي پنهنجين ٻولين جي محدود صورتخطيءَ ۾ ادا ڪري نه سگهيا. جيڪڏهن اهو مڃيو وڃي ٿو ته اهي آوازن وقت موجود هئا، ته پوءِ تاريخي

طرح الھن جي پيدا ٿيڻ جو سنڌو به عربن کان گهڻو اڳ مقرر ڪرڻو پوندو، ڇو ته اھي اچارسان وٽ اڄ به ائين ئي موجود آھن. علم اللسان ۽ انساني ٻولين جي آوازن (phonetics) جي تاريخ موجب، اسين انھن کي ڪم از ڪم اوتري ڄمار ته عربن کان اڳي به ڏيئي سگھون ٿا، جيتري عربن کان پوءِ. جيڪڏھن ٻوليءَ جي آوازن جي ترتيب کي اسين عربن کان اڳي جو پيدا ٿيل مڃون، ته پوءِ لامحالہ اھو به مڃڻو پوندو ته ٻوليءَ جي ’تشڪيل‘ به عربن کان اڳي، بلڪ گهڻو عرصو اڳي، ٿي چڪي هئي. انهيءَ لاءِ علم اللسان جا ڪيترائي اصول ڏيئي سگھجن ٿا. ان سلسلي ۾ پنھنجي مضمون جي منيڊر آءِ اڳي ئي ڪجهه عرض ڪري آيو آھيان. طوالت جي ڊپ کان، هت فقط آءِ هڪ وڌيڪ سبب ڄاڻائيندس. آوازن جي ترتيب هرڪنھن ٻوليءَ جي تشڪيل جي اولين ڏاڪن مان آھي. هر نئين آواز پيدا ڪرڻ لاءِ انسان کي هزارين ورھيه لڳي ٿا وڃن. دنيا جي سمورين ٻولين جي آوازن جي ترتيب جي تاريخ اھوئي ٻڌائي ٿي ته بنيادي آوازن (primary sounds) جي وجود ۾ اچڻ کان پوءِ جيڪي مرڪب آواز يا اختراعي آواز ٺھندا آيا آھن، اھي انساني گفتگو ۽ ٻوليءَ جي تاريخ جو پتو پڻ ڏين ٿا، ۽ هر نئين اختراعي آواز ٺھڻ ۽ استعمال ٿيڻ ۾ هڪ ڊگھو عرصو لڳي ٿو وڃي. مثال طور، عربي اسان جي مذهب جي زبان آھي، ۽ سنڌ جا مسلمان گذريل ٻارھن سون ورھين کان قرآن مجيد پڙھندا آيا آھن— ان هوندي به اڄ سنڌ ۾، سواءِ ڪن مولوين جي، اوهان کي ڏهن هزارن ۾ به هڪ ماڻھو نه ملندو جو عربي ٿ، ص، ح، ق ۽ ع جهڙا آواز صحيح عربي لهجي ۾ اچاري سگھي. (پڙھندڙ خود به پنھنجي نڙيءَ کي هن مضمون پڙھندي اھا مشق ڏيئي سگھن ٿا.) عربيءَ جا اھي اچار به اختراعي آواز آھن، ۽ عرب دنيا ۾ انھن کي وجود ۾ آڻي هزارين ورھيه گذري چڪا آھن. ماڳيءَ طرح، سنڌيءَ جي انھن خاص پنھنجن آوازن ٺھڻ ۾ به ايتروئي ڊگھو عرصو لڳي ويو هوندو. انسان آوازن ٺاھڻ سان لفظ گھڙڻ شروع ڪندو آھي. اسان جي آوازن— پ، چ، ج، گ، ڳ، ڳ، ڳ، ڳ، وغيره— وارا لفظ ٻوليءَ جي تشڪيل جي انفرادي خصوصيت بنجي ويا، ان ڪري سنڌي ٻوليءَ جي موجوده تشڪيل انھن آوازن جيتري ئي پراڻي آھي. جيڪي مثال چچنامي ۾ لفظن جا ڏنا ويا آھن، انھن جي ساخت ۽ ڌاتن معلوم ڪرڻ سان خبر پوي ٿي ته سنڌي ٻوليءَ ۾ طبعي جزئيات جا اسم اڄ به بلڪل انھيءَ ئي شڪل ۾ موجود آھن، جيڪا شڪل عربن جي ڪاھ وقت هئي. اھي لفظ ان وقت بنيا هوندا، جڏهن سنڌ جا ماڻھو انھن ڇيڙن سان روشناس ٿيڻ لڳا هوندا. نه رڳو ايترو، پر انھن لفظن جي نحوي بناوت ۽ اضافي ترڪيبن جا اھڃاڻ به ملن ٿا. جيڪڏهن سنڌ جي ماڻھن ’ڍنڍ‘، ’پيٽ‘ يا ’ندي‘ فقط ڇھين صديءَ کان پوءِ ئي ڏٺيون، ته پوءِ شايد ڊاڪٽر صاحب جو چوڻ درست معلوم ٿئي ها، پر اھي ڇيڙون سنڌ جي جاگرافيءَ جو نمايان ۽ لازم-ملازم حصو آھن، ۽ اھي نالا سنڌ جي انھن ماڻھن ڦاٿر ڪيا هوندا، جن جو انھن سان واسطو رھيو، ۽ انھن ئي سنڌي ٻوليءَ کي تشڪيل ڏني. سنڌي ٻوليءَ جي تشڪيل کان محض ان ڪري انڪار ڪرڻ ته عربن

کان اڳي جي تاريخ اسان وٽ نه آهي، اهو ڪو علمي دليل ڪونهي — بلڪ ان کي ته مفروضو (hypothesis) به سڏي لٿو سگهجي — اهو ته محض غير منطقي ذڪر (illogical conjecture) ئي سمجهيو ويندو.

سنڌي ٻوليءَ جي موجوده تشڪيل جي قدامت جو هڪ مثال ته خود ڊاڪٽر صاحب ڏنو آهي — حالانڪ ان مان پاڻ نتيجو نهايت ئي غير منطقي ڪڍيو اٿس، ۽ ان سان مون کي ڪوبه اتفاق ڪونهي. ڏاهر جي ڇيل لفظن ’نسي من، نسي من‘ کي ڊاڪٽر صاحب ”هتي مون، هتي مون“ جو جامو پهاريو آهي: ان منجهان سنڌيءَ جي ضمير ۽ ظرف جو استعمال ثابت ٿئي ٿو. جيڪڏهن ان وقت سنڌيءَ جي ضميرن ۽ ظرفن جي اها صورت موجود هئي، ته پوءِ ٻوليءَ جي نحوي تشڪيل جي قدامت کي ڪيئن ٿو شڪ به آندو وڃي، سا ڳالهه منهنجي سمجهه ۾ ڪانه آئي! ڊاڪٽر صاحب انهيءَ منجهان اهو نتيجو ويهي ڪڍيو آهي ته سنڌيءَ ۾ ان وقت حرفن ۽ زمانن موجب فعل اڃا جملي جي ربط جو لازم ملزوم جز نه بنيا هئا! هڪ مشڪوڪ روايت تي مبني، ٻن ان سڃاتل ۽ غلط سلط صورتخطيءَ ۾ لکيل ندائي لفظن کي جملو سڏڻ، ۽ ان ۾ معنائون وجهي، ان کي سنڌيءَ جي بي ربط ترتيب جي لاشاني سڏڻ کي افسوسناڪ نه به سڏجي، پر سچ پچ اها ڪيڏي نه ڪل جهڙي ڳالهه آهي! اهڙو هڪ ٻيو ڪل جهڙو ”سنڌي جملو“ (!) ’اره ڪره مندره‘ وارو آهي. تعجب آهي ته اسان جي عالمن انهيءَ جملي مان پڻ سنڌيءَ جي گوناگون بي ترتيبن کي ڳولي ڪڍڻ تي طبع آزمائي ڇو نه ڪئي آهي! — شايد ان ڪري جو ان مان مفهوم ڪنهن عرب حاڪم جي تعريف جو ورتو ويو آهي! اهو جملو راجا ڏاهر کان گهڻو پوءِ جو آهي، ان کي ته عربي ۽ فارسي مؤرخ سمجهي ڪين سگهيا، باقي ’نسي من، نسي من‘ جي مطلب لاءِ مڙئي مغز ماري ڪئي ويئي، ڇاڪاڻ ته ان مان سنڌي ٻوليءَ جي قديم ناقص ترڪيبه جو ثبوت ٿي مليو، يا ڏاهر جي موت متعلق مفروضي کي ٽيڪ ٿي ملي!

ان بعد، ڊاڪٽر صاحب سنڌي لفظن جي بناوت ۽ جوڙجڪ جو ذڪر ڪندي فرمائي ٿو ته جيئن اڳ تئين هي لفظ حروف صحيح سان بنيل هئا، ۽ منجهن حرف علت يا ته گهٽ هئا، يا ٻنهن هئا ئي ڪونه. اهو اصول انسان جي ڳالهائڻ سکڻ تي بحث ڪرڻ وقت ته بيان ڪيو ويندو آهي ته جڏهن انسان ڳالهائڻ سکيو، تڏهن اول اول هن حرف صحيح اچارڻ شروع ڪيا، ۽ حرف علت رفتي رفتي انسان جي زبان ۾ لفظن جي ٺهڻ جي سلسلي ۾ داخل ٿيندا رهيا، پر سنڌيءَ متعلق جنهن نتيجي لاءِ اهو اصول بيان ڪيو ويو آهي، اهو ڪافي دلچسپ آهي. شايد ڊاڪٽر صاحب جو اهوئي خيال ٿو ڏسجي ته سنڌي ماڻهو ڳالهائڻ ئي عربن جي ڪاھ وقت پئي سڪيا، ۽ عربن ئي هنن کي صحيح طرح ڳالهائڻ سيکاريو! آءٌ وري به ڊاڪٽر صاحب جو ڌيان ڇڏڻي ۾ آيل سنڌي لفظن ڏانهن ڇڪائيندس: سنڌ جي تاريخي رڪارڊ ۾ جيڪي قديم ترين لفظ ملن ٿا، انهن ۾ پاڻ حروف علت جي ترتيب ڏسي ته شايد ڪين پنهنجي نتيجي کي پاڻ ئي ريتو ٻوندو. جيڪڏهن ڊاڪٽر صاحب انهن لفظن لاءِ به ائين چوي ته انهن ۾ ڪم آيل حروف علت به

عربي اثر جو نتيجو آهن، ته پوءِ پنهنجي 'ٿو ڪٿا'... آڻ مڃي، جهڳڙو ئي ڇٽو! ڊاڪٽر صاحب سنڌي لغت جو مهتمراعليل آهي: جيڪي لفظ پاڻ مثال طور ڏنا اٿن، انهن جي ذاتن ۽ سندن ارتقا تي ڪجهه ڌيان ڏيڻ لاءِ پڻ آڻ ڪين عرض ڪندس، ۽ اميد اٿم ته ڪين پنهنجي راءِ ضرور بدلائڻي پوندي. سنڌيءَ سنسڪرت جي سورهن حرف علت مان ڏهه اڃا تائين پاڻ وٽ قائم رکيا آهن، جن کي ا، و، ي کان سواءِ اعرابن ذريعي به استعمال ڪجي ٿو. دراصل لفظي بناوت ۾ سنڌيءَ ۾ اعرابن جو استعمال آڙيا ۽ ڪشميريءَ وانگر هر لفظ جي آخري اکر تي ڪيو وڃي ٿو، ۽ هر لفظ جو پويون اکر به متحرڪ ٿئي ٿو. حرف علت جي استعمال جو اهو طريقو سنسڪرت ۽ عربيءَ ۾ به نظر ڪونه ٿو اچي.

ڊاڪٽر صاحب پنهنجي نظريي جي جواز ۾ ”واڻڪي سنڌيءَ“ جو مثال ڏنو آهي. واڻڪو سنڌي رسم الخط سنڌ جي واپاري طبقي، فقط وڻج واپار جي لڪڙهه لاءِ ناگري لپيءَ جي اکرن مان ٺاهيو. انهن اکرن ۾ ڪجهه تبديلي آڻي، ماترائن کي حذف ڪيو ويو. اهو محض وقت بچائڻ ۽ لفظن جي نحوي بناوتن جي موشڪافين کان بچڻ لاءِ ڪيو ويو. هندستان ۾ اهڙو ٻيو مثال مارواڙي الف-بي جو آهي، جنهن ۾ هنديءَ جا اڪثر اکر ماترائن کان سواءِ استعمال ڪيا وڃن ٿا. مارواڙين جو اهو دستور به ساڳئي اصول تي محض واپاري لڪڙهه جي سهوليت لاءِ ڪيو ويو آهي. انهيءَ الف-بي مان لکيل جملن کي فقط واپاري طبقو ئي پڙهي سگهي ٿو، جو انهن کي انهيءَ جو استعمال ٿي وڃي ٿو. واڻڪي سنڌي الف-بي تاريخي طرح ٽالپرن جي ڏينهن جي آهي، ۽ ان جو رڪارڊ به محض واپاري لڪڙهه آهي. نه رڳو انهيءَ ۾ ماترائن کي حذف ڪيو وڃي ٿو، پر فعلن کي به مخفف صورت ۾ لکيو ويندو آهي. مثلاً ’ميوارام‘ کي $m̐v̐r̐m̐$ جي بدران $m̐v̐r̐m̐$ لکيو ويندو، جو هونئن پڙهڻ ۾ ايندو ’م-و-م-ر-م-’ انهيءَ نالي جي مثال مان ظاهر ٿيندو ته ستن اکرن مان ٽي اکر (حرف علت) حذف ٿي ويا آهن؛ ليڪن سمجهڻ وارو پڙهڻ مهل ان ۾ حرف علت دليون گڏي، ان کي ’ميوارام‘ ئي پڙهندو. ان ڪري واڻڪي الف-بي اهو ثابت ڪانڌي ڪري ته سنڌيءَ ۾ لفظ رڳو حرف صحيح مان ٺهيل هئا؛ بلڪ هيءُ محض هڪ خاص طبقي جي لڪڙهه جو طريقو هو، جو محنت ۽ وقت بچائڻ جي اصول تي ٺاهيو ويو هو. انهيءَ مان اهو مفهوم وٺڻ ته اها هڪ قديم الف-بي آهي، ۽ ان ڪري قديم سنڌي لفظ حرف علت کان سواءِ هئا، ۽ ان ڪري عربي ٻوليءَ سنڌيءَ کي حرف علت مهيا ڪيا، ڪيتري نه سطحي ڳالهه ٿي معلوم ٿئي!

ان بعد ڊاڪٽر صاحب عربي دور حڪومت ۾ سنڌيءَ تي ٿيل اثرن کي وضاحت سان بيان ڪيو آهي. تعجب آهي ته ڊاڪٽر صاحب هن حصي کي بيان ڪرڻ ۾ هڪ اهڙو ڍنگ اختيار ڪيو آهي، جنهن مان اهو ٿو محسوس ٿئي ته عربن جي ڪاهه کان اڳ، سنڌ ۾ ڪو سماج،

۽ واڻڪي الف-بي جي ٺاڻپ ٺهيل ڪانهي، ان ڪري هت گجراتي اکر ڏنا ويا آهن.

ڪو معاشرو، ڪو نظام بنهه هوڻي ڪونه ۽ اهو عربن اچي سنڌ کي ميسر ڪري ڏنو! انهيءَ کان ڪوبه شخص انڪار ڪونه ڪندو ته حملو آور قوم جڏهن فاتح بنجي حڪومت ڪرڻ لڳي ٿي، تڏهن ان جي ٻوليءَ جو اثر مقامي ٻوليءَ تي ضرور ٿئي ٿو؛ مگر هڪ محدود دائري اندر. ٻوليءَ کي مرڪزيت ۽ تشڪيل ڏيڻ ڪنهن حملو آور قوم جي دائره اثر کان بلڪل ٻاهر آهي. ان لاءِ ڪيترا نفسياتي سبب به آهن. سڀ کان اول ته ٻولي ماڻهن جي هڪٻئي سان گهرن تمدني، سماجي، ۽ راڄنيتي ناتن جو هڪ وسيلو آهي. حملو آور قوم جي ٻوليءَ جو اثر صدين کان پوءِ ٿيڻ لڳي ٿو؛ ڇاڪاڻ ته محڪوم قوم پنهنجي حاڪم قوم سان پختا تمدني ۽ سماجي لاڳاپا تڏهن ئي پيدا ڪري ٿي، جڏهن حملو آور قوم لاءِ سندس نفرت ۽ غيراطميناني وقت جي مرهم سان ميٽجڻ لڳي ٿي، ۽ اهو وقت جو مرهم ڌارينءَ قوم جي اڳرائيءَ ۽ زيادتيءَ جي زخمن کي چٽائڻ لاءِ صدين جي عرصي ۾ پنهنجو ڪم رفتي رفتي ڪندو آهي. جيڪڏهن ڪو شخص ائين چوي ته عربن لاءِ سنڌين جي دل ۾ پيدا ٿيل نفرت جلد ئي ختم ٿي ويئي هوندي، ته اهو شخص قومن جي تاريخ ۽ نفسيات کان بلڪل بي علم آهي. اسان وٽ تازو انگريزن جو مثال آهي. انگريزن تقريباً سو ورهيه سنڌ تي راڄ ڪيو: انهيءَ سو سالن جي عرصي ۾ انگريزي ٻوليءَ سنڌيءَ تي جيڪو اثر ڪيو آهي، سو عالم آشڪار آهي — به — اڍائي ويهون لفظن جون به مشڪل ملنديون، جي سنڌيءَ ۾ داخل ٿيا. قومن جي تاريخ ۾ اهو به هڪ مثالي نشان آهي ته شروع شروع ۾ حملو آور قوم جي ٻوليءَ لاءِ ماڻهن ۾ نفرت هوندي آهي. سواءِ واپاري طبقي جي ڪن گروهن ۽ حڪومت جي چاڀلوس ماڻهن جي، عوام انهيءَ ٻوليءَ کي ڳالهائڻ هڪ غداري ۽ قومي بيغيرتي تصور ڪندو آهي. اهي احساس رفتي رفتي مانا ٿيندا آهن، ۽ ان ۾ ڪافي عرصو لڳي ويندو آهي. ان ڪري، عربيءَ جو اثر سنڌيءَ تي تمام دير سان ٿيو هوندو. عربيءَ جي اثر ۾ اسلام جي درجي بدرجي رائج ٿيڻ جو ئي سڀ کان وڏو هٿ آهي؛ پر انهيءَ اثر به شروع ۾ سنڌي ماڻهن ۾، سواءِ ڪن علمي طبقي جي ماڻهن يا سرڪاري نوڪرن جي، ڪوبه نمايان ڦهلاءَ ڪونه ڪيو. تاريخي ثبوت به اهو آهي ته عربيءَ جو ماڻهن ۾ نمايان اثر مس مس ڏهين ۽ يارهين صديءَ ۾ ٿيڻ لڳو. ان جو مکيه سبب هڪ نئين مذهب جو وڌو هجڻ هو، ۽ ٻئي طرف حاڪم قوم کي خوش ڪرڻ جو درجي بدرجي اپريل جڏبو. ان ئي عرصي ۾ اسين ڪي عربيءَ جا سنڌي شاعر ۽ اديب به ڏسون ٿا. اهي تاريخي حقيقتون آهن، جن کان انڪاري ٿي نٿو سگهجي. جيڪڏهن ڪو ماڻهو ائين ٿو سمجهي ته سنڌي ماڻهن هڪدم عربي اثر کي قبول ڪرڻ شروع ڪيو، ته اهو محض هڪ اڳ سٺيل رجحان جي ماتحت، ۽ دنيا جي قومن جي تاريخ کان لاعلميءَ جي باعث.

جيسين سنڌي ماڻهو عربيءَ جو ٿورڙو اثر قبول ڪرڻ لڳا، تيسين عربي حڪومت جو به خاتمو ٿي ويو، ۽ سنڌ مقامي ماڻهن وٽ موٽي آئي. ان بعد عربيءَ جو اثر فقط مذهب جي ذريعي ٿيڻ لڳو، ۽ هڪ محدود دائري اندر اهو اثر اڄ تائين به قائم آهي.

ڊاڪٽر صاحب جن ڳالهين کي ٻوليءَ ۾ مرڪزيت پيدا ٿيڻ جا سبب ڄاڻايو آهي، تن کي پڙهي ائين ٿو معلوم ٿئي ته عربن کان اڳ سنڌ هڪ بيان ۽ جهنگ هو، جنهن ۾ نه ماڻهن تي ڪي نالا رکيل هئا، نه شهر هئا، نه ڪو زرعي نظام هو، نه پنهنجو معاشره هو، نه سياسي مرڪزيت هئي، نه ڪا سماجي لهه وچڙ هئي، نه ڪو وئج واپار هو، ۽ نه ڪي نواں شهر ۽ ڳوٺ پڌبا هئا! خود مسلمان مؤرخن جون لکيل تاريخون ڊاڪٽر صاحب جي بيان خلاف شاهدي ڏين ٿيون. برهمڻ ۽ راءِ گهراڻي جي حڪومت، چچنامي جي مؤرخ جي بيان منجهان، هڪ جامع سياسي ۽ معاشرتي تنظيم ثابت ٿئي ٿي. سندن زرعي نظام، راءِ سهاسيءَ جي سخاوت، عدل انصاف ۽ حڪومتي سرشتو، ۽ چچ جي همگير سياسي تنظيم جون جهلڪون انهن تاريخن ۾ به موجود آهن. ڇا اهي سموريون ڳالهيون هڪ پختي سياسي ۽ سماجي نظام جي شاهدي ڪونه ٿيون ڏين؟

ان بعد ڊاڪٽر صاحب ٻوليءَ جي ”نفسياتي ڪيفيت“ تي ويهي بحث ڪيو آهي. بهتر ٿئي ها ته ڊاڪٽر صاحب ”ٻوليءَ جي نفسياتي ڪيفيت“ جي ڪا تشريح ڪري ها، ڇاڪاڻ ته ان بيان کي پڙهي ائين ٿو معلوم ٿئي ته عربن جي تعريف ڪندي ڪندي، ۽ سنڌي تمدن کي لوڻندي لوڻندي، ٻوليءَ جي ’نفسياتي ڪيفيت‘ بنهه سندن ذهن تان ئي لهي ويئي آهي. هن ئي بيان ۾ ڊاڪٽر صاحب عربن ۽ سنڌين جي مڱابنديءَ جي ذڪر ڪندي هي لفظ ڪم آندا آهن، ۽ مضمون جي آخر ۾ وري به دهرايا آهن: ”عرب اخلاقيات واريون وصفون — مثلاً مروت، ضيافت، سخاوت، شجاعت، عصبيت، حميت، بدويت، سادگي ۽ مردانگي — سنڌين جي شخصيت جو لازم ملزوم نفسياتي جز بنجي ويون!“ جيڪڏهن هڪ ڪم علم ۽ سطحي ذهن جو ماڻهو اهڙيون ڳالهيون ڪري ها، ته ان کي هڪ سطحي ذهن جون سطحي ڳالهيون چئي درگذر ڪري ڇڏجي ها؛ پر ڊاڪٽر صاحب جي قلم مان اهي لفظ پڙهي مون کي سخت ذهني ايڏاهه پهتو آهي — ۽ هر سنڌيءَ کي پهتو هوندو. آءٌ سمجهان ٿو ته ڊاڪٽر صاحب انهن لفظن مان ادا ٿيندڙ مقصد تي پوريءَ طرح غور نه ڪيو آهي، ڇاڪاڻ ته ڪجهه سوچڻ بعد هو جيڪر اهي لفظ هرگز استعمال نه ڪري ها! اهي وصفون جيڪي ڊاڪٽر صاحب بيان ڪيون آهن، تن کي اول ته ڊاڪٽر صاحب عربن جي ملڪيت ٺهرائي ڇڏيو آهي — يعني ته دنيا ۾ فقط عرب ئي انهن اخلاقن جا مالڪ هئا، ۽ جيڪڏهن ٻيءَ ڪنهن قوم ۾ اهي وصفون موجود آهن ته اهي عربن کان ئي اڌاريون ورتون اٿن! انسان جي سماجي ارتقا ۽ سندس اخلاقي ۽ سماجي قدرن جي ارتقا ته ڊاڪٽر صاحب لاءِ ڪا شي ئي ڪانه ٿي پائنجي. جيڪي ڪجهه اخلاقي ۽ سماجي قدر اسين انسان ۾ ڏسون ٿا، سي سمورا عربن جي ملڪيت ۽ ورثو آهن!

ڊاڪٽر صاحب علم الانسان (anthropology) ۽ سماجي علم (sociology) جو ٻن ڪافي مطالعو ڪيو آهي؛ ۽ انهن وصفن کي ”عرب“ سڏي، ڊاڪٽر صاحب انهيءَ سموري مطالعي جي لفي ڪئي آهي! اهي عرب اخلاقيات جون وصفون سنڌ جي نفسياتي ڪيفيت ۾ عربن جي ڪري

پيدا ٿيون، ائين چوڻ بدران جيڪڏهن ائين چئجي ها ته عربن سان لهه وچڙ ۾ اچڻ کان اڳ ۾ سنڌي ماڻهو بي مروت، بي ضيافت، ڪانئر ۽ ڪنجوس هئا، ۽ منجهن مردالگي ڪانه هئي، ته ائين لکڻ سان ڪم از ڪم عصبيت کي ته ذهني سڪون ميسر ٿئي ها! ڪيڏي نه افسوسناڪ ڳالهه آهي جو جذبات جي وه ۾ وهي اهڙيون ڳالهيون لکيون ويون آهن! نه رڳو ايترو، پر جذبات جو اهو وه به ڪو اهڙو تسڪو ٿي ٿڌو، جو ڊاڪٽر صاحب کان اهو به وسري ويو ته پاڻ اڳيان ڇا چئي آيو آهي. عربن ۽ سنڌين جي سڱن جون ڳالهيون ڪندي، ڊاڪٽر صاحب هي لفظ به لکيا آهن ته ”اهل سنڌ جي شرافت ۽ مروت کان وڏا وڏا عرب خاندان به متاثر ٿيا“... ڪيڏو نه تضاد آهي ڊاڪٽر صاحب جي لفظن ۾! پر هتي به ”اهل سنڌ“ مان ڊاڪٽر صاحب جي مراد شايد صرف اهي اهل سنڌ هئا، جي عربن کان شرافت ۽ مروت سڪي، شريف ۽ بامروت بنجي چڪا هئا!-

اڳتي هلي ڊاڪٽر صاحب فرمائي ٿو ته ”(اهي اخلاقي وصفون) اهڙا تخيلات (concepts) هئا، جن جو اثر، خيال ۽ ويچار جي ڪيفيت (thought process)، عمل جي نوعيت (behaviour)، ۽ اڃا به زياده نفس ڪلام جي هيئت ۽ ٻوليءَ جي سٽا تي پيو، جنهنڪري سنڌي ٻوليءَ جي نفسيات اصلاً توڙي اصولاً بدلجي ويئي.“ ان لاءِ آءٌ سڌو سنئون اهو عرض ڪندس ته قبلا، اهي اخلاقي وصفون سنڌين جي خيال ۽ ويچار جي ڪيفيت ۾ اڳي ئي بدرجه آتم موجود هيون، ان ڪري انهن وصفن جو جيڪو اثر سنڌي ٻوليءَ جي هيئت ۽ سٽا تي پيو، سو اصلاً ۽ اصولاً عربن کان ڪئين صديون اڳ سنڌي ٻوليءَ جي مزاج ۾ موجود هو.

ڊاڪٽر صاحب عربيءَ مان آيل لفظن تي ويهي بحث ڪيو آهي، سوايترو ته اڃاترو آهي جو ان تي جيڪر ڪجهه نه چئجي ته بهتر. عربيءَ مان سنڌيءَ ۾ لفظ داخل ٿيا آهن، تنهن کان ڪنهن کي به انڪار ٿي نٿو سگهي، پر انهن لفظن جي ڪري سنڌي تمدن کي ڪلي طور عرب-تمدن جو سرهون منت سمجهڻ يقيناً زيادتي آهي. ٻن ٻولين جي هڪٻئي سان واهي رهڻ ڪري ٻوليون هڪٻئي سان لفظن جي ڏي-وٺ ڪنديون آهن. تعجب آهي ته اسان جا عالم سنڌيءَ ۾ آيل عربي لفظن لاءِ ته ايترو بغاغو مچائڻ جا عادي ٿي ويا آهن، پر ڪنهن به عالم اڄ تائين انهيءَ امڪان تي غور ڪونه ڪيو آهي ته سنڌيءَ مان ٻن کي لفظ عربيءَ ۾ داخل ٿيا، ۽ ڪي پنهنجي اصليت عربيءَ ۾ وڃائي چڪا آهن. شايد ان جو اهوئي سبب آهي ته هو سمجهن ٿا ته عربيءَ کي ’امتيازي درجو‘ (privilege) حاصل آهي، ۽ اهو پلا ڪيئن ممڪن آهي ته عربيءَ ۾ سنڌي لفظ آيا هجن؟ پر جيڪي ماڻهو سمورين ٻولين کي—پوءِ سنڌي هجي يا عربي، تامل هجي يا تيليگو—انسان جي ڳالهائڻ جو هڪجهڙو وسيلو سمجهن ٿا، سي ٻولين جي هڪٻئي سان ڏي-وٺ ڪي ڪنهن به تمدني عصبيت جي نگاه سان ڪونه ٿا ڏسن. عربيءَ ۾ سنسڪرت لفظن جو نشان ”ڪافور“ وغيره جهڙن لفظن ۾ ملي ٿو؛ ساڳيءَ طرح سنڌيءَ جا به ڪي لفظ عربيءَ ۾ آيا آهن، بلڪ انهن مان ڪن کي ايتو ڪري عربيءَ مان سنڌيءَ ۾ آيل ثابت ڪرڻ

جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي، ۽ ڪن لفظن کي زوريءَ عربيءَ جو ٻيچ گهڻيو وڃي ٿو. ڊاڪٽر صاحب جيڪي لفظ مثال طور ڏنا آهن، انهن ۾ به اها دانسته ڪوشش نمايان آهي — يقيناً، لفظن جي اصليت کي ڳولي ڪيڏن جي پير يا ڪوشش کي ان ۾ ڪو دخل ڪونهي.

مثال طور، ’هاري‘ لفظ وٺو. اول ته ڊاڪٽر صاحب ان کي ’حارث‘ مان ثابت ڪرڻ ٿو گهري؛ پر خود کيس ئي شڪ ٿو ڄاڳي، ۽ ان کي ’هر‘ مان نڪتل ته چوي ٿو، پر عربي اسم فاعل جي قاعدي سان! ’هر‘ لفظ سڌو سنئون سنسڪرت ذاتوءَ جو آهي، جو هنديءَ ۾ ’هل‘ آهي، ۽ گجراتيءَ ۾ ”هڙ“ آهي. گجراتيءَ ۾ ته ان سان لاڳاپيل فعل به آهي — ’هڙوون‘، معنيٰ چڙڻ يا چورڻ، جو ڪيڙڻ جي معنيٰ ۾ به ڪم اچي ٿو — جيتوڻيڪ ڪيڙڻ يا هر ڏيڻ لاءِ گجراتيءَ ۾ عام استعمال ٿيندڙ فعل ’ڪيڙوون‘ آهي، ۽ ان مان ’ڪيڙوٽ‘ لفظ هاريءَ جي معنيٰ ۾ ٺهيو آهي. ڊاڪٽر صاحب ته عربيءَ جو ڄاڻو آهي، ان هولدي به فرمائي ٿو ته ’هاري‘ لفظ اسم فاعل آهي عربي اثر هيٺ ’هر‘ منجهان. ’هر‘ اسم آهي، ۽ اسم فاعل اسم مان نه پر فعل مان ٺهندو آهي. جيڪڏهن ’هاري‘ کي اسم فاعل سمجهجي ته به عربي گرامر جو اثر ته ظاهر ڪونه ٿو ٿئي، ڇو ته اسم مان اسم فاعل ٺاهڻ جو ته عربيءَ ۾ ڪوئي قاعدو ڪونهي! دراصل ’هاري‘ لفظ اسم صفت آهي، جنهن مان تملڪي اضافت جي معنيٰ ٿي لڪري — ’هاري‘ معنيٰ ’هر وارو‘. اهڙن اضافتي اسمن ٺاهڻ لاءِ سنڌيءَ ۾ لفظ جي پويان ”ي“ گڏڻ جو عام قاعدو آهي. ڪن به — اڪرن لفظن ۾ وري پهرئين اکر جي زير کي ٻڌو ڪري، ”آ“ جو اچار پيدا ڪيو ويندو آهي: مثلاً، هر — هاري، مت — مائي = مت وارو، مچ — ماچي = مچي وارو، وغيره.

جيڪڏهن ’هاري‘ کي اسم فاعل به تسليم ڪجي، ته پوءِ به اهو سنڌيءَ ۾ عام قاعدو آهي ته اسم جي پويان ”ي“ ۽ ”و“ گڏڻ سان اسم فعل ٺهندو آهي: جيئن مارڻ — مار — ماري، تياڳڻ — تياڳ — تياڳي، ڄاڻڻ — ڄاڻ — ڄاڻو، ترڻ — تر — تارو، وغيره. ’تارو‘ لفظ ۾ ’ت‘ جي زير کي ڊگهو ڪري ’تا‘ ڪيو ويو آهي. بلڪل اهڙيءَ طرح، ’هر‘ مان جيڪڏهن ’هاري‘ اسم فاعل آهي، ته خالص سنڌي قاعدن پٽاندر ’هر‘ جي ڪنهن فعل منجهان. جيئن ته گجراتيءَ ۾ ’هڙوون‘ لفظ اسان کي ملي ٿو، تيئن سنڌيءَ ۾ به ممڪن آهي ته ڪو فعل هجي، جنهن جي موجوده صورت ڪا منجني ويل ٿي پائجي. قديم سنڌيءَ جا ڪيترا ئي لفظ ائين صورت مٽائي چڪا آهن، يا استعمال مان نڪري ويا آهن. ”هڙ“ لفظ به غالباً الهيءَ لفظ سان لاڳاپيل آهي. ’هر‘ سان پنهنجي لاڳاپيل لفظ ”هڙ“ يا ”اوڙ“ به اهوئي ٻڌو ڏئي ٿو ته ڪو فعل ”هڙڻ“ يا ”اوڙڻ“ جي لڪي پڳ هجي، جنهن مان اهي اسم نڪتا آهن. ”آلوڙڻ“ لفظ به معنوي لحاظ کان انهن لفظن سان لاڳاپيل پائنجي ٿو. انهيءَ سڄيءَ اپٽار مان منهنجو مقصد صرف هيءُ آهي ته اسان جا عالم سڳورا پنهنجي ٻوليءَ جي هر لفظ جي اصليت کي ڪنهن ڌارينءَ ٻوليءَ سان منسوب ڪرڻ بدران جيڪڏهن اول پنهنجيءَ ئي ٻوليءَ جي سرمايي ۾ تلاش ڪن، ته هولد ڪين زياده سونهي.

شهر 'سکر' لاء به ڊاڪٽر صاحب عجيب نظريو پيش ڪيو آهي. سکر سان ملندڙ جلندڙ نالو ساڳئي وزن تي، 'بکر' ٻڻ آهي. تعجب آهي ته ان لاءِ ائين چونه چيو ويو آهي ته 'بکر' تي حضرت ابوبڪر رضي الله تعالى عنه — جنهن کي سنڌيءَ ۾ ابوبڪر رضه جي بدران، 'ڪ' تي زبر سان، 'ابوبڪر' رضه چيو ويندو آهي — جي ياد ۾ اهو نالو پيو، ۽ 'بکر' ڦري 'بکر' ٿيو آهي! عربي اثر ته ائين ئي ظاهر ٿئي ٿو! اهڙا نظريا ته بلڪل ان مثال وانگر آهن، جيئن شيڪسپيئر کي به ڪي ماڻهو خالص مسلمان ثابت ڪري 'شيخ پيربخش' سڏڻ لڳن ٿا! سنڌيءَ ۾ 'سکر' لفظ 'چڱو' جي معنيٰ ۾ ڪم اچي ٿو؛ ان ڏانهن شايد ڊاڪٽر صاحب جو ڌيان نه ويو ته مٿان انهيءَ معنيٰ سان اهو نالو شهر تي پئجي ويو هجي.

توراڙن ۽ ماڻن جي نالن ۾ ڊاڪٽر صاحب کي "چوٽائيءَ" کي "عربي ربح" جو ترجمو ڇوڻ جو موقعو ملي ويو آهي. جيڪڏهن 'ڪاسو' ۽ 'خرار' فارسيءَ مان امان وٺ استعمال ٿيا، ته اهو ڇو ضروري آهي ته 'چوٽائيءَ' لاءِ اسان 'ربح' جو ترجمو ڪيو؟ 'پائي'، 'تويو'، 'ڌڙي' وغيره به اسان جا ماڻ آهن. — انهن لاءِ شايد ڊاڪٽر صاحب کي عربي ۽ فارسي لفظ خيال ۾ نه آيو آهي، نه ته نه اها سڄي جدول عربن جي ثابت ٿي سگهي ها!

لفظن جي باري ۾ آءٌ هي چئي بحث ختم ڪرڻ ٿو گهران ته اها حقيقت آهي ته عربيءَ جا ڪي لفظ سنڌيءَ ۾ مروج آهن، پر اهڙا به ڪي لفظ آهن، جيڪي سنڌيءَ منجهان عربيءَ ۾ داخل ٿيا آهي، جن لاءِ ڊاڪٽر صاحب التو فرمائي ٿو ته اهي عربيءَ مان آهن.

تمدن جي ميدان ۾ ڊاڪٽر صاحب جا نظريا ته گهڙيءَ لاءِ اهو سوچڻ تي مجبور ٿا ڪن ته ڊاڪٽر صاحب واقعي اهي ڳالهيون خود به مڃي ٿو، يا محض عربن جي برتري ثابت ڪرڻ لاءِ اهي مثال ويهي گهڙيا اٿس؟ مثال طور، سنڌ جي ماڻهن جي نالن تي عربي تمدن جو اثر وٺو. ان لاءِ ڊيگهه ۾ وڃڻ جي ڪا ضرورت ڪانه ٿو سمجهان، ڇو ته برسر خود اها ڳالهه ايڏي غلط آهي جو ڪجهه لکن فضول آهي. عربن کان اڳ سنڌ جي ماڻهن جي نالن ۾ ڏاهر جي پٽ جو نالو "جسِين" ملي ٿو، جنهن لاءِ چچناسي ۾ ايترو به وضاحت سان لکيل آهي ته ڏاهر اهو نالو "شينهن کي اڪيلي سر وڙهي مارڻ" جي يادگار طور پٽ تي رکيو هو، ۽ ان جي معنيٰ آهي "شينهن جهڙو". ان منجهان نه صرف ڏاهر جي شجاعت ۽ دليري ثابت ٿي ٿئي (جا ڳالهه شايد ڊاڪٽر صاحب جي نظريي موجب فقط عربن جو ورثو آهي)، پر ٻئي طرف سنڌي ماڻهن جي نالن — 'شينهن' وغيره جهڙن امتيازي نالن — جو هتو ٻڻ پوي ٿو. دنيا جي ڪيترين ئي قومن ۾ جانورن، پکين ۽ وڻن ٿيڻ جا نالا ماڻهن تي رکيا وڃن ٿا — مثلاً انگريزن، فرينچن، ۽ ٻين يورپي ماڪن ۾ 'فاڪس' (لومڙ)، 'وولف' (بگهڙ)، 'ليوبتل' (نئين لڙائي)، 'نائينگيل' (بلبل)، 'گولڊسمت' (لوهار)، ۽ ٻ (ڪاڪ)، وغيره، ماڻهن جا نالا آهن. ڇا اهي نالا به عربي نالن جو عڪس ۽ اثر آهن؟

ان بعد ڊاڪٽر صاحب چوپائي مال ۽ وهڻن جي شوق ۽ انهن جي نالن جو ويهي ذڪر ڪيو آهي. ان لاءِ به آءٌ ايتروئي چونڊس ته سنڌ زرعي ۽ چراگاهي ملڪ هو ۽ آهي، جنهن ۾ چوپائي مال ۽ اٺن گهوڙن کي عوام جي زندگيءَ ۾ وڏي اهميت آهي، ۽ چوپائي مال لاءِ سندن پيار ۽ شوق عربن کان گهڻو پراڻو آهي. رڳو ڊاڪٽر صاحب ”گهڻ“ لفظ جي تاريخ ۾ اونهو وڃي هاءِ ته کيس سنڌ جي ماڻهن جي چوپائي مال ڌارڻ جي مڪمل تاريخ ملي پوي ها. ويدن ۾ اسان کي سموري سنڌو واديءَ جي تعريف ۾ هي ٽڪرو ملي ٿو:

“The Sindhu is rich in horses, rich in gold ornaments well-made, rich in wood ever fresh abounding in Silama plants and the auspicious river wears honey-growing flowers.” *Reg Veda*, x75, Prof. Wilson’s translation.

جنهن ملڪ جي تهذيب ايتريقدر قديم هجي، جنهن جي تهذيب قديم زماني ۾ به ايتري شاهوڪار هجي، ان جي ٻوليءَ جي خزاني ۾ به يقيناً اوتراڻي قديم ۽ بيشمار تمدني لفظ هوندا. وهڻن جو پيار سنڌي قديم تمدن جي هڪ خاص نشاني آهي. شايد ئي ڪنهن ٻيءَ زبان ۾ وهڻن کي سڏڻ لاءِ اهڙا مٺا ۽ پابوهر پريا لفظ ملندا— پٿاري، ساڳي، اما، پٽ، وغيره. اهو سڀ وهڻن جو پيار اسان جو قديم تمدن ورتو آهي. تمدني طرح سنڌ عربن کان گهڻو اڳ ايتري بلنديءَ تي هئي، جو عرب اڄ تائين ان جي ڪا پتي به حاصل نه ڪري سگهيا آهن. اهڙي شاهوڪار تمدن ۾ گهوڙن ۽ اٺن جا مختلف نالا، ۽ تمدني زندگيءَ جي جزئيات جا بيشمار نالا، خود پنهنجي ئي ماحول جي پيداوار آهن، نه ڪم ڪنهن ڌارئين تمدن کان اڌارا ورتل. ڪا زبان ڪنهن ڌارئين تمدن جو اثر قبول ڪندي آهي، ته انهيءَ جي ئي زبان ۾. سنڌيءَ ۾ مينهنن، ڍڪين، اٺن، گهوڙن، هاڻين وغيره جا بيشمار نالا آهن، ۽ انهن نالن مان اڪثر خالص سنڌيءَ ۽ سنسڪرت سان لاڳاپيل آهن. خود ڊاڪٽر صاحب به قبول ڪري ٿو ته ”سنڌ پنهنجي طبعي بناوت جي لحاظ کان عرب جهڙي هئي“؛ ان ڪري طبعي جزئيات به ساڳيا هئا، ان ڪري انهن جو تفصيل پنهني تمدن ۾ موجود هو. عربن کان اڳ به اهو تفصيل ۽ ماحول موجود هو، ۽ عربن کان پوءِ به موجود هو، بلڪ سنڌ جو اهو ماحول عرب ماحول کان گهڻو گهڻو وسيع ۽ مختلف قسمن جو هو. ان ڪري جزئياتي نالا ۽ اسم عربي تمدن هيٺ نه، پر اصولي طرح سنڌي تمدن جي پيداوار آهن. ساڳيءَ طرح، سنڌ جي ٻهراڙيءَ جي زندگيءَ جا اصطلاح— ٻير ڪڻڻ، نڪت ٺهائڻ، ڏٽ ڏورڻ، ڪوهيون ۽ توڙڪڻائڻ، جهوڪ جون باهيون ٻارڻ، وغيره— سنڌ جي زرعي، ڪوهستاني، سامونڊي، ريگستاني ۽ سرسبز وادين جي پيداوار واري ماحول جي عڪاسي ڪن ٿا.

ڊاڪٽر صاحب خواهه مخواهه جتي ڪٿي ائين ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته سنڌي ماڻهو هر سٺو اخلاق عربن کان سکيا؛ پر جيڪڏهن علم الاسان جي نظر سان ڏٺو وڃي ته مهمان نوازي وغيره قبائلي اوصاف آهن، جيڪي لسٻڻ ڀڳ هراڙي تمدن ۾ پنهنجيءَ پنهنجيءَ صورت ۾ موجود هئا ۽ آهن. معاشي ارتقا ۽ معاشي ضرورتن جو وڌڻ، الهن وصفن جي

ختم ٿيڻ جو ڪارڻ آهي، عربن يا ٻيءَ ڪنهن حملو آور قوم جي اچڻ جو انهن جي پيدا ٿيڻ ۽ ختم ٿيڻ سان ڪو واسطو ڪونهي.

انسوس ته اهو آهي جو ڊاڪٽر صاحب اسان جي خالص سنڌي شاعريءَ ۾ به عربي شاعريءَ جي تمثيلن ڳولڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. مثال طور، ڊاڪٽر صاحب عربي شاعرن جي پنهنجي محبوب جي ڳچيءَ کي ڏاڇيءَ جي ڳچيءَ سان مشابهت ڏيڻ جي تمثيل پيش ڪئي آهي. شڪر آهي ته سنڌي شاعرن مان ڪنهن به ڪنهن سنڌي محبوب جي ڳچيءَ کي ڏاڇيءَ جي ڳچيءَ سان تشبيهه نه ڏني آهي، ڇاڪاڻ ته ان جي ڳچين ۾ انساني سونهن صرف عربن کي ئي نظر اچي سگهي ٿي. ڊاڪٽر صاحب سانوڻ فقير جو مثال ڏنو آهي، تنهن ۾ هن ست — ”جويون جيسلمير جون، آئي ڪل ڪنوت“ — ۾ ’ڪنوت‘ منجهان مقصد ڪنوت جي ڳچي نه، پر ڪنوت ان جي چنچلنا ۽ مستاني چال ڏانهن اشارو آهي.

ڊاڪٽر صاحب اسان جي ٻوليءَ جي علم ادب جي واڌاري جو جيڪو بيان ڏنو آهي، ان مان ته فقط ايترو ئي ثابت ٿي سگهيو آهي ته ويچارن عربن ته سنڌيءَ لاءِ ڪجهه به ڪونه ڪيو، البت ڪن سنڌي عالمن عربي علم ۾ واڌارو ضرور آندو. سنڌ حساب ڪتاب جي علم ۾ عربن کان اڳڀري هئي — جيئن ابن نديم جو حوالو ثابت ڪري ٿو. هونئن به تاريخي طرح اهو ثابت ٿي چڪو آهي ته عرب تنهن زماني مطابق اعليٰ حسابي علم هندستان منجهان سکيا: ۽ جيئن ته هندستان ۾ سڀ کان اول سندن واسطو سنڌ سان ٿي رهيو، ان ڪري هو اهو علم سنڌ منجهان سکيا. ان سلسلي ۾ به آءٌ ائين ڪونه چوندس ته ڪو سنڌين عربن جي علم ادب تي ڪو ٿورو يا احسان ڪيو؛ ڇاڪاڻ ته انساني ارتقا ۾ قومون هڪٻئي سان تمدني ۽ علمي ڏي-وت ڪنديون رهيون آهن، ۽ ان ۾ ڪا فخر جي ڳالهه آهي ته محض اها ته اهي ڇيڙون السانڌات جي مجموعي ترقيءَ ۽ تمدن جي واڌاري جو اهڃاڻ آهن.

سڀ کان عجيب ڳالهه سنڌ جي لاهنهاد پهرئين شعر متعلق آهي، جنهن تي نه رڳو ڊاڪٽر صاحب پر ٻين ڪن عالمن به ويهي اجائي دماغ سوزي ڪئي آهي. اهو شعر آهي — ”اره بره ڪنڪره.....“. انهيءَ شعر جي روايت خالص عرب مؤرخن جي نهج تي آهي، يعني اها روايت پنجن کان به مٿي راوين وٽ سينه بسينه هلندي آئي آهي، ۽ ان کان پوءِ ”روضه العقلا“ جي مصنف وٽ پهتي. روايت ايتري ڪمزور آهي جو ان کي تاريخي درجو ڏيڻ ئي زيادتي آهي. ان کان سواءِ، جيئن ڊاڪٽر صاحب خود به اعتراف ڪيو آهي، هن شعر جا لفظ سمجهه ڪانه ٻاهر آهن. تاريخي طرح ڪڏهن ان کي يحييٰ سان منسوب ٿو ڪيو وڃي ته ڪڏهن سندس پٽ فضل برمڪيءَ سان! ان بعد هڪ ٻيو مؤرخ ان کي پيغمبر صلعم ڏانهن منسوب ڪري، حضرت بلال رضه جو چيل ڄاڻائي ٿو. جيتريقدر ان جي معنيٰ جو تعلق آهي، ان مان ته اهوئي يقين ٿئي ٿو ته اهو پيغمبر صلعم جي شان ۾ چيل آهي. ٻوليءَ جي صورت به حبشي ٻوليءَ جهڙي آهي.

لسالي عالمن ٻولين جي گروه بندي ڪندي اهو چاڻايو آهي ته آفريڪي ٻولين ۾ اها هڪ عام خصوصيت آهي ته هر وزن اڳياڙيون ۽ پڇاڙيون نحوي اعتبار کان جملن جو خاص امتياز آهن. جيڪڏهن ڪا صفت استعمال ڪرڻي هوندي ته ان جي پڇاڙي جملي جي سمورن لفظن جي پويان گڏبي آهي. جملي جي مختلف نحوي صورتن — اضافي، توصيفي ۽ تشبيهي — ۾ مختلف ڀر مقرر ٿيل اڳياڙيون ۽ پڇاڙيون ڪم آنديون وڃن ٿيون. هن جملي ۾ ٻن ظاهر ٿئي ٿو ته ”ڪراڪري“ لفظ کان سواءِ سمورن لفظن ۾ ”ره“ پڇاڙي ڪم آيل آهي، ۽ غالباً اهو ’ڪراڪري‘ لفظ به ”ڪراڪره“ آهي، جو ڪاتبن جي غلط لکڻ سان ’ڪراڪري‘ بنجي ويو آهي — ۽ ان طرح ’ره‘ پڇاڙي سڀني لفظن ۾ ثابت ٿئي ٿي. ان لحاظ کان به اهو ظاهر آهي ته اهو جملو ڪنهن آفريڪي زبان جو — ۽ غالباً حبشي ٻوليءَ جو — آهي. اهو جملو حضرت بلال رضه جي مرقد مبارڪ تي لکيل آهي. اهي سمورا اهڃاڻ انهيءَ نتيجي جي تائيد ڪن ٿا. تاريخي طرح جيئن ته سموريون روايتون ڪمزور آهن، ان ڪري معنوي توڙي لساني اعتبار کان ”ابن نورالدين“ جي روايت کي وڌيڪ اهميت حاصل آهي. ڊاڪٽر صاحب کي آڻ اها ئي گذارش ڪندس ته ان نقطه نگاهه کان جيڪڏهن پاڻ حبشي ٻوليءَ تي ڪا ڪوجنا ڪرڻ فرمائيندا ته لاشڪ سندن محنت ٻار آور ٿيندي!

ان شعر (يا چون-چون جي سربني؟) منجهان ڊاڪٽر صاحب جيڪي انومان ويهي ڪيا آهن، انهن جي منطقي يا علمي حيثيت ڪاٺي ڪانه آهي. اول ته اهو سنڌي ٻوليءَ جو شعر آهي ئي ڪونه، ان ڪري ٻيا سمورا نتيجا به ان جي بنياد تي بر خود غلط آهن. سنڌي ٻوليءَ ۾ شعر چوڻ جي صلاحيت عربن جي ڪري نه، پر جيئن دنيا جي ٻيءَ هر ڪنهن ٻوليءَ ۾ ٿيو آهي تيئن، پنهنجي ملڪ ۽ ماحول جي سادن سباجهن انسانن، سندن هڪٻئي سان قرب ۽ پيار، سندن امن پسنديءَ، سندن گوناگون زندگيءَ جي سونهري پهلوئن، ۽ سنڌي تمدن جي موسيقيءَ ۽ فن جي طفيل پيدا ٿي هئي، ۽ عربن کان صديون اڳ پيدا ٿي چڪي هئي. افسوس صرف اهو آهي ته ان جو تاريخي رڪارڊ ڪونه ٿو ملي. آڻ ته ائين به چوندس ته انهيءَ جو سبب به عرب ئي هئا. سنڌ ۾ اچڻ وقت عربن ۾ هڪ نئون جذبو ڪارفرما هو، ۽ مذهبي روايتن جي ڪري، سنڌ جي تمدن جي نفون لطيف ڪي ڪا ترقي ڏيارڻ بدران يا انهن جي ڪا همت افزائي ڪرڻ بدران، انهن جو ٻنهي خاتمو ڪري ڇڏيائون. سنڌ موسيقيءَ، رقص ۽ شعر شعريت جي سرزمين آهي — ۽ اهي چارئي شيون ابتدائي عربن هٿان، شرعي نگاهه کان يقيناً عتاب هيٺ آيون هونديون. اهي لطيف فن وري به تڏهن آهڙي سگهيا، جڏهن سنڌ تي وري مقامي ماڻهن جو راج قائم ٿيو. اهو ئي سبب آهي جو عربن جي زماني کان وٺي مقامي راج تائين شعر، موسيقيءَ ۽ رقص جو اسان وٽ ڪوبه تاريخي رڪارڊ ڪونه ٿو ملي؛ پر عربن کان پوءِ رفتي رفتي سنڌ جي تمدني زندگيءَ ۾ جان اچڻ جا نشان ملڻ لڳن ٿا.

سنڌي ٻوليءَ لاءِ انگريزن جي زمالي مه، يا ان کان ڪجهه عرصو اڳ، عربي رسم الخط محض حالتن جي بنا تي رائج ٿيو. هڪ ته مسلمانن جي سنڌ مه اڪثريت هئي، ۽ جيئن ته سندن مذهبي تعليم عربيءَ مه ٿيندي هئي، ان ڪري عربي رسم الخط ئي ڪارآمد ۽ بهتر سمجهيو ويو. ان کان سواءِ ڪجهه سنڌي ادب جيڪو مخطوطن مه بند ٿيو پيو هو، اهو به عربي رسم الخط مه هو. ان ڪري، عربي لهي وقت جي تقاضائن جي ڪري رائج ٿي ويئي. عربي رسم الخط جديد زمالي جي تقاضائن موجب يقيناً هڪ غور ترقي يافته بلڪه تنزل ڏانهن مائل رسم الخط آهي — ساڳي حالت ناگري لهيءَ سان آهي. پر جيئن ته اسان جو سمورو ادبي سرمايو عربي لهيءَ مه محفوظ ٿي چڪو آهي، ان ڪري ان کي ڇڏڻ ادبي آپگهات وارو مثال ٿيندو. البت ان مه جيڪي بي ضرورت اکر ۽ لفظ آهن، جيڪي سنڌي ٻوليءَ تي عربيءَ (۽ فارسيءَ) جي فوقيت قائم رکڻ کان سواءِ ٻيو ڪو خاص ڪارج پورو ڪونه ٿا ڪن، اهي يقيناً جديد دور جي تحريري ۽ طباعتي، علمي ۽ ادبي تقاضائن موجب ٻوليءَ جي ترقيءَ مه حائل آهن، ۽ انهن کان جيڪڏهن ڪنهن طرح ٻوليءَ جا پگڙو آڃا ٿين ته چڱو. ڪاش، سنڌيءَ جا اهل علم حضرات ان نُڪتي تي ڪجهه سوچين!

ڊاڪٽر صاحب لاءِ، لفظن جي تلفظ مه ڪن ماڻهن جي ڀاتائيءَ ۽ زبان جي ڪمزوريءَ سبب، سمورن سنڌ وارن کي غلط اچار ڪندڙ چوڻ مناسب نه هو. سنڌي ٻوليءَ مه 'ش' ۽ 'ج' ٻئي اکر عام هئا، ۽ جيڪڏهن ڪو ماڻهو زبان صحيح نه اٿلڻ ڪري ڪي اچار نه ڪري سگهيو ته ان کي طعنو ڏيڻ انهن لاءِ ئي زيب وارو هو، جي هونئن ئي پاڻ کان سواءِ دنيا کي 'گونگو' سڏڻ جا عادي هئا، حالانڪ اچارن ۽ آوازن جي لحاظ کان ته هو پاڻ ئي سڀ کان وڌيڪ گونگا هئا ۽ آهن. ايتريقدر، جواج تائين ڪافي عرب، اسان جا پنهنجا آواز اچارڻ ته درڪنار، خود پنهنجي 'ج' جو صحيح اچار ڪري نٿا سگهن — مثلاً، 'مسجد' کي 'مسكد' ۽ 'جمال' کي 'گمال' وغيره اچارين ٿا. ان ڪري، ڇا، ائين چوڻ صحيح ٿيندو ته عربيءَ مه 'ج' شايد آهي ئي ڪونه! اها ساڳي عربي الف-بي موجود رکندي، ۽ سنڌين سان به سو ورهين کان مٿي لاڳاپي هئڻ جي باوجود، عربن جي زبان صاف نه ٿي سگهي آهي. اڄ تائين ڪنهن عرب کي انگريزي يا ڪا ٻي زبان ڳالهائيندي ٻڌو ته اوهان کي ان جو يقين ٿي ويندو. تنهنڪري، ائين چوڻ ته عربن جي صحبت مه اچڻ يا عربي رسم الخط جي رائج ٿيڻ سبب سنڌ وارن جا اچار صحيح ۽ صاف ٿيا، بلڪل غلط آهي.

جيتريقدر اعرابن جو تعلق آهي، سو محض عربي لهيءَ کي اختيار ڪرڻ ڪري ائين ٿيو چيو وڃي ته اهي اعراب سنڌيءَ کي عربيءَ کان مليا. رسم الخط جي حد تائين ته اهو صحيح آهي، باقي اچارن تي عربيءَ جي اثر ثابت ڪرڻ لاءِ اهو ڪو دليل ڪونهي. سنڌيءَ جا اچار اصل کان اهي ئي آهن — ايتريقدر جو سنڌيءَ جي ڪنهن به اسم جو آخري حرف ساکن ڪونهي. ان جي برعڪس، عربيءَ جي اڪثر اسمن جا آخري حرف ساکن آهن، جي پڻ سنڌيءَ مه سمائجڻ سان متحرڪ ٿي پون ٿا. عربيءَ بدران جي ڪو ٻيو رسم الخط اختيار ڪجي ها ته الهيءَ مه

به لازمي طرح اهڙيون ڪي ماترائون، لاکنائون يا نشانينون قائل ڪجن ها، جيڪي لفظن جي متحرڪ اکرن کي چٽو ڪري بيهارين. ڊاڪٽر صاحب جيڪي مثال اعرابن جي ڦيرگهير جا ڏنا آهن، انهن مان ته ڪوبه مطلب ڪونه ٿو نڪري، ۽ نه ئي ڪجهه ثابت ٿئي ٿو—سواءِ انهيءَ جي ته سنڌيءَ جي نحوي بناوت نرالي آهي. خود ڊاڪٽر صاحب جيڪي مثال ڏنا آهن، انهن جي نحوي بناوت جون صورتون به مختلف آهن. هت آءُ فقط ٻه مثال ئي ڏيندس. ڊاڪٽر صاحب مردن جي نالن مٿڃڻ جو جيڪو مثال ڏنو آهي، ان ۾ مردن (۽ زالن) جي نالن جي ڪا خصوصيت ڪانهي، بلڪ لفظن جي خصوصيت آهي. سنڌيءَ جا لفظ مختلف نحوي بناوتن پٺاندر مڻي يا غير مڻي آهن. اهو اصول ماڻهن (مردن ۽ زالن) جي نالن سان به لاڳو آهي. انهن ڦيرين گهيرين کي لساني ماهرن انگريزيءَ ۾ ”فليڪشن“ (flexion) سڏيو آهي، جيڪي ٻوليءَ جي مقرر اصولن موجب عمل ۾ اينديون آهن. مثال طور، ڊاڪٽر صاحب مردن جي اهڙن نالن جو ذڪر ڪيو آهي، جن جو آخري اکر ’و‘ آهي—جيئن ’الهدنوءُ‘، ’الهدنا‘ ۽ ’الهدنبي‘ وغيره ۾ ’و‘ مٿجي مختلف صورتون اختيار ڪري ٿو. پر ڪي سنڌي نالا ’و‘ پڇاڙيءَ ۾ هوندي به مختلف ’فليڪشن‘ جو مثال پيش ڪن ٿا—۽ انهن جي ’و‘ جي تبديلي ’آ‘ جي وڌاءَ سان ٿئي ٿي: مثلاً ’ڪدوءُ‘، ’علوءُ‘، ’اسوءُ‘ وغيره نالا نڍائي صورت ۾ بلڪل ڪونه ڦرندا، ۽ ’اي ڪدوءُ‘، ’اي علوءُ‘، ’اي اسوءُ‘ وغيره ئي رهندا. مفعولي صورت يا جريءَ ۾ ’آ‘ جو اضافو ڪرڻو پوندو: مثلاً، ’ڪدوءَ جو پٽ‘، ’اسوءَ جو پٽ‘، ’علوءَ کي چيم‘ وغيره—انهن ۾ ’آ‘ يعني ’آ‘ جو اضافو ڪرڻو پوي ٿو. ساڳيءَ طرح، زالن جا نالا به فقط صورت فاعلي ۾ مڻي آهن—پر ٻين صورتن ۾، برعڪس عربيءَ جي، غير مڻي آهن. مثلاً، ڊاڪٽر صاحب جي ڏنل مثال ۾، ’بالو آئي‘: فاعلي حالت ۾ ’بانو‘ لفظ ڪونه ٿو مٿجي؛ پر ’بانوءَ کي چيم‘ يا ’بانوءَ جو پٽ‘ وغيره ۾ ’آ‘ يا ’آ‘ جو اضافو ٿئي ٿو. ڊاڪٽر صاحب جا ان جي صورت ’بانو کي چيم‘ يا ’بالو جو پٽ‘ (’آ‘ کان سواءِ) ڏني آهي، سا غلط آهي. ان مثال ۾ به ’بانو‘ لفظ ’بانوءَ‘ بنجي وڃي ٿو. اها به اعرابن جي نحوي تبديل آهي، ان جو مردن ۽ زالن جي نالن (مذڪر ۽ مؤنث) سان ڪوبه خاص واسطو نه آهي. هن سلسلي ۾ ڊاڪٽر صاحب جو ڏنل هڪڙو مثال پڙهندڙن جو ڌيان لهڻي: ”احمد آيو“ (فعل لازمي)، ۽ ”احمد چيو“ (فعل متعدي). سنڌيءَ ۾ ته لفظ ’احمد‘ کي زير اعراب سان قبوليو ويو آهي، ۽ ڇاڪاڻ ته زير اعراب وارا سڀ لفظ سنڌيءَ ۾ مڻي آهن، تنهنڪري هتي به چئبو ”احمد آيو“ ۽ ”احمد چيو“. هن سلسلي ۾ جو ڪجهه ضميرن متعلق ڊاڪٽر صاحب هلندي هلندي انڪشاف ڪرڻ فرمايو آهي، تنهن جي ته ڳالهه ئي ڪهڙي! بهتر آهي ته ڊاڪٽر صاحب پاڻ ان تي ٻيهر سوچين—ڇاڪاڻ ته قائل ڪيل نتيجي کان ٻنهي ڪنهن نتيجي تي مندن رسائي ٿيندي!

مٿين مثالن مان ظاهر ٿي چڪو هوندو ته ڊاڪٽر صاحب جا اهي لفظ ته ”سنڌي ٻولي جو هيءَ فن اعراب، عربي ٻوليءَ جي گهري اثر جو نتيجو آهي“—سنڌي گرامر متعلق غلط فاهين

تي مڻي آهي، ۽ انهن لاءِ وٽن ڪوبه علمي جواز ڪونهي.
 گرامر جي جزن ۽ ڀاڱن تي عربي اثر ظاهر ڪرڻ ۾ ڊاڪٽر صاحب ڪي ته ٻنهي هڪئي
 قسم جا مثال ڏنا آهن — ۽ سچ پچ ته ڊاڪٽر صاحب جهڙي عالم مان اها اميد ڪانه هئي ته عربي
 اثر ڄاڻڻ خاطر پاڻ علمي مناسبت ڪي به وساري ويهندا.

’نار‘ لفظ سڌو سنئون سنسڪرت جي لفظ ’نار‘ سان لاڳاپيل آهي، جنهن جي معنيٰ
 آهي ”زمين جي سوراخن مان نڪرندڙ پاڻيءَ جون ڌارون“. پاڻيءَ سان انهيءَ تعلق جي بنياد تي
 سنڌي لفظ ’نار‘ ٺهيو آهي، نه ڪه ’ناعوره‘ منجهان نڪتو آهي. عربن شايد ’نار‘ پهريون
 ڀيرو ايران يا سنڌ ۾ ئي ڏٺو هوندو. ٻين مثالن منجهان ڪيترا ئي لفظ اهڙا آهن، جيڪي سنڌيءَ
 منجهان عربيءَ ۾ داخل ٿيا آهن، جن جي تحقيق متعلق آءٌ اڳي ئي عرض ڪري آيو آهيان.

حيرت آهي ته ڊاڪٽر صاحب ’سوريه‘ ۽ ’آشچريه‘ مان ’سورج‘ ۽ ’اچرج‘ لفظن کي
 عربي اثر جو نتيجو ظاهر ڪيو آهي! ان لاءِ دليل ڪوبه ڪونه ڏنو اٿن، ان ڪري آءٌ ڪين
 ايترو عرض ڪندس ته پاڻ لساني طرح حرفن جي مٽائڻ جي تاريخ جو ملاحظو فرمائين. سنسڪرت
 جي ’پ‘ پراڪرتن ۾ ’ج‘ ۾ ڦرندي آهي، ۽ ان ’پ‘ جو اچار ٿي ’ي‘ ۽ ’ج‘ جي وچ جو آهي،
 جنهن کي ٻين ٻولين ’ج‘ ۾ تبديل ٿي ڪيو آهي — انهيءَ ئي بنا تي ’سوريه‘ لفظ ’سورج‘
 ۽ ’آشچريه‘ ’اچرج‘ بنايو آهي. اها تبديلي عربن کان اڳ، صديون اڳ ٿي چڪي هئي.
 اهڙا سوين لفظ ڊڪشنرين ۾ (فقط سنڌيءَ ۾ نه، پر سرهندي، گجراتي، بينگالي وغيره ۾)
 ڏاتن سوڌا موجود آهن. يڌ — جڏ، يئتر — جئتر، ياترا — جاترا، ڀر — ڄر، ڪاريه — ڪارج، وغيره:
 اهي سمورا لفظ الهيءَ اصول تي مٽيا آهن، ۽ اها تبديلي سنڌيءَ کان سواءِ ٻين پراڪرتن ۾
 پڻ عربن کان گهڻو اڳ ملي ٿي.

ضميرن متعلق ڊاڪٽر صاحب جن فرمائين ٿا ته ’هو‘ ۽ ’آءٌ‘ عربي الاصل آهن. وري
 به شڪر آهي جو ”غالباً“ لفظ ڪم آڻي، ڪجهه شڪ جي گنجائش رکي اٿن. ’هو‘ جي لاءِ
 ته پاڻ ڪو دليل ئي ڪونه ڏنو اٿن. سنڌيءَ ۾ ’هو‘ ضمير غائب، ضمير اشاري ڏور جي صورت
 آهي، جنهن کي غائب طور استعمال ڪجي ٿو. ’آءٌ‘ لاءِ پاڻ فرمائين ٿا ته ’آءٌ‘ عربي ”آنا“
 جو سنڌي نمونو آهي، ۽ منصوره ۽ ديبل ۾ عربن جي موجودگيءَ ڪري ڪم اچي ويو!
 اهو خيال به سندن انهيءَ نظريي تي ٻڌل آهي ته عربن کان اڳ سنڌيءَ ۾ نه فعل هئا، نه
 ضمير — مطلب ته سنڌي گولڪا هئا! رڳو حرف صحيح ۾ پنهنجو مطلب ادا ڪندا هئا، ۽ جيئن
 ته ’آءٌ‘ ۾ سمورا حرف علت آهن، ان ڪري يقيناً عربيءَ مان اصليت اٿس!

’آءٌ‘ لفظ سنسڪرت جي ’اهم‘ لفظ مان نڪتل آهي — جنهن جي معنيٰ آهي ’آءٌ‘. انهيءَ
 ’اهم‘ منجهان انگريزي ’آئي‘ (I)، اٽالين ’آئيو‘، گجراتي ’هون‘، ماگڌي ’هنئون‘ ۽
 سنڌي ”آءٌ“ نڪتل آهن. ان جي هڪ جز ’م‘ منجهان سنڌي ’مون‘، انگريزي ’مي‘ (Me)

وغیره نڪتل آهي، جنهن جي نحوي صورت هوبهو ساڳي آهي، جيئن اڳتي مثالن منجهان ثابت ڪندس.

سنسڪرت 'اهم' لفظ مختلف پراڪرتن ۾ مختلف صورتون اختيار ڪيون آهن؛ پر انهن صورتن ۾ لساني اصولن موجب ڪو خاص فرق نه آهي. پراڻيءَ ماڳڙي پراڪرت ۾ ان جي صورت آهي "هنئون". ڏهين صدي عيسويءَ جي هڪ ماڳڙي (بهار علائقي جي) شاعر "سڌ تلو پاد" جو هڪ شعر هيٺ مثال طور ڏجي ٿو:

"هنئون جڳ، هنئون ٻُڌ، هنئون نرنجن،

هنئون امس آريو ۽ ٻن-جڳ!

(آئون جڳ، آئون ٻُڌ، آئون نرنجن، آئون امس ۽ ٻن-جڳ!)

— يعني 'آءُ' ئي دنيا آهيان، 'آءُ' ئي ٻُڌ آهيان، 'آءُ' ئي نرنجن ايشور آهيان، 'آءُ' مانسڪ اڪرتا آهيان، 'آءُ' ئي پڙهندڙ يعني ڏک دور ڪندڙ آهيان. ['ڪهاڻي'، بمبئي، ڌياري نمبر، ۱۹۵۹ع، ص ۱۳۷]

گجراتيءَ ۾ ان جي صورت آهي 'هون' ۽ سنڌيءَ ۾ 'آئون' يا 'آئون'. انهن صورتن جي نه رڳو لساني صورت هڪجهڙي آهي (چاڪاڻ ته سنڌيءَ ۾ ڪيترن سنسڪرت لفظن جي 'ه' مٽجي 'آ' ٿي ويندي آهي)، پر انهن جي نحوي صورت به ساڳي آهي. هت 'آءُ' فقط گجراتيءَ جو ئي مثال ڏيندس، جو اهو ئي هن وقت منهنجي سامهون آهي. سنڌيءَ توڙي گجراتيءَ ۾ ضمير واحد متڪلم جون ٻه صورتون آهن: سنڌيءَ ۾ 'آءُ' ۽ 'مون' ۽ گجراتيءَ ۾ 'هون' ۽ 'مئين'. اهي ٻئي صورتون سنسڪرت جي 'اهم' ۽ 'ر' مان نڪتل آهن. سنڌيءَ جو 'مان' سنسڪرت 'ميا' مان نڪتو آهي، ۽ ان جي نحوي صورت فعلي حالتن کان آزاد آهي— ۽ 'آءُ' کان مختلف پر وسيع آهي. انهن جي باهمي فرق جو پتو چٽيءَ طرح فعلن جي حالتن ۽ زمانن منجهان پوي ٿو. هت 'آءُ' انهيءَ فرق کي واضح ڪرڻ لاءِ فقط هڪ ئي مثال ڏيندس، ۽ اهو آهي زمان ماضيءَ جو مثال. ٻين زمانن ۾ جيئن ته 'مون' جو استعمال ڪونه ٿو ٿئي، ان ڪري اهو هڪڙو ئي مثال ڪافي سمجهان ٿو. جيڪڏهن فعل متعدي آهي ته ان جي زمان ماضيءَ ۾ ضمير متڪلم واحد هميشه 'مون' (يا 'مان') ڪم ايندو ۽ نه 'آءُ'؛ پر جيڪڏهن فعل لازمي آهي ته 'آءُ' (يا 'مان') ڪم ايندو، ۽ نه 'مون'. مثال طور، 'مون رهيو ڏنو' يا 'مون مالي کاڌي'. اتي 'مون' جي بدران 'مان' ڪم آڻي سگهجي ٿو (چاڪاڻ ته اهو فعل جي حالت کان آزاد ۽ مبني آهي)، پر انهن جملن ۾ 'آءُ' استعمال ڪرڻ غلط آهي. 'آءُ' رهيو ڏنو' يا 'آءُ مالي کاڌي'— سنڌيءَ ۾ اهو استعمال غلط آهي. ٻئي طرف، فعل لازميءَ ۾ ان جو استعمال بلڪل ابتڙ آهي. 'آءُ آيس' يا 'آءُ ويس'— اهي جملا صحيح آهن— اتي 'مون' ڪم آڻڻ غلط ٿيندو. ('مان' ضمير، ٻنهي قسمن جي فعل ۾ استعمال ٿي سگهي ٿو.) هوبهو ساڳي نحوي ڪيفيت گجراتي 'هون' ۽ 'مئين' ضميرن جي آهي. فعل متعديءَ ۾ سنڌيءَ جي 'مون' بدران 'مئين' ڪم ايندو،

۽ لازمي فعل ۾ سنڌي 'آڙي' جي جاءِ تي 'هون' ڪم ايندو. ان جي ابتڙ استعمال، سنڌي ۽ والگر غلط ٿيندو.

مثال:

(۱) مين رهيو آهيو.

(مون رهيو ڏٺو). ————— متعدي

(۲) هون آهيو.

(آڙي آيس). ————— لازمي

پهرئين مثال ۾ 'هون' استعمال ڪرڻ غلط آهي، ۽ ٻئي مثال ۾ 'مين' ڪم آڻڻ غلط ٿيندو. هنن مثالن ۽ وضاحت مان اميد ته پڙهندڙن توڙي ڊاڪٽر صاحب جن کي معلوم ٿي ويو هوندو ته اهي لفظ 'آڙي' ۽ 'هون' نه صرف معنوي ۽ لساني اعتبار کان ساڳيا آهن، پر انهن جي سموري نحوي ڪيفيت پڻ اها ئي ساڳي آهي. ظاهر آهي ته انهن ٻنهي جو ماخذ ساڳيو آهي — ۽ اهو ماخذ آهي سنسڪرت 'اهر'، ۽ نه عربي 'انا'!

ڊاڪٽر صاحب سنڌي ٻوليءَ جي پڇاڙين متعلق جيڪي فرمايو آهي، سو به صحيح نه آهي. مون اڳي ئي سنسڪرت فعلن جي پويان ضميري پڇاڙين جا مثال ڏنا آهن، ۽ اهو ثابت ڪيو اٿر ته اسان جون سموريون پڇاڙيون هوبهو سنسڪرت واريون آهن — ۽ سنڌي انهن کي قائم رکندي آئي آهي. انڊو-يورپين ٻولين جي تاريخ مان پتو پوي ٿو ته شروع شروع ۾ سمورين ٻولين جي فعلن ۾ اهي پڇاڙيون گنديل هيون، ۽ ٻوليون ارتقا ڪنديون اهي پڇاڙيون ڇڏينديون آيون آهن، ۽ اڄ يورپي ٻولين ۾ ڪو ڇڏو مثال ملندو جنهن ۾ اهي پڇاڙيون قائم هجن. هندستان جي ٻولين ۾ سنڌي، ڪشميري ۽ سرائڪيءَ ۾ ئي اهي ئي پڇاڙيون قائم آهن. ڪشميريءَ جو پڇاڙيون به هڪ انوکي تاريخ رکن ٿيون — مثلاً 'مورم' = 'مون ماريو' وغيره. انهن پڇاڙين جو استعمال ساڳيو آهي، پر نحوي صورت مختلف اٿن. محض ان ڪري ته عربي ۽ فارسيءَ ۾ اهي پڇاڙيون ڪم اچن ٿيون، تنهنڪري سنڌيءَ کي عربيءَ کان (يا فارسيءَ معرفت عربيءَ کان؟) مليون آهن — اهو ته ڪو دليل ڪونهي. عربيءَ جو فارسيءَ تي به اثر رهيو آهي، ۽ ڪيترا عربي لفظ فارسيءَ جو جز بنجي ويا آهن، پر شايد خود ڊاڪٽر صاحب به اها چوڻ جي جرات ڪونه ڪندو ته فارسيءَ جون اهي پڇاڙيون عربي اثر جو نتيجو آهن. پوءِ سنڌيءَ جي پڇاڙين کي عربي يا فارسي اثر جو نتيجو چو ٿو قرار ڏنو وڃي؟

ڊاڪٽر صاحب کي سنڌيءَ جي انفرادي حيثيت کان ايتريقدر ته انحراف آهي، جو سنڌيءَ جي ندائي ستا "نالگ-نانگ!" يا "چور-چورا" وغيره کي به عربي ندائي ستا 'تخذير' جو نتيجو سڏيو اٿن. دلچسپي تقريباتاً سمورين ٻولين ۾ ندائي ستا الهيءَ لمولي جي آهي، ڇاڪاڻ ته اهي ئي ترڪييون انسان جي بنيادي احساسن ۽ انهن جي رد عمل جو اظهار آهن. خطري ڏانهن ڌيان ڇڪائڻ لاءِ اسان ڪوشش ڪندو آهي ته مددگارن کي سڏڻ وقت کين خطري

کان آگاهہ بہ ڪري. هو، ان ڪري، خطري واري لفظ کي ڊهرائڻ سان ئي هو پنهنجو اهو مقصد بهتر نموني سان ادا ڪري ٿو. ان کي فقط عربيءَ جو ورثو ثابت ڪرڻ عجيب منورتيءَ جو مظاهرو آهي، ۽ انساني نفسيات ۽ ٻولين جي نحوي ترڪيب کان اڻڄاڻائيءَ جو ثبوت. الگريز جيڪڏهن ’thief, thief!‘ ۽ ’help, help!‘ ۽ ’fire, fire!‘ چوي ٿو، ته انسان جي خطري جي احساس جي شدت کان؛ ڇاڪاڻ ته خطري کان آگاهيءَ جو اهوئي هڪ موزون طريقو هن وٽ آهي — ان ۾ عربيءَ يا ڪنهن ٻيءَ ٻوليءَ جي اثر کي ڪوبه دخل ڪونهي!

ڊاڪٽر صاحب ’تعميري دور‘ متعلق جيڪي ڪجهه فرمايو آهي، ان لاءِ آءٌ صرف هي عرض ڪندس ته جيڪي بيت يا ڏوهيڙا اسان جي قديم شاعريءَ ۾ ملن ٿا، انهن ۾ اسان کي عربيءَ جو اثر ڇو ڪين ٿو ملي؟ ڊاڪٽر صاحب اڳاڻن شاعرن جا جيڪي بيت ڏنا آهن، انهن مان ڪنهن هڪڙي ۾ به، ڪو هڪڙو به عربي لفظ ڪونه ٿو ملي. انهيءَ کان پوءِ جي شاعريءَ ۾ پاڻ عربيءَ جا ڪجهه لفظ ۽ مذهبي ترڪيبون مان ٿيون. شاعر ۽ سگهڙن زبان جا صحيح نمائندا آهن، ۽ اسانجن شاعرن ۽ سگهڙن هميشه عوام جي ٻوليءَ ۾ شعر چيو آهي؛ ۽ پراڻي شاعريءَ جي مطالعي مان اهوئي ثابت ٿئي ٿو ته عوام جي زبان تي ۽ پراڻيءَ سنڌي شاعريءَ ۾ ان جي فن تي عربيءَ يا فارسيءَ جو ڪوبه اثر ڪونه ٿيو. جيڪڏهن سنڌ جي ڪن ماڻهن عربيءَ ۽ فارسيءَ کي قبول ڪيو ته فقط درباري شاعرن ۽ ٻولڙين؛ عوام جو ان سان ڪو تعلق ڪونه رهيو. خود ’شاهه‘ اهڙن ماڻهن تي سخت طنز ڪئي آهي. عوام فقط اهي ٿورڙا عربي ۽ فارسي لفظ قبول ڪيا، جيڪي مذهبي تحريڪن ذريعي هنن جي ٻوليءَ ۾ سمائجندا ويا. عوام ئي زبان کي ٺاهيندو ڏاهيندو آهي. جيڪڏهن عربيءَ جو ڪو ايترو گهرو اثر عوام جي زبان تي ٿئي ها، ته اهو يقيناً قديم عوامي شاعرن جي ٻوليءَ ۽ شاعريءَ ۾ ظاهر ٿئي ها — ڇاڪاڻ ته اهي عربي دور جي بنهه ويجهي زمالي جا شاعر هئا.

ڊاڪٽر صاحب جيڪو مثال اٺين صديءَ جي شاعريءَ جو ڏنو آهي —

”جرّ نه ڪئن ڪنگرين، راو نه ڳنڍين ويڻ،

کولي ويڻي گجرين، توءِ چولدا دودي ڀڻ!“

— ان ۾ ته عربيءَ يا فارسيءَ جو ڪو اٽڪو اثر به ڪونه ٿو ملي. جيڪڏهن عربيءَ جو سنڌيءَ تي ڪو بنيادي اثر ٿئي ها ته يقيناً ان وقت جي ان شاعريءَ ۾ ظاهر ٿئي ها. مٿيون شعر ته مڌو سنئون خالص سنڌي شعر آهي، جنهن جي هر لفظ جو ڏاتو سنسڪرت آهي، جنهن جي شعري ترڪيب ’دوهي‘ جهڙي آهي، جنهن منجهان خالص سنڌي تمدن جهانيون پائي رهيو آهي؛ ان هولدي به ڪو چوي ته سنڌيءَ تي عربيءَ جو ڪو بنيادي اثر ٿيو آهي، ته اها محض ڏاڍ مڙسي ٿيندي.

آخر ۾ آءٌ ڊاڪٽر صاحب کان معافي گهرندي، وري به هيءُ عرض ڪندس ته سنڌي ٻوليءَ ۽ سڀيتا جي ترقيءَ لاءِ ضروري آهي ته اسين ڪنهن به ذاتي پسند ۽ رجحان کي پاسيرو

رکي، خالص ادبي ۽ علمي نقطہ نگاہ کان ان جي تاريخ ۽ ارتقا کي جاچيون: اڳ قائم ڪيل مفروضن کي چڱي، حقيقت پسندانہ رويي سان ان جي تحقيق ڪريون، ۽ ڪنهن ڌارين ۽ قوم ۽ ڌارئين تمدن تي فخر ڪرڻ بدران پنهنجي ئي ملڪ، ٻولي ۽ تمدن تي فخر ڪريون—(تازو هڪ ڪتابتو ”ملتانِي زبان ڪيا هے؟“ سيد علي شاھ ملتانِي ۽ ڇپائي پڌرو ڪيو آهي، ان جي پڙهڻ جو مشورو آءٌ ڊاڪٽر صاحب کي ضرور ڏيندس). سنسڪرت کان اسان جي ڪن عالمن کي هروڀرو ڇڙ آهي، ورنه ڪو سبب نه آهي ته هو علمي تحقيق ۾ ٻاهرين ۽ اوڀرن ڳالهين کي چڪي آئين. سنڌي ۾ جيڪڏهن عربي ۽ فارسي امتزاج آهي، ته ان يقيناً اسان جي ٻولي ۽ جي لفظن کي شاهوڪار ڪيو آهي. اڄ اسان جي زبان ٻن رنگن ۾ رڱيل آهي: هڪ اهو، جنهن ۾ سنسڪرت جي لفظن کي خواهه مخواهه آندو وڃي ٿو، ۽ ٻيو اهو، جنهن تي عربي ۽ فارسي لفظن جو مارو آهي—(منهنجو مضمون به انهيءَ ڪمزوريءَ جو بيمار آهي، جنهن لاءِ افسوس اٿم). اچو ته اهڙي سنڌي ٻولي پيدا ڪريون، جنهن ۾ ڪو رنگ سواءِ سنڌيءَ جي نه هجي، جنهن تي اسين فخر ڪريون، ۽ جنهن جي تمدن تي اسين بجا طور گات اوچي ڪرڻ جا مستحق ٿيون.

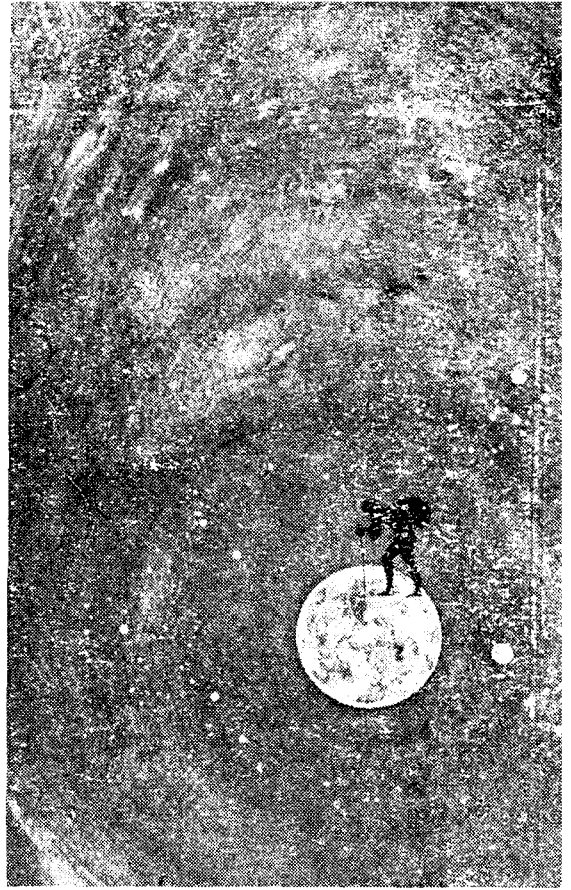

آخري حل

محترم رشيد آخوند جو ترجمو ڪيل هيءَ مضمون، پاڪستان جي سابق مالي وزير مسٽر امجد عليءَ جي انگريزيءَ ۾ لکيل ڪتاب 'آج اور ڪل' جو پويون باب آهي، جنهن کي مصنف جي شڪري سان 'مهراڻ' ۾ پيش ڪري رهيا آهيون. اميد ته اهو اسان جي محترم پڙهندڙن لاءِ علمي ۽ ادبي لحاظ کان دلچسپ ۽ مفيد ثابت ٿيندو. — ادارو.

'الف ليليٰ' جهڙن تصوراتي قصن مان هميشه انسان کي رس ۽ راحت ملندي رهي آهي؛ هتي آءٌ به هڪ اهڙو قصو ٻڌائي پنهنجي ڪتاب جو اختتام ڪندس. هي قصو منهنجي خواب جي آهار آهي. مون کي اميد آهي ته اوهين به ان مان ايترو لطف اندوز ٿيندا، جيترو آءٌ ٿيو هوس. ٻنهي ٻيل ملڪن جي ترقيءَ جي منجهيل ۽ ڳوڙهن مسئلن مون کي ايترو ته حيران ۽ پريشان ڪري وڌو هو، جو منهنجي راتين راتين جيي ننڊ حرام ٿي ويئي هئي. خبر نه آهي، ڪيتريون راتيون مون انهن مسئلن جا حل سوچيندي، انهن تي غور ڪندي، ۽ خدا کي مدد لاءِ ٻاڏائيندي، اکين تي اکين ۾ ڪاٺي ڇڏيون، پر مون کي ڪا راهِ نجات نه ملڻي هئي، سا نه ملي. آخر هڪ رات جڏهن انهن کي سلجھائڻ جي ڪوشش ۾ ڏيئي وئي آءٌ بنهه ٽڪجي پيس ۽ ڪوبه حل نه پئي سڃهيم، تڏهن مون کي ننڊ اچي ويئي.

... اوچتو ائين سمجهيم، ڄڻ ڪو مون کي سڏي رهيو هو. آءٌ هڪدم اٿي ويس. هڪ آواز هو، جيڪو مون کي ٻڌائي رهيو هو ته انسانن جي اڪثريت جون خراب حالتون تيسٽائين نه سٽرنديون، جيستائين اقليت جي دلين ڦيرو نه کائڻ و آهي؛ ڇو جو رڳو اقليت وٽ ئي اڪثريت جي حالتن سڌارڻ جا ذريعا موجود آهن. ان تي مون هن آواز کان پڇيو ته آخر اهو دل جو ڦيرو ايندو ڪيئن؟ جواب آيو، "تون ان ڳالهه جو خيال نه ڪر، اهو اسان جو ڪم آهي." پوءِ مون ڏٺو ته آءٌ پنهنجي بئگ هٿ ۾ کڻي، هوائي جهاز ۾ چڙهي، ماسڪو وڃي رهيو آهيان. ماسڪو ٻهجي، مون ملڪ جي سربراهه سان ملاقات ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. خوش قسمتيءَ سان ٿورن ڏينهن ۾ منهنجا لايا مڃايا ٿيا، ۽ مون کي هن جي پروقار حضور ۾ پيش ڪيو ويو. هو مون سان ڏاڍي خوش اخلاقيءَ سان پيش آيو. رسمي گفتگو کان پوءِ،

”ٽوڪيو، ۱۰-آگسٽ، ۱۹۵۹ع.“

”گذريل رات، اٽڪل پنجهتر هزار ماڻهن جي روحن کي تسڪين پهچائڻ لاءِ، ناگاساڪي (ڏکڻ جپان) جي ’يوراساڪي‘ نديءَ ۾ روشن شمعدان وڌايا ويا. اهي ماڻهو چوڏهن سال اڳ مري ويا هئا، جڏهن ٻيءَ عالمگير جنگ ۾ سندن شهر تي ائٽم بم ڦاٽو هو.“

”شمعدان نديءَ ۾ لهووارا ٿيا، ته هڪ جلوس، هٿن ۾ مشعل ڪڍي، نئين سر تعمير ڪيل ’ٽن شوڊو‘ ديول ڏانهن وڌيو، جيڪا ’۹-آگسٽ ۱۹۴۵‘ تي جنگ جي ٻئي ۽ آخري ائٽم بم سان تباهه ڪئي ويئي هئي.“

”اڇا چوڻا پهريل پادري سڄي ناگاساڪيءَ ۾ ملهائجڻ واريءَ يادگار تقريب جي افتتاح لاءِ، صبح سوڀر اچي ديول ۾ گڏ ٿيا هئا. هڪ عام ميڙ شهر جي ’امن-پارڪ‘ ۾ اچي گڏ ٿيو، جتي بم جو انتهائي ڏماڪو محسوس ڪيو ويو هو.“

”شام جو ٻوڏي ۽ عيسائي، ’سنتو‘ ڌرم جي رسمي پرارٿنائڻ ڪرڻ ۽ ’بائيبل‘ جي دعائڻ پڙهڻ لاءِ ’امن-پارڪ‘ ۾ گڏ ٿيا. فوت ٿي ويل ماڻهن جي عزيزن، پارڪ جي وچ ۾ بيٺل تمام وڏي ’امن جي ڀٽي‘ اڳيان گڏيل جا ڀير لڳائي ڇڏيا، جنهن جو هڪڙو هٿ مٿي آسمان ڏانهن ڪڍيل آهي.“

”بادلن پيريل آسمان هيٺ، پنجن هزارن کان وڌيڪ ماڻهن اسڪولي ڇوڪرين جو گيت ٻڌو- ’ناگاساڪيءَ مان امن آسري رهيو آهي!‘

”شهر جي ميٽر، انهيءَ موقعي لاءِ آيل پيغام پڙهي ٻڌايا، جن ۾ جپان جي وڏي وزير، نوبوسڪي ڪيشيءَ جو پيغام پڻ هو.“

”مقامي وقت مطابق يارهن لڳي ٻن منٽن ۾ ڪي ميڪنڊا اڳت (گريٽوچ، ٻه لڳي ٻه منٽ)- جنهن گهڙيءَ، چوڏهن سال اڳ، ناگاساڪيءَ تي تباهي آئي- ديولن ۽ سندن جا گهٽ وڃڻ لڳا، ۽ جهازن جي سيمين جا آواز به انهن جي شور ۾ شامل ٿي ويا؛ ان وقت ئي لک ٽيٽيه هزار ماڻهن، مري ويلن لاءِ خاموش پرارٿنائون ڪيون. آخر ۾ مسٽر ٽنگوا، ميٽر، ’امن جو ٻڌڻو‘ پڙهيو، ۽ هن موقعي جي ڪارروائي ختم ٿي.“

”شام جو هيروشيما ۾ ٿيندڙ جنگي هٿيارن خلاف پنجين عالمي ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪندڙ غير ملڪي وفد، پنج سو جپانين سان، هڪ هٿيارن خلاف ٻيڙيءَ جي مظاهري ۾ شرڪت ڪئي.“

[ٻان، ڪراچي، ۱۱ آگسٽ، ۱۹۵۹ع]

مون هن کي چيو: ”آءِ ڪنهن ملڪ، ڪنهن جماعت، ڪنهن اخبار يا ڪنهن خبر رساڻ ايجنسيءَ جو نمائندو ڪون آهيان؛ آءٌ هڪ نظريي جو نمائندو آهيان، ۽ انهيءَ نمائندگيءَ لاءِ مون پاڻ کي پاڻ نامزد ڪيو آهي. اوهين هڪ عظيم انسان آهيو، ۽ پنهنجي عظيم ملڪ کي انقلابي اصولن پٽالدر عظمت جي اعليٰ بلندين تي پهچائي رهيا آهيو، تنهنڪري آءٌ اميد ٿو ڪريان ته اوهين مون ناقص جي خيالن کي پڻ توجهه سان گوش گذار فرمائيندا.“ آءٌ فوراً هي تسليم ڪري ويٺس ته هن جي اڳيان سڀ ڌاريان نظريا پراڻا ۽ ناقابلِ عمل ٿي چڪا هئا، ۽ هن پنهنجن نظرين کي جديدترين ٿي لکيو، پر سمجهيم ته جيڪڏهن هن منهنجن خيالن کي به ٻڌو ته ڪا اربع خطا ڪانه ٿيندي.

هن مرڪندي مون کي ڳالهائڻ جي اجازت ڏني. آءٌ کيس چوڻ لڳس: ”زار‘ جي شهنشاهيت واري روس ۾ هڪ نئين نظام حيات جو اچڻ ويهين صديءَ جي سُڪيه واقعن مان هڪ آهي. هي نئون نظام انساني برادريءَ جي هڪجهڙن حقن جي بنيادن تي ٻڌل آهي. ان جي شروعات تڏهن ٿي، جڏهن اشتراڪي انقلاب جي ميٽ ’زار‘ جي ڪاريءَ ۽ ڪنديءَ تختيءَ کي مهڻي صاف ڪيو. ايڪيٽاليهه سال گذري چڪا آهن، ۽ اشتراڪي انقلاب جي ڪري روس هڪ عظيم طاقت بڻجي ويو آهي. جڏهن توهين ڪجهه ڳالهائيندا آهيو ته دلڻا هڪدم مائينجن جي لفظن کي سوڻ ٻولين ۾ شايع ڪندي آهي. اها آهي اوهان جي طاقت ۽ اهميت، جيڪا اوهان ايڪيٽاليهه سالن جي ننڍڙي عرصي ۾ حاصل ڪئي آهي. هاڻي آءٌ پڇڻ گهران ٿو ته جنهن ’عوام‘ لاءِ اوهان ان نظريي کي جنم ڏنو، ۽ بجلي-گهرن ۽ فولادي صنعتن جي مدد سان ان کي وڌايو ۽ ڦهلايو، ڇا اهو عوام اڄ وڌيڪ آسودو ۽ خوشحال آهي؟ ڇا، جنهن صنعت جي ديو کي انسان پنهنجو خون ۽ پگهر هڪ ڪري وجود ۾ آندو آهي، سو سندس دوست ۽ جذبن کي پيڙهي نه رهيو آهي، ته جيئن هو موڱو ۽ نهڻ ٿي وڃي، ۽ زندگيءَ جي خوشين ماڻڻ جي قابل نه رهي؟ آءٌ ڄاڻان ٿو ته ’اسپيٽڪ‘ سيارن اڄ هن کي گهمند ۾ وجهي ڇڏيو آهي؛ هو پاڻ کي جيٽ هوائي جهازن ۾ محفوظ سمجهي ٿو؛ پر ڇا هو انساني فخر محسوس ڪري ٿو؟... ۽ ڇا هو حقيقت ۾ پاڻ کي محفوظ تصور ڪري ٿو؟ جواب ۾ مون کي ٻڌايو ويندو ته اڄ هن لاءِ جيڪي ترقيءَ جون راهون کليل آهن، تن جو اڳ هو خواب به لهي نٿي سگهيو؛ اڄ هن کي جيڪا آزادي ۽ امن امان مليل آهي، سو زار جي دور ۾ کيس ڪڏهن به نصيب نه ٿيو هو؛ مون کي ان جواب تي ڪو اعتراض ڪولهي، پر آءٌ سمجهان ٿو ته عوام جي ترقيءَ ۽ پلائيءَ لاءِ اوهان جي نئين نظام جا مقصد اڃا به ڪي ٻيا آهن. ان نظام جا اعليٰ ترين مقصد هي آهن ته ماڻهو پنهنجي مرضيءَ جا مالڪ پاڻ هجن؛ هنن کي محنت ۽ جدوجهد گهٽ ڪرڻي پوي، ۽ وڻن سڪون ۽ سُڪار زياده کان زياده هجي. تنهن کان سواءِ، کين روزيءَ جو فڪر نه هجي؛ سندن ٻارن جي سار سنڀال، تعليم ۽ روزگار حڪومت جي ذمي هجي، ۽ هنن وٽ ايترو وقت بچي جو هو ان کي فن حاصل ڪرڻ، ادب پيدا ڪرڻ، ۽ سير ۽ تفريح ۾ صرف ڪري سگهن.“

روسي حڪومت جي سربراھ منھنجين ڳالھين کي غور سان ٻڌو پئي. منھنجي خاموش ٿيڻ کان پوءِ عزت مآب ڳالھائڻ شروع ڪيو:

”اٺين دوست آھي تہ اسان صنعت جي ديوار کي وجود ڏنو آھي؛ پر ان کي پيدا ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڪو چارو بہ ڪو نہ ھو. اسان جا نظريا ايترا تہ انوکا ۽ انقلابي ھئا جو پراڻي نظام جي حامين ھر ممڪن ڪوشش ڪئي تہ انھن کي آسڻ کان روڪيو ۽ مٽايو وڃي؛ تنھنڪري اسان کي قربانيون ڏيڻي پنھنجن نظرين جي حفاظت ڪرڻي پيئي. اسان ڏاڍيون اذيتون سھي ۽ وڏا ڪشالا ڪڍي، ان سرشتي کي سلامت رکيو آھي. شايد تون سمجھين ٿو تہ ھيءَ دنيا ھڪ ’سمجھو دنيا‘ آھي. توکي ياد نہ آھي تہ ھٽلر ڇا ڪيو؟ ھن ٻي وڏي جنگ جي آفت آئي اسان جي لکن ماڻھن کي ماريو، ۽ هزارن گھرن، ادارن ۽ آبادين کي تباھ ڪيو. ان تباھيءَ جي تلافيءَ لاءِ، اسان انساني محنت جا ڪروڙين ڪلاڪ صرف ڪري، هزارين ٽن مال اسباب استعمال ڪري، نئين سر پنھنجي ملڪ جي تعمير ڪئي. ھڪ وحشي ماڻھو جي جنگي جنون اسان جي گھربل ترقيءَ کي پنھنجو ڏيئي ڇڏيو. اجهو ھينئر گذريل پنجن سالن ۾، اسين ان قابل اچي ٿيا آھيون جو پنھنجي ماضيءَ جي روايتن مطابق ترقيءَ جون نيون منزلون طي ڪري سگھون. تو پنھنجي گفتگو ۾ عوام جي حالتن کي بھتر بنائڻ ڏانھن اشارو ڪيو آھي. ڇا اسين ھر سال سندن رھائش لاءِ نوان گھر نہ پيا بنايون؟ ڇا اسين زياده کان زياده ڪپڙا، بوت ۽ کاڌي جون شيون ھنن کي مھيا ڪري نٿا ڏيون؟ ڇا روسين جي گھرن ۾ ريڊيو ۽ ٽيليويزن نہ آھن؟ ڇا ھنن کي دنيا جي بھترين بئليٽ ناچ ۽ اوپرا راڳ مان لطف اندوز ٿيڻ جو موقعو نٿو ملي؟ ڇا سندن ٻارن جي پرورش حڪومت جي پالڪ-گھرن ۾ ٿئي ٿئي؟ ڇا ٻارن کي مفت تعليم نٿي ملي؟ ڇا کين جديد ترين ھوٽلن ۾ رھڻ لاءِ ۽ قدرتي نظارن مان راحت وٺڻ لاءِ، سير تفريح جي اجازت نٿي ڏني وڃي؟ اٺين برابر آھي تہ اسين پنھنجي عوام جي گھرجن کي پوري ڪرڻ ۽ سندن آرام ۽ خوشيءَ جي ڏس ۾ انھن سھوليتن کان گھڻو ڪجھہ وڌيڪ ڪري سگھون ھا، پر اسان جو گھڻو وقت ۽ محنت پنھنجيءَ حفاظت ۾ صرف ٿيو آھي. تنھن ھوندي بہ، جڏھن اسان جو نئون منصوبو تڪميل کي رسندو، تڏھن اسان جي عوام کي اڄ کا بہي انداز سھولتون ميسر ٿينديون، ۽ اسان جي ترقيءَ سان دنيا جا ڪي ٿورا ملڪ مقابلو ڪري سگھندا. ھاڻي، جيستائين سندن سياسي آزاديءَ جو تعلق آھي، تون ڪيئن ٿو چوين تہ ھو آزاد نہ آھن؟ ھنن کي پوري ٻي آزادي مليل آھي. ھو حڪومت جي منصوبن جي باري ۾ پنھنجا رايو ڏيئي سگھن ٿا. حڪومت جڏھن بہ ڪو نئون قدم کڻندي آھي، تڏھن کين ھرڪو موقعو ڏيندي آھي تہ ھو ان تي غور ڪن ۽ پنھنجا نيڪ مشورا ڏين. جڏھن اسين منصوبن کي عملي صورت ڏيڻ لڳندا آھيون، تہ پوءِ ھنن کي لقطي چينيءَ جي ڪھڙي اجازت ڏني وڃي، جيڪا ھر طرح تخريبي ثابت ٿيندي؟ تنھنڪري، منھنجا دوست، مغربي طاقتن جي عملي دشمنيءَ ھوندي بہ اسين ايترو تہ اڳتي نڪري ويا آھيون جو شايد ئي تون اسان جي ترقيءَ جو اندازو لڳائي سگھين. اسان ھن ملڪ

جو نقشوئي بدلائي ڇڏيو آهي. اڄ روس هڪ پنٿي پيل زرعي ملڪ مان مٽنجي، هڪ عظيم ترين صنعتي ملڪ بڻجي ويو آهي. جيتوڻيڪ صنعتي لحاظ کان آمريڪا روس جي برابر آهي، پر هيءَ منهنجي دعوا آهي ته روس فوجي لحاظ کان آمريڪا کان گهڻو طاقتور آهي. تون شايد ان ڳالهه کي نه مڃين، پر ايترو ته ضرور قبول ڪندين ته آمريڪا ڪنهن به صورت ۾ روس کان سگهارو نه آهي. هاڻي وري اسان جي دوست ملڪن ڏانهن به نظر ڪر. انهن مان هر ملڪ اڄ اڳي کان وڌيڪ مضبوط، خوشحال ۽ ترقي يافته آهي. ڇا، عوامي ڇين جي عظيم ترقي هڪ معجزو نه آهي؟ ڪنهن جي خواب خيال ۾ هي اچي سگهيو ٿي ته اهو ڇين جيڪو يورپي ملڪن، آمريڪا ۽ جهان جي رحم ڪرم تي پلٽو هو، سو ڏهن سالن جي ٿورڙي عرصي ۾ هڪ وڏي طاقت بڻجي ويندو! هن حقيقت کان رڳو اهي انڪار ڪندا، جيڪي انڌا يا احمق آهن. اسان کي پنهنجين ڪاميابين تي ناز آهي. اسان جو آئيندو نهايت روشن آهي. اسين هميشه اڳتي وڌندا رهنداسين. هاڻي ٻڌائي، توکي ڇا چوڻو آهي؟”

آءٌ. — ”آءٌ پهرين ئي اوهان جي عظيم ڪاميابين ۽ ڪامرانين کي تسليم ڪري چڪو آهيان. آءٌ هي به مڃان ٿو ته اوهان جو ملڪ موجوده زماني جي هڪ وڏي طاقت آهي. خود منهنجو هتي حاضر ٿيڻ ان حقيقت جو دليل آهي، نه ته آءٌ پهرين روس ۾ نه اچان ها. نه وري مون کي ڪو ان ڳالهه کان انڪار آهي ته اوهان جو عوام ترقي يافته ۽ خوشحال آهي. منهنجو ۽ اوهان جو اختلاف رڳو ذاتي آزاديءَ ۽ خوشي حاصل ڪرڻ جي مختلف طريقن تي آهي. پر هيٺن هي بهتر ٿيندو ته هتي ان بحث کي نه ڇيڙيو وڃي. آءٌ توهان کان فقط هي پڇڻ ٿو گهران ته توهان دنيا جي ٻين ماڻهن لاءِ ڇا ڪيو آهي؟ — خاص ڪري ايشيا جي ماڻهن لاءِ، جيڪي اڃا تائين غريب ۽ جاهل آهن، ۽ جن کي هڪ ڏينهن ۾ ٻه ويلا به ٻيٽ پري ماني نٿي ملي! توهان جي قابل قدر ليڊرن ۽ مفڪرن سڄيءَ دنيا لاءِ ”يوٽوپيا“ (هڪ مڪمل، مثالي ۽ معياري دنيا) جا خواب لڌا آهن؛ پر اسين اڃا تائين ان ’مثالي دنيا‘ کان ڪيترو نه پري آهيون! ڇا، اسان ايشيائي ملڪن جي ماڻهن کي لاهو اميدن جي آسري تي جيٽو پوندو؟ ڇا، هڪ عظيم طاقت هجڻ جي حيثيت ۾ توهان جو هي فرض نه آهي ته ايشيا جي ڏتڙيل انسانن جي پلي لاءِ ڪجهه ڪريو؟ منهنجو هي مطلب هرگز نه آهي ته آءٌ توهان تي ڪنهن ملڪ جي گڏڻ کي ظاهر ڪريان؛ پر ڇا هي صحيح نه آهي ته آمريڪا پنٿي پيل ملڪن جي مدد ڪري رهيو آهي؟

عزت مآب. — ”مون کي تنهنجي لاءِ سمجهيءَ تي افسوس ٿئي ٿو. تون پڇين ٿو ته اسان دنيا جي ٻين ماڻهن لاءِ، ۽ خاص ڪري ايشيا جي عوام لاءِ، ڇا ڪيو آهي. ڇا توڪڏهن هي سوچيو آهي ته جيڪڏهن روس اڃا به زار جي قبضي ۾ هجي ها، ته ايشيا جي حالت ڇا هجي ها؟ تون اڄ به سلطنت برطانيه جي غلاميءَ ۾ هجين ها، ۽ آهي سڀ ملڪ جيڪي اڄ آزاد آهن، اڃا تائين مغربي يورپ جون نوآباديون هجن ها. نوآبادي ملڪن جي عوام جي حيثيت ۾

جيڪا اوهان جي حالت هجي ها، تنهن کي تون مون کان وڌيڪ سمجهي سگهين ٿو. روس دنيا جو آهو پهريون ملڪ آهي، جنهن ظلم، استبداد ۽ سرماڻيداريءَ جي خلاف دنيا جي مسڪين ۽ محڪوم عوام جي حق ۾ نعرو بلند ڪيو. اسان پي وڏي جنگ کان پوءِ هر بين الاقوامي ميٽر ۾ نوآبادين جي آزاديءَ کان اڻٽڪ ڪوششون ڪيون آهن. جيڪڏهن سامراجين کي هي ڊپ نه هجي ها ته متان نوآبادين جا عوام سندن ظلمن جي نتيجي ۾ اشتراڪي ٿي وڃن، ته جيڪر اوهان کي ڪڏهن به آزادي نه ملي ها. تو آمريڪي مدد جي متعلق به ڪجهه چيو آهي. اها به اسان جي وجود جي برڪت آهي جو اڄ آمريڪا پنٽي پيل ملڪن جي مدد ڪري رهيو آهي. تو ضرور آمريڪي ڪانگريس ۾ خارجي امدادي منصوبن تي وقت بوقت ٽيندڙ مباحثن کي پڙهيو هوندو: انهن مباحثن ۾ هميشه هي اعلان ڪيو ويندو آهي ته آمريڪا پنٽي پيل ملڪن کي رڳو ان ڪري مدد ٿو ڪري، ته جيئن هو اشتراڪين جي قبضي ۾ اچي نه سگهن. خود روس جو وجود نون آزاد ٿيل ملڪن جي آزاديءَ ۽ بقا جي ضمانت آهي. جيڪڏهن اڄ اشتراڪي روس نه هجي ها ته اوهان جي ملڪن کي وري غلام بڻايو وڃي ها. تنهنڪري اوهين گويا اسان جي اثر هيٺ آزادي ماڻي رهيا آهيو. ان کان سواءِ تون هي وساري رهيو آهين ته اسين به ايشيائي ملڪن کي سندن ترقيءَ ۾ مدد ڏيئي رهيا آهيون. اسين انهن ملڪن کي آمريڪا جي ڳائي پيچندڙ ويڇ جي مقابلي ۾ مستن اکهن ۾ آڌار ڏيون پيا. پر، اسين ان لاءِ ڪنهن ملڪ کي آمريڪا وانگر معاهدن ۾ شامل ٿيڻ تي مجبور نه ڪندا آهيون. اسان جي مدد ڪنهن به قسم جي زور ۽ زبردستيءَ کان پاڪ آهي. ڇا تون اڃا به سمجهين ٿو ته اسين ايشيا ۽ دنيا جي ٻين ملڪن جي ماڻهن جا خير خواه ۽ همدرد نه آهيون؟ تو شايد انهن شين جي قيمتن کي نه ڏٺو آهي، جيڪي اسين ٻين ملڪن کي وڪڻون پيا. ايشيا ۽ ٻين ڪنڊن جا ملڪ اسان کان خام مال ۽ پيو صنعتي سامان اهڙن گهٽ اگهن تي خريد پيا ڪن، جيڪي اڳي ڪڏهن به ميسر نه هئا. هاڻي اسين پنهنجي مال جي وڪري ۾ تمام گهڻو اضافو ڪرڻ وارا آهيون، ته جيئن دنيا جا ملڪ اسان کان سستو مال خريد ڪري مغربي سرماڻيدارن جي ڦندي مان آجا ٿين. تو پنهنجي گفتگو ۾ 'يونوٽوپيا' جو به ذڪر ڪيو هو. ان ۾ اسان جو اڄ به ايمان آهي. توکي معلوم آهي ته اشتراڪي سرشتي هيٺ اسان عظيم ترقي ڪئي آهي. اهو ساڳيو سرشتو اسان سڄيءَ دنيا کي آچيو آهي. اسان جو نظام سرماڻيدارن جي پراڻي، تنگ نظر ۽ رت-چوس نظام کان صديوار بهتر آهي. هاڻي ان جو مدار دليا جي ٻين ملڪن تي آهي ته هو پنهنجون پوٽيل اڪيون ڪولين ۽ اسان جي طرز زندگي جي خوبين کي ڇڏين. ڇا عوامي ڇين ڪنهن ٻئي نظام ۾ ايترو طاقتور ٿي ها، جيترو اڄ آهي؟ — يقيناً نه. مغرب جا سرماڻيدار ۽ اجاره دار، اشتراڪي نظام کي لڳاتار ٽڙڏيندا رهيا آهن؛ پر هي سندن ڏوهه نه آهي، ڇو ته اشتراڪي نظام سببان هنن جو وجود خطري ۾ پئجي ويو آهي. اسان جي خلاف هنن جون تخريبي ڪارروايون جاري آهن. ان هوندي به گهڻي ملڪ اسان جي نظام جي ڦوٽن ۽ برڪتن مان

واقف ٿي چڪا آهن، ۽ جيئن جيئن وقت گذرندو ويندو، تيئن تيئن هو ان جي افاديت کي وڌيڪ سمجهندا. وقت اسان جي پاسي آهي. هر نئين ڏينهن تي اسان وٽ وڌيڪ خوراڪ، وڌيڪ مال، وڌيڪ مشينون، وڌيڪ سائنسدان ۽ وڌيڪ ماهر پيدا ٿي رهيا آهن. اسان جي تحقيق ۽ سائنسي کوجنا جيئن پوءِ تيئن آسري پيئي. اسان جا هوائي جهاز وڌيڪ تيز رفتاريءَ سان اڏامن ٿا. اسان جا راکيت عرش جي بلندين تي پهچي رهيا آهن. اهي سڀ ڳالهون ثابت ڪن ٿيون ته وقت اسان جو ساٿ ڏيئي رهيو آهي؛ ۽ وقت ثابت ڪري ڏيکاريندو ته سرمائيداران معيشت نين حالتن جي دٻاءَ کي سهي نه سگهندي... پوءِ جيئن اسان جي معيشت ترقي ڪندي، تيئن اهو دٻاءُ تيز ٿيندو ويندو. اهو سڀڪجهه توهان جي حق ۾ فائديمند ثابت ٿيندو. توهان کي ڏينهن ڏينهن گهڻي مدد ملندي، ۽ مال به تمام سستو ملندو.“

آءٌ. — ”حضور ڪجهه دير اڳ فرمايو ته اشتراڪي روس جو وجود نون آزاد ٿيل ملڪن جي بقا جي ضمانت آهي، ۽ جيڪڏهن اشتراڪي روس نه هجي ها ته اسان جا پراڻا خود سر حاڪم وري اسان تي غالب پئجي وڃن ها؛ جيڪڏهن آءٌ توهان جي ڳالهه قبول ڪريان، ته پوءِ هي ضروري ٿيندو ته روس سلامت رهندو اچي ۽ سندس اثر بين الاقوامي سياست ۾ قائم رهي. مون کي ڄاڻ آهي ته توهين پاڻ کي فوجي لحاظ کان مغربي طاقتن جي مقابلي ۾ برتر سمجهو ٿا، پر فرض ڪريو ته ٽين وڏي جنگ ۾ هي ظاهر ٿي پوي ته توهان پنهنجي فوجي طاقت جي باري ۾ وڌاءَ کان ڪم ورتو هو، ۽ مخالف جي قوت کي غلطيءَ وچان گهٽ سمجهيو هو، ته پوءِ ڇا ٿيندو؟ تنهنڪري، ڇا هي لازمي نه آهي ته ٽين وڏي جنگ کي منهن ڪيڏن ٿي نه ڏنو وڃي؟“

عزت مآب. — ”هاڻي تون بين الاقوامي امن جي موضوع تي ڳالهائي رهيو آهين. ان کان پهرين جو آءٌ ان ڏس ۾ ڪجهه چوان، آءٌ تو کان هڪ سوال ٿو پڇان. امن کي قائم ڪرڻ لاءِ انهن ملڪن کي ترقي يافته ٻارڻ پتوڙيو آهي، جيڪي هيئن مغرب سان فوجي معاهدن ۾ شامل آهن؟ مغرب سان فوجي معاهدن ۾ شموليت ڪري، اوهين اسان کي ڪمزور بڻائي رهيا آهيو؛ ۽ اسان کي ڪمزور ڪرڻ معنيٰ اوهين ان ملڪ کي ڪمزور پيا ڪريو، جنهن نه فقط اوهان کي آزادي حاصل ڪرڻ ۾ پر آزادي قائم رکڻ ۾ مدد ڪئي آهي!“

آءٌ. — ”توهين شايد مون سان اتفاق ڪريو ته جمهوري ملڪن ۾ حڪومتن جي اهم مسئلن جا فيصلا عوام جي مرضيءَ مطابق ڪيا ويندا آهن. ڪا به جمهوري حڪومت پنهنجي عوام جي مرضيءَ خلاف ڪنهن به قدم کڻڻ جي همت نٿي ڪري سگهي. ان جو تازو مثال برطانيه جو سوئيز واھ تي حملو آهي. جڏهن ’ايڊن‘ سوئيز واھ تي حملو ڪرايو، تڏهن برطانوي عوام جي اڪثريت سندس ان قدم جي خلاف هئي. توهين برطانوي پارليامينٽ ۾ مخالف ڌر جي رايي کان ضرور واقف هوندا. تنهنڪري، جنگ جوڻ وقت، ڪنهن به جمهوري حڪومت لاءِ هي لازمي آهي

تس پهرين هوء پنهنجي عوام جي تائيد حاصل ڪري. جيستائين جمهوري ملڪن جي عوام جو تعلق آهي، هو جنگ کان سخت نفرت ڪن ٿا، ۽ ڪڏهن به جنگ جوڻ جي اجازت نه ڏيندا. ۱۹۳۸ ۾ چئمبرلين، هٽلر جي طاقت کان هيڃڪڙي، سائس اسن جون ڳالهائون هلايون. ان بدناموسيءَ واريءَ ڳالهه ٻولهي کي چئمبرلين 'عزت وارو امن' جو نالو ڏنو. ان مان ظاهر آهي ته برطانيه جي عوام جنگ کان نٿاڻن ٿي چاهيو. تنهنڪري، حضورجن مڃين يا نه، پر هيءَ حقيقت آهي ته دنيا جون جمهوريتون ڪڏهن به جنگ شروع ڪرڻ نه ڏينديون. ان مان ثابت آهي ته مغربي طاقتن سان اتحاد ۽ معاهدن، تخريبي مقصدن جي تحت نه ڪيا ويا آهن. اڄ جي فوجي حالتن جي مدنظر، ٽين جنگ جي صورت ۾ ايشيا جي ڪن ملڪن عملي مدد جي خاطر نه، پر اخلاقي سببن جي ڪري مغرب جي معاهدن ۾ شموليت ڪئي آهي. اسان جي شموليت ان ڪري ضروري آهي ته جيئن مغرب جا ملڪ، خاص ڪري آمريڪا، هي محسوس نه ڪن ته ايشيا ۾ سندن دوست نه آهن. توهان کي شايد هيءَ ڳالهه ڪل جهڙي لڳي، پر ايشيائي ملڪن جي پلائي انهيءَ ۾ آهي. حضورجن هڪ امن پسند انسان آهن، پر ان ڳالهه جو ڪهڙو ثبوت آهي ته توهان جو جانشين به اهڙو ئي امن پسند هوندو؟ — هو شايد ايشيا جي ڪمزور ملڪن کي بي يار و مددگار سمجهي ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪري!

عزت مآب. — ”تنهنجو ائين سوچڻ سراسر نادالي آهي. تون مغرب جي ليڊرن کي امن جا متوالا سمجهين ٿو. ۽ ان جي برعڪس، تو اسان تي حملو آوار هجڻ جو گمان ظاهر ڪيو آهي. تون سمجهين ٿو ته اسين رڳو انهيءَ انتظار ۾ آهيون ته وجهه وٺي ايشيا جي ملڪن تي قبضو ڪريون؟ — پر اسين جنگ ڪريون ئي ڇو، جڏهن ايشيا ۾ اسان جو اثر ڏينهن ڏينهن وڌندو پيو وڃي؟ ايشيا جا باشندا جيئن پوءِ تئين اسان جي ڪاميابين کان متاثر ٿي رهيا آهن؛ تنهنڪري خواهه، خواهه جنگ ڪري، اسين روسي عوام جي جان ۽ مال کي ڇو خطري ۾ وجهون؟ ازانسواءِ روس هيٺ تيز رفتاريءَ سان ترقي پيو ڪري، ته پوءِ ڇو اسين ان ترقيءَ کي پنڄو ڏيون؟ تنهنڪري اسان کي جنگ نه، پر امن ڪمي! جيتوڻيڪ مخالف اسان لاءِ گهڻي رڪاوٽون پيدا ڪندا رهيا آهن، پر تڏهن به اسان امن کي برقرار رکڻ جي هر ممڪن ڪوشش پئي ورتي آهي. آخر آمريڪا کي ڪهڙو حق ٿو پهچي جو هو 'ڪومائي' ۽ 'ماتسو' پيٽن جي حفاظت جو ڍونگ رچائي، جڏهن ته اهي بيت عوامي چين جي ملڪيت آهن؟ تنهنڪري، تنهنجو ائين ڇوڻ صحيح نه آهي ته اسين امن جا طالب نه آهيون.“

آءٌ. — ”حضورجن هيٺ صاف صاف فرمائي رهيا آهن ته اوهين ۽ اوهان جا دوست ملڪ اسان جا طالبو آهن. ساڳيءَ طرح، آءٌ به واضح لفظن ۾ عرض ڪري چڪو آهيان ته مغربي جمهوريتون به امن جون خواهان آهن. هاڻي جيڪڏهن اهي دعوائون واقعي صحيح آهن ته پوءِ ڇو دنيا جا ملڪ هٿيارن ٺاهڻ تي هڪ سو ارب ڊالر خرچ ڪري رهيا آهن؟ توهان چڱيءَ طرح سمجهو ٿا ته جيڪڏهن اسلح سازيءَ

تي اوهان جو خرچ پنجاه سيڪڙو گهٽجي وڃي ته روسي عوام کي ڪيڏو نه فائدو رسندو! اڄ پٺتي پيل ملڪن کي، فوجي امداد کان سواءِ، مختلف صورتن ۾، هر سال رڳو پنج ارب ڊالر ڏنا ٿا ۽ وڃن ۽ پر جيڪڏهن دفاعي خرچ گهٽائي هڪ چوٿائي رکيو وڃي، ته دنيا جي شاهوڪار ملڪن کي پنجهتر ارب ڊالر صافي بچندا. ايتري ساريءَ بچت مان انهن ملڪن جي اندر ٽئڪس گهٽائي سگهجن ٿا، ماڻهن جو معيار زندگي وڌائي سگهجي ٿو، ۽ باقي بچندڙ رقم کي پٺتي پيل ملڪن جي ترقيءَ ۾ لڳائي سگهجي ٿو. جيڪڏهن پٺتي پيل ملڪن کي هر سال پندرهن ارب ڊالر ڏهن سالن تائين برابر ملندا رهن، ته ڏهن سالن جي آخر ۾ سندن عوام جو معيار زندگي اڄ کان ٻيڻو ٿي ويندو. ڇا، توهين هي پسند نه ڪندا ته توهان جي ملڪ جا ماڻهو سئوڪائين سئو پهرين، ۽ سٺيءَ طرح زندگي گذارين؟ ڇا توهين اهو به پسند نه ڪندا ته نون آزاد ٿيل ملڪن جا ماڻهو ٻن ڇڱن گهرن ۾ رهن، ٻيٽ پري ڪائين، ۽ پڙهيل ڳڙهيل هجن، ته جيئن هو موجوده زماني جي مادي ترقيءَ مان فيض حاصل ڪري سگهن؟ جيڪڏهن واقعي توهان ۽ مغرب جنگ جي خلاف آهيو ته هوءَ جنگ جي تيارين تي هي انتها خرچ ڇو ٿي رهيو آهي؟ آخر انهن انٽرٻن، راکيٽن ۽ ٻين اٽمي هٿيارن جي ذخيرن مان ڪنهن کي فائدو رسندو؟ بدقسمتيءَ سان مغرب ۽ توهان کي هڪٻئي تي ڀروسو ڪونهي، تنهنڪري اوهين ٻئي طاقتون ڊپ وچان اسلح سازيءَ ۾ رڌل آهيو، ته مٿان ان تباهيءَ ۽ برباديءَ جي ميدان ۾ مخالف گوءَ کڻي وڃي. فرض ڪريو ته اتفاق سان، يا ڪنهن سوچيل سمجهيل رت موجب، اڄ دنيا ۾ جنگ ڇڙي ٿي پوي. ان صورتحال ۾ جيڪي تباهه ڪاريون ٿينديون، تن کي حضور جن چڱيءَ طرح سمجهي سگهن ٿا. هوءَ دنيا جي 'سڪي' ملڪن جو ڪهڙو حال ٿيندو؟ منهنجي خيال ۾، توهين ۽ مغربي طاقتون اٽمي تباهيءَ کان هوءَ وري ٺٽين سر پنهنجن ملڪن جي تعمير کي جڙي پوندان. مطلب ته وري ڏهن سالن تائين اوهين ۽ مغرب، دنيا جي مادي ذخيرن کي، جن جي پٺتي پيل ملڪن وٽ بيحد ڪوت آهي، پنهنجي تعمير ۾ صرف ڪندا، ۽ دنيا جي حالت آها وڃي بهندي، جيڪا ٻيءَ وڏي جنگ کان هوءَ هئي. توهان کي ته خبر آهي ته ٻي وڏي جنگ کان هوءَ عالمي بئنڪ جهڙيءَ بين الاقوامي جماعت به پنهنجي وجود جي پهرين ٽن سالن ۾ سڄو قرض فقط مغربي يورپ کي ڏنو. آمريڪا ته ذري گهٽ ۵۰ ارب ڊالر مغربي يورپ کي امداد طور ڏنا. ۽ جيستائين انهن ملڪن جي حالت بلڪل سڌي نه وڃي، تيستائين دنيا جي ٻين پٺتي پيل ملڪن کي ڪنهن به قسم جي مدد نه ڏني وڃي. هاڻي جيڪڏهن وري جنگ لڳي، ته هوءَ ايشيا جا پٺتي پيل ملڪ ته ٻنهر ٿيڻ لاءِ تيار ٿي ويندا، ڇو جو هنن کي اهي پنج ارب ڊالر به ملڻ بند ٿي ويندا، جيڪي هينئر کين ملي رهيا آهن! انهن ڳالهين مان ظاهر آهي ته دنيا جو مستقبل حضور جن جي هٿن ۾ آهي. توهين چاهيو ته پنهنجيءَ دنيا کي، مغرب جي دنيا کي، ۽ غريب ملڪن جي دنيا کي بچائي سگهو ٿا؛ ۽ ائين تڏهن ٿيندو، جڏهن توهين جنگ کي آسڻ جو موقعو نه ڏيو. هڪ دفعي توهين جنگ نه ڪرڻ جو فيصلو ڪري ڇڏيو، ته هوءَ پنهنجي ڌرين جي درميان اسلح سازي ۾ ڪميءَ بابت فيصلن ٿيڻ ۾ دير نه لڳندي."

٢٢٨. — ”ان قسم جي بحث مان ڪو ڪوٽيل ڪونه نڪرندو. آءٌ رڳو ايترو چوندس ته جيڪڏهن مغرب جا اردا اهڙا هجن ها ته هو توهان سان ان زماني ۾ ئي جنگ ڪري ها، جڏهن وٽن ائٽم بم هو، ۽ توهان وٽ اڃا هي مهلڪ هٿيار نه هو. تنهنڪري مون کي يقين آهي ته مغرب جو عوام جنگ جي خلاف آهي، ۽ هو ضرور امن پسنديءَ جو اظهار ڪندو.“

عزت مآب. — ”آءٌ توکي اها حقيقت ٻڌائي سگهان ٿو ته آمريڪا ڇو ان زماني ۾ اسان سان جنگ نه ڪئي؛ پر هيٺي ماضيءَ جي آڀتار اجائي آهي. هاڻي تون اسان کان ڪهڙو قدم کڻائڻ ٿو چاهين؟ اسين دلچسپي تي هر طرح سان واضح ڪري چڪا آهيون ته اسان کي امن ڪيئي.“

٢٢٩. — ”آءٌ حضور جن جي آڏو پهرين ئي پنهنجو نقطه نظر رکي چڪو آهيان. آءٌ وري به چوندس ته امن جي ڏس ۾ دنيا جي وڏن مدبرن جون تازيون ملاقاتون ناڪامياب ٿيون آهن؛ انهن ملاقاتن مان ٽي سئو ڪجهه نه ورنديون، جيستائين گذريل سمورن شڪن شهن ۽ نااتفاقين کي وساري، دلين ۾ ڦيرو نه آندو ويو آهي. سڀ کان پهرين هي ضروري آهي ته ٻئي ڌرين سڄيءَ دل سان امن جي خواهش ڪن، ۽ پوءِ ان کي حاصل ڪرڻ لاءِ سنجيدگيءَ سان عملي قدم کنيا وڃن. جيڪڏهن اوهين اهو فيصلو ڪري چڪا آهيو، ته پوءِ مناسب آهي ته اوهين ان جو عام اعلان ڪريو. مون کي ڄاڻ آهي ته اڳي توهان ۽ مغرب ان قسم جا گهڻيئي اعلان ڪيا آهن؛ مون کي هيءَ به ڄاڻ آهي ته انهن اعلانن تي عمل ڪرڻ لاءِ توهان امن-ڪانفرنسون پڻ ڪوٺايون؛ پر هن ڀيري هيءَ اعلان هڪ جدا نوعيت جو ٿيندو.“

عزت مآب. — ”تون ڪيئن ٿو چوين ته هڪ وڌيڪ اعلان سان صورتحال ۾ ڦيرو اچي ويندو، ۽ اهو اسان کي امن جي ويجهو آڻيندو. تون جن امن-ڪانفرنسن جو ذڪر ڪيو آهي، ڇا آهي ظاهر نٿيون ڪن ته اسين سڄيءَ دل سان امن جا خواهان آهيون؟ ڇا اسان جي ليڊرن انهن ميٽن ۾ واضح لفظن ۾ نه ٻڌايو آهي ته روس جي عوام جو امن ۾ پختو ايمان آهي؟“

٢٣٠. — ”پر هن ڀيري هي اعلان هڪ نئين طريقي سان ڪيو ويندو. ان ۾ سڀ کان پهرين واضح ڪيو وڃي ويندو ته ’عالمي جنگ سڄيءَ دنيا تي تباهي ۽ بربادي آڻيندي، تنهنڪري روس عالمي جنگ جي هر امڪان کي ختم ڪرڻ چاهي ٿو؛ ان سلسلي ۾ اسان جو پهريون فيصلو هي آهي ته اسلح سازيءَ ۾ ايتريقدر ڪمي آندي وڃي، جو دنيا جو ڪوبه ملڪ وڏي پيماني تي جنگ شروع ڪرڻ جي قابل نه رهي؛ اسان جي بي تجويز هيءَ آهي ته ننڍن ملڪن جي فوجن مان هڪ ’گڏيل قومن جي فوج‘ ٺاهي وڃي، جيڪا ايتري ته طاقتور هجي جو ڪنهن به حملو آور ملڪ کي سولائيءَ سان شڪست ڏيئي سگهي؛ اسين وڏين طاقتن کي نيندڙ ٿا ڏيون ته هو هڪ بين الاقوامي امن-ڪانفرنس ۾ اچي اسان سان گفتگو ڪن، ۽ انهن تجويزن کي عملي جامو پهرائين؟“

عزت مآب. — ”پر فارموسا، ڪوريا، ورهائيل جرمني، ۽ اهڙن ٻين غير حل شده مسئلن جو ڇا ٿيندو؟“

آء. — ”جڏهن هڪ دفعي دنيا مان جنگ جو انديشو ختم ٿي ويندو، ته مون کي آسپد آهي ته انهن مسئلن جو به ڪو نه ڪو حل نڪري ايندو. اهي مسئلا واقعي ڏاڍا منجهيل آهن، جن کي تسلي بخش طريقن سان طي ڪرڻ لاءِ اعليٰ تدبير جي ضرورت آهي؛ ليڪن مون کي يقين آهي ته دنيا جا مدبر سياستدان جنگ جي عذاب مان نجات حاصل ڪرڻ ۽ هنن تڪراري مسئلن جي حلن تلاش ڪرڻ جي اهميت ضرور محسوس ڪندا — ٻيءَ صورت ۾، هو چڱيءَ طرح سوچي سگهن ٿا ته جيڪڏهن موجوده صورتحال اڃا به قائم رکي ويئي، ته پوءِ نه هو پاڻ رهندا، نه سندس مسئلا ۽ ملڪ، بلڪ سڄي دنيا تباھ ٿي ويندي. آءٌ حضور جن کي خاطري ٿو ڏيان ته جيڪڏهن هڪ دفعي دنيا جي ماڻهن جي راءِ کي آپاريو ويندو ۽ هنن کي محسوس ڪرايو ويندو ته امن حاصل ڪرڻ سندن اختيار ۾ آهي، ته هو پنهنجن سياستدانن تي زور آڻي کين مجبور ڪندا ته بين الاقوامي مسئلن جو حل ڳولين.“

عزت مآب. — ”چڱو، هاڻي تون مون کي ڪجهه وقت ڏي ته آءٌ پنهنجن ساٿين سان گڏجي تنهنجين تجويزن تي غور ڪريان. توکي گهڻا ڏينهن ترسڻو نه پوندو، آءٌ توکي جلدئي گهرائيندس. ڀلا، عالمي امن جي اعلان کان سواءِ، روس جي عوام کان ٻي تنهنجي ڪهڙي طلب آهي؟“

آءٌ. — ”حضور جن پيچد مهربان آهن. في الحال مون کي ٻيو ڪجهه به چوڻو نه آهي.“

اڃا هفتوڪن مس گذريو، ته مون کي وري عزت مآب سان ملڻ لاءِ گهرايو ويو. هن ڀيري هو اڪيلو هو، ۽ ترجمان کان سواءِ ٻيو ڪو به ماڻهو وٽس موجود ڪونه هو. هو ڪن ڳوڙهن ويچارن ۾ ويٺو هو.

عزت مآب. — ”مون کي افسوس آهي جو توکي ايترا ڏينهن انتظار ڪرڻو پيو؛ پر تنهنجين تجويزن تي ويچار ڪرڻ لاءِ مون کي وقت ڪيندو هو. اسين ان نتيجي تي پهتا آهيون ته تنهنجين تجويزن مان ڪو خاص فائدو ڪونه ٿيندو؛ اسان کي يقين آهي ته مغربي سرماييدار ۽ سامراجي، اشتراڪي ملڪن سان اقتصادي مقابلي کان بچڻ خاطر، ۽ پنهنجين تجارتي منڀرين جي حفاظت لاءِ، جنگ چاهين ٿا. کين بخوبي معلوم آهي ته تجارتي مقابلي ۾ هو اسان کان هارائي ويندا، تنهنڪري هو جنگ جي امڪانن کي وڌائيندا ٿي رهندا. پر، انهن تلخ حقيقتن جي باوجود، اسين تنهنجيءَ راءِ کي آزمائش جو موقعو ڏيڻ لاءِ تيار آهيون، ڇاڪاڻ ته اسين امن جا خواهان آهيون، اسان هميشه امن لاءِ پاڻ کي پتوڙيو آهي، ۽ هيءَ هڪ وڌيڪ ڪوشش پڻ امن جي راهه ۾ اسين ڪري رهيا آهيون؛ آءٌ تنهنجين تجويزن پٺاندر اعلان ڪرڻ لاءِ تيار آهيان!“

آءٌ. — ”مون کي اوهان جي انهيءَ فيصلي تي ڏاڍي خوشي ٿي آهي. آءٌ سمجهي سگهان ٿو ته مغرب ڏانهن اوهانجن شڪن شهن واريءَ حالت ۾، اوهان لاءِ هيءَ فيصلو ڪرڻ ڪيتريقدر مشڪل هو. مون کي دنيا جي، ۽ خاص ڪري ايشيا ۽ آفريڪا جي مظلوم انسانن جي روشن مستقبل ۾ ايمان آهي. هاڻي آءٌ توهان جي آڏو ٻه رٿون رکڻ ٿو: هڪ ته عالمي امن جي

باري ۾ اعلان، اهڙي سهڻي نموني ۾ ڪيو وڃي جو هڪدم دنيا جي ماڻهن جي ذهنن تي اثر ڪري ۽ ۽ پيو ته توهان جا دوست ملڪ به موقعي آهر اهڙو ئي اعلان ڪن.“

عزت مآب. — ”مون کي تنهنجي پهرين رٽ سان اتفاق آهي ته اسن جي مهر ڪنهن اثرائتي نموني ۾ هلائي وڃي. ان کي ڪجهه وقت لڳندو — پر گهڻو نه — تيستائين تنهنجو هتي رهڻ ضروري آهي. باقي رهي تنهنجي ٻي رٽ، سو ان جي باري ۾ آءٌ دوست ملڪن سان مشورو ڪندس. مون کي يقين آهي ته هو به ان مهر ۾ منهنجي حمايت ڪندا، ڇو جو اسان وانگر هو به اسن قائم ڪرڻ لاءِ بيچين آهن. منهنجو خيال آهي ته جيستائين هي اعلان ٿئي، تيستائين اسان جي گالهين کي مخفي رکيو وڃي. تون يقيناً اسان جي باهمي گفتگو جي اهميت کان واقف آهين.“

آءٌ. — ”حضور جن خاطري ڪن ته اسان جي گفتگو مخفي رهندي. آءٌ تيستائين ڪا به گالهه ظاهر نه ڪندس.“

اسان جي ملاقات کي اڌ مهينو ٿي ويو، ۽ آءٌ اڪيلو ۽ پريشان ٿيڻ لڳس. ڇو ته آءٌ ڪنهن سان به نٿي مليس، ۽ ٺلهي سيرا تفریح ٿڪائي ٿي وڌم. ڪنهن ٻئي شهر ۾ به وڃي نٿي سگهيس، ڇو ته مون کي ڪنهن به ڏينهن ملاقات لاءِ سڏ ٿي سگهيو ٿي. هي اڌ مهينو مون ڪافي بي صبريءَ ۾ ڪاٽيو. آخر هڪ ڏينهن پيغام آيو ته ٻئي ڏينهن چين بچي ڌاري هڪ جلسي ۾ شرڪت لاءِ تيار رهان. مون کي چيو ويو ته آءٌ ان موقعي تي پنهنجو قومي لباس پهريان. خدا خدا ڪري پيو ڏينهن آيو. موسم خوشگوار هئي، ۽ آءٌ به خوش هوس. مون پنهنجو ملڪي لباس هاتو، ۽ بيچينيءَ سان مقرر ڪيل وقت جو انتظار ڪرڻ لڳس. آخر هڪ خاص آفيسر مون کي موٽر ۾ وٺي وڃڻ آيو. سندس پڙاڪيدار ڊريس ڏسي آءٌ حيران ٿي ويس. اسين موٽر ۾ چڙهي ’سُرُخ چؤڪ‘ ۾ آياسين. سڄو ميدان حشام ماڻهن سان ڀريو پيو هو. لينن جي مجسمي وٽ هڪ رنگارنگي اسٽيج ٺاهيو ويو هو، ۽ مون کي وڌيڪ حيرت ٿي، جڏهن مون کي انهيءَ اسٽيج تي آڻي ويهاريو ويو. آهستي آهستي بالا آفيسر اچڻ لڳا. پهرين اشتراڪي ملڪن جا ايلچي آيا. ان کان پوءِ ٻين ملڪن جا ايلچي آيا، جن کي اسٽيج جي هڪ پاسي جڳهه ڏني وئي. سوين فوٽوگرافر اچي جمع ٿيا هئا؛ سائين فلمي ڪئمراٺن وارا به هئا. اخباري نمائندن جي جڳهه ته صفا ڀرجي وئي هئي. پنجن ۾ اڃا به منت هئا، ته عزت مآب ڪايندو جي وزيرن سميت اسٽيج جي پهرين قطار ۾ اچي ويٺو. هو تارن ۽ تمغن سان سينگاريل، سونهري ۽ اڇيءَ يونيفارم ۾ ڏاڍو سُروار ٻڌي لڳو. جيئن هو اچي ويٺو ته روس جو قومي ترانو وڄڻ شروع ٿيو. ترانو جي اختتام تي هن پنهنجو نائب مون ڏانهن موڪليو، جنهن مون کي عزت مآب جي پير واريءَ ڪرسيءَ تي آڻي ويهاريو. هو عظيم انسان مون ڏانهن نهاري مشڪيو، ۽ پوءِ مائڪروفون تي ٻيهي تقرير ڪيائين. تقرير جو ترجمو هن ريت آهي:

”معزز سفيرو ۽ سائيو! اسين هن اڄوڪي غير معمولي موقعي تي ان ڪري جمع ٿيا آهيون، ته دنيا تي هڪ دفعو وري واضح ڪريون ته روس امن جو طالب آهي. اڳي به گهڻن ئي موقعن تي اسان امن لاءِ ڪوششون ورتيون آهن، پر افسوس ته اهي ڪامياب نه ٿيون. انهن ناڪاميابين لاءِ هيٺ ڪنهن کي قصور وار ٺهرائڻ فضول آهي. اڄ وري به اسين امن جي وٽ به هڪ وڌيڪ ڪوشش ڪرڻ لاءِ تيار ٿيا آهيون، ڇو ته روسي عوام ۽ اسان جي دوست ملڪن جي عوام پاڻ کي امن لاءِ وقف ڪري ڇڏيو آهي. آءِ آءِ آمريڪا ۽ مغرب جي ٻين ملڪن کي رڳو ايترو چوندس ته جنگ سڄي انسانذات جي تباهي آهي — انهن مڙني شين جي تباهي، جن کي جوڙڻ به توهان جي ۽ اسان جي عوام پنهنجو رت ۽ پگهر ڏنو آهي. اسين ايڏي ساري انساني پورهئي کي ڇو تباهه ڪريون، جنگ کي ڇو ختم ڪري ڇڏيون؟ آءِ آءِ پنهنجيءَ حڪومت جي طرفان اعلان ٿو ڪريان ته اسين جنگ کي مٽائڻ جي فيصلو ڪرڻ لاءِ تيار آهيون: آءِ آءِ دنيا جي ٻين ملڪن کي نيندي ٿو ڏيان ته هو به ساڳيو فيصلو ڪن ۽ اسان سان گڏجي هٿيارن گهٽائڻ جو ڪو حل ڳولين. اڄ وڏيون طاقتون دفاع تي هڪ سؤ ارب ڊالرن کان وڌيڪ خرچ ڪري رهيون آهن. ڪيڏو نه زبردست زيان آهي پيسي جو! ڇو نه اسين ايتري ساري خرچ مان هڪ وڏو حصو بچائي، پنهنجي ۽ انهن ملڪن جي ترقيءَ تي صرف ڪريون، جن کي اسان جي مدد جي ضرورت آهي! تنهنڪري، اڄو ته انهيءَ فرض جي پورائيءَ لاءِ اسين سڀ متحد ٿي هٿيارن گهٽائڻ جي فيصلي تي اتفاق ڪريون، ۽ ان لاءِ اهڙو طريقو اختيار ڪريون جو ڪابه هڪ طاقت ٻيءَ طاقت تي ناجائز چڙهائيءَ جي قابل نه رهي. ساڳئي وقت، اسين هڪ اهڙي طاقتور بين الاقوامي فوج قائم ڪريون، جيڪا هر ڏاڍائي ڪندڙ ملڪ کي شڪست ڏيئي سگهي. اڄو ته نئين ملڪن کي اجازت ڏيون ته هو اها فوج ٺاهي امن جي رکوالي ڪن. اڄ جي دور ۾ ڪوبه ملڪ ٻين ملڪن کان بيگانو رهي گذاري نٿو سگهي، ڇو جو زمين ۽ خلا ٽن جا فاصلا مٽجي چڪا آهن. اڄ جي دور ۾ اسين سڀ هڪٻئي کان ڪجهه نه ڪجهه ٺهون. تنهنڪري، اڄو ته گڏجون؛ اڄو ته هڪٻئي جي تعاون سان دنيا جي محتاجن کي کاڌو ڏيون ۽ مسڪينن کي ڪپڙا ڏيکارون؛ اڄو ته دنيا جي غريبن کي موقعو ڏيون ته هو به اڄ جي ترقي يافته دور جي راحتن مان سزو ماڻين! آءِ آءِ روسي حڪومت جي طرفان واعدو ٿو ڪريان ته اسين پنهنجي پيل ملڪن جي ڏٽڙيل ماڻهن جي حالت سڌارڻ لاءِ تيار آهيون. هن وقت اسان وٽ پنهنجي پيل ملڪن جو هڪ نمائندو موجود آهي. آءِ آءِ توهان سان سندس تعارف ٿو ڪريان. هن مون کان امن لاءِ هڪ دفعو وري ڪوشش وٺڻ جو واعدو ورتو آهي. آءِ آءِ کيس دنيا جي آڏو پيش ڪريان ٿو، ۽ کيس اجازت ٿو ڏيان ته هو اسان جي طرفان ’امن جو ايلچي‘ ٿي، دنيا جي ٻين ملڪن ۾ وڃي. مون کي اميد آهي ته هو ڪامياب ٿيندو. هاڻي اڄو ته اسين سڀ، امن جي تراني جي آجيان ڪندي، پاڻ کي ۽ اڄ جي ڏينهن کي امن لاءِ وقف ڪريون. عالمي امن زنده باد!“

عزت مآب جي تقرير ختم ٿيندي ماڻهن ڏاڍي زور شور سان تاڙيون وڇايون. سوَن
 اچن ڪبو ترن کي آسمان ۾ آڏايو ويو. پوءِ سڄو ميڙ امن جي تراني جي احترام ۾ آئي بيٺو.
 تراني کي روسي اوڀيرا جا ٻه ٽي سو موسيقار ڳائي رهيا هئا. منهنجين اکين ۾ ٻائي تري آيو،
 ۽ مون سان گڏ ٻين جون به دليون ڀرجي آيون. تراني جي ختم ٿيڻ تي سڄو ميڙ وري ويهي
 رهيو، ۽ پريڊ شروع ٿي.

هڪ هزار ٻار، قطار در قطار، اسان جي سامهون گذرڻ لڳا. سڀني کي اڃا ڪپڙا پيا هئا.
 سندن هٿن ۾ ننڍڙا جهنڊا هئا، ٻين تي روسي، چيني، انگريزي، فرانسيسي، عربي ۽ لاطيني
 زبانن ۾ ”امن“ جا لفظ لکيل هئا. ماڻهن هڪ بئنڊ به هئي، جنهن جي مڌر سُرَن سان سُر
 ملائي، ڳائيندا، پريڊ ڪندا پئي ويا. هو ڳائي رهيا هئا— ”اڄ اسان لاءِ هڪ نئين ڀرھ ڦٽي
 آهي. اسين سڄ جي چمڪندڙ پيشانيءَ تي ’امن‘ جو نالو لکيل ڏسون ٿا. هن جا سنهري
 ڪرڻا ڌرتيءَ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ امن جو پيغام پکيڙي ڇڏيندا. هو اسان ۽ اسانجين ماڻهن لاءِ
 آميدن جو هڪ نئون صبح آڻيندو. امن جي جياريندڙ فضا ۾ جڏهن اسين پلجي جوان ٿينداسين،
 ته پنهنجين امڙن کي، پيار جا پورهيا ڪري، آرام ۽ راحت ڏينداسين، ۽ انهن ڀائرن ۽ پيئرن کي
 به نه وسارينداسين، جيڪي ڏورانهن ديسن ۾ رهن ٿا— اسين سندن مدد ڪنداسين. اسين
 ٻاڏايون ٿا ته ’امن جي ايلچيءَ‘ کي ان نيڪ مهه ۾ ڪاميابي ٿئي!“

ٻارن جي لنگهي وڃڻ کان پوءِ هڪ چئن ڦيٽن واري گاڏي آئي، جنهن تي هڪ جيت
 بمبار هوائي جهاز رکيل هو. هوائي جهاز تي وڏا وڏا ائٽم بم لڳل هئا. سڀني ائٽم بم تي
 وڏيون تختيون چهتيل هيون، جن تي هر هڪ بم جي تباهڪن طاقت الڪن اڪرن ۾ لکيل
 هئي. گاڏيءَ تي هڪ وڏو تختو به لڳل هو، جنهن تي لکيل هو ”اڄ“. ان جي گذري
 وڃڻ کان پوءِ هڪ ٻي گاڏي آئي، جنهن تي ساڳئي نموني جو جيت هوائي جهاز رکيل هو.
 پر هن ڀيري ان کي هڪ آرام بخش مسافريءَ جو جهاز بڻايو ويو هو. ان ۾ ڪيترائي مرد،
 عورتون ۽ ٻارڙا ويٺل هئا، جيڪي پاڻ ۾ کلي ۽ خوش ٿي رهيا هئا. ان گاڏيءَ جي تختيءَ
 تي لکيل هو ”سپائي“. هاڻي هڪ ٻي گاڏي آئي، جنهن تي ايشيا جي ڪنهن ماڪ جي جهوپڙي
 رکيل هئي. جهوپڙي ڪڪائين هئي. ان ۾ پست تي هڪ ماڻهو سٽو پيو هو، جيڪو سڀني جي
 تپ ۾ مبتلا هو. ٻارن کي ڦاٽل ڪپڙا پيا هئا، ۽ زالس لپ ڇانورن جي صفا ڪري رهي
 هئي. ان منظر ايشيا جي ماڻهن جي غربت ۽ بدحاليءَ کي چڱيءَ طرح چٽيو پئي. جهوپڙيءَ
 تي هڪ وڏو تختو لٽڪيل هو، جنهن تي لکيل هو ”اڄ“. ان کان پوءِ ٻي گاڏي آئي، جنهن
 تي ساڳي جهوپڙي هئي. پر هاڻي ان جهوپڙيءَ جي ڇت پڪين سرن جي اڏيل هئي، ۽ منجهس
 هڪ در ۽ ٻه دريون هيون. ٻارن کي سٺا ڪپڙا پيا هئا، ۽ هو سڀ تصويرن جا ڪتاب ڏسي
 رهيا هئا. سندن ماءُ گوشت ڏوئي رهي هئي، ۽ ان جي سامهون ”ان“ آيو، ڀاڄيون ۽ کير
 رکيل هئا. تختي تي لکيل هو ”سپائي“.

ٿوريءَ دير کان پوءِ هڪ نئين گاڏي آئي، جنهن تي آفريڪا جي هڪ سون جي ڪاٺ جو نظارو هو. ڪاٺ ۾ ڦاٽل ڪپڙا پهريل آفريڪي مزدور، پٺن تي ڳرا بارڪنيو ڪم ڪري رهيا هئا. هو سڀ ڀڳهر ۾ شل هئا. هڪ آفريڪي مزدور کي هڪ 'اڇيءَ چمڙيءَ واري' جمعدار چهڪ سان سڏيو پئي. گاڏيءَ تي لکيل هو "اڄ". پوءِ ٻي گاڏي ساڳيءَ ڪاٺ سان لنگهي. پر هاڻي مزدورن بدران ڪاٺ مان سون مشين پئي ڪڍيو. آفريڪي مزدور انهن مشينن جي سنڀال ڪري رهيا هئا. کين آجري پوشاڪ پهريل هئي. هنن سان گڏ اڇي چمڙيءَ وارا مزدور به هئا. سڀني ڪم ڪندي هڪٻئي سان چرچو پوڳ پئي ڪيو. تختيءَ تي لکيل هو "سڀاڻي". ان کان پوءِ ڪيتريون ئي گاڏيون آيون. ڪن تي سائنسدان هئا، ته ڪن تي ڊاڪٽر، ۽ ڪن تي سماجي ڪارڪن. هي پنهنجيءَ پنهنجيءَ ڪرت جا ماهر، انساني پلائيءَ لاءِ ڪم ڪري رهيا هئا. ڪن سائنسدانن وسيع خلائن ۾ آزماندڙ راکيٽ تيار پئي ڪيا ته جيئن انسان عرش تائين سفر ڪري سگهي، ته ڪي سائنسدان لئوٿيائي پاڻيءَ مان ميني پاڻيءَ بناڻ جي کوجنائن ۾ مصروف هئا ته جيئن دريائن کان سواءِ سمنڊ مان به پيئڻ ۽ آباديءَ لاءِ پاڻي حاصل ڪري سگهجي، ۽ ڪي سائنسدان سڄ جي ڪرڻن مان صنعتي توانائي پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ۾ لڳل هئا. ڊاڪٽر وري مهلڪ مرضن ۽ وچڙندڙ وبائين جي علاج لاءِ لين دوائن ۽ وڊڪٽ جي نون طريقن جي کوجنائن ۾ رڌل هئا. ٻئي طرف سماجي ڪارڪن ٻارن جي فلاح و بهبود جي مسئلن کي حل ڪرڻ جي ڪوشش ۾ هئا، ۽ گهرو زلڌگيءَ ۾ گهڻي کان گهڻي خوشي ۽ راحت پيدا ڪرڻ بابت سوچي رهيا هئا.

هاڻي اسان جي آڏو وڏيون ٽٽڪون لنگهيون، جن تان مستري وڏيون وڏيون مصيبت جيڏيون توڙيون لاهي رهيا هئا. ننڍين ٽٽڪن کي ٽرئڪٽرن ۾ تبديل ڪيو ويو هو، جن هاڻي زرعي سامان پئي ڏيڻو. جنگي لارين کي وري عام سفري بسون بڻايو ويو هو. بسن جي لنگهي وڃڻ کان پوءِ پريڊ ختم ٿي، ۽ روس جو قومي ترانو وڃڻ لڳو. جلسي ختم ٿيڻ تي عزت مآب مون کي چيو ته آءٌ ڪجهه ڏينهن وڌيڪ روس ۾ ترسان.

ٻئي ڏينهن روسي اخبارن عزت مآب جي تقرير، پريڊ جي سڄي احوال سميت، وڏين سرخين سان شايع ڪئي. اخبارن ۾ منهنجي تصوير به 'امن جي ايلچيءَ' جي عنوان سان ڇاپي ويئي. غير ملڪي اخبارن جي نمائندن مون کي پريس-ڪانفرنس سڏائڻ لاءِ چيو. مون هنن جي تجويز کي قبول ڪيو. سڀني سفارتخانن جي نمائندن مون کي زور ڀريو ته آءٌ سندن ملڪن جي سفيرن سان ملاقات ڪريان. مون عزت مآب کي پنهنجي پريس-ڪانفرنس ڪوٺائڻ واري خيال کان واقف ڪيو، ۽ ٻن غير ملڪي سفيرن سان ملاقات جي خواهش ظاهر ڪئي. عزت مآب منهنجي تجويز قبول ڪئي، چيائين ته اخباري نمائندن ۽ سفيرن جي گڏيل ڪانفرنس جو انتظام جلد ڪيو ويندو. مقرر وقت تي سفير ۽ سندن عملي جا عهديدار، ۽ اخباري نمائندا اڇي دعوت ۾ ڪٺا ٿيا. آءٌ سندن

ايترو تعداد ڏسي حيران ٿي ويس. ماسڪوم ڪو ورلي سفير يا اخباري نمائندو هوندو، جيڪو دعوت ۾ له آيو هو.

مون هڪ مختصر تقرير ڪئي، ۽ کين آهي ڳالهائون ورائي ٻڌايم جيڪي عزت مآب جلسي واريءَ تقرير ۾ ڪيون هيون. مون ٻنهي ٻيل ملڪن جي ترقيءَ تي خاص زور ڏنو، ۽ اخباري نمائندن کي اپيل ڪئي ته هو جنگ جي خلاف جهاد ڪرڻ ۾ منهنجو ساٿ ڏين، ته جيئن دنيا کي تباهيءَ کان بچائي سگهجي. مون هُنن کي ٻڌايو ته جيڪڏهن هڪ دفعو دنيا جي عوام جي دلين ۾ جنگ جي خلاف نفرت پيدا ٿي ويندي، ته پوءِ هٿيارن گهٽائڻ جي فيصلي تي دير ڪانه لڳندي— ۽ جيڪڏهن ’سڪيا‘ ملڪ هٿيار گهٽائڻ شروع ڪندا، ته اسان وٽ ايترو ته پيسو بچندو جو سڄيءَ دنيا جا ماڻهو، خاص ڪري ٻنهي ٻيل ملڪن جا ماڻهو، خوشحال ٿي ويندا. تنهنڪري، دنيا جي سڀني اخبارن تي هي انساني فرض آهي ته هو جنگ خلاف اٿاريل آواز کي سڄيءَ دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ڦهلائين. مون هي به چيو ته آءٌ سڄيءَ دنيا جو گشت ڪري امن جي پيغام کي پکيڙڻ جي هر ممڪن ڪوشش ڪندس، پر جيئن ته آءٌ هڪ معمولي ۽ اڪيلو انسان آهيان، تنهنڪري ضروري آهي ته دنيا جا ڪٿورين انسان هن ڪارخيز جي ڪاميابيءَ ۾ حصو وٺن، جن جي حمايت حاصل ڪرڻ لاءِ اوهان جو اخبارون سڀڪجهه ڪري سگهن ٿيون. اخباري نمائندن کيترا ئي سوال پڇيا، جن کي مون مناسب جواب ڏيئي مطمئن ڪيو. سفيرن سان به ساڳئي قسم جي گفتگو ٿي، ۽ مون کين صاف ٻڌايو ته آءٌ ڪنهن خاص ملڪ، جماعت يا شخصيت جي طرفان نه ڳالهائي رهيو آهيان، بلڪ آءٌ فقط پنهنجي ذاتي نمائندگي ڪري رهيو آهيان. ڪن سفيرن مون کان سندن ملڪن ۾ وڃڻ جي پروگرام بابت پڇيو. مون جواب ۾ کين ٻڌايو ته آءٌ سڄيءَ دنيا ۾ امن جو پيغام کڻي ويندس، پر پهرين آءٌ انهن ملڪن ۾ ويندس، جيڪي مون کي دعوت ڏيئي گهرائيندا.

ٻئي ڏينهن مون کي سڄيءَ دنيا جي مختلف ملڪن مان بيشمار تارون مليون، جن ۾ اخباري نمائندن طرفان موڪليل خبرن جا تفصيل، ترجمن سميت ڄاڻايل هئا. مون کي پڙهي ڏاڍي خوشي ٿي ته سڄيءَ دنيا جي اخبارن، امن جي مهم جي حمايت ڪندي، عزت مآب جي تقرير ۽ پريڊ جي احوال کي وڏي اهميت سان شايع ڪيو هو. آهو سڄو ڏينهن مون اسڪولن، ڪاليجن، جماعتن ۽ اجتماعي ٻنن جي نمائندن سان ملاقاتون ڪندي گذاريو. ٻئي ڏينهن مون کي وري تارن جي وڏي سٺي اچي ملي. ان پيري تارن ۾ مختلف اخبارن جا ايڊيٽوريل هئا. گهڻو ڪري سڀني ايڊيٽوريلن ۾ امن جي زبردست حمايت ڪئي ويئي هئي. ڪيترين ئي اخبارن، عزت مآب جي تجويزن کي ساراهيندي، گهٽ ڪئي هئي ته جلد از جلد وڏين طاقتن جو هڪ ميٽر ڪوٺايو وڃي. ڪن ٿورين اخبارن، پنهنجي امن پسنديءَ جو زوردار اظهار ڪندي، روس جي امن پسند ارادن ۽ تجويزن تي شڪ ظاهر ڪيو هو، ۽ عزت مآب جي تقريرن کي هنن روس جي سياسي پروپيگنڊا ڪري ڄاڻايو هو. مون ڪن چند اخبارن جا اهي رايو پڙهي دل نه لائي، ڇو جو سمجهه ٿي

ته هڪڙي ڏينهن ۾ سڀني ماڻهن جي راءِ کي بدلائڻ ناممڪن هو ۽ ان لاءِ مسلسل ڪوشش جي ضرورت هئي. ساڳئي ڏينهن عوامي چين ۽ جپان جا سفير مون وٽ آيا، ۽ پنهنجين حڪومتن طرفان چين ۽ جپان اچڻ جي دعوت ڏنائون. مون جپاني حڪومت جي دعوت قبول ڪئي، ۽ جپاني سفير کي چيم ته آءٌ پنهنجي وڃڻ جي تاريخ پوءِ ٻڌائيندس. مون عوامي چين جي سفير جا ٿورا مڃيندي کيس چيو ته في الحال منهنجو چين وڃڻ جو ارادو ڪونهي، ڇو جو ٻن هفتن کان پوءِ مون کي وطن ورتو آهي.

شام جو جپاني سفارتخاني کي مون وڃڻ جي تاريخ ڏني. ٻئي ڏينهن، منهنجي عرض تي، عزت مآب مون کي پاڻ وٽ گهرايو. مون ساڻس چين ۽ جپان جي دعوتن ۽ پنهنجي جپان وڃڻ جي فيصلو جو ذڪر ڪيو، ۽ وڃڻ کان اڳ ڪن روسي شهرن گهمڻ جي اجازت ورتيمانس. جپان ڏانهن رواني ٿيڻ ۾ اڃا هفتو پيو هو. مون عزت مآب کي هي به عرض ڪيو ته روسي شهرن ۾ منهنجي وڃڻ جي خبر کي شايع نه ڪيو وڃي، ته جيئن آءٌ فراغت سان گهمي ڦري سگهان. عزت مآب چيو ته ائين ٿيڻ ناممڪن آهي، ڇو جو تنهنجي تصوير اڳي ئي روس جي سڀني اخبارن ۾ شايع ٿي چڪي آهي، ۽ جتي به تون ويندين آتي جا ماڻهو هي هرگز پسند نه ڪندا ته تون سندن شهرن ۾ اچي، ساڻن ماڻن کان سواءِ هليو وڃين. مون ان ڪري، روسي شهرن گهمڻ جو ارادو بدلايو، ۽ عزت مآب کان ماسڪو ۾ هڪ هفتو وڌيڪ ترسڻ جي اجازت ورتي، جنهن کي هن وڏي خوشيءَ سان قبول ڪيو. عزت مآب مون کي ٻڌايو ته هن منهنجي رواني ٿيڻ کان اڳ، تمام وڏي پيماني تي، روس جي اعليٰ موسيقارن ۽ فنڪارن جي شموليت سان، امن جي موضوع تي هڪ عظيم الشان ڊرامي جي تياري لاءِ هدايتون جاري ڪري ڇڏيون هيون؛ پر جيئن ته ان جي تياري ۾ 5-6 مهينا گهريل هئا، ۽ آءٌ تمام تر هتان روانو ٿيو هوس، تنهنڪري هن وڏي اشتياق سان مون کي انهيءَ موقعي تي ٻيهر ماسڪو اچڻ جي دعوت ڏني. هن منهنجي جپان رواني ٿيڻ جي تاريخ پاڻ وٽ نوٽ ڪئي، ۽ منهنجي هوائي سفر جي اطمينان بخش انتظام جي خاطري ڏني. مون سندس مهمان نوازيءَ، خوش اخلاقيءَ ۽ مهربانين جا ٿورا مڃيا، ۽ خاطري ڏنيمانس ته ”دلچسپ ضرور توهانجين تجويزن جي آڃيان ڪندي، ڇو جو دنيا جون اخبارون متفق طور امن جي حق ۾ آهن. امن جي تصفيي لاءِ دنيا جي وڏين طاقتن جي باهمي ملاقات کي جيتوڻيڪ ڪجهه وقت ضرور گهريل ٿيندو، ڇاڪاڻ ته ڪي ملڪ ان لاءِ اوڻلي ڇنڊڇاڻ ۽ صفائي طلب ڪندا، پر جيئن ته حضورجن امن لاءِ هر قسم جي ڪوشش ڪرڻ جو فيصلو ڪري چڪا آهن، تنهنڪري مون کي اميد آهي ته ان ۾ ضرور ڪاميابي حاصل ٿيندي.“ عزت مآب هڪ دفعو وري مون کي يقين ڏياريو ته هو پاڻ، سندس حڪومت، ۽ روس جو عوام، امن جي فائدي ۾ آهن؛ ۽ اميد ڏيکارين ٿا ته هو پنهنجن مغربي دوستن سان امن جي ڳالهه ٻولهه ۾ اوتروئي ڪامياب ٿيندو، جيترو هتي ماسڪو ۾ ٿيو هو.

هفتو به اچي پورو ٿيو. ان وچ ۾ منهنجي خط و ڪتابت ۾ تمام گهڻو اضافو ٿي ويو هو. مون کي سڀني هنڌان خط اچڻ لڳا، جن مان معلوم ٿيو ته گهڻي ماڻهو ۽ جماعتون امن جي حصول لاءِ تيار ٿيون هيون. ماسڪو ڇڏڻ جو وقت آيو، ته هڪ سرڪاري موٽر مون کي هوائي اڏي تي پهچائڻ لاءِ آئي. هوائي اڏي تي هزارين ماڻهو مون کي الوداع ڪرڻ آيا هئا. عزت مآب به وزيرن سميت آيو هو. فوٽوگرافرن ۽ فلمي ڪئميرا وارن موٽر کان وٺي هوائي جهاز جي در تائين منهنجا فوٽا پئي ورتا. صاف پوشاڪ پهريل پارڙن مون کي قسمن قسمن ڪن جا تحفا پيش ڪيا. آءٌ عزت مآب سان آخري پيرو مليس. هن ٻڌايو ته مون کي ٽوڪيو ڪڍي وڃڻ لاءِ خاص هوائي جهاز جو انتظام ڪيو ويو هو. مون هڪ دفعو وري سندس مهمان نوازيءَ جو گرمجوشيءَ سان شڪرائو ادا ڪيو. روسي عوام جي ايڏي پُرخلوص اهمتار کان آءٌ بيحد متاثر ٿيس، ۽ سموري انسانذات جي خوشحاليءَ جون دعائون گهرندي، اسان هڪٻئي کان وداع ڪئي.

آءٌ جنهن جهاز ۾ سفر ڪري رهيو هوس، سو جنگي مقصد لاءِ بنايل، پر آچلائيندڙ، هڪ ننڍي قسم جو جيت هوائي جهاز هو، پر هائي ان کي ڏاڍي سهڻيءَ طرح سينگاريو ويو هو، ۽ منجهس آرام ۽ آسائش جو سڀ سامان موجود هو. هوائي جهاز ۾ منهنجي چاڪري شاهانه نموني ۾ ڪئي ويئي. جهان جي ماسڪو واري سفر مون کي ٻڌايو هو ته ٽوڪيو ۾ منهنجو قيام چئن ڏينهن لاءِ رٿيو ويو آهي—مون کي گهڻو وقت ٽوڪيو ۾ ترسڻو هو، پر جي مون چاهيو ته هڪ ڏينهن ٽوڪيو کان ٻاهر وڃي سگهيس ٿي.

اسين چوويهن ڪلاڪن ۾ ٽوڪيو پهچي وياسين. جڏهن هوائي جهاز جهان جي ويجهو آيو ته مون هوائي عملي جي هر هڪ فرد جا ٿورا مڃيا، جن ڏاڍي چاهه سان منهنجي خاطرداري ڪئي هئي. مون انهن سڀني جا نالا لکي ڇڏيا، ته جيئن ڪنهن ڏينهن کين تحفا موڪلي پنهنجي عقيدتمنديءَ جو اظهار ڪريان.

هوائي جهاز جڏهن زمين تي لٿو ته ٽوڪيو تي سڄ چمڪي رهيو هو. هوائي اڏي تي هڪ وڏو هجور جمع هو. آءٌ هوائي جهاز جي در کان ٻاهر نڪتس مس، ته ماڻهن امن جي فلڪ شڪاف لعرن سان منهنجو استقبال ڪيو. مون به جواب ۾ هڪ سوڏي کين سلام ڪيو. جيئن ئي آءٌ هيٺ آيس، ته جهان جي هڪ عالي ترين شخص مون کي اچي پاڪر ٻاتو. هن سان ۽ سندس خاندان سان ملڻ کان پوءِ، ٻين عهديدارن سان منهنجو تعارف ڪرايو ويو. پوءِ اسين سڀ هڪ وڏي سجايل اسٽيج تي وڃي ويٺاسين. اسان جي ويهڻ تي امن جو ترانو وڄڻ لڳو. ان کان پوءِ جهان جو قومي ترانو پيش ٿيو، جنهن جي احترام ۾ اسين اٿي بيٺاسين. پوءِ هن عظيم شخص اٿي تقرير ڪئي—جنهن جو ترجمو—مون کي تقرير ختم ٿيڻ کان پوءِ فوراً ڏنو ويو. هن چيو: ”اڄ اسين پنهنجي هڪ ايشيائي ڀاءُ جي آجيان لاءِ اچي هتي گڏ ٿيا

آهيون. اسين جپاني عوام جي طرفان هن جو آڌر پاءُ ٿا ڪريون، ۽ کيس ۽ سڄيءَ دنيا کي يقين ٿا ڏياريون ته جپان جو عوام هميشه امن حاصل ڪرڻ لاءِ جدوجهد ڪندو رهندو. جپاني عوام کي جنگ جي تباهڪارين جو ذاتي تجربو آهي: اسين ئي اها قوم آهيون، جنهن انٽر ٻي جا فهر ۽ ڪائور اڪين سان ڏٺا آهن — تنهنڪري اسين، جپان جا باشندا، پنهنجي پوري عزم سان هي عهد ٿا ڪريون ته جنگ جي خلاف اسين هر ممڪن جهاد ڪرڻ لاءِ تيار آهيون، ۽ امن حاصل ڪرڻ اسان جو ايمان آهي! اسين ’امن جي ايلچيءَ‘ جي تهديون آجيان ٿا ڪريون. پاڻ هڪ ٻنهي پيل ملڪ جو رهائو آهي، ۽ اسان کي هن جي ملڪ ۽ ٻين ٻنهي پيل ملڪن جي ضرورتن جي بخوبي ڄاڻ آهي. جيتوڻيڪ اسان جا وسيلو ڪي گهڻا نه آهن، پر تڏهن به اسين انهن ملڪن جي ترقيءَ ۾ پنهنجي حال آهر مدد ڏينداسين. اسان جي دعا آهي ته امن قائم ٿئي، ۽ انسانيت خوش ۽ خوشحال ٿئي!“ هوائي اڏي کان هڪ ڪليءَ موٽر ۾ چڙهي، اسين شهر آياسين. ’عظيم شخص‘ ۽ سندس خاندان جا ماڻهو مون سان گڏ هئا. رستن جي ٻنهي پاسن ماڻهو قطارون ٺاهيو بيٺا هئا، ۽ جيئن اسين لنگهياسين ته هو گلن جي ورڪا ڪرڻ لڳا. سندن هٿن ۾ امن جا پوسٽر هئا، ۽ سڀ ماڻهو خوشيءَ وچان ٻهڪي رهيا هئا. عظيم شخص ۽ سندس ساٿي وات تي هڪ هنڌ لهي پيا، ۽ مون کي مهمان-گهر ۾ آڻي ترسايو ويو. انهيءَ ڏينهن آجيان-ڪميٽيءَ جو چيئرمين مون وٽ آيو، ۽ ايندڙ ٽن ڏينهن جي گشت جو پروگرام ڏنائين. پهرئين ڏينهن مون کي ناگاساڪي وڃڻو هو، ٻئي ڏينهن، واپس اچي، توکيو ۾ جپاني نوجوانن جي هڪ جلسي ۾ شريڪ ٿيڻو هو، ۽ ٽي ڏينهن جپان جي عورتن طرفان سڏايل هڪ جلسي ۾ شريڪ ٿيڻو هو.

شام جو کاڌو مون جپان جي وڏن واپارين ۽ صنعتڪارن طرفان سڏايل هڪ دعوت ۾ کاڌو. هيءَ هڪ خانگي دعوت هئي، جنهن ۾ فقط ڪارخانن ۽ فرمن جا عهديدار ۽ سندن عورتون شريڪ ٿيون. جپاني رواج مطابق، اسين سڀ فرش تي ويٺاسين. کاڌو عورتن پنهنجن هٿن سان تيار ڪيو هو، ۽ ڪارايو به انهن ئي — نوڪرن جي ڪاٺ مدد ڪانه ورتي ويئي. هن قسم جي قرباني مهمان نوازيءَ مون کي گهڻي قدر متاثر ڪيو. ڪنهن به تقرير ڪانه ڪئي؛ البت جڏهن مون کي هڪ سون مان ٺهيل ۽ جواهرن سان جڙيل گلدستو پيش ڪيو ويو، ته سڀني چيو — ’شل تون ڪامياب ٿين! شل تون ڪامياب ٿين!‘ جواهرن کي اهڙيءَ ترتيب سان جڙيو ويو هو جو انهن مان لفظ ”امن“ ٺهي پيو هو.

ٻئي ڏينهن صبح جو آءٌ هوائي جهاز ذريعي ناگاساڪي پهتس. جيتوڻيڪ هوائي اڏي تي فقط ٻه-ٽي سؤ ماڻهو آيا هئا، پر جڏهن آءٌ جلسي ۾ پهتس ته ائين ڏسڻ ۾ آيو چڻ سڄو شهر آڻي آڻي پيو هو. اسٽيج اڳيان سوين ننڍڙا سڀاجهڙا ٻارڙا ويٺا هئا، جن سڀني کي اڇيون پوشاڪون پهريل هيون. اسين پهتاسين ته ڪارروائي شروع ٿي. پهرين ٻارڙن هڪ گيت ڳايو. سازن مان اهڙا المناڪ ۽ درد ڀلا آلاپ نڪري رهيا هئا، چڻ ڪنهن موت جي مجلس ۾

مرثي خواني ٿي رهي هجي. چوڏهن سال اڳ، ٻي عالمگير جنگ ۾، هين ئي سرزمين تي 'اٽم بم' ڪيرايو ويو هو: ڪيڏي تباهي ۽ بربادي انسانن تي آئي، ڪيترا انسان ان ۾ موت جو بئڪ بنيا، ڪيترا انسان ان جي اثر سبب انڌا ٻوڙا ۽ کونگا بنجي ويا، ڪيترا انسان ان جي دهشت سببان بنهه پاگل بنجي ويا— اهو سمورو احوال اهڙي ته دردناڪ انداز ۾ گيت ۾ بيان ڪيو ويو هو، جو جيتوڻيڪ آڱ ڄاڻي ٻولي نٿي سمجهي سگهيس، پر سازن جي پُرسوز آواز ۽ ٻارون جي معصوم چهرن تي اُڀرندڙ عذاب جا اثر انگيز آثار، مون کي جنسي اوچنگارون ڏيڻ تي مجبور ڪرڻ لاءِ ڪافي هئا. جنهن شخص هن منظر جو خيال رکيو هوندو، سو يقيناً ڪو تعار وڌو فنڪار هوندو، ڇاڪاڻ ته هن ساديءَ پيشڪش منهنجي روح جي انتهائي گهراين ۾ جنبش آڻي ڇڏي هئي.

ان کان پوءِ هڪ چوڪريءَ مختصر تقرير ڪئي، جيڪا اٽم بم جي حادثي مان بچي ويئي هئي. سندس منهن ۽ هٿن تي زخمن جا ڪيترائي نشان هئا؛ پر هوءَ خوش مزاج ۽ سُڪڻي هئي. هن فقط چند منٽ ڳالهايو، ۽ اٽم بم جي حادثي وقت پنهنجيءَ عمر وغيره ڄاڻائڻ کان وڌيڪ هوءَ ان وقت جا ڪي به حالات نه ٻڌائي سگهي. کيس اها ئي آس هئي ته ڪو ڏينهن اهڙو ٿئي، جڏهن بمن ۽ بارودن کي بلڪل ناس ڪري ڇڏجي، جيئن اهي انسانن جي جسمن ۽ روحن کي ناس نه ڪري سگهن. هن پنهنجي اها تمنا ظاهر ڪئي ته سڄيءَ دنيا جا مائٽسڏان، عهد ڪري، تباهيءَ جي طريقن سوچڻ بدران، انسانذات جي پلائيءَ لاءِ مائٽس جون ڪوجنائون ڪن. هن دنيا جي مدبرن ۽ اڳواڻن جي دلين ۾ تبديليءَ جي دعا گهري، ته جيئن هو امن حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشش وٺن، جنهن سان سڄيءَ دنيا جا ماڻهو خوش ۽ خوشحال ٿي سگهندا. هن آميد ظاهر ڪئي ته امن لاءِ هلايل تازي تحريڪ، جنگ کي ٽارڻ ۽ هٿيارن کي ختم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيندي؛ ان بعد مون به ٻه اکر ڳالهايا، جن ۾ ٻارون جي گيت ۽ چوڪريءَ جي تقرير کان پنهنجي گهڻي قدر متاثر ٿيڻ جو ذڪر ڪيم. مون آميد ظاهر ڪئي ته دنيا ضرور انهيءَ فيصلي تي پهچندي، ۽ نه صرف اٽم بم، بلڪ سڀني قسمن جي بمن بارودن ۽ جنگبازين کي سدائين لاءِ ختم ڪري ڇڏيندي، ته جيئن سموريءَ انسانذات تان ڪن انسانن جي هٿرادو پيدا ڪيل خطرن کي هميشه لاءِ پنڄو اچي وڃي، ۽ وري ڪڏهن به اسان کي ۽ اسانجن نسلن کي تباهيءَ جو منهن نه ڏسڻو پوي. آخر ۾ امن جو ترانو ڳايو ويو، ۽ جلسو ختم ٿيو.

پوءِ مون کي موٽر ۾ ڇاڙهي، ناگاساڪي جو شهر گهمايو ويو. اٽم بم واري هولناڪ حادثي جا اڃا به جيڪي آثار ڪن هنڌن تي ڏسڻ ۾ آيا ٿي، تن منهنجي دل دماغ کي لرزائي ڇڏيو. طبيعت اهڙي ته ملول ۽ معمور ٿي ويئي، جو شمار جو جڏهن واپس توڪيو پهتاسين ته مون رات جي ساني به ڪانه ڪاڏي. آجيان-ڪميٽيءَ جي چيئرمين— جيڪو سمورو وقت مون سان گڏ هو— مون کي راڳ جي هڪ محفل ۾ هلڻ لاءِ چيو، پر اوڏانهن وڃڻ به پسند نه ڪيم. منهنجي رهائش واري ڪمري ۾ ڪيتريون انگريزي اخبارون آڻي ڏير ڪيون ويون هيون.

آء انهن تي سرسري نظر وجهڻ ويهي (هيس). جيئن جيئن آءُ خبرن تي نظر وجهندو ويس، منهنجي طبيعت جي ملولائي اطمينان ۾ بدلي وئي. اخبارن ۾ عزت مآب جو 'امن جو اعلان' ۽ ماسڪو جي پريڊ جو احوال تمام نمايان طور شايع ٿيل هو. اخبارن ان موضوع تي پنهنجا وڏا وڏا ايڊيٽوريل به لکيا هئا. اديبن جي عام حمايت ۽ ڪيترن ئي ملڪن جي سماجي جماعتن طرفان امن جي تحريڪ کي ڪامياب بنائڻ جا فيصلو ۽ پروگرام پڻ اخبارن ۾ آيل هئا. ٻئي ڏينهن صبح جو مون کي موٽر تي توڪيو جو شهر گهمايو ويو، ۽ شام جو شاهي محل جي وڏي باغ ۾ ٿيندڙ جلوسي ۾ نيو ويو. باغ ايترو ته وڏو هو، جو منجهس هڪ لڪ مائهن جي ويهڻ جو انتظام سولائيءَ سان ٿي سگهيو ٿي. مون ڏٺو ته سڄو باغ جهاني نوجوانن سان ڀريو پيو هو. اسٽيج کي مختلف قسمن جي گلن سان سينگاريو ويو هو. نوجوانن ٽهڪ پئي ڏنا. هنن کي رنگارنگي ڪپڙا پيا هئا. سڄي ماحول مان خوشي پئي بڪي.

آءُ اسٽيج تي پهتس ته مائهن زور زور سان تاڙيون وڇايون. پوءِ ڇپان جو قومي ترانو وڇايو ويو، ۽ سڀ ماڻهو آڻي ان کي ڳائڻ لڳا. ترالي جي ختم ٿيڻ تي، اسٽيج کان ڪجهه پريرو، هڪ ٻيو وڏو اسٽيج بيهاريو ويو. جلد ئي هڪ نوجوان چوڪرو ۽ چوڪري انهيءَ اسٽيج تي آيا. هو هڪ ڊرامي جا ڪردار هئا. مون کي پيش ٿيندڙ ڊرامي جو انگريزي ترجمو ڏنو ويو.

چوڪرو: پياري، آءُ توکي هڪ خوشخبري ٻڌائڻ آيو آهيان. مون کي ايشرفورس ۾ شامل ٿيڻ لاءِ چونڊيو ويو آهي! هاڻي آءُ جلد ئي هوائي تربيت لاءِ هليو ويندس. (چوڪري اهي لفظ انتهائي فخر سان ادا ڪيا.)

چوڪري: تنهنجي خوشيءَ ۾ منهنجي خوشي آهي؛ پر جي تون هليو ويندين ته آءُ اڪيلي ٿي پونديس. او مڙو، آءُ تنهنجي جدائي سهي نه سگهنديس!

چوڪرو: چري، آءُ ڪو هميشه لاءِ ٿورو ئي ٻيو وڃان. هڪ سال جي تربيت آهي، اهو عرصو اڪڻپ ۾ گذري ويندو، ۽ جڏهن موٽي ايندس ته اچڻ سان توهان شادي ڪندس، پوءِ اسين سدائين گڏ گذارينداسين. آءُ جيڪڏهن پائلٽ ٿي ويندس ته ڪيترو نه سٺو ٿيندو! پوءِ آءُ مٿي، تمام مٿي، خلائن ۾ اڏامندس، ۽ جي دشمن تي حملو ڪرڻو هوندو ته عقاب وانگر جهت هڻي کيس ماري هليو ويندس! ڀلا، فوجي لباس ۾ آءُ ڪيئن لڳندس؟

چوڪري: ڏاڍو سهڻو! پر هيٺ به تون مون لاءِ دلچسپي جي سڀني جوانن کان وڌيڪ حسين آهين. پيارا، تو هوائي فوج ۾ ڀرتي ٿيڻ جو فيصلو ڪيو آهي؛ آءُ تنهنجي مرضيءَ خلاف نٿي وڃڻ چاهيان، پر ائين ڪرڻ سان ڇا تون جنگ جي تصور کي نه ٻيو همٿائين؟ چوڪرو: تون ائين چوڻي سمجهين ته اسين جنگ جي فائدي ۾ آهيون؟ فوج ۾ ڀرتي ٿيڻ ۽ جنگي سامان ٺاهڻ جون تياريون اسين رڳو ان ڪري ٿا ڪريون ته جيئن جنگ کي

ناري سگهون. جيڪڏهن اسين دفاعي لحاظ کان مضبوط نه هونداسين، ته چڻ مخالف ملڪن کي پاڻ تي حملي ڪرڻ جي دعوت ڏينداسين؛ پر جي جنگي لحاظ کان اسين طاقتور هونداسين، ته ڪوبه ملڪ اسان ڏانهن اک کڻي نهارڻ جي به جرات نه ڪندو. سڄ پڇ، پياري، آڱ تنهنجي حفاظت لاءِ هوائي فوج ۾ ڀرتي ٿي رهيو آهيان. توکي پوري خبر آهي ته اڄ جي جهاني نوجوان کي جنگ کان سخت نفرت آهي، هو اسن چاهي ٿو.

چوڪري: مون کي خبر آهي ته جهان جا نوجوان امن جي ڀرپور تائيد ڪن ٿا. ساڳيءَ طرح دنيا جا ٻيا ملڪ به وڏي واڪي اسن جون دعوائون ڪري رهيا آهن. پر، انهن دعوائن هوندي به، اسين سڀ تباهه ڪن هٿيارن جي تيارين ۾ اضافو ڪري رهيا آهيون. ٻيا ملڪ به اسان وانگر چون ٿا ته هو جنگي هٿيار پنهنجي دفاع لاءِ ٿا ٺاهين، ۽ کين جنگ ڪرڻ جي آرزو ڪانه آهي. ڇا ماضيءَ ۾ دنيا جا مخالف ملڪ جڏهن پاڻ ۾ وڙهندا هئا، ته پهرين اهي ئي ساڳيا بهانا نه ڪندا هئا؟ ڇا هي صحيح نه آهي ته جڏهن به ڪن ملڪن جنگ جون تياريون ڪيون آهن، تڏهن ڪنهن نه ڪنهن طرح جنگ جي اوڙاهه ۾ ڏڪجي آيا آهن؟ پوءِ ان ڳالهه جو ڪهڙو ثبوت آهي ته هاڻي ائين نه ٿيندو؟

چوڪرو: دراصل جنگ تڏهن ٿيندي آهي، جڏهن ڪي ملڪ جنگي لحاظ کان طاقتور هوندا آهن ۽ ٻيا مستي يا بيخبريءَ سبب دفاعي طرح ڪمزور هوندا آهن. ڇا تون نٿي ڄاڻين ته جي برطانيه ۽ ٻين مغربي ملڪن جون جنگي تياريون مڪمل هجن ها، ته هٿل ڪڏهن به آسٽريا ۽ آئنگلڊس کي فتح ڪري نه سگهي ها، بلڪ مغربي طاقتون شروع ۾ ئي هن کي نيست نابود ڪري ڇڏين ها! اها برطانيه جي غفلت هئي، جنهن جو فائدو وٺي، هٿل ٻن سالن ۾ پهرين آسٽريا ۽ پوءِ زيڪوسلاويڪيا کي ڦهائي ويو. تنهنڪري، اسين جنگي تياريون ان ڪري ٻيا ڪريون ته جيئن ڪا لالچي قوم اسان تي حملو نه ڪري.

چوڪري: تون ان دور جو ذڪر ڇو نٿو ڪرين، جڏهن هٿل سڀ کان پهرين 'رو' تي حملو ڪيو هو. جيڪڏهن ان وقت مغربي طاقتون عقلمنديءَ کان ڪم وٺن ها ته انسان-شمن هٿل جي ناپاڪ ارادن کي آسرن جو موقعو ئي نه ملي ها؛ ڇو جو ان زماني جي هٿل کي شڪست ڏيڻ لاءِ وڏين فوجن جي ضرورت ڪانه هئي.

چوڪرو: ڇا، ان جي معنيٰ هيءَ نه آهي ته هٿل جي شروعاتي ڪاميابيءَ جو ڪارڻ به مغربي طاقتن جي غفلت هئي، جن خاموش تماشائين جي حيثيت سان هٿل جي آرهه زورائيءَ کي ڏنو پئي.

چوڪري: تو منهنجو مطلب نه سمجهيو. مون چيو ٿي ته شروع ۾ هٿل جي طاقت کي پنهنجي

ڏيڻ لاءِ وڏين فوجن جي ضرورت نه هئي؛ تنهنڪري 'رو' جي فتح جو سبب مغربي طاقتن جي فوجي ڪمزوري نه آهي. حقيقت هيءَ آهي ته خود مغربي ملڪن ۾ ٻڌي نه هئي. هو هڪهڙي ڪسي شڪ جي نگاهه سان ڏسندا هئا ۽ هٿلر سندن باهمي نا اتفاقيءَ جو وجهه وٺي ڪامياب ٿي ويو.

چوڪرو: پر مغربي ملڪ ڪيئن ٿي جرمنيءَ کي جنگي سامان ٺاهڻ ۽ فوج تيار ڪرڻ کان روڪي سگهيا؟ جرمنيءَ کي روڪڻ جو فقط هڪ طريقو هو ته هن سان جنگ ڪئي وڃي — ۽ جيئن ئي فرانس ۽ برطانيه تيار ٿيا ته انهن جرمنيءَ سان جنگ ڪئي.

چوڪري: آڱهه تنهنجي هيءَ ڳالهه مڃان ٿي ته جڏهن هڪ دفعو هٿلر جنگي تياريون مڪمل ڪري چڪو هو ته هن کي روڪڻ ڏاڍو ڏکيو ٿي پيو هو. هن کي رڳو شروع ۾ سولائيءَ مان شڪست ڏيئي سگهجي ها، پر مغربي ملڪ شروع ۾ غافل رهيا — جيتوڻڪ سندن جرمنيءَ جي سفارتخانن کي هٿلر جي جنگي تيارين جي خبر هئي. جيڪڏهن ان وقت يورپ جا ملڪ هڪ-آواز ٿي هٿلر کي روڪين ها، ته اڄ تاريخ جو رخ ئي ٻيو هجي ها. هو هٿلر تي دٻاءُ آڻين ها، ۽ هٿلر کي سندن ڳالهه رکڻي پوي ها، يا خود جرمنيءَ جو عوام هن کي مجبور ڪري ها ته جنگ جون انسان-دشمن تياريون نه ڪري. ان زماني ۾ جرمن عوام هڪ نئين جنگ جي خلاف هو.

چوڪرو: خود تنهنجا دليل هي ثابت ڪن ٿا ته جڏهن به بين الاقوامي سياست جي آفق تي ڪو چريو انسان اڀري ٿو، ته هن کي رڳو طاقت سان ئي دٻائي سگهجي ٿو؛ تنهنڪري بهتر ائين آهي ته اسين هر وقت سجاڳ رهون، ته جيئن ڪنهن اوچتيءَ مصيبت کي منهن ڏيئي سگهجي.

چوڪري: آڱهه پهرين به چئي چڪي آهيان ته جنگي تيارين جو لازمي نتيجو جنگ آهي. اسان کي گهرجي ته ڪوششون وٺي انهن ملڪن کي آساده ڪريون ته هو جنگي تياريون بند ڪن، جيڪي زور شور سان هٿيارن ٺاهڻ ۾ مصروف آهن. آڱهه ڄاڻان ٿي ته دنيا جي گهڻن ملڪن اهي تياريون مڪمل ڪري ورتيون آهن. هاڻي اسان جو فرض آهي ته انهن کي فوجي طاقت گهٽائڻ تي مجبور ڪريون — ۽ جي ائين ٿيندو ته جنگ جو خطرو گهٽو گهٽ ٿي ويندو. ٻيءَ صورت ۾، جيئن جيئن هرڪو ملڪ پاڻ کي هٿياربند بنائيندو رهندو، تيئن تيئن عالمي جنگ جا اسڪان وڌندا رهندا، ۽ ڪڏهن نه ڪڏهن جنگ جي نوبت اچي ٿي ويندي.

چوڪرو: پر اسين پنهنجي فوجي طاقت گهٽائي پاڻ کي ڪمزور ڇو ڪريون، جڏهن دنيا جا ٻيا ملڪ پنهنجي فوجي طاقت ۾ مسلسل اضافو ڪري رهيا آهن؟ خير، ڇڏ انهن ڳالهين کي، توکي ڇو اچي انهن مسئلن جي گهڻي لڳي آهي؟ اها اسان جي ليڊرن ۽ وڏن

جي ذميداري آهي ته هو ملڪ ۽ قوم جي پلائيءَ لاءِ سوچين .

چوڪري: تنهنجو ائين چوڻ غلط آهي. جنگ ۽ امن جو مسئلو اسان سڀني جو مسئلو آهي. ڇا 'توجو' جي چريائپ جيان جي هر مرد ۽ عورت ۽ ٻار جي قسمت تي اثر انداز نه ٿي؟ امن جي خاطريءَ ۽ امن جي حاصلات سان اسان سڀني جي زندگي آباد ۽ خوشحال ٿيندي؛ ۽ امن تڏهن حاصل ٿيندو، جڏهن هر مرد ۽ عورت، پوءِ کڻي هن جو تعلق زندگيءَ جي ڪهڙي به شعبي سان هجي، امن لاءِ جدوجهد ڪندو.

چوڪرو: توجو ۽ سندس ساٿي هاڻي مري ڪهڙي ڇڪا آهن. اسان سڀني کي هنن جي ڪٽڻ ڪم کان نفرت آهي. اسين امن پسند آهيون. آءٌ فوج ۾ به ان ڪري ڀرتي ٿيو آهيان، ته جيئن امن قائم ٿي سگهي.

چوڪري: مون توکي پهرين به چيو هو ته آءٌ تنهنجي دلي ارادن جي مخالفت ڪانه ڪندس. تون فوج ۾ ڀرتي ٿي ملڪ جي حفاظت ڪرڻ کي پنهنجو فرض ٿو سمجهين. منهنجو فرض هي آهي ته جنگ جي خلاف آواز بلند ڪريان. هاڻي اڄ ته پاڻ ۾ ٺهراءُ ڪريون؛ تون پنهنجو فرض پورو ڪر، ۽ آءٌ پنهنجي فرض جي سرانجامي ڪندس. مون کي تو سان ڏاڍو پيار آهي، ۽ تنهنجي جدائي برداشت نٿي ڪري سگهان، پر جيڪڏهن تون هوائي فوج ۾ ڀرتي ٿين بدراڻ 'اسپوٽنگ' ۾ چڙهي چند ڏانهن وڃڻ جو فيصلو ڪرين ها، ته مون کي جيڪر بيحد خوشي ٿئي ها— پوءِ کڻي مون کي ڀڪ هجي ها ته تون وري ڪڏهن به مون وٽ موٽي نه ايندين!

هن مختصر ڊرامي مون کي ڏاڍو متاثر ڪيو. ڊرامي جي ختم ٿيڻ کان پوءِ مون هڪ مختصر تقرير ڪئي. مون جهاني نوجوانن جو شڪريو ادا ڪيو، جيڪي اسان جي مهم کي ڪامياب بنائڻ ۾ منهنجو ساٿ ڏيئي رهيا هئا. پوءِ امن جي تراني سان جلسو برخواست ٿيو. جيئن اسين موٽر ۾ چڙهي مهمان-گهر ڏانهن موٽي رهيا هئاسين، ته چيئرمين مون کي هڪ ٻئي جلسي جي دعوت ڏني، جيڪو جهاني عورتن جي طرفان سڏايو ويو هو. انهيءَ جلسي جو انتظام پراڻي صدر گاهه، 'ڪيٿو' شهر، ۾ ڪيو ويو هو. هن مون کي ٻڌايو ته جلسي ۾ شرڪت ڪرڻ بعد مون کي ٻئي ڏينهن واپس ٽوڪيو پهچايو ويندو، ته جيئن اٽليءَ ويندڙ هوائي جهاز تي وقت اندر پهچي سگهان.

ٻئي ڏينهن آءٌ ڪيٿو پهتس. شهر جون قديم طرز جون عمارتون مون کي خاص ڪري وڻيون. ريل مان لهي، اسين سڌو جلسي گاهه تي پهتاسين، جيڪو ساڻهن سان ڪچاڪچ ڀريو پيو هو. انهن ۾ عورتن جي اڪثريت هئي. ٻه ٽي سو جهاني عورتون، ننڍن ننڍن ٻارن کي هنجن ۾ کڻيو، اسٽيج جي سامهون قطارن ۾ بيٺيون هيون. جلسي جي شروع ٿيڻ تي انهن سڀني گڏجي هڪ راڳ ڳايو، جنهن جو ترجمو ڪجهه هن طرح جو هو:

”اسين ماڻهون آهيون. اسان انسانذات جي نئين نسل کي جنم ڏنو آهي. هيءُ نسل

هيٺر اسانجين هنجن ۾ آهي، جيڪو اڳتي هلي پنهنجن ابن ڏاڏن جي ناموس کي قائم رکندو. اسين هنن کي ڏاڍيءَ سڪ سان پنهنجين ڇاتين جو کير پياري پالي رهيون آهيون، ته جيئن هي تندرست ۽ توانا ٿي وڌن. هر هڪ ٻار جي پرورش تي اسين پنهنجي جوانيءَ جا بهترين سال انهيءَ اميد سان صرف ڪنديون آهيون ته هو وڏو ٿي پنهنجي قوم ۽ ملڪ جي خدمت ڪندو. پندرهن سال اڳ جڏهن اسين ٻار هيوناسين، ته جنگ جو ڪارو ديو اسانجن سرن تي هو. اڄ جڏهن اسين ماڻهن آهيون، ته اها ساڳي بلا وري اسانجن ٻارن کي کائڻ جي انتظار ۾ آهي! ڇا هزارين ڏک ڏاکڻا ۽ مصيبتون سهي، اسان پنهنجن ٻارن جي پرورش ان ڪري ڪئي آهي ته هنن کي بمن ۽ بندوقن جو ڪاڄ بڻايو وڃي؟ ڇا اسان کي ڪڏهن به امن نه ملندو؟ ڇا اسين ڪڏهن به انسان نه ٿينداسين؟ ڇا اسان انساني مائرن جي حالت هميشه انهن جانورن جهڙي رهندي، جن کي هر وقت پنهنجن ٻارن جي جانين جو خوف رهندو آهي، ۽ وٺن جي هر جهڳٽي مان کين دشمن جو خطرو پيو محسوس ٿيندو آهي! اسين دل جي انتهائي گهٽ-راين مان هڪ وڏيءَ تبديليءَ جي دعا ٿيون طلبيون— ماڻهن جي ذهنن جي تبديلي— انهن جي دلين ۽ روحن جي تبديلي— ته جيئن هو جنگ کي ختم ڪري، امن کي قائم ڪن!..... اسين پنهنجن هينن معصومن جون حياتيون پنهنجن هٿن سان قربان ڪرڻ لاءِ تيار آهيون، جيڪڏهن جنگ جي محسوس ڏانڻ انهن کي کائڻ کان پوءِ هميشه لاءِ مري وڃي، ۽ وري ڪڏهن به انسانڌات تي ان جو پاڇو نه پوي!

انهيءَ راڳ ڳائيندي، سڀني عورتون پنهنجن ٻارڙن کي ڇاتين سان لائي لوڏينديون رهيون. هي انتهائي دلگداز منظر، امن جو ڀرپور مظاهرو هو، جنهن سڀني کي بيحد متاثر ڪيو. آڱ انهن عورتن کي ڪجهه نه ٻڌائي سگهيس، ليڪن کين اهو يقين ڏياريم ته هاڻي اهو ڏينهن جلد اچڻ وارو آهي، جڏهن سندن آميدون پوريون ٿينديون، ۽ اسين جنگ جي سڀني امڪانن کي ختم ڪري هميشه لاءِ امن جي فتح حاصل ڪنداسين.

ان کان پوءِ چند ڪلاڪ ڪيٽو جو خوبصورت شهر گهمي، آڱ ٽوڪيو موٽي آيس. انهيءَ ڏينهن اٽليءَ جي ايلچيءَ مون کي شام جي کاڌي تي گهرايو، جنهن پنهنجي ملڪ طرفان مون کي هٿان کان اوڏانهن وڃڻ جو سرڪاري دعوتنامو ڏنو هو. هوائي جهاز ۾ منهنجي لاءِ جڳهه جو انتظام پڻ ڪري ڇڏيو هئائين. کاڌي کان پوءِ اسين سڌا هوائي آڏي تي آبادين. آڏي رات اچي ٿي هئي، تنهنڪري فقط امن-ڪميٽيءَ جا ميمبر مون کان موڪلائڻ آيا هئا. مون گرمجوشيءَ سان سندن مهمان نوازيءَ ۽ آذرياءَ جا ٿورا مڃيا، ۽ هنن جي ذريعي جهاني عوالم جو به شڪريو ادا ڪيو، جن جهان ۾ گهرائي مون تي هي ظاهر ڪيو هو ته هو نيڪ نيتيءَ سان امن جا خواهان آهن.

صبح جي ٿڌيءَ روشنيءَ ۾ اسان جو هوائي جهاز اچي روم جي شهر ۾ لٿو. هوائي اڏي کي جهنڊن ۽ بامٽين سان سينگاريو ويو هو، ۽ ماڻهن جو هڪ وڏو مجموعو اڳي ئي منهنجي لاءِ منتظر هو. هوائي اڏي تي اٿليءَ جي اهم شخصيتن منهنجو استقبال ڪيو. منهنجي پهچڻ شرط امن جو ترانو شروع ڪيو ويو، ۽ ان کان پوءِ اٿليءَ جو قومي ترانو پڻ گايو ويو. پوءِ اسين موٽرن ۾ چڙهي شهر ڏانهن روانا ٿياسين. هوائي اڏي کان وٺي ويندي شهر جي وچ تائين، رستن جي ٻنهي پاسن تي ماڻهن جا هجور بيٺا هئا. هنن پنهنجا هٿ لوڏي ۽ خوشيءَ جا نعرا هڻي منهنجي مرحبا ڪئي. شهر جي عمارتن ۽ دڪانن کي وڏين وڏين تصويرن سان تمام سهڻيءَ طرح سجايو ويو هو، جن مختلف طريقن سان امن جي تصور جي ترجماني ٿي ڪئي. سون کي اٿليءَ جي هڪ معزز خاندان جي قديم محل ۾ ٽڪايو ويو. اهو هڪ وڏو اعزاز هو، ڇاڪاڻ ته انهن محلن کي وڏي تاريخي اهميت هئي، ۽ انهن جي تعمير پنهنجي وقت جي بهترين فنڪارن ڪئي هئي. اٿليءَ ۾ منهنجو گشت چئن ڏينهن لاءِ هو؛ پهرئين ڏينهن شام جو مون کي 'ڪلوزيم' (Colosseum) ۾ ٿيندڙ هڪ جلبي ۾ شرڪت ڪرڻي هئي؛ ٻئي ڏينهن اٿليءَ جو پراڻو شهر 'ميلان' ڏسڻو هو؛ ٽئين ڏينهن وري روم ۾ واپس اچي، 'هوپ' سان ملاقات ڪرڻي هئي؛ ۽ چوٿين ڏينهن روم کي 'وينس' وڃڻو هو.

شام جو ڪيترن ملڪن جا ايلچي مون سان ملڻ آيا، ۽ پنهنجن ملڪن جا دعوتناما ڏنائون. مون هنن جو شڪريو ادا ڪيو؛ پر جيئن ته مون کي گهران نڪتي اٽڪل ٻه مهينا اچي ٿيا هئا ۽ اوڏانهن واپس ورتو هو، تنهنڪري سندن دعوتن کي فوري طرح قبول نه ڪيو، ۽ کين ٻئي ڀيري سندن ملڪن ڏسڻ جي خاطري ڏني.

ڪلوزيم وارو جلسو جيئن ته شام جي کاڌي کان پوءِ ٿيو هو، تنهنڪري مون کي مختلف ملڪن جي اخبارن جا چوڻ جو موقعو ملي ويو. اخبارن منهنجي جهان واري گشت جو تفصيلي احوال تمام سٺي نموني شايع ڪيو هو. کاڌي کان پوءِ اسين ڪلوزيم ڏانهن روانا ٿياسون. جلبي جو ميدان سڄو ماڻهن سان ڀريل هو، ۽ ان کي طرح طرح جي روشنين سان سينگاريو ويو هو. منهنجي اتي پهچڻ شرط، بئبن ۽ باجن جو غل مچي ويو، ۽ ڪارروائي شروع ٿي. سڀ کان پهرين ٽيهارو ڪن روسي ٻهلوان، جن کي روم جي قديم وضع جي پوشاڪ بهريل هئي، ميدان ۾ آيا. سندن هٿن ۾ اهڙا ئي هٿيار هئا، جهڙا قديم زماني ۾ روم جا ماڻهو استعمال ڪندا هئا. اچڻ سان ”سيزر زنده باد!“ جو نعرو هڻي، هو پاڻ ۾ لڙائي ڪرڻ لڳا. ڪنهن جي هٿ ۾ ڀالو هو، ڪنهن وٽ بڻجي هئي، ته ڪنهن وٽ تلوار يا ڪهاڙي هئي. ڪو نيزو هلائي رهيو هو، ته ڪو تير-ڪمان استعمال ڪري رهيو هو. وٽن گهڻن ئي قسمن جا هٿيار هئا، جن سان هڪٻئي کي مارڻ لاءِ هوائين لڙي رهيا هئا جيئن اڳئين زماني جا ماڻهو لڙايون ڪندا هئا—چڻ ته سچ پچ هڪٻئي کي ماري ڇڏيندا. هنن ڪمال خوبيءَ سان قديم رومين جي جنگي ۽ خونخوار جذبن جي ترجماني ٿي ڪئي. هيءَ ويڙهه ڪجهه وقت جاري رهي.

اوجتو موسيقيء جو آلاپ اُڀريو، ۽ هڪ عورت جي اطالوي راڳ ڳائڻ جو آواز اچڻ لڳو. جيئن جيئن هوءُ ڳائيندي رهي، هڪ هڪ ٿي سڀني جوڏن پنهنجي ويڙه بند ڪري ڇڏي پهرين ته هو سڄي بيهي رهيا، پر پوءِ جيئن ئي راڳ جي سريلن ٻولڻ جو اثر هنن تي ٿيڻ لڳو، ته هو پنهنجا هٿيار ڀڃي ڦٽا ڪرڻ لڳا. سڀني هڪٻئي سان هٿ ملايا، پاڪر پاتا، ۽ برجوش آواز ۾ سڀئي گڏجي ساڳيو راڳ ڳائڻ لڳا. راڳ ۾ ايترو ته سوز ۽ اثر هو جو مجسمي مان پڻ ڪيترا ئي ماڻهو اٿي راڳ ڳائڻ لڳا.

راڳ ختم ٿيڻ تي سڄي جلسي جون بتيون وسامي وٺيون، ۽ سڄي ميدان ۾ اولهه ٿي ويئي. جلد ئي وري بتيون ٻريون، ۽ ميدان تي جنگي جوڏن جي بدران هڪ سفيد لباس پهريل ماڻهو بيٺو هو، جنهن کي وڏي اعزاز وارو چٽ مٿي ۾ پيل هو. هن اچڻ سان اعلان ڪيو ته ’آءُ امن جو پيغامبر آهيان!‘ اوچتو ئي هڪ هيبتناڪ شينهن ظاهر ٿيو، جنهن ايندي ئي شرط اهڙي ته دل ڏاريندڙ گجگوڙ ڪئي جو سڄي ميڙ تي موت جو هراس طاري ٿي ويو. شينهن ماڻهوءَ ڏانهن وڌڻ لڳو، پر هُو سڪون ۽ صبر سان پنهنجيءَ جڳهه تي بيٺو رهيو. جڏهن شينهن بنهه ويجهو اچي پهتو، ته هُو بهادر شخص ان کي خطاب ڪري چوڻ لڳو: ’اي تباهيءَ ۽ جنگ جا نشان! تو منهنجن گهڻن ئي امن جي سائين کي ماريو آهي، اڄ تون مون کي ٻه مارڻ آيو آهين— پر آءُ تنهنجو مقابلو ڪندس. تون مون کي ماري نٿو سگهين. آءُ اڪيلو نه آهيان. ڏس، هتي ويٺل هزارين انسان مون سان گڏ آهن. انهن سڀني جي قوت مون ۾ موجود آهي. سڄيءَ دنيا جي بيشمار انسانن جو زور منهنجين پانهن ۾ سمايل آهي. آءُ توکي پوڄ ڪان جهلي مٿي ڪندس، ۽ ڦيرائي ڦيرائي اوڙاهه جي اهڙي تري ۾ ڦٽو ڪندس، جتي تون هميشه لاءِ ختم ٿي ويندين— اي جنگ جا نشان— ۽ دنيا جي تختي تي تنهنجو نالو به ڪونه رهندو!‘ شينهن زوردار گجگوڙ ڪئي ۽ حملي لاءِ تيار ٿي ويو. جيئن ئي هو تيزيءَ سان وات کولي، گجگار ڪندو اڳتي وڌيو، ته ماڻهوءَ سٽ ڏيئي اچي پوڄ ڪان ورتس. هڪدم بتيون وسامي وٺيون، ۽ وري جڏهن روشني ٿي ته شينهن غائب هو— هو ماڻهو اڪيلو بيٺو هو. تماشائي زور زور سان ناڙيون وڇائڻ ۽ نعرا هڻڻ لڳا— ’امن جي فتح ٿي!‘ ’امن جي فتح ٿي!‘ سڀ ماڻهو جوش ۾ اچي اٿي بيٺا، ۽ سڀني پنهنجون پانهون مٿي ڪري، روم جي قديم روايت موجب، پنهنجا انگوٺا مٿي ڪنيا— ان مان ظاهر هو ته هو قتل و غارت جي خلاف هئا. بتيون وسامي وٺيون، ۽ وري جڏهن ميدان تي روشني ٿي ته سامهون هڪ ڊرامي جو لٽڙو منظر هو—

[چند سپاهي هڪ زخمي ماڻهوءَ کي کڻيو پئي آيا. هي ’مارڪ

انٽيني‘ هو، جنهن خودڪشي ڪئي هئي. هو اڃا جيئرو هو.]

قلو بطرا: او سڄ! ساڙي ڇڏ ان آسمان کي، جنهن ۾ تون ڦيرين پيو. تون پاڻ بي نور ٿي

وج، ته جيئن سڄي دنيا تي اوندھ ڇانئجي وڃي!... ائٽني! [چارميان، اِراس،
منهنجي پياري کي آرام سان لڻايو!
ائٽني: سيزر جي ڇا مجال آهي جو ائٽني کي شڪست ڏئي؛ اڄ ائٽني پاڻ تي پاڻ فتح
حاصل ڪئي آهي.

قلو پٿرا: ها، ائٽني جو فاتح ائٽني آهي... پر منهنجي زندگي مون کان ڪسجي ويندي!
ائٽني: آءٌ مران ٿو. مون سان گڏ مصر جي شان ۽ شوڪت به مري ويندي!
(ائٽني مري ٿو.)

قلو پٿرا: اڄ دنيا جو تاج منهنجي ويو. جنگ جو سينگار هليو ويو. سپاهين جو آجھو ختم ٿي ويو.
اڄ دنيا مان شان ۽ بهادري موڪلائي ويئي. هاڻي بزدلن ۽ بهادرن ۾ ڪو فرق
نه رهندو.

[اسڪندر به هر هڪ ٻيو منظر. سيزر، گالس ۽ ٻيا داخل

ٿين ٿا. قلو پٿرا ۽ سندس درباري اڳ ۾ موجود آهن.]

سيزر: توهان مان مصر جي ملڪ ڪهڙي آهي؟

ڊولابيل: (قلو پٿرا کي) ملڪ، هي روم جو شهنشاهه آهي.

(قلو پٿرا سيزر کي گوڏا پڇي سلام ڪري ٿي.)

سيزر: او، مصر جي راڻي! پر تون منهنجي آڏو جهڪين ڇو ٿي؟ آءٌ توکي عرض ٿو ڪريان
ته آڻي بيٺو.

قلو پٿرا: عاليجاهه هيءَ خدائن جي مرضي آهي. مون کي پنهنجن مالڪن اڳيان سر جهڪائڻو آهي.

هاڻي توهين منهنجا مالڪ آهيو. توهان جي حڪم جي پيروي منهنجو فرض آهي.

سيزر: اهڙيون ڳالهيون نه ڪر، قلو پٿرا. جيتوڻيڪ تُو اسان کي سخت تڪليفون پهچايون

آهن، پر اسين انهن کي اتفاقي حادثا سمجهي وساري ٿا ڇڏيون.

قلو پٿرا: سڄي جهان جا واحد مالڪ، تُو سان جنگ مون فقط پنهنجي، پنهنجي اولاد، ۽ پنهنجي

ملڪ جي حفاظت خاطر هڻي ڪئي. پر تُو، اي منهنجا مالڪ، اي عظيم سردار، اي عظيم

فاتح، ڪڏهن ان ڳالهه تي ويچار نه ڪيو آهي ته جنگ ڪيترن قدر نه بيفائدي ۽

زيانڪار آهي. تون جيڪڏهن اسان سان جنگ نه ڪرين ها، ته منهنجو پيارو ائٽني مون

کان جدا نه ٿي ها! اي عظيم سيزر، تون جيڪڏهن جنگ نه ڪرين ها ته به عظيم

هجين ها!

سيزر: توکي شايد خبر نه آهي، قلو پٿرا، ته اسين سڪندراعظم جي روايتن تي عمل ڪري

رهيا آهيون. جنگ خراب آهي—اهڙو خيال توکي ڪيئن آيو؟ انسان جي وڏائي

جنگ مان آهي. اسان جي سامهون 'اچيلس' ۽ 'راميسس' جهڙن جري سپاهين ۽

جرنيان جا مثال موجود آهن. اسين اڃ به انهن جي جنگين کي ياد ڪريون ٿا. ساڳيءَ طرح، ايندڙ نسل مون کي به پنهنجي عظيم فتوحات جي ڪري ياد ڪندا. قلوبطرا: منهنجو شاهي جُبو ڪٿي آهي؟ چارمياڻ، منهنجي مٿي تي شاهي تاج رک... مون کي ائين ئي سڏي رهيو آهي. آءُ اڃان پيئي، منهنجا خاوند!

(قلوبطرا زهريلي نانگ کي ڇاتيءَ سان لڳائي ٿي.)

قلوبطرا: امن! امن! هائي دنيا کي امن ملندو. منهنجا سرتاج ائين ئي، تون هليو وئين، هائي تنهنجي ٻانهي به تنهنجي پوئتان اچي ٿي... هائي سڀ ماڻهو امن مان زندگي گذاريندا—

(قلوبطرا مري ٿي.)

بشند تي امن جي تراني سان منظر ختم ٿيو.

ٻئي ڏينهن صبح جو، ڪجهه وقت مون سڄيءَ دنيا جي مختلف ملڪن مان آيل بيشمار خطن کي پڙهڻ ۾ گذاريو. هر خط جي لڪندڙ امن جي هلايل مهر تي خوشيءَ جو اظهار ڪيو هو ۽ پنهنجون پُرخلوص خدمتون آڇيون هيون. ڪن ملڪن جي شهزادين ۽ مشهور ائڪٽريسن پڻ ذاتي طرح امن جي مهر ۾ حصي وٺڻ جو اظهار ڪيو هو. هو پنهنجي خرچ تي امن جي پرچار لاءِ مون سان گڏ دنيا جي دوري ڪرڻ لاءِ تيار هيون. ڪيترن ئي امير ماڻهن پنهنجي طرفان مالي مدد جي پيشڪش ڪئي هئي. مون کي هائي امن جي مهر جي ڪاميابيءَ جو يقين ٿيڻ لڳو، ڇاڪاڻ ته دنيا جون مشهور ۽ اهم شخصيون امن جي حمايت ڪري رهيون هيون، جيڪي پنهنجي پنهنجي ملڪ جي عوام کي ڇڏي طرح متاثر ڪري سگهيو ٿي.

انهيءَ ڏينهن اسين ميلان روانا ٿياسين. هوائي اڏي تان موٽر ۾ ويهي، جلوس جي صورت ۾، سڌو اچي هڪ وسيع ميدان تي پهتاسين، جتي اٺليءَ جي مزدورن طرفان جلسو ڪوٺايو ويو هو. مزدور ليڊرن کان سواءِ، اٺليءَ جا مشهور راڳيندڙ ۽ فلمي ائڪٽر اسان سان گڏ هئا، جن کي ڏسڻ لاءِ ميلان جا شهري وڏي تعداد ۾ اچي جمع ٿيا هئا. جلوس جي ابتدا هڪ مشهور فنڪار جي راڳ سان ٿي. اهو راڳ امن ۽ جنگ بابت هو، جنهن ۾ جنگ کي ننڍو ۽ امن کي ساراهيو ويو هو. راڳ تمام پُراڻو هو ۽ سڀني کي گهڻو پسند آيو.

راڳ ختم ٿيڻ کان پوءِ ميدان جي وچ ۾ اڏيل هڪ عمارت تي ٻيل ٻڌو هٽايو ويو. ڏسڻ وارا سمجهي سگهيا ٿي ته اها عمارت بارود ۽ هٿيارن ٺاهڻ جي فئڪٽري هئي. ان ۾ مزدور ڪم ڪري رهيا هئا. هو رائفلون، بندوقون ۽ بارود ٺاهڻ ۾ رڌل هئا. ٿوريءَ دير کان پوءِ هڪ مشهور ائڪٽريس فئڪٽريءَ ۾ آئي. پهرين هن سڄيءَ فئڪٽريءَ جو چڪر لڳايو، ۽ جڏهن هو ۽ سڀني جنگي هٿيارن کي ڇڏي، تڏهن مزدورن جي وچ ۾ اچي بيٺي. پوءِ هن امن جو ترانو گائڻ شروع ڪيو. شروع ۾ مشين جي شور سبب

هن جو آواز ٻڌڻ ۾ له پئي آيو. آهستي آهستي مشينن هلڻ بند ڪيو، ۽ سڀئي مزدور اڪٽريس جي چوگرد اچي گڏ ٿيا. هن ڳاڻڻ بند ڪيو، ۽ مزدورن کي مخاطب ٿي چوڻ لڳي:

”منهنجا مزدور ساٿيو، آءٌ اوهان کي ڪجهه چوڻ آئي آهيان. مون اوهان جي ڪم ۾ رنڊڪ وڌي آهي، پر اوهان جو گهڻو وقت نه وٺنديس. مون اوهان جي فنڪٽري ۽ گهمي ڏني آهي ۽ اهي سمورا هٿيار پڻ ڏنا اٿس، جن کي اوهان ڪافي محنت ۽ هنرمنديءَ سان تيار ڪيو آهي. آءٌ اوهان جي محنت ۽ هنرجي ساراهه ڪريان ٿي، پر اوهان جي محنت جي ڦٽل کي نٿي ساراهي سگهان. اوهين جيڪي اهي انيڪ قسم جا هٿيار ٺاهي رهيا آهيو، سي تباهيءَ جا ذريعا آهن. ڇا، هي ضروري آهي ته اوهين تباهيءَ جا هٿيار ٺاهيو؟ ڇا هي مناسب آهي ته اوهان جي سموري محنت ۽ هنر، جنگي سامان تيار ڪرڻ ۾ صرف ٿئي؟ ڇا، اوهان جي پگهر جو پورهيو ٻين انسانن جي موت جو سامان نه آهي؟“

هڪ مزدور: محترم، اسين ته فقط مزدور آهيون—حڪم جا بنڊا. جيئن حڪم ڪن ٿا، تيئن ڪريون ٿا—اسان جو وس ڪونهي. اسان کي ته پنهنجن ٻچن جي کاڌي ۽ ڪپڙي لاءِ روزي حاصل ڪرڻي آهي.

اڪٽريس: آءٌ سمجهان ٿي ته اوهان کي پنهنجي ۽ پنهنجن ٻارن جي پيٽ—گذر لاءِ محنت مزوري ڪرڻي آهي، پر، ڇا ان لاءِ اوهان کي اهي هٿيار ٺاهڻ گهرجن، جيڪي ٻين انسانن جي ٻچن کي ماري ڇڏيندا؟ آءٌ هي به سمجهان ٿي اوهين حڪم جا بنڊا آهيو، ۽ هنن برباديءَ جي هٿيارن ٺاهڻ جا ذميدار حقيقت ۾ آهي ئي ماڻهو آهن جيڪي اوهان کان هي ڪڍو ڪم ڪرائين ٿا؛ پر، ڇا، هٿيارن ٺاهڻ ۾ اوهين هٿن جي مدد نه ڪري رهيا آهيو؟ جيڪڏهن اوهين ڪم ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو، ته ڇا اهي به—بارود ٺهي سگهندا؟

مزدور: جيڪڏهن اسين ڪم ڪرڻ کان انڪار ڪنداسين، ته اسان جون نوڪريون ڪسجي وينديون، ۽ پوءِ اسان جي بدران ٻيا مزدور اچي ساڳيو ڪم ڪندا. اڪٽريس: جيڪڏهن ٻين کي به سمجهايو ويندو ته جنگي هٿيار ٺاهي هو جنگ جي امڪانن کي وڌائيندا، ته پوءِ هو به ڪم ڪونه ڪندا.

مزدور: پر جيڪڏهن اسين هتي ڪم نه ڪريون، ته ٻيو ڇا ڪريون؟ اسان کي ڪنهن به صورت ۾ روزي ته ڪمائڻي ئي آهي!

اڪٽريس: آءٌ ائين ڪانه ٿي چوان ته اوهين هتي صفا ڪم ڪرڻ ڇڏي ڏيو. اوهين پنهنجي ڪم جي نوعيت کي بدلائي سگهو ٿا. آءٌ به اوهان وانگر هڪ مزدور آهيان؛ پر منهنجي ڪم جو مقصد اوهان جي اوهان جي ٻارن جي وندر آهي. اچو، آءٌ اوهان

کي ڏسيان ته اوهين ڇا ڪري سگهو ٿا.

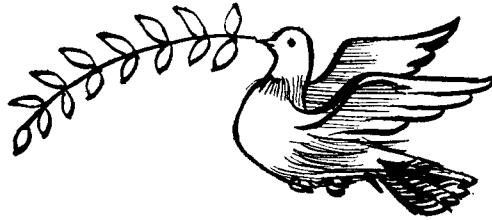
هوءَ هڪ مشين ڏانهن ويئي. ٻٽن دٻائڻ سان مشين هلڻ لڳي. مشين مان هڪ خودڪار هٿيار جا ٻرزا ٺهي نڪرڻ لڳا. هوءَ هن پنهنجي کيسي مان سڀڻ جي مشين جي ٻرزن جون تصويرون ڪڍيون، ۽ هڪ مزدور کي چيائين ته هو جنگي هٿيارن جي ٻرزن جوڙڻ بدران اهي ٻرزا ٺاهي. اهڙيءَ طرح هوءَ ٻين مشينن ڏانهن ويئي، ۽ مزدورن کي مختلف قسم جون تصويرون ڏنائين. ٿوري ئي وقت ۾ مشينون، رائلن ۽ بندوقن ۽ ٻين هٿيارن بدران سائيڪلون، سبڙ جون مشينون، رانديڪا ۽ زراعت جا اوزار ٺاهڻ لڳيون.

تاشو ختم ٿيو، ۽ مون هڪ وڏي فئڪٽريءَ جي هوٽل ۾ مزدورن سان گڏجي ماني کاڌي. روم واپس ورتڻ کان اڳ مون 'ليئونارڊو ڊا-ونسي' جي مشهور تصوير "آخري دعوت" وڃي ڏٺي. هيءَ عظيم تصوير ڏسي، مون کي حسن ۽ خوشيءَ جو چڻ ته نئون خزانو مليو. ٻئي ڏينهن آءٌ روم موٽي آيس. اڄ مون کي ڪٽورين ڪئٿولڪ عيسائين جي روحاني پيشوا "پوپ" سان ملاقات ڪرڻي هئي. مون کي ڪٿڻ لاءِ پوپ جي طرفان هڪ گاڏي آڻي هئي، جنهن ۾ ڇهه گهوڙا جوڙيل هئا. مون 'پوپ' جي حضور ۾ عقيدت جو نذرانو پيش ڪيو. هن منهنجي امن جي ڪوششن جي تعريف ڪئي، ۽ دعا ڪيائين ته شل دنيا جي وڏن اڳواڻن جي دلين ۾ ڦيرو اچي، جيئن هميشه هميشه لاءِ دنيا مان جنگ جون ٻاڙون ٻٽجي وڃن، ۽ امن قائم ٿئي. هن مون کي سندس ذاتي ڪمرا ڏيکاريا، جن ۾ فن جا عظيم شاهڪار رکيا هئا. چوٿين ڏينهن آءٌ 'وينس' ويس. جشن جو انتظام 'مين مارڪو' ۾ ڪيل هو. اتي ايترا ته ماڻهو اچي گهاٽ ٿيا هئا جو بيهڻ جي جاءِ ڪانه هئي — اسپاس جي سڀني جڳهين ۾ ماڻهو ڀريا بيٺا هئا. وينس جي تاجرن جي صدر منهنجو استقبال ڪيو. هن مختصر تقرير ڪندي، منهنجي وينس جهڙي قدر شهر ۾ اچڻ تي خوشيءَ جو اظهار ڪيو، جنهن شهر جا ايشيا سان تمام ٻراڻا لاڳاپا هئا. هن چيو ته "ڪنهن زماني ۾ وينس جو هڪ باشندو، 'مارڪو پولو'، مشرق مان قيمتي خزانن کڻي آيو هو، ۽ هنن ٻهرئين ڀيري مغرب کي مشرق جي شان ۽ شاهوڪاريءَ کان واقف ڪرايو." هن چيو ته "اڄ اهو ايشيا، ماضيءَ وارو 'امير ايشيا' نه آهي. اڄ اهو شان شوڪت باقي نه رهيو آهي، جيڪو پنج صديون اڳ ايشيا کي حاصل هو. اٽليءَ جي رهواسين کي، خاص ڪري تاجر طبقي کي، ٻنهي ٻيل ملڪن جي ضرورتن ۽ آسنگن جو احساس آهي." هن بين الاقوامي سياست جي بدلجندڙ رُخ تي تمام خوشيءَ جو اظهار ڪيو، ۽ آميد ظاهر ڪيائين ته دنيا ۾ جلد امن قائم ڪيو ويندو، ته جيئن دنيا جا ملڪ پاڻ ۾ آزاديءَ سان واپار ڪري سگهن. وينس جي تاجرن هڪ ٻيڙين جي جشن جو انتظام ڪيو هو، جنهن لاءِ هن چيو ته ان مان وينس جي رهواسين جي امن لاءِ آس ۽ آڪير جو اندازو ڪري سگهيو. مون جواب ۾ هڪ مختصر تقرير ڪئي، ۽ سندن مهمان نوازيءَ ۽ ٻوٽي ٻيل ملڪن جي ترقيءَ جي واعدي جو شڪريو ادا ڪيو.

هاڻي ٻيڙين جو جشن شروع ٿيو. مون کي ڪناري تي آندو ويو، ۽ ٻيڙيون هڪ هڪ ٿي اسان جي اڳيان گذرڻ لڳيون. پهرين ۽ ٻيڙيءَ ۾ سازن وارا ويٺل هئا، جن کي وچين ۽ صديءَ جو لباس پهريل هو، ۽ انهيءَ دور جي سازن سان امن جو ترانو پئي وڃايائون. ٻيءَ ٻيڙيءَ ۾ شيڪسپيئر جي مشهور ڊرامي ”مرچنٽ آف وينس“ جو منظر هو. مڪ ڪردارن مان، حَسِين ’پورشيا‘، موراڪو جي شهزادي جي هٿ ۾ هٿ ڏيو بيٺي هئي، جو چئي رهيو هو— ”مون کي منهنجي ڪاريءَ چمڙيءَ سببان نه ڏکارا!“ شائلاڪ پڻ خوش نظر اچي رهيو هو، ۽ چمڙي جي هڪ ڳوٺريءَ ۾ سوليون ڪيون ڀري رهيو هو، جنهن تي وڏن اکرن ۾ لکيل هو— ”پوئتي پيل ملڪن لاءِ.“ ٽيءَ ٻيڙيءَ ۾ جنت جو نظارو چٽيو ويو هو. فرشتا ڪن ماڻهن جي چاڪري ڪري رهيا هئا. روم جو مشهور قديم شاعر ’ڊانتي‘ هي منظر ڏسي چئي رهيو هو— ”هي آهي ماڻهو آهن، جن ان جي وات ۾ جان ڏني.“ چوٿين ٻيڙيءَ ۾ ’مارڪو پولو‘ جي سفر جو منظر هو. هو ايشيا جي هڪ شهنشاھ جي شان ۽ دٻدٻي واريءَ درٻار ۾ بيٺو هو. ان ٻيڙيءَ تي وڏن اکرن ۾ لکيل هو ”ڪالھ“. ان جي پويان هڪ ٻيڙي آئي، جنهن تي ايشيا جو هڪ ڳوٺ ڏيکاريل هو. ڳوٺاڻن جي سقمير حالت، غربت، بڪ ۽ بيماريءَ کي اثرائتي نموني پيش ڪيو ويو هو. ان ٻيڙيءَ تي لکيل هو ”اڄ“. پوءِ هڪ ٽئين ٻيڙي آئي، جنهن ۾ اٽليءَ جا ٽي مشهور قديم مصور— ليئونارڊو ڊا-ونسي، مائڪل ائنجيلو، ۽ رافئل— ويٺا هئا. هو ٽيئي ايشيا جي هڪ شهر ۾ آيل هئا. ليئونارڊو ڊا-ونسي هڪ آبڪلاڻي بند لاءِ نقشو تيار ڪري رهيو هو؛ مائڪل ائنجيلو ٻارن لاءِ هڪ سهڻو گهر جوڙي رهيو هو؛ ۽ رافئل هڪ عوامي هال جي ڇت تي تصويرون ڪڍي رهيو هو. ان ٻيڙيءَ تي لکيل هو ”سپائي“. ان کان پوءِ مختلف رنگن جي سهڻيءَ چتساليءَ سان آخري ٻيڙي آئي، جنهن ۾ وينس جي معزز تاجرن سان گڏ مون کي ويهڻ لاءِ چيو ويو. اسان جي پويان ٻيون به گهڻيون ئي ٻيڙيون هيون. اسين سڀ جلوس جي صورت ۾ وينس جي وڏين وڏين ٺهرن تان لنگهڻ لڳاسين. وينس جي رهواسين پنهنجن گهرن کي خوب سجايو هو. جتان جتان اسان جو جلوس گذريو ٿي، ”امن زنده بادا“ جي نعرن جو شور مچي ويو ٿي. امن لاءِ سندن جوش ۽ جذبي مون کي بيحد متاثر ڪيو. جلوس ختم ٿيڻ بعد مون کي هوائي اڏي تي پهچايو ويو، جتان آءٌ واپس روم ڏانهن روانو ٿيس.

روم جي هوائي اڏي تي به انداز ماڻهو منهنجو انتظار ڪري رهيا هئا. آءٌ هوائي جهاز مان ٻاهر آيس ته هنن ’امن زنده بادا‘ جا نعرا هڻي، آخري دفعو مون کي پنهنجي امن پسنديءَ جو يقين ڏياريو. مون پنهنجن سڀني ميزبانن جا ٿورا مڇيا، ۽ پوءِ ڪراچيءَ ويندڙ هوائي جهاز ۾ اچي سوار ٿيس. رستي تي ٻن هنڌن اسان جو هوائي جهاز لٿو، ۽ پنهني هنڌن وڏي تعداد ۾ ماڻهن ’امن‘ جي نعرن سان منهنجو استقبال ڪيو، ۽ پنهنجن شهرن گهٽل جي دعوت ڏنائون. مون کين يقين ڏياريو ته آءٌ جلد ئي سندن ملڪن جو دورو ڪندس.

سج لھي چڪو هو، ۽ هوائي جهاز تمام مٿانهين ۽ تي آڏامي رهيو هو، تنهنڪري مون کي هيڪ زمين تي ڪجهه ڏسڻ هر لڙ پئي آيو، پر سمجهير پئي ته ڪراچيءَ کي ويجهو ٿيندو پيو وڃان. ڪجهه دير کان پوءِ هوائي جهاز هيٺ لهڻ لڳو. آءٌ بي صبريءَ وڃان دريءَ کان ٻاهر نهارڻ لڳس. مون کي شهر جي بٽين ڏسڻ جو شوق ٿيو. اوچتو ڀري کان روشنيءَ جو چمڪو ڏٺو، ۽ سمجهي ويس ته ڪراچيءَ جو شهر اچي ويو. منهنجي خوشي ۽ بيچيني وڌندي وئي — ايتريقدر جو اک کٽي پيٺو.

— ”ڪنهن ٻيءَ قوم کي مصيبت ۾ ڏسندي، اسين اها دعوا لٿا ڪري
 سگهون ته اسان جي پنهنجي سلامتي ۽ امن خطري کان ٻاهر آهي، ۽ ڪو به
 هوشمند شخص پنهنجي قوم کي ائين چئي اطمینان نٿو ڏياري سگهي ته
 ”اسان جو انهيءَ قوم سان ڪهڙو واسطو، اها جنهن ملڪ ۾ رهي ٿي سا
 هيٺان کان هزارين ميل پري آهي، وغيره. اهڙيون ڳالهيون هڪ بيوقوف ئي
 ڪري سگهي ٿو، جنهن کي اهو پتو نه هجي ته هيٺ زماني ۾ پري پري
 جا مفاصلا سميتجي، ننڍڙن ننڍڙن نقطن ۾ سهيڙجي ويا آهن. جيتريقدر دنيا
 جي سمورين قومن جو تعلق آهي، اهي سڀ هڪ ئي جسم جا الڳ الڳ
 عضوا آهن— ۽ جڏهن جسم جي هڪڙي حصي کي ڪو معمولي ايذا ۽ رنڊو،
 ته ان جو اثر سڄي جسم تي پوندو. تنهنڪري، انهيءَ ٻڪي جسم کي
 مضبوط ۽ صحتمند رکڻ لاءِ ضروري آهي ته دنيا جون سموريون قومون،
 هڪ مرڪز تي گڏ ٿي، زندگيءَ جي بقا، حفاظت ۽ امن لاءِ اجتماعي
 جدوجهد ڪن.“ — ڪمال آتارڪ

‘مهران’ جا موتي

- ”جو شخص بصيرت واريءَ اک سان مشاهدو ٿيو ڪري، اهو گمراهه آهي ۽ سزا جو حقدار آهي.“ — قرآن شريف
- ”جيڪڏهن ڪو شخص خاق جي خدمت ڪرڻ گهري ٿو، ته پوءِ ڄاڻڻ گهرجي ته زرق برق لباس پهريڻ سان خدمت نه ڪري سگهبي؛ ڇا لاءِ ته زيب ۽ زينت وارو لباس خود آرائيءَ ۾ مبتلا رکي ٿو.“ — غزالي
- ”اوهان کي ڪم ڪرڻ جو حق آهي — پر فقط ڪم ڪرڻ خاطر — مناهي مائٺ جو اوهان کي ڪوبه حق ڪونهي. مناهي جي تمناءَ، اوهان جي ڪم جو مقصد هرگز نه هجڻ گهرجي. مناهي جي لالچ سان ڪيل ڪم، مناهي جي لالچ بنا ڪيل ڪم جي مقابلي ۾ بلڪل حقير ۽ گهٽ درجي وارو آهي؛ ڇو ته مناهي جي موٽ کان بي نياز رهي ڪيل ڪم، خود-قربانيءَ جي جذبي سان ڪيل هوندو آهي.“ — پڳوٽ گيتا
- ”نيڪيءَ جي قل حاصل ڪرڻ جي موسم، نيڪي ڪندڙ جي دلياوي زندگيءَ ۾ نٿي اچي؛ حقيقت ۾ انسان اهو آهي، جو ائين ڄاڻندي به ته ٻوڪيل فصل لٽي نه سگهندس، هڪ محنتي هاريءَ وانگر پنهنجي ڪم کي لڳو رهي.“ — ٽالسٽاء
- ”بيفڪر ۽ بي عمل ماڻهن جي علم ۽ حال جو مثال ڪورينٽي جي چار وانگر آهي، جو جيتوڻيڪ گهر آهي، پر نهايت ڪمزور ۽ بيڪار.“ — قرآن شريف
- ”ڪنهن به انسان، فرقي يا قوم تي قدرت جي قهر لازل ٿيڻ جي پهرين نشاني اها هوندي آهي جو ماڻهن مان فڪر جي گهرائيءَ، حق گوئيءَ ۽ صالح ڪردار جي بچاءَ ڪوتاهه نظري، حق لاشناسي ۽ بيعلمي پيدا ٿي وڃي ٿي.“ — گورڪي
- ”قدرت جي قانون موجب، حقائق کان بيگانگي، انسان جي صلاحيتن ۽ اهليت کي مرده ڪريو ڇڏي — پوءِ پل ته ظاهر ۾ اهو انسان روشن اکين، تيز ڪنن ۽ ڪينچيءَ جهڙيءَ زبان جو مالڪ هجي، پر مڙئي صفتن هوندي به هو اندو، ٻوڙو، ۽ گولنگو ٿي وڃي ٿو.“ — نامعلوم
- ”فڪر ۽ عمل جي پختگي، ڪافي عمر جي رياضت سان پيدا ٿئي ٿي. زماني جي اوچتن امتحانن ۾ اهي ئي انسان ڪامياب ٿين ٿا، جي هر طرف کان دامن ڇڏائي پنهنجي نفس کي دائمي قدرن جي تابع ڪن ٿا.“ — لينن

● ”پنهنجو پاڻ تي سوپ ٻائڻ، ٻين تي سوپ حاصل ڪرڻ کان آتم آهي: قدرت جي طاقت به انهيءَ سوپ کي هار ۾ نٿي بدلائي سگهي. آءُ اوهان کي هڪ خوشخبري ٻڌايان ٿو. هن عارضي زندگيءَ جي دُڪن دردن کان چوٽڪارو ٻائي سڄي خوشي ماڻڻ لاءِ هڪڙو رستو آهي، جو سڀني لاءِ کليل آهي. اهو رستو تمام اڻانگو آهي، ۽ ان کي ڪن به طلسمي طريقن سان آسان نٿو بنائي سگهجي. اهو رستو آهي— سخت ۽ لڳاتار خود-چڪاس. ان مان مراد آهي اهو سڀڪجهه ڇڏي ڏيڻ، جنهن تي اوهين نادانيءَ وچان ناز ڪريو ٿا— يعني اوهان جي هاڻوڪي هستي— يعني اوهان جون بي مقصد خواهشون ۽ بيجا غرض. ڪو به اوهان جي طرفان اهو رستو طي ڪونه ڪندو— نه ديوتا، نه انسان. اوهان کي خود ئي انهيءَ راهه تان گذرڻو پوندو. آٿو، ۽ پنهنجو سفر شروع ڪريو. تيار ٿيو— اهڙا تيار، جو واٽ ۾ ڪٿي به رڪجڻ جي حالت نه پيدا ٿئي. پنهنجون انتهائي ڪوششون ائين ڪرڻ ۾ صرف ڪريو. ڏسجو، متان ڪا لالچ اوهان کي پنهنجيءَ راهه کان ٽيڙي ڇڏي— تنهن آسانيءَ جو خيال، خود آزار ۽ گمراهه خواهشون، لاهاصل ڪوج، ۽ انهن ماڻهن جي ساٿ ۽ سهاري جي خواهش، جيڪي اڃا انهيءَ راهه تي هلڻ لاءِ تيار نه آهن! ڪنهن به ڌارئين ڌيان کي آڏو نه اچڻ ڏيو— مقصد ڏانهن رخ رکي، هلندا ئي رهو. ائين ئي پنهنجو پاڻ تي سوپ حاصل ٿيندي— اها سوپ، جيڪا سڀني سوپن کان عظيم آهي. دنيا جهان جي سسرتن جو راز انهيءَ ۾ آهي.“ — گوتم

● ”ماڻهوءَ تي ٻاهران ڪهڙيءَ طرح حڪم ٿو هلي، سا ڳالهه ڪا گهڻي ضرورائتي ناهي؛ ليڪن هو پنهنجي اندران پاڻ تي ڪهڙيءَ طرح حڪم هلائي ٿو، تنهن تي سڀڪجهه منحصر آهي. سڀ کان وڏو غلام آهو ناهي، جنهن تي ظالم زوريءَ حڪم هلائي ٿو— جيئوئيڪ اها به تمام خراب ڳالهه آهي— پر آهو آهي، جو پنهنجي ذاتي جيءَ لاءِ، خود غرضيءَ ۽ بدڪاريءَ جي قيد ۾ ڦاٿل آهي.“ — سمائيل

● ”علم محض اعتبار جو نالو نه آهي، پر شڪ ۽ تنقيد به علم آهي.“ — غزالي

● ”جنهن شي کي وجود نه آهي، سا ڪڏهن به وجود ۾ نه ايندي. جيڪا شي موجود آهي، سا ڪڏهن به لاموجود نه ٿيندي. جن کي عميق ترين داخلي حقيقت جو عرفان آهي، سي ’وجود‘ ۽ ’لاوجود‘ جي فطرت ۾ ڄاڻن ٿا.“ — پڳوت گيتا

● ”جنهن کي ڪرامت چئجي ٿو، سا آهي ئي ڪانه؛ جيڪي ٿئي ٿو سو سڀ مرشديءَ جي نومن پٽاندر، جي آد-جڳاد کان هليا ٿا اچن.“ — لعلچند جڳتياڻي

● ”سمند جي ڪناري تي بيهي، لڏندڙ لمندڙ جهازن کي ڏسڻ سان هڪ طرح جي خوشي پيدا ٿئي ٿي؛ ڪنهن وڏيءَ ماڙي جي دريءَ وٽ بيهي، هيٺ لڙائي هلندي ۽ ماڻهن کي پرلندي ڏسي به هڪ طرح جي خوشي پيدا ٿئي ٿي؛ پر جا خوشي سچ جي آناهنينءَ ٽڪريءَ تي بيهي هيٺ ماڙ ۾ پئسن چڪن، بخارن ۽ طوفانن کي ڏسڻ سان ٿئي ٿي، تنهن جهڙي ٻي

ڪاٿي خوشي ڪانهي — پر شرط اهو آهي ته ڏسندڙ ۾ نهٺائي ۽ رحم هجي.

— لوڪريشس، هڪ رومي شاعر

● ”سڃاڻيءَ جو هڪ لفظ به گم ٿي نٿو سگهي. ڀلي ته ڪهڙو وقت ڪند جي هيٺان ڊپو رهي، پر جلد يا دير سان اهو ضرور ظاهر ٿيندو. اهي رتڇوس شخص ڌڪار جوڳا آهن، جيڪي محتاجن جي پگهر جي پورهئي جي ڪمائيءَ جو ڌن ٻاڻ تي خرچ ڪري تعليميافتا بنيا آهن، پر انهن ڏانهن ٿورو به ڌيان نٿا ڏين. جيستائين ڪروڙين بڪايل ۽ اڻپڙهيل دنيا ۾ موجود آهن، تيستائين آءٌ اهڙن ماڻهن کي ويساهه گهاتڪ سمجهندس.“ — سوامي وويڪانند

● ”قانون جي نظر ۾ هر اها شي دولت آهي، جيڪا ڏي-وٺ جي لائق هجي؛ علم سياست ۾ هر اها شي دولت آهي، جنهن سان اقتدار حاصل ڪجي؛ علم اخلاق ۾ هر اها شي دولت آهي، جنهن سان شريف زندگي گذاري سگهجي؛ ۽ علم معشيت ۾ هر اها شي دولت آهي، جنهن مان انسان فائدو وٺي سگهي.“ — رسالو ’استبداد‘ جو مصنف

● ”دنيا ۾ جيتري طاقت زندگيءَ ۾ دهشت ڦهلائڻ خاطر خرچ ڪئي وڃي ٿي، ۽ جيتري دولت درٻارن ۽ چانوئين ۾ ضايع ڪئي وڃي ٿي، جيڪڏهن ان جو اڌ يا چوٿون حصو به انسانن کي روشن دماغ بنائڻ ۾ صرف ڪيو وڃي، ته پوءِ هن دنيا ۾ قلعن ۽ چانوئين جي ڪا ضرورت ئي ڪانه رهي.“ — وڪٽر هيوگو

● ”لعنت آهي انهن اصولن تي، جيڪي محبت جي جذبي بنا ٺاهيا ويا آهن.“
— اليگزينڊر پوپ (۱۶۸۸-۱۷۴۴ع)

● ”ڪفر کان پوءِ وڏو گناهه آهي دل آزاري.“ — امام رباني
● ”ڇڱيءَ خبر کان بد خبر ٽڪڙو ٻنڌ ڪري ٿي.“ — شيڪسپيئر
● ”دولتمندن جي صحبت زهر قاتل آهي، ۽ انهن جو چرب لٽو دل جي ڪاراڻ جو ذريعو بنجي ٿو.“ — امام رباني

● ”حقيقي طور ٻاڪل اهو آهي، جنهن جا حواس درويشيءَ ۾ گم ٿي وڃن.“ — پوپ
● ”منهنجي والد مون کي آسمان تان لاهي هيٺ آندو، ۽ منهنجي استاد مون کي زمين تان کڻي آسمان تي رسايو.“ — مامون رشيد

● ”منهنجي زندگي فقط ٻه سال آهي، جا فڪر ۽ تربيت ۾ گذري، علم جي طلب وارو دور منهنجي زندگيءَ ۾ شامل نه آهي. اهو ڌاريو ۽ پرائو آهي، ڇا لاءِ جو اهو علم نقل تان آيو ٿي، جنهن ۾ اصل جو ڪو شائبو ڪونه هو.“ — امام ابوحنيفو

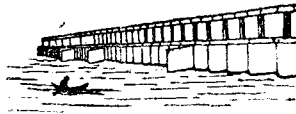
● ”ان شخص کي به زندگيون حاصل آهن، جنهن جو ’حال‘ خوشگوار آهي؛ ڇو ته ان ۾ ماضيءَ ۽ مستقبل جا روشن پهلو سمايل آهن — قوسن سان به اها ڳالهه لاڳو آهي.“ — پوپ

● ”ڪاش، اوهانجن گهرن کي پنهنجيءَ مٿ ۾ ڀري سگهان، ۽ ڪليل ميدانن ۾ ايئن پکيڙي ڇڏيان، جيئن ڪسان ڪيت ۾ ٻج ڇڏيندو آهي! ڪاش، ٻهاري گهائون اوهان جا رستا هجن، ۽ سرسبز سولهري ٻيچرا اوهان جون گهٽيون: پوءِ هڪٻئي کي گوليندي، ڊاڪ جا باغ لتاڙيندي، ڪڙن ۾ زمين جي سڳند ڀري، اوهين گهر موٽي اچو!

”خبر نه آهي، ڪهڙي خوف وچان اوهانجن وڏن سوڙها مڪان ٺاهي، سڀني کي هڪٻئي مٿان آڻي سڻيو آهي! مون کي ٻڌايو ته انهن گهرن ۾ اوهان وٽ آهي ڇا؟ ڪهڙيءَ ناياب چيز کي بند دروازن ۾ ساھ سان سانڍي رکيو آٿو؟ اوهانجن گهرن ۾ دلبي اطمينان جو واسو آهي؟ آهي آتي روح جي راحت ۽ من جي مسرت؟ آهن آهي اوج و ٻيچار، جي چمڪندڙ سناري جيان من-ٻڌيءَ جي راه روشن ڪندا رهن؟ — ته باقي آهي ڇا انهن اوجين ديوارن جي اندر؟ ... عيش عشرت جي مدهوشي! جا دٻي پير، ڌيري ڌيري گهر ۾ گهٽندي آهي، ۽ آخر گهر-ڌيائي بڻجي راج ڪندي آهي؛ جا من جي پکيڙي جا پٿر ڪٽي، آدمڻ کان هميشه لاءِ مجبور ڪري ڇڏيندي آهي؛ جنهن جا هٿ ريشم جيان نفيس، پر دل پٿر جيان ڪنور ٿيندي آهي!

”اوهان جو گهر، جهاز جو لنگر نه بڻجي، جو حياتيءَ جي ساگر جي ڪناري وٽ ئي، تانگهي ۾ اوهان کي روڪي بيهاري ڇڏي؛ — بلڪ وڻجهه بڻجي، جو وانجهيءَ جي هٿ ۾ منزلون لتاڙي، پار پهچائي! اوهان جو گهر، ڦوڙي مٿان چمي ويل ڪڙي نه بڻجي، جنهن هيٺان روڪ ۽ ڪندڪي چيپا رهن ٿا؛ — پر اک جي ٻلڪ بڻجي، جيڪا آرام ڏيندڙ ۽ ڪين ڪچري کان بچاءُ ڪندڙ آهي!

”اهڙو گهر نه ٺاهيو، جنهن جي دروازي مان لنگهڻ لاءِ اوهان کي پنهنجا پٿر سميتا پون؛ جنهن جي ڇت کان بچڻ لاءِ سر جهڪائڻو پوي؛ ۽ جنهن اندر ساھ ڪشندي ڊپ لڳي ته مٿان ديوارون ڌري هيٺ نه اچي پون..... انهن مقبرن ۾ نه رهو!“ — خليل جبران

سندي نثر مان مثالي ٽڪرا

— ”جان کڻي ڪنڌ ڦيرايون ته واه! عجب عالم نظر آيو، جنهن سڀ ڏک ڏاکو و وڃايو. بهريائين ته پانيوسين ته ڪنهن عالم روحانيءَ ۾ ملڪن مهامي ڪئي اٿئون؛ پر خوض ۽ خيال بعد هوش ۽ حواس حامي آيا، جنهنڪري پروڙيوسين ته نه پيلي، ساڳئي گنجي ٽڪر تي ڪٽا آهيون، جو اڳي گنجو يا نوڙ هو نظر ايندو آهي، مگر هاڻي برسات، برسي، بهار لائي، گنجي کي گلزار بنائي ڇڏيو آهي. ڇا هيٺانهين ڇا مٿانهين، ڇا ڪڏ ڇا ڪٿو، ڇا لڪ ڇا لانگهو، ڇا راه، ڇا رستو— سڀ اهڙا ته سرسبز ۽ ساوا نظر ٿي آيا، جن قدرت جي ڪنوار پنهنجي سينگار لاءِ ساڙهيءَ بنائن جو ارادو ڪيو هو! وري ان سائيءَ سطح تي رنگ برنگ، گوناگون گلن جي جڳمڳ ۽ جهيرمر هئي، تنهن هيڪاري مٿين خيالن جي تصديق ڪئي ٿي— ڇو ته قسمن قسمن گلن، سائيءَ سطح جي ساڙهيءَ تي لعن ۽ هيرن، جواهرن ۽ جعفرن جي جوت جتائي ٿي. ڇا ڏسون ته ڊوسن ۽ ڊيور، تل ۽ ترين جي ڪنار ڪنار سبز زار بنائي هئي. لٿر ۽ لٽب، جبل جي جسم کي زرد جو جامو پهرائي، عجب گلڪار لڳائي هئي. نرم نرم وٽائي زمين تي مرث ۽ مڪوين جي موج هتي هتي، جتي ڪٿي، ميا ۽ منگها پوڄ. ڌنار ڪٿوريءَ پنهنجي خوشبوءِ ڪستوري پٽن تي پکڙي، مارو ماڻهن جو مغز معطر ڪيو ٿي. ڳاڳيون ۽ ڳاڳا، گهر ۽ گنڍير— سڀ بولند، برسي، بود ۾ آند هئا. جبل جي جاڪوڙن ڪري، البت آڄ جي آسات هئي. پائيءَ پيٽن جي ارادي سان ڪنهن چشمي جي ڳولا ۾ هليامين...

”... ڏسون ته مارا! چوطرف ڊامن ۽ ڊيور سان ملڪ سرسبز ٿيو پيو آهي. ڪنهن طرف ڌنار ۽ ميهار، گنوار ۽ ريڍار، مال کي مچر مهڻي کان بچائڻ لاءِ ماڳ ۽ مڪان بنايو ويٺا آهن، ته ڪنهن پسي وساڻ ۽ چوهان گڏهن جا وٿان ٺاهيو ويٺا آهن. مارو ماڻهو سهان نواز ته مشهور آهن، سو ويچارا ٿڌا تونريون، رليون رانئا ڪئي آيا. اسان کي آب عزت سان ويهاري، خوب ڪيڪاري، پنهنجي منهن موٽي ويا. جان ڏسون ته ڪو پيو آئي ڏٺ، ڪو ڏهي، ته ڪو مڪن ته ڪو مهيي؛ ڪنهن جنڊ جي پٿر جهڙي جوئر جي ماني، ڪنهن رين جي رپ، ته ڪنهن باجهريءَ جي ماني، ڪٿي آئي اڳيان رکي. خير، ڪجهه کائي، باقي شڪر ادائيءَ سان مالڪن کي موٽائي ڏنوسين. ماني کائڻ بعد، بهارڙيءَ جي رسم رواج موجب، هڪٻئي کان خبرون چارون ورتيوسين.

”شام ويجهي ٿيندي ويئي. مال جي موٽن جي مهل هئي؛ سو اسين به ڊورن جي موٽن جو تماشو ڏسندا وياسين. ڏهه ڪهاسي کان ڪاريون ڪنڍيون، گجرون ۽ گنڀيون،

مینهون متاریون، پیلینون پتاریون، وٿاڻ ڏي ڊڪنديون ڊوڙنديون وڃن، ته ٻئي پاسي کان ڪاریون ڪانوریون، بگیون ۽ پُوریون گانیون، سایون ڍایون، رڻپندیون، ڪیری ڏي ڪاهي هیون وڃن؛ تین پاسي کان وري پیلینون باریون، ڪاریون ۽ ڪماریون پکریون، ٻیڻا ڪندیون، پنهنجي واڙي ڏي وریون؛ ته چوٿین طرف کان دنبا ۽ دنبیون، ریون ۽ ڪوکیون، بی-بی جي پاڪار ڪندیون، لوڙهي ڏانهن لڙيون.

”آخر جبل جو جنسار ڏسي، پاهه پلر پت پسي، ساڳئي پیچري جي وسيلي جبل کان هیٺ لهڻ جي ڪوشش ڪئین. نیٺ، نمی ڪمی، ٻیرا پت تي پهتاسین. گهوڙا مجاور هٿ گهرائي، ڪمیت ڪڍائي، اچي پنهنجي مکان تي پهتاسین.“

[سید میران محمد شاهه جي مضمون ”گنجي ٽڪر جو سیر“ مان اقتباس، شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم جي مرتب ڪیل ڪتاب ”چونڊ سنڌي نثر ۽ نظم“ تان ورتل؛ چونڊیندڙ نارائڻ شرما، حیدرآباد، سنڌ.]

= ”زلڊگیءَ جي قافلي جي راهه ۽ پیچ کان ته هر مسافر واقف آهي، پر ان جي آخرین منزلگاهه ڪهڙي آهي، ان جي ڪنهن کي ڄاڻ آهي؟ مخلوقات ماضيءَ مان نڪري، حال لتاڙي، وڃي مستقبل ڏانهن وک وڌائیندي؛ مگر اهو ماضي ڪٿان ۽ ڪڏهن شروع ٿيو، ۽ مستقبل ڪٿي وڃي ڇیبه ڪندو، ان جو به ڪو پتو پار آهي؟ جنهن کي اسین ’اڄ‘ ٿا سڏیون، سو ’ڪالهه‘ ۽ ’سڀاڻي‘ به آهي. ’حال‘ ماضيءَ ۽ مستقبل جي وچ ۾ صحیح سنڌو آهي، جنهن کي پنهنجي سر ڪا هستي ڪانهي؛ هيءُ هڪ سنڌو آهي جو ماضيءَ ۽ مستقبل کي ملائڻ لاءِ نهایت ضروري ۽ ڪارائتو آهي، پر انهن کان سواءِ سندس وجود بیکار ۽ بیسود آهي. ان سبب ڪري، ائين ڪئي ڇڻجي ته حقیقت آهي ئي ’ماضيءَ‘ ۽ ’مستقبل‘ کي، ’حال‘ ڄڻ آهي ئي ڪونه. پر، ماضي ختم ٿي چڪو آهي، ان ڪري ’مستقبل‘ جو ئي ویچار ڪرڻ گهرجي — جیتوڻیک اهو ماضي ئي آهي، جو حال ۾ پنهنجن لشیب ۽ فراز جي تجربن سان آئیندي جو اعليٰ رهبر ثابت ٿي سگهندو.“

[ڊاڪٽر هرمل سداری لکائي، ’خادم‘ جي لکیل مضمون ”وقت“ مان ورتل هڪ ٽڪرو؛ چونڊیندڙ قطب صدیقی، حیدرآباد، سنڌ.]

= ”اڄوڪي زماني ۾ سائنس جي ترقي، هنر ۽ ڪاریگریءَ جي وک، ۽ مادہي مزو ۽ عیاشن جا اکیچار وسیلا ڏسي عقل چرخ ٿي ٿو وڃي. جسماني ۽ حواسي خوشین جي ته حد ٿي ڪانهي. پر ان ڪشمکش ڀريءَ زلڊگیءَ جي تهر ۾ وڃبو، ته ڏسیو ته آندو ۽ شانتي بلڪل گهٽجي ویا آهن. هڪ طرف قومن جو پاڻ ۾ لفاق، جاني جهڳڙا، ذات پات جا ویچار، جدا جدا ذرمن جا تنگ دائرا، فساد، پرانتڀي جي چڪتاڻ، ٻولين جا رڳڙا ۽ گهرو ائبیت، ته ٻئي طرف سرمائیداري ۽ سامراجي لڙایون، ویچار-ڌارائن جو ٽڪر، یعنی شاهوڪاري-غریبي

۽ اوج-نيچ جو تڪرار! ائين ٻيو ڏسجي، گويا انسان ڪن جهونن منسڪارن ۽ ريتن رسمن يا دماغي نين ايجادن ۽ آرٽڪ اصولن جو غلام بڻجي پيو آهي، ۽ انسانيت بدران حيوانيت مٿس غالب ٻوندي ٿي وڃي. هاڻي ان آڱ ۽ آن جي پرندڙ جو لاءِ مڪي مان ڪيئن چونڪارو ملي، ۽ ڪيئن سک ۽ شائتيءَ جي جيون بسر ڪجي، تنهن جو طريقو مهاڀرشن آڏجڳاد کان اهوئي ٻڌايو آهي ته سڀني کي ايشور جو روپ مڃيو، ته سڀني جنجالن کان مُڪت ٿيو. اهو جيون جو پيد سٿرو سمجهه ۾ نٿو اچي، ۽ عام لاءِ عمل کان ٻاهر آهي. تنهن سواءِ چالو زماني جا نوان مسئلا اچي ڪڙا ٿيا آهن، جن جي چنڊ چاڻ ۽ حل لاءِ ڪو پڪو مفيد علاج آهي ته اهو— ”تو پي ره، مان پي رهان!“

[’سرسوتي ساهتيه گهر، بمبئي، جي ڪتاب ”سالڪن جا سخن“

تان ورتل اقتباس؛ چونڊيندڙ محمد اشرف مسڪ، ميرپورخاص، سنڌ.]

— ”مون پنهنجي پريميءَ کي خط لکيو— اهڙو ته درد ڀريو، جهڙي منهنجي دل ۽ ايترو ته وڏو، جيڏو قيامت جو انتظار! منهنجو محبوب ان خط کي پڙهندو، ۽ ٿيڙي ٻوندو— جهڙو گلاب جو گل! ڇا توکي معلوم آهي، سڪيءَ ته چوٽڙندو منهنجو پريمي؟ انهيءَ ڪري، جو مان انهيءَ خط ۾ ڪجهه به نه لکي سگهيس... پنهنجي نالي کان سواءِ! جڏهن مان خط لکڻ ويٺيس... توکي خبر آهي ته ان وقت ڇا ٿيو؟ خط جي ڪاغذ تي منهنجي محبوب جي تصوير اچي ويئي— ڪهڙي نه وڏندڙ، ڪهڙي نه سُندر— ان تصوير جي قدمن ۾، سڪيءَ مون پنهنجو نالو لکي ڇڏيو...!

”مون پنهنجي پريميءَ کي خط لکيو، سڪيءَ! اهڙو ته درد ڀريو، جهڙي منهنجي دل!

سڪيءَ، اها ڊسمبر جي هڪ ٿڌي رات هئي. سردي پنهنجي جوڀن تي هئي. هو منهنجي در تي آيو. در اندران بند هو. در ڪڙڪايائين... منهنجو نالو وٺي هڪاريائين... پر مان سُٺل هيس، مون ڪجهه به نه ٻڌو. هن ستار تي هڪ مٿر گيت چيڙيو، پر ته به منهنجي اک نه ڪٽي... هوءَ هو هليو ويو! صبح ٿيو. آفتاب جي ڪرڻن ۾ روشني ۽ گرمي هئي، پر منهنجي دل تاريڪ ۽ جسم سرد هو. سڄ جي روشنيءَ ڌرتيءَ کي مٺو بڻائي ڇڏيو، پر مان دنيا ۾ سڀ کان مفلس هيس...!

هاڻي مان پريشان آهيان، سڪيءَ! پنهنجيءَ نند کي پٽيان ۽ پاراڻا تي ڏيان، سڄي رات اکين ۾ گذاريان ٿي... پر افسوس، هاڻي هو ڪڏهن به نٿو اچي...!“

[حميد سنڌيءَ جي ڪتاب ”سيميءَ“ مان ورتل؛

چونڊيندڙ غياث الدين جوڻيجو، حيدرآباد، سنڌ.]

علمي، ادبي ۽ ثقافتي سرگرميون

پهرين سنڌ ”سنڌي ادبي سنگت“ ڪانفرنس

(۶-۷ فيبروري، ۱۹۶۰ء؛ بنسٽ هال، حيدرآباد، سنڌ)

گذريل فيبروريءَ ۾، حيدرآباد جي مشهور ’بنسٽ هال‘ ۾، پهريون ڀيرو وڏي پيماني تي ’سنڌي ادبي سنگت‘ جي سنڌ-ڪانفرنس ٿي گذري. جنهن ۾ سنڌ جي گهڻن ئي شهرن مان سنگت جي اديبن ۽ شاعرن شرڪت ڪئي. ’سنڌي ادبي سنگت‘ حيدرآباد جي سھاري سان سڏايل هيءَ ڪانفرنس ٻن ڏينهن تائين جاري رھي، جنهن ۾ ترتيبوار مقالن، افسانن ۽ شعرشاعريءَ جون ڪل ٽي نشستون رٿيل هيون. ڪانفرنس جو افتتاح حيدرآباد جي ڊپٽي ڪمشنر مسٽر ابونصر ڪيو.

پهرئين ڏينهن، چنڇر ڇهين فيبروري، شام جي ڇهين بجي، مقالن جي پهرين نشست ٿي، جنهن جي صدارت محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊين آف فنڪلٽي آف آرٽس، سنڌ يونيورسٽي، ڪئي. ان ۾ ڪل ست مقالا پڙهيا ويا: (۱) عبدالغفور انصاري، ”سنڌي مختصر افسانو“؛ (۲) ’تنوير‘ عباسي، ”سنڌي جديد شاعري“؛ (۳) شيخ حفيظ، ”جمال ابڙي جا افسانا“؛ (۴) غلام علي الانا، ”سومرن جي دور جي سنڌي شاعري“؛ (۵) عبدالجبار ’شام‘، ”سنڌي ڪافي“؛ (۶) سروچندر ’شادا‘، ”تنقيد ڇا آهي“؛ ۽ (۷) شمشيرالحيدري، ”سنڌي ثقافت“. مسٽر غلام حسين ڪوٽريجي پنهنجي تي ڪوهياري پيش ڪئي، ۽ مسٽر ڪريم بخش بلوچ چنگ وڇايو—اهي ٻئي شوقيه فنڪار آهن. نشست جي ڪارروائي ختم ٿيڻ بعد، فلم ’نئون ڪيرٺو‘ پڻ ڏيکاري وئي. ٻئي ڏينهن، آچر ستين فيبروري، شام جي ٽين بجي، ڪانفرنس جي ٻي نشست مشهور افساننگار محترم ابن الياس سومري جي صدارت ۾ ٿي، جنهن ۾ سنگت جي ڪيترن ئي ڪهنه مشق ۽ نوڪن افساننگارن جون منتخب تخليقون پيش ٿيون. ساڳيءَ ئي نشست ۾ سنڌي افساني بابت هڪ مباحثو پڻ ڪيو ويو، جنهن جي ابتدا مرزا مراد علي ’اختر‘ جي افتتاحي مقالي، ”مختصر افساني جو فن“ سان ٿي.

ساڳئي ڏينهن شام جو ڇهين بجي مشاعرو ٿيو، جنهن جو افتتاح سنڌ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسلر ڊاڪٽر رضي الدين صديقيءَ ڪيو، ۽ ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم ’خليل‘ ان جي صدارت ڪئي. مشاعري ۾ اٽڪل ٽيهارو کن شاعرن، مختلف صنفن ۾ پنهنجو ڪلام پيش ڪيو. وچ ۾ ”سُگهڙن جي ڪچهري“ ٿي، جنهن ۾ ٻيڙي فقير ۽ سندس ساٿين کجهارتن جي ڏي-وٺ

ڪئي. آخر ۾ ئي ٺهراءَ پاس ڪيا ويا، جن مان سڪ ٺهراءَ تعليم ڪميشن جي رپورٽ ۾ ذريعت تعليم جي تبديليءَ بابت ظاهر ٿيل سفارشن جي باري ۾ هو، جنهن جو متن هيٺ درج آهي؛ باقي ٻن ٺهراءن مان هڪڙي ۾ مرحوم حاجي محمود 'خادم' لاڙڪاڻوي، مرحوم 'اختر' هالاڻي، ۽ مرحوم نواز علي 'نواز' جمفريءَ جي وفات تي افسوس جو اظهار ڪيو ويو، ۽ ٻئي ٺهراءَ ۾ سرڪار کي گذارش ڪئي ويئي ته 'ڪينجهر ڍنڍ' تي 'ڪاري ڍنڍ' جي نالي رکڻ سان ان جي ادبي ۽ تاريخي پس منظر ۽ روماني روايتن کي ضرب پهچندي، تنهنڪري مناسب آهي ته انهيءَ ڍنڍ تي 'ڪينجهر' جو اصل نالو رهڻ ڏنو وڃي.

ڪانفرنس جون ٽيئي نشستون نهايت ڪامياب رهيون. هر طبقي جي حاضرين وڏي تعداد ۾ شرڪت ڪئي، ۽ مقابلي توڙي ٻاهران آيل سنڌ جي ڪيترن ئي اديبن جو معياري مواد پيش ٿيو. ڪانفرنس جي مفصل ڪارروائي، افتتاحي ۽ صدارتي تقريرون، پيش ٿيل مقالا، افسانا ۽ شعر وغيره، اميد ته 'مهراڻ' جي ايندڙ پرچي ۾ پيش ڪنداسين. — ادارو

ٺهراءَ

”سنڌي ادبي سنگت‘ جي هيءَ سنڌ-ڪانفرنس، تعليم ڪميشن جي قومي تعليم بنسبت ظاهر ڪيل سفارشن ۾ صفحي ’۲۹۰‘ تي آيل انهيءَ تجويز تي تشويش جو اظهار ٿي ڪري، جنهن مطابق، اولهه پاڪستان صوبي جي سنڌ ۽ سرحد علائقن ۾ اڙدو زبان کي ابتدائي ٽئين درجي کان لازمي ڄاڻائيندي، حيدرآباد ۽ خيرپور ڊويزنن ۾ ڇهين درجي کان اڙدو کي تعليم جو واحد ذريعو ٺهرايو ويو آهي. تعليم ڪميشن جي انهيءَ اصول تي پوري غور ۽ خوض ڪرڻ بعد، سنڌ جي اديبن، شاعرن، عالمن، تعليمي ماهرن ۽ سنڌي ڳالهائيندڙ شهرين جو هيءَ اجلاس محسوس ٿو ڪري ته سال ’۱۹۶۳ع‘ کان سنڌ علائقي ۾ موجوده رائج تعليمي ذريعي (يعني سنڌي زبان) کي اڙدو ۾ بدلائڻ سان سنڌي علم ادب، زبان ۽ ثقافت جي ترقيءَ جا دروازا هميشه لاءِ بند ٿي ويندا، ۽ هتي جي موجوده تعليمي ادارن جو وجود پڻ خطري ۾ پئجي ويندو، جنهن جو اثر پاڪستان جي اڌ ڪروڙ سنڌي ڳالهائيندڙن ۽ سندن ايندڙ نسلن تي بيحد بُرو هوندو.

”هن اجلاس جو خيال آهي ته جيڪڏهن پاڪستان جي مختلف علائقائي زبانن، ادب ۽ تعليمي ادارن کي زنده رکڻو آهي، ته پوءِ انهن کي آزاديءَ سان وڌڻ ويجهڻ جا موقعا ڏيڻ گهرجن. لساني، تعليمي توڙي نفسياتي لحاظ کان، ڪنهن به نسل جي صحتمند تعليم ۽ تربيت صرف اهڙيءَ صورت ۾ ئي ممڪن ٿي سگهي ٿي، جڏهن ان جي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ جو ذريعو سندس ’مادري زبان‘ کي ٺهرايو وڃي.

”هيءَ ڪانفرنس حڪومت پاڪستان کي زوردار گذارش ٿي ڪري ته سنڌي زبان پاڪستان جي هڪ تمام قديم، ترقي يافته، شاهوڪار، ۽ تاريخي، علمي ۽ ادبي زبان آهي،

جنهن کي پاڪستان جي هڪ اهم حصي جي مادري زبان هجڻ جو شرف پڻ حاصل آهي، جيڪا گذريل ڏيڍ صديءَ کان سنڌ صوبي جي سڀني تعليمي درساڳاهن ۾ ذريعي تعليم رهندي آئي آهي، ۽ جيڪا پاڪستان جي هڪ وڏي علائقي جي معاشي ۽ معاشرتي، ذهني ۽ فڪري ترقيءَ جو ذريعو بنيل آهي، تنهن جي موجوده حيثيت کي نظرانداز ڪرڻ پاڪستان جي باشندن جي هڪ وڏي اڪثريت کي سندس ذهني پرورش جي حقيقي ذريعي کان محروم ڪرڻ جي برابر ٿيندو، ۽ اها ڳالهه سڌيءَ طرح ملڪ جي اجتماعي توڙي انفرادي، علمي توڙي ادبي، تعليمي توڙي تهذيبي ترقيءَ تي اثرانداز ٿي سگهي ٿي: تنهنڪري ضروري آهي ته سنڌي زبان کي سنڌ جي سڀني مڊل ۽ سيڪنڊري سکولن توڙي ڪاليجن ۾ ذريعي تعليم جي حيثيت سان بدستور بحال ۽ برقرار رکيو وڃي.

يوم لطيف

(۱۰- آڪٽوبر، ۱۹۵۹ء؛ گورنمينٽ گرلس ڪاليج، حيدرآباد)

گذريل ڏهين آڪٽوبر ۱۹۵۹ء تي، حيدرآباد جي گورنمينٽ گرلس ڪاليج طرفان 'يوم لطيف' علامه ڊاڪٽر دائودپوٽي مرحوم جي اهليه محترم، بيگم خديجه جي صدارت ۾ ملهائيو ويو. "پٽائي رح، سورمين جو شاعر" جي عنوان تي، بيگم صاحبه جي ڪيل صدارتي تقرير مان چند ارشادات پيش ڪريون ٿا. — ادارو.

"سپاڳيون پيٽرا! سنڌ جا ايندڙ ادبي گوهر به اوهانجين گودن ۾ پلجي وڏا ٿيڻا آهن. انهن کي آها سٺي سرڪايو، جنهن سان هو سنڌ جا سڀل سپوت پٽ ثابت ٿين: مهراڻ جي من موهيندڙ مٺيءَ ٻوليءَ جي عظمت ۽ محبت انهن جي دماغ ۽ دل ۾ ننڍي هوندي کان ئي ويهاريو.

"منهنجي حقير راه هيءَ آهي ته مڪتبن ۾ ڪهڙو به نصاب ٻارن کي ڪرائيندا هجن، پر جيڪڏهن هرڪا ماءُ ۽ پيءُ اهو ڪم پاڻ تي هموار ڪري ته پنهنجي ٻار کي سنڌي ٻارڻو ڪتاب پاڻ ئي گهر ۾ پاڙهي ڇڏي، ته اها ڪافي خدمت ٿي. تجربو ڪري ڏسو ته خبر پوندي ته ڪيئن نه اسان جا معصوم مٽيا پنهنجيءَ مٺيءَ ٻوليءَ کي چاهه سان ٿا پڙهن، — ۽ ننڍن نصيحت آميز بيتن جو ورد هنن جي وائان ٻڌي، دل کي ڪيڏي نه راحت ٿي اچي!

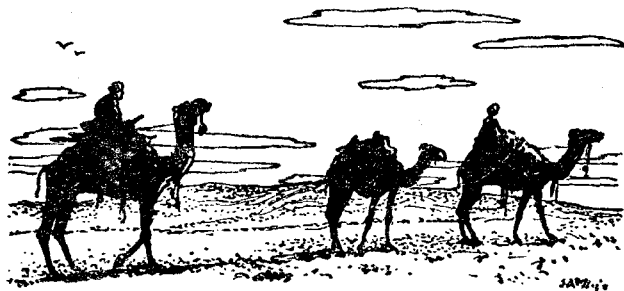
"عربي، فارسي، انگريزي ۽ آڙدو — مڙئي زبانون پنهنجيءَ پنهنجيءَ جاءِ تي اسان لاءِ اهم آهن؛ انهن جي سکڻ ۽ ڳالهائڻ سان اسان جي ٻولي پاڻ وڌيڪ جلاءِ دار ٿي ٿي؛ پر جنهن مهل پنهنجيءَ سهاڄيءَ سنڌيءَ ۾ ٻچن سان سخن ڪجي، ته ڪوشش اها هجي ته نچ ۽ سليس اکر ڪم آڻجن، جو ٻار جي دل جي ڦهليءَ تي نقش پائدار ٿي وڃي.

”پٽائي رح جا شائق ۽ شارح به اهوئي ڪلمو پڙهندا رهيا ته شاھ کي پڙهڻ ۽ پوريءَ طرح پروڙڻ گھرو ٿا ته ٻوليءَ جو علمي اڀياس ڪريو، ۽ ان جي وسيلي سنڌ جي تاريخ کي نئين سر آڃاريو. الهيءَ ليڪ ڪم ۾ اسان عورتن کي ٻنهي ٻوڙن نه گھرجي— بلڪ مردن کان به اڳڀرو وڪ ڪڻڻ لاءِ تيار ٿيڻ گھرجي— ۽ پٽائي رح جي سورمين جو سبق پڙهي، انهن وانگر همت هٿ ڪري، عمل جي ميدان ۾ لڪري نروار ٿيڻ کپي. هيل تائين جيڪا غفلت ۽ لاپرواهيءَ جي ننڊ ڪئي اٿئون، تنهن مان سجاڳ ٿيڻ گھرجي. پٽائيءَ رح جا اکر ڪيئن نه ڪٽڻ ۾ پيا پڙن:

’ستا آئي جاڳ، ننڊ نه ڪجي ايتري، سلطاني سهاڳ، نڊن ڪندي نه ملي!‘
 ”وقت هٿان گهڻو نڪري ويو آهي. پيا سڀ منزل تي پهچڻ لاءِ ڊوڙي رهيا آهن. اسين اڃا نڊن مان ليڻ نٿا کوليون. جي ڪڏي ٿورو سجاڳ ٿيون به ٿا، ته به اها خبر ڪانه ٿي پوي ته اسين ڪيترو ٻين کان ٻنهي ٻڙجي ويا آهيون. زبان جو احساس ئي اسان کي تلافيءَ لاءِ تيار ڪندو.

”هاڻي اهو واحد علاج آهي ته اسان جي نسواني طبقي ۾ سجاڳي پيدا ڪجي ته جيئن عمل لاءِ ميدان ۾ لڪري نروار ٿين.

’نتيءَ ٿڌيءَ ڪاهه، ڪانهي ويل ويهڻ جي، ستان ٿئي اولداهه، پير نه لهين پيرَ جوا!‘

«آديسي اُٽي ويا، مڙهيون مون مارين!»

(شاه)

حاجي محمود 'خادم' لاڙڪاڻائي.

هيءَ خير سنڌي ادب جي خيرخواهن ۽ علم دوست پائرن لاءِ نهايت رنج پهچائيندو آهي ته سنڌي ادب جي خاموش ۽ مخلص شاعر ۽ اديب، الحاج ميان محمود صاحب 'خادم' لاڙڪاڻائيءَ، ۹ جنوري ۱۹۶۰ع تي، داعيءَ اجل کي ليڪ چوندي، وفات ڪئي آهي — انالله و انا اليه راجعون.

سنڌي ادب جي تاريخ ۾ 'خادم' مرحوم جون علمي ۽ ادبي خدمتون ۽ سرگرميون نمايان حيثيت حاصل ڪري چڪيون آهن. سندس خاموش، مخلص، بيلوٽ ۽ سرگرم علمي شخصيت جي زندگيءَ ۽ علمي ڪارنامن تي تبصري ڪرڻ لاءِ هڪ مختصر تحرير ناکافي آهي. مرحوم 'خادم' تونيه (علوي) خاندان جو فرد هو، ۽ سندس وطن مالوڻ بڻي تعلقو ميروخان ضلعو لاڙڪاڻو آهي. پاڻ ۲۹-نومبر ۱۸۹۵ع ۾ بنيءَ جهڙي ننڍڙي ڳوٺ ۾ ڄائو، ۽ پنهنجي ذاتي صلاحيتن ۽ علمي ادبي خدمتن جي طفيل شهرت دؤار جي مقام تي پهتو. سندس ابتدائي تعليم بڻيءَ جي وڏي عالم ۽ فاضل علامه حاجي دين محمد جي دارالعلوم کان شروع ٿي. سنڌيءَ ۽ فارسيءَ جي تعليم پوري ڪري، ان ئي مدرسي ۾ عربيءَ جي تحصيل 'شرح ملا جاميءَ' تائين ڪيائين، ۽ عربيءَ ۾ هڪ منتهي طالب العلم وارو استعداد پيدا ڪيائين. ان کان پوءِ ست سنڌي ۽ انگريزي پڙهڻ لاءِ لاڙڪاڻي جي مشهور مدرسي ۾ داخلا ورتائين. اتي فائينل سان گڏ انگريزيءَ ۾ به چڱو استعداد پيدا ڪيائين. ان کان پوءِ وڌيڪ تعليم حاصل ڪري نه سگهيو، ۽ ان سال حج تي روانو ٿيو. حج تان واپس اچڻ کان پوءِ ذريعهءَ معاش جي تلاش ڪيائين. ٻيءَ ڪنهن چڱيءَ ملازمت جي نه ملڻ ڪري، تپيداري پڙهي، تپيدار ٿيو، ۽ اها ملازمت ڳچ عرصي تائين ڪيائين. اڳتي هلي، سينارٽيءَ موجب، براج کاتي ۾ سرور ٿيو، جتان ۵۵ سالن جي عمر ۾ رٽائر ڪيائين. تپيداريءَ جي زماني ۾ بڻيءَ مان لڏي پلائي جڻن اچي لاڙڪاڻي جي لاهوري محلي ۾ رهيو، تيئن آخر تائين اتي ئي سڪونت پذير رهيو.

‘خادم’ مرحوم، پنهنجي علمي ۽ ادبي نڪتہ نظر سان ان فن شاعريءَ جو معياري شاعر ۽ ناقد تسليم ڪيو ويو آهي، جو فن علم عروض جي فني ۽ اصولي موشگافين جو هابند آهي. غزل، جو پنهنجي هيئت جي اعتبار سان نج فارسي صنف آهي، ان جي لوازمات ۽ فني متعلقات کي ادب ۾ هڪ انفرادي حيثيت حاصل ٿي چڪي آهي. اڙدو شاعريءَ جو پورو ڍانچو غزل جي فارسي صنف مان بنايو ويو آهي. غالب، داغ، مير ۽ ذوق ان صنف جا عظيم شاعر ليکجن ٿا، جن جو اثر اڙدوءَ جي متقدمين ۽ متاخرين ٻنهي گروهن تي هڪجهڙو پيو آهي. سنڌي غزل به ان ئي هيئت ۽ فن جو مرهون منت آهي.

سنڌي ادب ۾ فارسي ۽ اڙدو غزل جي ترويج ۽ اشاعت ۾ خادم مرحوم جي خدمتن جو وڏو دخل رهندو آيو آهي. غزل ۽ ان جي فن متعلق اڙدودان ناقدن جي عروضي ۽ فني موشگافيون پيدا ڪيون، اهي خادم مرحوم سنڌي ادبين سان روشناس ڪرايون. تغزل ۽ ان جا لوازمات، عروض ۽ ان جا اصول، حرڪات، سڪنات جا قاعدا، اقسام، قافيه، عربي ۽ فارسي بحر، عيوب ۽ فڪ اضافت، تناصر، تعقيد ۽ تعقيب جا مباحث، سنڌي ادب ۾ خادم صاحب ئي مروج ڪيا. اڄ سوين سنڌي اهڙا آهن، جن جي عروضداني ’خادم‘ جي تنقيدي مقالن، خطن ۽ تبصرن تي مبني آهي.

ان فن ۾ سندس ننڍڙو ڪتاب ”رياض البلاغت“ جهونو ۽ معياري ڪتاب ليکجي ٿو، جنهن مان مبتدي ۽ قادرالڪلام شعراي ڪرام اڄ به مستفيد ٿي سگهن ٿا، جنهن ۾ نهايت دلنشين ۽ آسان پيراين ۾ عروض ۽ ان جا مفيد ۽ ضروري مسئلا پيش ڪيل آهن. ان کان سواءِ، سنڌي زبان جي مختلف جهونين ۽ نين اخبارن — الوحيد، سنڌ زميندار، ستاره سنڌ، الحقيقت، مسلمان، بيداري، ۽ جهونن رسالن — جامع، بهار اخلاق، الاسلام، تحفه احباب، اصلاح، جعفر زللي، ڪچڪول، مخلص، ڪاميابي، الڪاشف، الهمايون، ترقي، مصطفىٰ (لاڙڪاڻو)، ۽ تازي دور ۾ روح ادب، نئين زندگي، شاعر (حيدرآباد)، طالب الموليٰ (دادو)، مهراڻ (نئون ۽ پراڻو دور)، ۾ به خادم صاحب فن عروض ۽ غزلگوئي ۽ تنقيدي اصولن جي وقت بوقت چند ڇاڻ پئي ڪئي آهي. سندس انهن علمي ڪاوشن ۽ تنقيدي تبصرن کي سنڌي ادب ۾ وڏي اهميت حاصل آهي. ڪاش، ان پوري مواد کي نئين سر سهيڙي شايع ڪيو وڃي.

‘خادم’ مرحوم جي خاموش ۽ مخلصانه خدمتن ۾ ’انجمن سازي‘ ۽ ’بزم آرائي‘ جو هڪ مستقل باب آهي. مرحوم مرزا قليچ بيگ کان وٺي اڄ تائين، جي به علمي ادبي محفلون، بزمون ۽ تنظيمون رهيون آهن، انهن ۾ خادم مرحوم جو وڏو هڪ هوندو هو. نئين دور ۾ ’آل سنڌ ادبي ڪانفرنس‘ جو رواج به خادم مرحوم جي ڪوششن جو مرهون منت آهي. ”جمعيت الشعراء سنڌ“ ۽ ”سنڌي سٽار سوسائٽي“ جي تشڪيل ۽ تعمير ۾ خادم صاحب جي خدمتن کي وڏو دخل آهي. مرزا قليچ بيگ، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، مرحوم محمد هاشم

مخلص، مرحوم شمس الدين بلبل، علي محمد قادري ۽ چيئمل پرسرام جهڙن جهونن بزرگوارن سان گڏجي، خادم صاحب جيڪا سنڌي ادب جي خدمت ڪئي آهي، اها وسارڻ جهڙي نه آهي. ”جمعيت الشعراء سنڌ“ جي اهتمام سان لاڙڪاڻي، دادو، نوابشاهه، ميهڙ، جيڪب آباد، سکر، ٺٽي، حيدرآباد، خيرپور ميرس ۽ ڪراچيءَ ۾ جي به آل سنڌ ادبي ڪانفرنسون ٿيون آهن، تن جو سرگرم ڪارڪن ’خادم‘ مرحوم ئي هوندو هو. ڪانفرنس جي ابتدائي مرحلي کان آخر تائين، هورو انتظام خادم جي تجربيڪاريءَ ۽ فني مهارت جو مرهون منت رهندو آيو آهي. صدارتي خطبا تيار ڪرڻ، استقباليه تقريرون لکڻ ۽ ڇپائڻ، دعوتناما لکڻ ۽ پوست ڪرڻ، اخبارن ۾ پروپيگنڊا ڪرڻ، فنڊ گڏ ڪرڻ، مهمانن جي رهائش جو انتظام ڪرڻ، چونڊ اديبن ۽ فنڪارن کي گهرائڻ، ريزوليشن لکڻ ۽ چنڊ ڇاڻ ڪرڻ، مختلف فيصلن کي عملي صورت ڏيندڙ ڪاميٽيون ٺاهڻ، وس وارن سان ملڻ لاءِ وفد بنائڻ: مطلب ته سڀئيءَ کان سڳي سوڌو ڪم خادم صاحب پاڻ تي وسائيندو هو.

ڪانفرنسن کان سواءِ، طرهي مشاعرا به خادم صاحب جي ڪوششن سان سنڌ ۾ روشناس ٿيا. انهن جو بنياد اگرچہ اڳ ۾ پئجي چڪو هو، پر مشاعرن کي باقاعدي تشڪيل ڏيڻ، مصرع طرح ڏيڻ، ان تي نوآموز شاعرن جي آيل ڪلام جي اصلاح ڪرڻ، نون شاعرن کي وڏين محفلن ۾ کڻو ڪرڻ، کين داد ۽ تحسين ڏيڻ، کين همت افزائيءَ جا خط لکڻ، سندن ڪلام جو انتخاب ڪنهن رسالي يا اخبار ۾ شايع ڪرائڻ، نون شاعرن کي بهترين تخلص ڏيڻ — اهي سڀ خاموش خدمتون آهن، جن کي ڪڏهن به سنڌي ادب جا گهڻگهرا وساري نٿا سگهن. شاعريءَ سان ۽ خاص طور غزل سان تعلق، سندس استاد ڊاڪٽر عبدالمجيد صديقيءَ جي حوصله افزائيءَ ۽ مشفقانه تربيت جي ڪري ٿيو. ڊاڪٽر صديقي مرحوم اڪبر اله آباديءَ جو شاگرد رشيد هو، ۽ فن عروض جو ماهر ۽ قادرالڪلام استاد هو. خادم مرحوم، فن جي تربيت ۽ تڪميل لاءِ، باوجود ذاتي مطالعي ۽ ذوق جي، هڪ ماهر ۽ استاد وٽان تربيت حاصل ڪرڻ کي افضل ڄاتو، لهاڏا عروض جا معياري ۽ مستند ڪتاب، سڀڻا سڀڻا، پنهنجي استاد مرحوم کان پڙهيائين — حتاڪ ”بحرالقصاحت“ جهڙن ضخيم ۽ مغلقي، پراڻيءَ طرز جي ڪتابن تي به عبور حاصل ڪيائين.

’خادم‘ صاحب باضابطي ۱۹۱۵ع ۾ استاد کان پاڪر ۽ سنڌ حاصل ڪئي، ۽ نوشهريءَ جو دور ختم ڪري، ۱۹۱۷ع کان ڪلام چوڻ ۽ ڇپائڻ شروع ڪيو. سندس علمي ۽ ادبي مصاحبن ۾ عبدالله عبدعاقلي، اياز قادري، رشيد لاشاري، حامي، جامي، اثر، ناظم، نظام، آغا گل، خواب، نظامي، عاشق ۽ فدا جا نالا اچن ٿا. هندو شاعرن مان دلگير، دکايل ۽ رام پنجواڻي به سندس فن ۽ شخصيت جا قدردان هئا. ’بيوس‘ جهڙو عمررسيده شاعر به سندس اصلاح ۽ مشوري کي عزت جي نگاهه سان ڏسندو هو. سنڌي ٻوليءَ جا وڏا عالم سندس سنڌيءَ متعلق

پيش ڪيل تجويزن کي قابل غور سمجهندا هئا.

تقسيم کان پوءِ واري دور ۾ پاڪستان جي قومي ٻوليءَ متعلق اٿارٽيل شور و شر ۾ خادم صاحب سنڌي ٻوليءَ جي بحاليءَ لاءِ تمام گهڻو پاڻ پتوڙيو. خاص طرح ڊاڪٽر دائود پوٽي، مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ، علي محمد راشدي ۽ شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ سان رفيق ڪار ٿي، ڪراچيءَ ۾ آل سنڌ ادبي ڪانفرنس ڪوٺائي، نهايت پُرامن ۽ علمي طرح سان احتجاج ڪرايائين، ۽ پوريءَ ڪراچيءَ تي واضح ڪيائين ته سنڌي به علم و ادب، زبان ۽ فن جي حيثيت سان وڏو مقام رکي ٿا، ۽ انهن جي ٻولي ڪنهن به حيثيت سان نظر انداز نٿي ڪري سگهجي. سندس خدمت کي اڳيان رکي کيس ”باباي سنڌي“ ۽ ”مخدوم الشعراء“ سڏيو ويو. پر پاڻ شهرت کي پسند نه ڪندي، انهن لقبن کي ترڪ ڪري، مثال قائل ڪيائين ته لقبن جي اضافي تعريف جي ڪا ضرورت ڪانه آهي: ”عطر آنست ڪه خود بيويد“. خادم مرحوم سچ پچ ته مسلمانن ۾، ببلبل ۽ مخلص، قليچ ۽ صغير سيوهائي، دائود پوٽي ۽ وفائيءَ کان پوءِ، سنڌي ادب ۽ فن جو سچو پچو ”خادم“ هو. سندس معاصر دوستن ۾ مخدوم طالب الموليٰ، ضياءُ الدين ببلبل، ڊاڪٽر خليل، عثمان علي انصاري، شيخ عبدالله عبد، حافظ احسن، غني، عبداللہ چنڻ، محبوب علي چنڻ، عبدالواحد سنڌي، مولائي شيدائي، منظور نقوي، جوش، خواب، سرور، خالدِي ۽ لطف الله بدويءَ پاران ادب موجود آهن، جي سندس خدمت جو اعتراف ڪري رهيا آهن. سنڌ جي تنقيدي تاريخ ۾ هڪ اهڙو تلخ ۽ تخريب پسند تنقيدي دور به گذريو آهي جنهن ۾ سنڌ جي وڏن وڏن شاعرن ۽ اديبن جا ناقدانه معرڪا ٿي گذريا آهن، جن ۾ ڪيترن بي تعلق ۽ غير جانبدار اديبن تي به سخت تنقيدي حملا ٿي چڪا آهن؛ جن ۾ ڪي پس پرده رهي، تماشائي ٿي، ٻين کي ويڙهائيندا هئا، ته ڪي ڏونري تي هٿ هڻي، تنقيد جو سونو هٿ ۾ کڻي، ڪامو سڄار ٿي، چڱن جون پڳون لاهيندا هئا. ان دور ۾ نظامي، واصف، بيوس، گربخشاڻي، لطف الله بدوي، رشيد لاشاري، ضياءُ الدين ببلبل، جمعو خان غريب، احسن، مراد علي ڪاظم، محمد خان غني، عبدالله چنڻ، شيخ عبدالله عبد، ماسٽر بشير، گدائي، حافظ حيات شاھ، سرور ۽ عارف الموليٰ جا نالا ملن ٿا، جن مان ڪي معتوب ۽ مظلوم رهيا ته ڪي حملا آور ٿيا ته ڪي تماشائي. اهو پورو دور اڄ به پنهنجي مواد جي حيثيت سان وساري نٿو سگهجي. بهرحال، هڪ علمي دور هو، جو ’خادم‘ جي شخصيت سان ڪنهن نه ڪنهن صورت سان وابسته هو. رب ڪريم شال کيس مرهي ۽ سندس مغفرت ڪري!

سندس ڇپيل تصنيفات ۾ ’شمشير اسلام‘ ۽ ’خنجر هلال‘ اڙدوءَ تان ترجمو ڪيل ناول آهن، ۽ ’رياض البلاغت‘، ’اخلاقي خون‘، ’ستاره سنڌ‘ ۽ ’امام مهدي‘ تاليف ڪيل آهن. انجڀيل ڪتابن ۾ سندس خود نوشت سوانح عمري، ۽ ’محمود اللغات‘ موجود آهن. ان کان سواءِ سنڌ جي مڙني اخبارن ۽ رسالن ۾ سندس مقالا ۽ تبصرا موجود آهن، جي به فن جي حيثيت سان پنهنجو مقام رکي ٿا.

خادم صاحب، ٻولين دور ۾ دائر المريض رهيو، ۽ سالن جا سال صاحب فراش رهيو. تاهي سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي مسئلن متعلق ڪنهن به ميٽنگ، بزم، محفل يا ڪانفرنس کي قضا نه ڪيائين. ڪراچيءَ ۽ حيدرآباد جهڙن دور دراز شهرن تائين به پاڻ ڪٿائڻي اچي شريڪ ٿيندو هو. نه فقط شرڪت ڪندو هو، پر تجويزون لکندو هو، ۽ بعض وقتن تي وفد ۾ به پاڻ ڪٿائڻي، وزيرن جي درن تي هلندو وڌندو هو. رب ڪريم شال سندس خدمتن کي قبول فرمائڻ! حاصل ڪلام، سنڌي ادب جي هن مخلص ۽ خاموش اديب، ۶۵ سالن جي عمر ۾، ۹ جنوري ۱۹۶۰ع تي وفات ڪري، دوستن کي اشڪبار ڪيو آهي. رب ڪريم شال کيس مرهي! — انا لله وانا اليه راجعون. (غ. م. گ.)

مرحوم 'عاجز' ساڪرائي.

مرحوم 'عاجز' ساڪرائي، سنڌ جو ڪهنه مشق شاعر به آخر الوداع ڪري ويو. مرحوم جو تعلق مغلپه خاندان جي چغتائي شاخ سان هو. مرحوم 'عاجز' ۱۸۸۷ع ۾ ڄائو، ۽ ۲۵- جولاءِ ۱۹۵۹ع تي ۷۲ سالن جي طويل عمر گذاري، حيدرآباد ۾ وفات ڪئي آهي. سندس والد ماجد جو نالو ملا محمد سليمان هو، جو پنهنجي دور جو وڏو عالم ۽ فاضل شخص هو.

عاجز مرحوم ابتدائي تعليم ۽ تربيت پنهنجي والد وٽان حاصل ڪئي. ان کان پوءِ فائينل پاس ڪيائين، ۽ ٽريننگ ڪاليج فارمين حيدرآباد ۾ پڻ ٽي سال رهي تربيت حاصل ڪيائين. ان کان پوءِ ڪراچي ضلعي جي مختلف ڳوٺن ۾ ماستري ڪيائين. رٽائر ڪرڻ کان پوءِ، گوشي نشين ٿي گذاريائين.

سندس شاعريءَ جو استاد مير عبدالحسين 'سانگي' هو. 'سانگي' مرحوم جي تربيت ۽ صحبت ۾ 'عاجز' مرحوم فن ۽ استادان جي ڪلام جو چڱو مطالعو ڪيو. 'سانگيءَ' جي اصلاح 'عاجز' جي ڪلام ۾ آهستي آهستي پختگي پيدا ڪئي. اهوئي سبب آهي جو اڳتي هلي 'عاجز' جو ڪلام سهڻو ۽ سلوٽو ٿيو. سندس شعر و شاعريءَ جو داد ان دور جي ٻين گهڻن استادن ڏنو، جن مان مرحوم شمس الدين 'بلبل'، مرحوم محمد هاشم 'مخلص'، مرحوم شمس العلماء مرزا قليچ بيگ، مرحوم زمان شاهه 'ساقی' ٺٽوي، مشهور بزرگ آهن.

'عاجز' مرحوم جي شاعريءَ ۾ ياس ۽ حيرمان، غم ۽ اندوه ججهو آهي. مرحوم 'عاجز' اول اول ننڍيءَ عمر ۾ ئي پنهنجي والد جي وفات جو سور سٽو. ان کان پوءِ ڄڻ ته سورن اچي منهن ڪڍيو. آخري عمر تائين گمنامي ۽ گوشي نشيني اختيار ڪري پئي وقت گذاريائين. سندس شاعري، حزن ۽ ملال جي زنده تصوير چٽي وڃي ٿي. دستور موجب، ڪن شاعرن سان معرڪا به ٿيا، جن مان زمان شاهه 'ساقی' ٺٽويءَ سان ٿيل شاعرانو معرڪو مشهور آهي، جنهن ۾ آخرڪار 'ساقيءَ' جي غلط فهمي دور ٿي، ۽ پاڻ ۾ شير و شڪر ٿي ويا.

عاجز مرحوم جو منتشر، ڇپيل ۽ انڇپيل ڪلام سندس ڀائٽي مرزا غلام معصوم بيگ (سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد) وٽ موجود آهي. ”سنڌين جا سخن“ به ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن وٽ موجود آهي، جنهن ۾ قدير شاعرن جي ڪلام جو انتخاب ڏنل آهي. سندس اولاد ۾ ٻه پٽ ۽ هڪ نياڻي، ۽ هڪ ڀائٽو آهي.

آخر ۾ دعا آهي ته رب ڪريم شال مرحوم کي مرهي! — انا لله وانا اليه راجعون.
(غ. م. گ.)

نواز علي ’نياز‘ جعفري.

هيءَ خبر سنڌي علم ادب سان تعلق رکندڙ حلقن لاءِ نهايت ڏک پهچائيندڙ آهي ته سنڌ جي مشهور قادرالڪلام غزلگو شاعر، نواز علي خان جعفري، ’نياز‘، ۱۲-نومبر ۱۹۵۹ع تي لاڙڪاڻي ۾ ۶۷ ورهين جي عمر ۾ وفات ڪئي آهي — انا لله وانا اليه راجعون.

”نياز“ جعفري، لاڙڪاڻي جي مردرخيز سرزمين مان هڪ گل-لوشگفته وانگر ٺوڙو، ۽ اتي ئي موت جي ظالم هٿن سان مرجھائجي ويو! لاڙڪاڻي ۾، ۱۸-آڪٽوبر ۱۸۹۲ع تي، سومرن جي مشهور خاندان ۾ ڄائو. سندس والد جو نالو محمد آچرخان هو. ’نياز‘ مرحوم، ننڍي وهيءَ ۾ ئي يتيم ٿي چڪو هو. پنهنجي مربي ۽ پياري والد جي جدائيءَ هن ننڍڙي ۽ لمائي بالڪي ڪافي متاثر ڪيو. سندس نمائائيءَ ۽ سادگيءَ ۾ ان ابتدائي عمر واري اوندوهر آڳين حادثي جو وڏو دخل قائم رهيو. والد جي وفات کان پوءِ سندس تعليم ۽ تربيت جو بار سندس مامي، ماستر محمد پيريل جهڙي مشهور فاضل شخص پاڻ تي هٿوار ڪيو. ماستر محمد پيريل لاڙڪاڻائي، پنهنجي مذهبي مشرب ۽ تصنيفات جي ڪري، اهل تشيع فرقي جو سرگرم فاضل شخص هو. ماستر صاحب پنهنجي قلم ۽ ذوق سان سنڌي ادب ۾ ۽ سنڌ ۾ ڪافي طور پنهنجي مذهب جي اشاعت ڪئي آهي. ’نيار‘ جي تربيت ۾ سندس وڏي ڀاءُ غلام علي خان جعفريءَ جو به وڏو دخل رهيو آهي، جو صاحب به مذهب شيعه سان وابسته هو. انهن ٻنهي بزرگن جي تربيت ۽ صحبت جي ڪري، مرحوم ’نياز‘ به ان مشرب جو مخلص مومن هوٺلڳ هو. پڇاڙيءَ تائين اهليت اطهار ۽ معصومين جي حب ۽ مشرب ۾ سرشار رهيو.

سندس شاعريءَ جو ذوق، مرحوم ’بلبل‘ جي ديوان مطالعي ڪرڻ سان پيدا ٿيو. ان لاءِ سندس چوڻ آهي ته ”ديوان بلبل“ مون پنهنجيءَ والده ماجده وٽ ڏٺو، ۽ ان جي پڙهڻ کان پوءِ شاعريءَ جو شوق پيدا ٿيو.

’نياز‘ صاحب ڪجهه وقت لاڙڪاڻي مدرسي ۾ به ماستري ڪئي. سندس ذڪر شمس العلماء دائود پوٽي پنهنجيءَ مختصر آتم ڪهاڻيءَ ۾ ڪيو آهي، ۽ لکيو آهي ته ”ان وقت ڪهڙو محمد ايوب خان، نئين درجي انگريزيءَ ۾ هو، جنهن کي مسٽر نواز علي ’نياز‘ خاص طرح پڙهائيندو هو.“ تعليم جي شغل کي ڇڏڻ کان پوءِ، روپنيو کاتي ۾ ويو. ترقي ڪري مختيارڪار

بنيو، ۽ سنڌ جي مختلف شهرن ۾ ملازمت جي سلسلي سان وابسته رهيو. هر هنڌ علمي ۽ ادبي خدمت ڪندو رهيو، ۽ مشاعرن ۾ بهرو وٺندو آيو. ۱۹۴۷ع ۾ رٽائر ڪري اچي اباڻي شهر کي وسايائين. ڪجهه وقت ”نياز ميڊيڪل هال“ به هلايائين؛ پر پيءُ غلام علي خان جعفريءَ جي وفات کان پوءِ خانداني ۽ معاشرتي ڪمن ڪارين وڌڻ جي ڪري، حڪمت ۽ طب کان ڪناره ڪشي اختيار ڪيائين، ۽ پاڻ جي ڇڏيل مشغولين ۽ خدمتن کي جاري رکيائين. ’انجمن حسيني‘، امام بارگاهه ۽ ٻيا مذهبي وقف سنڀاليائين.

۱۱- جنوري ۱۹۵۴ع تي سندس اهليه محترمہ وفات فرمائي، انهيءَ صدمي کيس هيٺو ڪري وڌو. سندس ڪلام اهڙي قلبي تاثرات سان ڀريل آهي.

هاڻ جيڪو وقت لاڙڪاڻي ۾ رهيو، شعر و ادب جي خدمت ۾ پيش رهيو. نوآموز شاعرن جي حوصلي افزائي ڪندي، ڪيئي قادرالڪلام ۽ استاد پيدا ڪيائين. سندس تربيت ۽ نڪتہ رس طبيعت، هري ’دلگير‘ ۽ ڀرپو ’وفا‘ ڇڳاڻيءَ جهڙا چوڻيءَ جا شاعر پيدا ڪيا، جن کي هند ۽ سنڌ سڃاڻي ٿي.

سندس علمي ۽ ادبي خدمتن ۾ سندس ڪلام جا مجموعا وڏي حيثيت رکن ٿا. سندس ڪلام ۾ ”معراج النبي“ ۽ ”گل ۽ بلبل“ تي لکيل سندس عظيم شاهڪار جي حيثيت رکن ٿا. ’نياز‘ صاحب هڪ ننڍڙو انتخاب ”جوهر سخن“ به قلمبند ڪيو هو، جو افسوس آهي ته شايع ٿي نه سگهيو آهي.

’نياز‘ مرحوم پنهنجيءَ وفات کان ٻه ڏينهن اڳ هڪ غزل لکيو آهي، جو سندس غمگين طبع جو هڪ طرف آئينه دار آهي ته ٻئي طرف سندس وفات حسرت آيات لاءِ پيشنگوئي آهي.

اوچتو سڏ ٿيو، نه ڪنهن کان موڪلائي ٿو وڃان،
 درد دنيا مان هي پنهنجي دل ۾ پائي ٿو وڃان.
 اٿڏڻل هڪ ملڪ، ٻيو ساڻي هلي ٿو ڪين ساڻ،
 وات جون سختيون سڀئي سر تي سهائي ٿو وڃان.
 هئا عزيزن دوستن مان ڪير منهنجا خيرخواه،
 بس، ’نياز‘ هرڪنهن کي آزمائي ٿو وڃان.

بهرحال، هڪ ڪهنه مشق ۽ استاد شاعر جي وفات سنڌي ادب لاءِ ناقابل تلافِي ادبي نقصان آهي. رب ڪريم شال مٿس مغفرت فرمائي ۽ مرهي! (غ. م. گ.)

خواجہ سلطان علي، مرحوم.

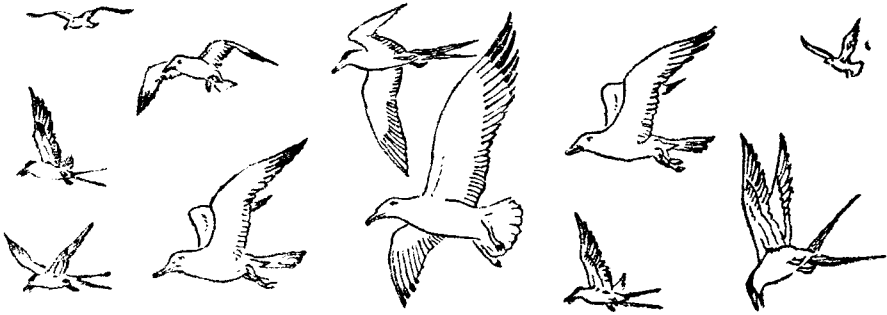
قومي پلائيءَ جي هر مرحلي ۾ ڪيترا ئي اهڙا غير معروف ماڻهو پڻ موجود رهندا هئا، انهن مان هن جيڪي پنهنجيءَ ڀر ۾ ٻيا ڪا نه ڪا خدمت ادا ڪندا آهن. عملي طرح، انهن ماڻهن جو پڻ زندگيءَ جي مختلف شعبن جي واڌاري ۾ اوتروئي حصو آهي، جيترو عام-مشهور ماڻهن

جو. اهڙن خاموش خدمتگذارن جا احوال ۽ ڪارناما، سندن پردي مٽائڻ بعد اڪثر گم ٿي ويندا آهن، يا دير سان ظاهر ٿيندا آهن، جن کي جڏهن به ملن ته محفوظ ڪري ڇڏڻ کپي. خواجہ سلطان علي مرحوم پڻ اهڙن خاموش خادمن مان هو، جنهن چوٿين سالن جي عمر ۾، ۹- جنوري ۱۹۵۹ع تي، ٽنڊي محمد خان ۾ وفات ڪئي. پاڻ خواجہ قوم جو معزز فرد هو، ۽ پنهنجيءَ قوم جي نمايان خدمتگارن مان گڏوگڏ ادب جو ذوق پڻ پاليندو رهيو. سندس وڏا اصل رڙي ۽ مان ميرپور بٺوري آيا، جتان هو سندس والد سيٺ رمضان علي، جو شاهبندر ڊويزن جو وڏو زميندار ۽ چڱو مڙس هو، لڏي اچي ٽنڊي محمد خان ۾ رهيو. ابتدائي تعليم حيدرآباد ۾ حاصل ڪيائين. گورنمينٽ هاءِ اسڪول مان ميٽرڪ پاس ڪري، ڊي. جي. سنڌ ڪاليج ۾ داخل ٿيو، پر ڪانگريس تحريڪ ۾ بهري وٺڻ سبب مائٽن کانئس تعليم ڇڏائي ڌاري ۽ کيس زمينداري ڪم سنڀالڻو پيو. ان بعد، جي. ايم. سيد جي اثر ۾ اچي، مسلم ليگ ۾ شامل ٿي ويو، ۽ مرڪزي ڪميٽيءَ تي ميمبر چونڊجي ويو. پاڻ اسماعيلي مذهب رکندڙ هو. پهرين مرحوم هز هائينس آغا خان جي طرفان ٽنڊي طريل ڪائونسل جو پريزيڊنٽ ٿي رهيو، ۽ انهيءَ عهدي تان رٽائر ڪرڻ بعد کيس هز هائينس مرحوم طرفان ’اعتمادي‘ جو خطاب عطا ڪيو ويو. ان بعد، کيس ’اسماعيليه مشن‘ ٽنڊي محمد خان سينٽر جو چيئرمين ۽ استاد نامزد ڪيو ويو، جتي پاڻ شاھ جي ڪلام، مولانا روميءَ جي مثنويءَ ۽ تصوف جي تعليم ڏيندو هو. ڪراچيءَ جي ڊاڪٽر پير محمد هود پٺاڻيءَ جي صحبت ۾، کيس اسماعيليئو سوسائٽي پڪستان جو پڻ ميمبر بنايو ويو. کيس پنهنجي قومي حلقن ۾ وڏي احترام سان ڏٺو ويندو هو، ۽ پاڻ پنهنجين منصبين ذميدارين کي پوريءَ دلچسپيءَ سان ادا ڪندا هو.

مرحوم سلطان علي کي تاريخ سان ننڍي لاڳاپو هو، ۽ ان ۾ ايترو مطالعو ڪيائين جو مسلسل ۴۰- ڪلاڪ اسلامي تاريخ تي گفتگو ڪري سگهندو هو. تصوف جي مسئلن ۽ فارسي زبان جي سٺي مهارت هيس. ۱۹۵۵ع ۾، ٽنڊي محمد خان مان ماهوار رسالو ”ميراث“ جاري ڪيائين، جنهن جو پاڻ سرپرست هو، ۽ محترم غلام علي آلاڻا ان جو ايڊيٽر هو. رسالو چار- پنج مهينا هلي بند ٿي ويو، پر سندس ادبي ذوق جاري رهيو. شاھ جي رسالي جو انتخاب ”چراغ حقيقت“ جي نالي سان ڇپائي شايع ڪيائين، جنهن ۾ ڪلام کي موضوع وار مرتب ڪيو اٿس. مولانا روميءَ جي مثنويءَ جو انتخاب پڻ، ساڳيءَ طرح موضوع وار ترتيب سان، معنيٰ سميت، پٽين ڀاڱن ۾ مڪمل ڪيائين، جنهن جو پهريون ڀاڱو ”اولي الامر“ جي نالي سان ڇپجي چڪو آهي. وفات کان ٿورو اڳ، حضرت علي عليه السلام جي سوانح عمري مڪمل ڪيائين، جنهن کي هن وقت محترم مولانا گرامي نظر مان ڪڍي رهيو آهي. هز هائينس طرفان کيس انهيءَ تاريخ ڇپائڻ لاءِ هر قسم جي مدد جو واعدو مليو هو— انهيءَ مان سندس تصنيف جي معياري هجڻ جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. ”شهيد تمنا“ نالي هڪ اسلامي تاريخي ڪتابڙو پڻ سندس ڇپايل آهي. ۱۹۵۷-۵۸ع ۾ هفتيوار اخبار ”روشني“ ڪڍيائين، جنهن ۾ سندس اسلامي

تاريخ ۽ تصوف تي مضمون ۽ شعر وغيره شايع ٿيندا هئا. مرحوم نثر به لکندو هو، ۽ شاعري به ڪندو هو. شاعريءَ جي مختلف صنفن—غزل، نظم، تاريخي مادا، رباعيون—۾ طبع آزمائي ڪئي اٿس. سندس ڪلام جو مجموعو محفوظ آهي، جو سندس دوستن کي ڇپائڻ جو ارادو آهي. ڪجهه افسانا پڻ لکيل اٿس، جي سماجي اصلاح ۽ سرمائيداري ظلمن خلاف موضوعن تي آهن. عمرخيام جي رباعين جو سنڌيءَ ۾ منظوم ترجمو به مڪمل ڪيو هيائين، جو اڃا ڇپيو نه آهي.

مرحوم خواجه سلطان علي ذاتي طرح تمام خليق، باهروت ۽ سخي هو. پنهنجي هڪ دوست کي ٽي هزار روپيا مدد ڪري دڪان ڪڍرايائين؛ پوءِ ان زمين ورتي، ته سترهن هزار روپيا ٻيا به ڏنائينس، ۽ وصيت ڪيائين ته ڪائس واپسيءَ جي تقاضا نه ڪئي وڃي. اهڙو ئي سلوڪ هو پنهنجن هارين سان به ڪندو هو. کين اڪثر آڻيءَ ويل امدادون ڏيندو هو، ۽ انهن جو حساب ڪتاب ڪونه رکندو هو. مولانا گرامي، غلام علي الانا، سينت مدد علي خواجه، ڊاڪٽر پير محمد، جان محمد جمالي، راز بلڙائي ۽ ميرپور بٺوري واري ارباب نور محمد هليجي سان سندس خاص صحبت هوندي هئي. ٻوڙين ڏينهن ۾ مرحوم کي ڪئنسر جي بيماري ٿي پيئي. ٽي ڀيرا آهريشن ٿيو، پر شفا ڪانه ٿي. رب سائين کيس پنجنن هاڪن جي پاڇي ۾ آرامي رکي! (ه. ح. ۰)

تبصرا

انسوس آهي جو هن ڀيري ڪتابن تي تبصرا پيش نه ڪري رهيا آهيون، جنهن لاءِ ادارو 'مهراڻ' جي پڙهندڙن توڙي ڪتابن جي ناشر صاحبن کان معذرت چاهي ٿو. آئيد ته ايندڙ هر ڇن مهراڻ تبصرا ڪيا ويندا. — ادارو.

پهچ

- (۱) نيڪي ۽ بدِي — صفحا ۱۴۱ (ڪراڻون سائيز)؛ ديدہ زيب سرورق؛ قيمت ۰-۸-۱؛ سنڌيڪار مرحوم مرزا قليچ بيگ؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'؛ ملڻ جو هنڌ 'سنڌي ادبي بورڊ'؛ جو بڪ اسٽال، اسٽيشن روڊ، حيدرآباد سنڌ.
- (۲) تي گهر — صفحا ۳۶۰ (ڪراڻون سائيز)؛ ديدہ زيب سرورق؛ قيمت ۰-۸-۳؛ سنڌيڪار مرحوم مرزا قليچ بيگ؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'.
- (۳) گلن جي ٽوڪري — صفحا ۲۱۱ (ڪراڻون سائيز)؛ ديدہ زيب سرورق؛ قيمت ۰-۴-۲؛ سنڌيڪار مرزا قليچ بيگ؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'.
- (۴) فيروز دل افروز — صفحا ۱۵۹ (ڪراڻون سائيز)؛ گرڊپوش سهڻو؛ قيمت ۰-۸-۱؛ سنڌيڪار مرحوم مرزا قليچ بيگ؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'.
- (۵) گلپور جو سير ۽ سفر — صفحا ۱۲۶ (ڪراڻون سائيز)؛ ڪور رنگين؛ قيمت ۰-۸-۱؛ سنڌيڪار مرحوم مرزا قليچ بيگ؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'.
- (۶) ٽيلسمن، عرف غازي صلاح الدين — صفحا ۱۱۵ (ڪراڻون سائيز)؛ ديدہ زيب سرورق؛ قيمت ۰-۴-۲؛ سنڌيڪار ساڌو هيرانند ۽ پيرومل؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'.
- (۷) دلپند قصا — صفحا ۳۸۴ (ڪراڻون سائيز)؛ قيمت ۰-۴-۲؛ مصنف مرزا قليچ بيگ؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'.
- (۸) نل دمبنتي — صفحا ۲۸۱ (ڊيمي سائيز)؛ ديدہ زيب سرورق؛ قيمت ۰-۰-۳؛ مترجم رشيد احمد لاشاري؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'.
- (۹) چندن هار — صفحا ۶۰۰ (ڊيمي سائيز)؛ مجلد، آرٽ پيپر جو گرڊپوش؛ قيمت ۰-۰-۹؛ مصنف مرزا قليچ بيگ؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'.
- (۱۰) ڪيميائي سعادت — صفحا ۱۸۱ (ڪراڻون سائيز)؛ ديدہ زيب گرڊپوش؛ قيمت ۰-۰-۲؛ سنڌيڪار غلام حسين جلباڻي؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'.
- (۱۱) سچل جو سرائڪي ڪلام — صفحا ۳۷۷ (ڊيمي سائيز)؛ آرٽ پيپر جو ڪور؛ قيمت ۰-۸-۶؛ مرتب مولوي محمد صادق رائيپوري؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'.
- (۱۲) مداحون ۽ سناجاتون (لوڪ ادب) — صفحا ۵۱۰ (ڊيمي سائيز)؛ مجلد، آرٽ پيپر جو گرڊپوش؛ مؤلف ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'.

(۱۳) تاريخ معصومي (اڙدو) — صفحا ۵۷۰ (ڊيمي سائيز)؛ مجلد آرٽ پيپر جو رنگين
 گردپوش؛ قيمت ۸-۰-۱۰؛ مصنف مير معصوم؛ مترجم اختر رضوي؛ ڇپائيندڙ ’سنڌي ادبي بورڊ‘
 (۱۴) جادو ۽ سائنس — صفحا ۶۲۴ (ڊيمي سائيز)؛ آرٽ پيپر جو رنگين گردپوش؛
 قيمت ۸-۰-۰؛ مصنف سر جيمس جارج فريزر؛ مترجم سومار علي. م. سومرو؛ ڇپائيندڙ ’سنڌي ادبي بورڊ‘.
 (۱۵) آءِ تہ چوريون چنگ — صفحا ۱۱۲ (ڪرائون سائيز)؛ آرٽ پيپر جو رنگين ڪور؛
 قيمت ۸-۰-۱؛ مصنف موتي پرڪاش؛ ڇپائيندڙ ’جيون-ڪلا پبليڪيشن‘، ۶-مادو پون، سگنل
 هيل اوپينو، بمبئي-۱۵.

(۱۶) سجاڳي جو سڌ — صفحا ۲۱۴ (ڪرائون سائيز)؛ رنگين ڪور؛ قيمت ۴-۰-۲؛
 مصنف محمد دائود سولنگي؛ ڇپائيندڙ ’اداره سنڌي ادب‘، ٽنڊو محمد خان، سنڌ.

(۱۷) تعمير زندگي — صفحا ۹۰ (ڪرائون سائيز)؛ رنگين ڪور؛ قيمت ۴-۰-۱؛ مترجم
 رسول بخش ’خمار‘؛ ڇپائيندڙ ’اداره آواز ادب‘، حيدرآباد، سنڌ.

(۱۸) حسنہ — صفحا ۱۱۲ (ڪرائون سائيز)؛ آرٽ پيپر جو ڪور؛ قيمت ۸-۰-۱؛ مصنف
 رسول بخش ’خمار‘؛ ڇپائيندڙ ’اداره آواز ادب‘، حيدرآباد، سنڌ.

(۱۹) بناء الاسلام — صفحا ۲۶۲ (ڪرائون سائيز)؛ مادو ڪور؛ قيمت ۳-۰-۰؛ مصنف
 مرحوم مخدوم محمد هاشم ٺٽوي؛ ملڻ جو هنڌ: حاجي احمد خان اڀڙو، ڪلاٽ مرچنٽ،
 لسرپور، سنڌ.

(۲۰) رسالو ”ٺٽين دلپا“ بمبئي، (سنڌيت نمبر، جنوري-فيبروري ۱۹۶۰ع) — ملڻ جو
 هنڌ: ۷۷، ڪاٺو بزار، ماهر، بمبئي-۱۶.

(۲۱) سورج شاخون ڪڍيون — صفحا ۱۴۳ (ڪرائون سائيز)؛ آرٽ پيپر جو رنگين ڪور؛
 قيمت ۸-۰-۱؛ مصنف محمد علي ڀٽي؛ ڇپائيندڙ ’اداره آواز ادب‘، حيدرآباد، سنڌ.

(۲۲) ماهوار رسالو ”روح رهاڻ“، حيدرآباد (پهريون پرچو، اپريل ۱۹۶۰ع) — ناشر
 ’زندگي پبليڪيشن‘، حيدرآباد؛ قيمت في پرچو ۸-۰-۰.

(۲۳) رسالو ”گل ڦل“ (سالنامو)، سنڌي ادبي بورڊ،

(۲۴) شيشي جي دل — صفحا ۱۲۵ (ڪرائون سائيز)؛ قيمت ۱۲-۱-۱؛ ليڪڪ ڪلا پرڪاش؛
 ملڻ جو هنڌ: ’ڪهاڻي پبليڪيشن‘، هنسالي ٽئنگ روڊ، بمبئي-۲۸.

(۲۵) جن سوڙي پانٿين سيج (پڙ ڀاڱا) — صفحا ۲۳۸ (ڪرائون سائيز)؛ قيمت ڀڻي حصا
 ۳-۰-۰؛ ليڪڪ گوبند مالهي؛ ملڻ جو هنڌ: ’ڪهاڻي پبليڪيشن‘، هنسالي ٽئنگ روڊ، بمبئي-۲۸.

(۲۶) تون ۽ مان — صفحا ۱۳۲ (ڪرائون سائيز)؛ قيمت ۴-۰-۱؛ ليڪڪ ا.ح. جئسنگهائي؛
 ملڻ جو هنڌ: ’اڪبر آشرم پبليڪيشن‘، ايم. زيڊ. هاسپيٽل جي مٿان، لاڙڪاڻو، سنڌ.

(۲۷) دل جو جام سدا ڀرپور — (ڪرائون سائيز)؛ قيمت ۰-۰-۱؛ ليڪڪ ا.ح. جئسنگهائي؛
 ملڻ جو هنڌ: ’اڪبر آشرم پبليڪيشن‘، ايم. زيڊ. هاسپيٽل جي مٿان، لاڙڪاڻو، سنڌ.

پڙهندڙن جا پيغام

محترم گرامي صاحب، السلام عليكم. عرصي جي انتظار ۽ اوسيڙي بعد 'مهراڻ' مليو —
روايتي رنگن ۽ رعنائين سان ڀرپور. 'تنوير' جو هڪ دوھو پڙهڻ سان من ۾ چڱي ويو:

'منهنجي من ۾ تنهنجو ديرو، او مٺا ايئن آه،
جن صوفيءَ جي دل ۾ هر دم، وسي پيو الله!'

سچن جي سڪ جو ڪهڙو نه سليس، سادو ۽ ڀرپور اظهار آهي! منهنجي خيال ۾ بيت کان پوءِ
دوھوئي هڪ اهڙي صنفِ سخن آهي، جنهن ذريعي پرخلوص ۽ سادن جذبن جو موثر ۽ مڪمل
اظهار ٿي سگهي ٿو. هن ان جي معنيٰ اها ڪانه آهي ته خيال بجاءِ لفظن ۽ محاورن کي ايترو
گهڻو سادي بناڻ جي ڪوشش ڪجي، جو اها سادگي هٿرادو معلوم ٿيڻ لڳي. نه وري
دوھو ڪن فلسفياڻن، گوڙهن ۽ پيچيده خيالن جي اظهار جو ذريعو آهي. منهنجي خيال ۾،
پيچيدگين کي پاڻ ۾ سمائڻ لاءِ نظم جو دامن زياده ڪشاده آهي. ڪافين ۽ واين جي پاڻ کي
اهڙي پرک ڪانه پوي، ان ڪري انهن لاءِ آءٌ ڇا چوان! تڏهن به 'نياز' همايونيءَ جي
هڪ وائي الانجي ڇو ويٺو جهولگاربان —

'تاندائي جيان ٽيٽو ٽمڪيا، ڪيڙيا ڪٽهار، الا

هاڻ ته ڪرڪا مهر مٽيءَ تي، ڀرڏي پيو پنھوار، الا!'

گيت نويسن کي نه ڄاڻان ڇو هروڀرو جي سادگيءَ سان آس آهي. عام جي لطيف ۽
سادن جذبن جو سُريلو اظهار ٿي ڪرڻو آهي، ته ان لاءِ عام جي مروجي ٻوليءَ کي لطيف گيتن
جو روپ نٿو وٺرائي سگهجي ڇا؟ گولي گولي لطيف ۽ نزاڪتدار لفظن ميٺڻ سان گيت وڌيڪ
وڻندڙ ۽ سواڊي ٿيڻ بجاءِ پنهنجو سمورو اصلي مزو وڃايو ڇڏي، ۽ لفظن جي اها سهڻي
ميٺڻ-چونڊ بلڪل اوڀري، اجائي ۽ بيچوڙ بڻجي پوي. گيتن ۾ 'شمشير' سان جي هڪ 'عام دل'
جي ڪيتري نه چڱي ترجماني ڪئي آهي:

'تون ئي منهنجو جيءَ جيمارو، تون ئي جيسون ساڻي،

تنهنجي درشن ڪارڻ ترسن منهنجي نين آڏاسي،

پل پل پائيان، تو وٽ پهچي، پنج ڀريت جا پايان —

تو کي ڪيئن سمجهايان!'

هي سڀ لفظ جهڙا اسان جي ڏنارن پنھوارن جي سمجهه وٺان آهن، اهڙا ئي عام پڙهي-لکئي

طبعي ۾ روزمره جا چاتل سڃاتل لفظ آهن، جن لاءِ نه ڪڏهن لغت آڻڻ جي ضرورت آهي، نه ڪنهن هنديءَ جي عالم جي تلاش جو احتياج؛ ان ڪري ڪابه اجنبيت محسوس ڪانه ٿي ٿئي. شاعر کي هن عام فهم ۽ دل-پياري گيت لکڻ مهل، مان سمجهان ٿو، ڪنهن خاص ذهني ڪاوش يا لفظن جي ڳولَ ڳولَ ۾ ڪانه هوندي؛ ڇو ته گيت چئبو ئي اندر جي موسيقي پريءَ آڻڻ کي آهي. ’شمشير‘ بهر صورت گيت جو روح سلامت رکيو، ورنه اجائي جاکوڙ کيس ڪاميابيءَ بجاءِ وڌيڪ الجهن ۾ وڪوڙي ها، ۽ هو دلي جذبن جو اهڙو بيساخته ۽ سهڻو اظهار ڪري ٿي ڪين سگهي ها.

نظمن ۾... ”رهان ٿو زمين تي، نظر ڪهڪشان ڏي“ — ڪو مبارڪ خيال ڪونهي. جيڪڏهن طنز آهي ته ان جو مڪمل ۽ چڱو پتو اظهار شاعر کان نه ٿي سگهيو آهي. ”سو ان جي ’برده‘ پيو چارو ٿو ٿئي“ — ان ۾ به ڪا خاص وضاحت نه آهي. ’تنوير‘ عباسي پنهنجي نظم ”ڳالهيون“ ۾ اڙدوءَ جي ’ابن انشا‘ جون سکون ٿو لاهي. ’نياز‘ همايوني ته آهي ئي نظر جو شاعر (جيتوڻيڪ هن ڪامياب غزل به لکيا آهن). ”اي درد هلي آءُ“ — جن دردن جي ڪنهن اونهي ڪوهه مان ويهي ڳايو اٿس! ’بردي‘ جو قصيدو، ”سنڌ سنهائي“ وطن دوستيءَ جو وڏي واکي اظهار آهي، جيڪو بهرحال مبارڪن جو مستحق چئبو. ويچاري ’حيدر‘ جتوئيءَ وري هڪ ڀيري غزل ذريعي روايت سان بغاوت ڪئي آهي. ’انسانيت‘ ۽ ’انسان‘ ته هن جي انگ انگ ۾ سماجي ويا آهن! ’گدائي‘، ’تنوير‘، ’شبير‘، ’امداد‘، ’درد‘ ۽ ’شمشير‘ به غزلن ۾ پاڻ موڪيو آهي.

’وڃي هيسو قيس ليليٰ ڏي، مگر ڏاڍو ڏکيو رسندو،

جي ويندي وات تي ان کي ڪٿي ٻارن ڏسي ورتو!‘

امين ’فهم‘ جي مٿئين شعر ڏاڍو ڪيلايو، ۽ بي اختيار استاد ’اسلم‘ جو هڪ شعر دل تي تڙي آيم:

’ڪوچءَ جانان ۾ زاهد ڪين ويندو ڪر، متان

ٿي وڃي، ’جبي سان کڏ گروي مسلمانن وري!‘

اسانجن شاعرن جي ذهن تان ڪورانه تقليد ۽ روايت پرستيءَ جو پوت اڃا ٿو لهي — ورنه سچ پچ، سندن دور جي ڪنهن ’مجنونءَ‘ کي پنهنجيءَ ’ليلا‘ سان ملڻ لاءِ ’ٻارن‘ کان زياده ’پڙون‘ جو خطرو درپيش آهي. ڪاش، هيءَ مٿس مٿان مٿس ڪارڻ واري پراڻي عادت اسان وٽان ٽوڙجي وڃي!

افسانن ۾، سراج جي ”چنڊ گرهڻ“ جا هي جملا جرات ڀريا آهن: ”شاديءَ ۾ ڇا ٿو ٿئي، سو ته ڪين ٻڌائينديسان، پر ائين سمجهه ته جڏهن قسمت سهاڳ جي گهڙي ڏيکاري ٿي، تڏهن ائين ٿو ڀانئجي ته ڇڻ ڪو ڏينهن جو مانارو بدن کي ڇهتي ويو آهي... پر، ڏينهن جي ڏنگن کان خوف ڪائيندي به، جيءُ ائين ٿو ڀانئي ته شل اهي ڏينهو ڇهتا ئي رهن، ۽ انهن ڏينهن جي هاڪي پٽون-پٽون ڪنن ۾ پُرندي رهي!“ اسان وٽ مصنوعي اخلاق ۽ تهذيب جي رکوالن کي اڳ ته انساني ذهني ڪيفيتن، دلي وارداتن ۽ نفسياتي الجهنن جا هڙا چٽا پٽا نقشا

نسوري بغاوت معلوم ٿيندا هئا، پر هاڻي البت برداشت ۽ ٺاهڻ جو ماحول پيدا ٿيندو ٿو وڃي — هڪر آهي! ’نميره‘ ڀڻڻ جو ”پلٽ ٻايو ڪڇ“ خوب آهي. ”شاهراه“ ۽ ”پرديس ۾“ افسانن، ترجمي جي فن ۽ مقصدت جي لحاظ کان شاهڪار آهن. ”پونڊرڇ“ ۾ ’ڏيپلائيءَ‘ پنهنجي پسنديده ڪردار کي ڪاميابيءَ سان سنڌيءَ جو وڳو ڏيکاريو آهي. هونئن به ’ڏيپلائي‘ پنهنجين لکڻين ۾ مڪاريءَ ۽ ملمعي سازيءَ کي ذليل ڪرڻ ۽ ٽٽڪائڻ ۾ جيڪا شهرت حاصل ڪري چڪو آهي، سا سچ پچ سندس ئي حق آهي.

مضمونن جي حصي ۾، ”ادب ڇا آهي“ ۽ ”سُريلن کيئن جو مهاڳ“ پنهنجي اندروڙي اهميت ۽ افاديت رکن ٿا. اهڙا مضمون سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيڻ کپن، بلڪل گهڻي تعداد ۾. ’مهراڻ‘ جو باقي حصو به سمورو سون آهي.

آخر ۾ هڪ عرض آهي ته جهڙيءَ طرح جويي صاحب، ۱۹۵۷ع جي پهرئين گڏيل ٻرڇي ۾، پروفيسر سي. اي. ڀر. جوڊ جي ڪتاب ”گائيد ٿو فلاماني“ جو هڪ باب ترجمو ڪري پيش ڪيو هو، اهڙيءَ طرح هر دفعي جدا جدا فيلسوفن ۽ عالمن جا نظريا ۽ خيال ترجمو ڪري پيش ڪيا وڃن، تان ته اسين هن رڪيٽ ۽ ميٽائيل جي زماني ۾ اندازو لڳائي سگهون ته ڪڏهن ڪڏهن ۽ ڪهڙيءَ ريت حضرت انمان پنهنجي چوڌاري پکڙيل گوناگون ڪائنات کي پڙهيو ۽ پرکيو: هن جي سوچ وڀار جا رخ ۽ سانچا ڪيئن ڪيئن بدليا رهيا، ۽ آخر هو ڪهڙيءَ طرح ۽ ڪٿي پهچي چڪو آهي.

مخلص، — ذوالفقار راشدي

پوسٽ آفيس وڳڻ، ۲۷- نومبر ۱۹۵۹ء.

— ڀاءُ شمشيرالحيدري، نمستي. ’مهراڻ‘ جو تازو ٻرڇو (۲-۳/۱۹۵۹ء) نظرن مان گذريو. پڙهي محظوظ ٿيس. سنڌي زبان جا رمالا جن دقتن کي منهن ڏيئي زنده رهن ٿا، آهي اهل نظر کان پوشيده ناهن. اهڙيءَ حالت ۾، ’مهراڻ‘ جو ساڳئي اوج تي هجڻ اوهان جي ڪوشش، جانفشاني ۽ ادبي سرگرمين جو قابل تعريف مثال آهي.

’مهراڻ‘ جو حصو، نظر هميشه بلندفڪريءَ ۽ بلندخياليءَ جو نتيجو هوندو آهي. ڀاءُ گورڊن محبوباڻيءَ جي کيئن پڙهڻ مان معلوم ٿئي ٿو ته هن درد و ڪرب ۽ ان جي تقاضائن جي روحاني قدرن جو ڪهڙي نه اونهي نموني اڀياس ڪيو آهي. سندس کيئن ۾ هڪ متانت ۽ سنجيدگي، مقصدت ۽ افاديت آهي؛ رسمي ٻيار ۽ محبت جو ذڪر ڪونه آهي. هڪ شاعري داخلي ڪرب ۽ دل جي درد ۽ سوز کان شروع ٿئي ٿي، ۽ ٻي حيات ۽ ڪائنات جي مشاهدي کان، جنهن ۾ ’غرجاناڻ‘ گهٽ ۽ ’غردوران‘ وڌيڪ ٿئي ٿو؛ پر گورڊن جي شاعري انهن ٻنهي نظرين جو ميلاپ آهي. ٻين شعرن مان هن، مجموعي طرح، بلند ذوق، صحتمندي ۽ فڪري باليدگي ظاهر ٿئي ٿي.

پاءُ سراج ”چنڊ گرهن“ ۾ واقعن جي نفسياتي ترتيب سٺي نموني بيهاري آهي. هو پڙهندڙن کي پاڻ سان گڏ انساني جي انجام تائين اهڙيءَ طرح وٺي هلي ٿو، جو ڪٿي به رڪاوٽ ٿئي محسوس ٿئي. افساني ۾ موجوده معاشري جي حقيقي تصوير چٽي ويئي آهي؛ البت لفظن ۾ ضرورت کان زياده تڪلف ڀريو ويو آهي، جنهن کي ’خودالذيت‘ کڻي چئجي. مجموعي اعتبار کان افسانو تمام مؤثر، خوبصورت ۽ جنسي نفسيات جي سٺي تخليق آهي.

”پلٽ پايو ڪڇ...“ بيشڪ بلند ۽ حقيقت پسندانہ افسانو آهي. جيتوڻيڪ ڀيڻ ٽيميره زرين فني قدرن جو گهڻو خيال رکيو آهي، پر ڪي واقعا ۽ جملا—جن جو اشارو جويي صاحب پنهنجي خط ۾ ڪيو آهي—نامناسب ٿيا لڳن. سندس فن ۾ هڪ طرف مرندڙ دنيا جي آخري ۽ ڪربناڪ ڪيفيت ملي ٿي، ته ٻئي طرف وري دنيا جا حيات افزا آسنگ. سندس همدردي پرڻي نظام سان وابسته ناهي، پر هوءَ نهايت پر جوش لفظن ۾ نئين دنيا جو خير مقدم ڪري ٿي. سندس اهو فن، ادب جي صحتمند قدرن جي آئينه ڌاري ڪري ٿو.

”شاهراهه“ هڪ فلسفيانه ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ ’زندگيءَ‘، ’پرير‘ ۽ ’شيو‘ تي سنجيدا ۽ گڙڙها ويچار ظاهر ڪيل آهن. جيتوڻيڪ ڪهاڻي ترجمو ڪيل آهي، پر تڏهن به سنجهاڻس اصليت پيئي بکي.

”پردیس ۾“ ۽ ”هوندرج“ ٻئي اعليٰ معيار جون فڪرانگيز ڪهاڻيون آهن، ۽ ترجمي کي سٺي نموني نبايو ويو آهي.

ڀيڻ سندري آتمچنداڻيءَ ”وٺجارا“ لکي، ناڪ نويسيءَ ۾ نئين وسعت آندي آهي؛ انهيءَ لاءِ ليکڪا جس جي پاڳي آهي.

مضمونن مان، ”ادب ڇا آهي“ هڪ بنيادي مطالعو آهي. ’مهراڻ‘ ۾ اهڙن مضمونن کي آڻيندي ٻن جاري رکندا.

پاءُ ’تنوير‘ عباسيءَ ۽ مراد علي ’اختر‘ ’سُرين گيتن جي مهاڳ‘ جو ترجمو تمام سائيس ۽ بي تڪلف انداز ۾ ڪيو آهي. اسان جي شعر ۽ ادب تي اهڙا مقالا سٺو اثر قائم ڪندا، تنهنڪري سنڌي ادب لاءِ زبان ۽ مواد وغيره جي قدرن بابت مضمونن جو سلسلو هلايو ته بهتر.

پاءُ سروچندر ’شاد‘ ”ٿر ۾ ميرن جا قلعا“ لکي نه صرف سنڌ جي تاريخي مواد ۾ اضافو ڪيو آهي، بلڪ ائين چوڻ بجا ٿيندو ته هن پنهنجيءَ تحقيق ۽ تلاش سان ٿر وارن ميرن جي قلعن جي ڄڻ ته صحيح تاريخ کي وجود ۾ آندو آهي. اڳي جيڪي ڪجهه ٿر جي قلعن بابت لکيو ويو آهي، تنهن کي تذڪرو ته چئي سگهجي ٿو، پر ان کي تاريخ جو درجو شايد نه ڏيئي سگهجي. آسپد ته ليکڪ اڃا به رهيل حقيقتن کي واضح ڪري جس ڪندو.

”مهراڻ جا موتي“ واقعي هار پوئي هڻباڻن جهڙا آهن.

”ادب ۽ سائنس“ تي ’رائيٽرس گلاب‘ جو ادبي مذاڪرو ۽ مقالا عالمانه ۽ فڪرانگيز آهن.

انهيءَ حصي جي ڪري ’مهراڻ‘ جو هيءُ پرچو گهڻو بلند ٿي ويو آهي.

هن پرچي جي مطالعي ۾ ڏٺو ته ”لوڪ ادب“ ۽ ”هڪ ڏينهن جي ڳالهه“ عدم پيدا هئا. لوڪ ادب ٻوليءَ جي جان آهي، ۽ سنڌي ٻولي لوڪ ادب جو خزانو آهي. آسپد ته ’مهراڻ‘ جي صحن ۾ لوڪ ادب کي ڪڏهن به نظرانداز نه ڪندا.

آخر ۾ آءٌ سڀني اديبن ۽ ادارن کي هڪ اهم ضرورت جو احساس ڏيارڻ چاهيان ٿو ته جهڙي نموني سنڌي ادبي بورڊ قديم شاعرن جي ڪلام کي شايع ڪري رهيو آهي، تهڙي نموني موجوده نوجوان شاعرن—جهڙوڪ شيخ اياز، عبدالڪريم گدائي، نياز همايولي، برده سنڌي، تنوير عباسي، شمشيرالحيدري، بشير موريائي، وغيره وغيره—جي ڪلام کي به ڇپائي، ايندڙ اديبن جي رهبريءَ جو اهتمام ڪيو وڃي ته ڏاڍو سٺو. ’مهراڻ‘ جي لسڪنڊڙن کي معاوضو به ڏنو وڃي، ته جيئن هو پنهنجين مالي مشڪلاتن سان چڱيءَ طرح منهن ڏيئي، وقت بچائي، ادب پيدا ڪري سگهن.

اوهان جو پنهنجو—وليرار، ’ولپ‘
ميرپورخاص، ۲۲-جنوري ۱۹۶۰ع

= پريد شمشير، لمستي. ’مهراڻ‘ جو نئون پرچو (۲-۳/۵۹ع) پڙهيم. شروع کان آخر تائين مجموعي طرح، هي پرچو گهڻي قدر ڪامياب آهي. خاص طرح مضمونن جي حصي ۾ سٺيون ڇيڙون آيل آهن. شعر واري حصي ۾ ’تنوير‘ جا دوها، ’نياز‘ همايونيءَ جي وائي، گورڊن ۽ ’بردي‘ سروپچندر ۽ محسن عباسيءَ جا گيت، گورڊن جو نظريو ”نئون ويچار“، بردي جو نظريو ”گزارو ٿو ٿئي“، تنوير جو نظريو ”ڳالهيون“، نياز همايونيءَ جو نظريو ”اي درد هلي آءٌ“، بشير موريائيءَ جو نظريو ”خوابن جي خوشبو“، تمام سهڻيون تخليقون آهن. بردي سنڌيءَ جو قصيدو، ”سنڌ سنهائي“، حب الوطنيءَ جو شاهڪار آهي. سراج جو آزاد نظريو، ”بازگشت“، عاليشان آهي. غزلن مان ’حيدر‘ جتوئي، ’نياز‘ همايوني، ’تنوير‘ عباسي، ’ذوالفقار‘ راشدي، رشيد ’ارشاد‘ ۽ درد، دريشائيءَ جا غزل مون کي وڻيا. ڊاڪٽر ’خادم‘ جون رباعيون ته تيرڪ آهن؛ ۽ احسن الهاشميءَ جا ڪي قطعا ڏاڍا پسند آيا. ڪنهن کي ساراهي، ڪنهن کي ساراهيان؟ اڄ اسان جا اديب جنهن جديد طرز جي شاعري پيدا ڪري رهيا آهن، سا هڪ اهڙي مستقل دور جي شروعات آهي، جنهن کي آئيندي جي ادبي تاريخ ۾ سنڌ جي تخليقي شاعريءَ جو ’سنهري دور‘ سڏيو ويندو.

ڪُل پنج افسانا ۽ هڪ ناول هن پرچي ۾ آهن. انهن مان ٽي افسانا ترجمو آهن. هونئن ته ٻاهرئين ادب جي ترجمن کي وڏيءَ دل سان اٿڻ ڪپي، جنهن سان اسان جي ادب ۾ فن ۽ مواد جو اضافو ٿيندو، پر پنهنجين تخليقن کي البت وڌيڪ همٿائڻ جي ضرورت آهي. جمال ابڙو، ابن الياس، علي احمد بروهي، سوپو، ابن حيات، بشير موريائي، غلام حسين جعفري، غلام علي الال، شيخ حفيظ اياز قادري، ۽ ٻيا به ڪيترائي فنڪار آهن، جن جا افسانا

گهڻي وقت کان نه اچي رهيا آهن. ڪوشش ڪري انهن کان سندن افسانا حاصل ڪري شايع ڪندا. گذريل ڪن پرچن ۾ اوهان گهڻن ئي نون لکندڙن کي متعارف ڪرايو آهي، سا ته ڏاڍي سٺي ڳالهه آهي، پر پختن ليکڪن کي ايترو جلد غائب نه ٿي وڃڻ کپي.

سراج جو افسانو ”چنڊگرهن“ هڪ بهترين نفسياتي افسانو آهي، جنهن ۾ عورت جي جنسي جذبن کي اثرائتي نموني سان پيش ڪيو ويو آهي. افسانه لڳار هڪ نوجوان دوشيڙه جي دل جي ڌڙڪڻن کي ٻڌي سگهيو آهي، کڻي سگهيو آهي. هو نوجوان، الڙو نينگرِيءَ جي ڀرندڙ آسڪن ۽ آڏمن جي صحيح ترجماني ڪرڻ ۾ گهڻيءَ حد تائين ڪامياب ويو آهي. هيءُ افسانو سچ پچ نه انهيءَ سماج تي قابل غور طنز آهي، جنهن ۾ عورت جي جذبن کي بي انصافين ۾ گهٽيو وڃي ٿو.

”شاهراهه“ افساني جي ته ڪهڙي ڳالهه ڪجي! وري وري پڙهيم. بهترين افسانو آهي. جهڙو آهي اصل افسانو، تهڙو ئي وري ترجمي ڪرڻ واري ان ۾ زبان جي اهڙي خوبي پري آهي جو پنهنجو اصل جو گمان پيو ٿئي. پر ڀر ۽ شيوا جي فلسفي کي ڏاڍيءَ ڪماليت سان ٺاهيو ويو آهي. سچ ته شيوا جو درجو ڀر ڀر کان آهي به مٿي: پر ڀر ته شيوا کان سواءِ ٿي سگهي ٿو، پر شيوا ڀر ڀر کان سواءِ ٿي ئي نٿي سگهي!... پر ڀر سان ڀر ڀر ملي ٿو، ۽ شيوا سان ايشورا! ”هوندرچ“ ٻن انساني نفسيات جو سهڻو تجزيو آهي. انسان جا انسان سان ناتا، ويساهه ۽ عقيدتون، مڃتا ۽ پوڄا، پيار ۽ ڏڪار، ذهني ڪيفيتون ۽ اندازا، عيش ۽ افلاس، جنسي شڪست، ۽ خيالن جي مختلف حالتن ۾ تبديل — اهي سڀ ڳالهيون ’هوندرچ‘ ۾ ڏيکاريل آهن. افسانو به سٺو آهي، ۽ ترجمو به سٺو آهي.

”وئجارا“ ناٽڪ، ٻين سنڌيءَ جو لکيل، بيحد وڻيم. سنڌيءَ ۾ اها ڪوشش، ادبي اضافو آهي.

مضمونن ۾ بروهي صاحب جو ”ادب ڇا آهي“ ۽ ورد سورت جو ”سٽرلين ڪيٽن جو مهاڳ“ مهراڻ ۾ پيش ڪري اوهان سنڌي ادب ۽ شاعريءَ لاءِ تنقيدي دور جو دروازو کوليو آهي، جنهن لاءِ اوهان کي مبارڪباد ڏيڻ لاءِ ڪي لفظي ناتا ملن. بروهي صاحب انگريزي ادب تي گهڻو عبور ٿو رکي، ۽ سندس هن مضمون جي جامعيت کي انگريزي ادب سان وابستگي رکندڙ پوريءَ طرح معلوم ڪري سگهندا. ادب جو اهو بنيادي تعارف، سنڌي اديبن ۽ شاعرن لاءِ تمام ضروري مطالعي جو ڪم ڏيندو. اهڙا ٻيا مضمون پڻ جيڪڏهن پيش ڪندا رهو ته تمام بهتر.

”سٽرلين ڪيٽن جو مهاڳ“ هن پرچي جو سڀ کان اهم مضمون آهي — بلڪ سنڌي ادب ۽ شاعريءَ لاءِ اهم ترين ڪوشش آهي. اسان جي ادب ۾، مون کي يقين آهي، هيءُ مقالو ضرور وڏي آڻ لائيندو. هن ٻاري ۾ مون کي گهڻو ئي ڪي لکڻو آهي، تنهنڪري ڪنهن موقعي تي پنهنجا خيال موڪلي ڏيندس.

سنڌي ادبي يورڊ جي بڪ اسٽال، اسٽيشن روڊ، حيدرآباد (سنڌ) وٽان هيٺيان ڪتاب

ملي سگهن ٿا. ڪتب فروشن ۽ ايجنٽن کي ۲۵ في صدي ڪميشن ڏني ٿي وڃي.

۱-۸-۰	۳۴- گليور جو سير ۽ سفر	۲-۴-۰	۱- آفتاب ادب
۲-۱۲-۰	۳۵- راسيلاس	۴-۰-۰	۲- سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ
۲-۰-۰	۳۶- غازي صلاح الدين	۳-۰-۰	۳- گل شڪر
۴-۰-۰	۳۷- دلپسند قصا	۱-۰-۰	۴- گل
۶-۰-۰	۳۸- چچ نامو	۵-۰-۰	۵- هدايت الانشاء
۹-۰-۰	۳۹- تحفة الڪرام	۶-۰-۰	۶- رسالو سچل سرمست
۵-۰-۰	۴۰- تاريخ معصومي	۵-۰-۰	۷- ڪليات حمل
۵-۸-۰	۴۱- قديم سنڌ	۴-۰-۰	۸- ديوان بيدل
۱۰-۰-۰	۴۲- جنة السنڌ	۵-۰-۰	۹- ڪليات گدا
۴-۰-۰	۴۳- سنڌ جي اقتصادي تاريخ	۳-۸-۰	۱۰- ڪليات خادم
۱-۰-۰	۴۴- سنڌ جو سفر	۷-۰-۰	۱۱- ديوان قليچ
۵-۰-۰	۴۵- تاريخ ريگستان	۱-۰-۰	۱۲- ڪلام حس بخشش
۱-۸-۰	۴۶- سير ڪوهستان	۲-۸-۰	۱۳- سنڌ جو سينگار
۳-۸-۰	۴۷- حيات النبي	۳-۰-۰	۱۴- نل دميتي
۲-۰-۰	۴۸- تحفة النسوان	۹-۰-۰	۱۵- چندن هار
۷-۰-۰	۴۹- ”مهراڻ“ (سوانح نمبر، ۵۷)	۳-۸-۰	۱۶- تذڪره شعراءِ ٽڪڙ
۲-۸-۰	۵۰- مقالات الحڪمت	۲-۸-۰	۱۷- ايسپ جون آڪائيون
۴-۸-۰	۵۱- نيٺ ڇا ڪجي؟	۲-۰-۴	۱۸- سڀا جو سينگار
۳-۸-۰	۵۲- خود ياورِي	۳-۰-۴	۱۹- آمريڪي لوڪ ڪهاڻيون
۱-۸-۰	۵۳- خوش خصلت خاتون	۴-۰-۰	۲۰- آمريڪي مختصر افسانا
۲-۰-۰	۵۴- ڪاميابي	۳-۰-۰	۲۱- بلو ڪوڪر
۱-۸-۰	۵۵- چوٽا ڪارو	۱-۱۲-۰	۲۲- جهان آرا
۸-۰-۰	۵۶- جادو ۽ سائنس	۲-۱۲-۰	۲۳- سون ورنيون دليون
۳-۰-۰	۵۷- تن ۽ تندرستي	۲-۰-۰	۲۴- شڪنتلا
۵-۰-۰	۵۸- باغ ۽ باغباني	۱-۰-۰	۲۵- دلارام
۶-۰-۰	۵۹- سچل سرمست جو سرائڪي ڪلام	۲-۸-۰	۲۶- زينت
۳-۰-۰	۶۰- سيف الملوڪ (سرائڪي نظم)	۲-۴-۰	۲۷- گلن جي ٽوڪري
۱۰-۸-۰	۶۱- تاريخ معصومي (اڙدو)	۳-۸-۰	۲۸- ٽي گهر
۶-۰-۰	۶۲- برهانپور ڪي سنڌي اوليا (اڙدو)	۲-۸-۰	۲۹- سچي محبت
	۶۳- سنڌ جي تاريخ جلد ۶	۲-۸-۰	۳۰- نيڪي ٻڌي
۱۰-۰-۰	(ڪلهوڙا، حصواول) (اڙدو)	۲-۰-۰	۳۱- شاه ايليا
	۶۴- سنڌ جي تاريخ جلد ۶	۲-۸-۰	۳۲- ڪنوار جو آئينو
۱۰-۰-۰	(ڪلهوڙا، حصو ٻيو) (اڙدو)	۱-۸-۰	۳۳- فيروز دل افروز

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” اُداَس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻگ ”لُڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ جڙيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداَس، لُڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيتڙو ڪندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وڌڻ، ويجهڻ ۽ هڪ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آس رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پَن) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا ڀايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پَن جي نالي کي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وٽن جا پَن ساوا، گاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پَن به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَن کا حُصوي ۽ تالي لڳل ڪلب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پَن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پَن پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غيرتجارتِي non-commercial رهندا. پَن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پَن سان ان جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پَن کي کليل اڪرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وس پٽاندڙ وڌ کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي همٿائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.

شيخ اياز علم، جاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٺ، ڀڪار سان
تَشْبِيه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود جي مد مقابل بيهاريو
آهي. اياز چوي ٿو ته:

گيت به جڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

.....

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ چڻ ٿا؛
ريٽيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي منجهه پهڙ چڻ ٿا؛

.....

ڪالهه هيا جي سُرخ گلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
گيت به جڻ گوريلا آهن.....

.....

هي بيت اٿي، هي بم-گولو،

جيڪي به ڪٿين، جيڪي به ڪٿين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرق نه آ، هي بيت به بم جو ساٿي آ،

جنهن رڻ ۾ رات ڪيا رازا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته ”هاڻي ويڙهه ۽
عمل جو دور آهي، ان ڪري پڙهڻ تي وقت نه وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني
آهي.

پڻ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين
محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج
۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي
پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پڻ نصابي ڪتابن
سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پڻ سڀني کي **چو، چالاءِ ۽ ڪينئن** جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پڻ پڻ جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)